

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN
VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

ILM SARCHASHMALARI

*Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi
Oliy attestatsiya komissiyasining FILOLOGIYA, FALSAFA, FIZIKA-MATEMATIKA hamda
PEDAGOGIKA fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish
tavsiya etilgan ilmiy nashrdir.*

1-son (yanvar 2024)

**Ilmiy-nazariy, metodik jurnal
2001-yildan nashr qilina boshlagan**

Urganch – 2024

“ILM SARCHASHMALARI” ilmiy-nazariy, metodik jurnal

Bosh muharrir, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent **YO‘LDOSHEV Ro‘zimboy**

TAHRIR HAY‘ATI:

ABDULLAYEV Bahrom, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),
ABDULLAYEV O‘tkir, tarix fanlari doktori, professor (UrDU),
ATADJANOV Ilxam, geografiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),
ATAYEV Shokir, yuridik fanlari bo‘yicha falsafa doktori PhD, (UrDU),
AHMEDOV Oybek Saporbayevich, filologiya fanlari doktori, professor (O‘zDJTU),
BERDIMUROTOVA Alima, falsafa fanlari doktori, professor (QDU),
DO‘SCHONOV Tangribegan, iqtisod fanlari doktori, professor (UrDU),
ERMETOVA Jamila, filologiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),
HAJIYEVA Maqsuda, falsafa fanlari doktori, professor (UrDU),
IBRAGIMOV Zafar, fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent, (UrDU),
IMOMQULOV Sevdiyor, fizika-matematika fanlari doktori, professor (NavDPI),
JUMANAZAROV Doniyor, fizika-matematika fanlari doktori (UrDU),
JUMANIYOZOV Zohid Otaboyevich, filologiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),
KALANDAROV Aybek, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori PhD, (Ma‘mun universiteti),
KAVALYAUSKAS Vidas, gumanitar fanlar doktori, professor (Litva universiteti),
KURAMBAYEV Sherzod Raimberganovich, texnika fanlari doktori, dotsent (UrDU),
MADRAXIMOVA Feruza Ruzimbayevna, pedagogika fanlari doktori, dotsent (UrDPI),
NAVRUZOV Qurolboy, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),
OTAMURODOV Sa‘dulla, falsafa fanlari doktori, professor (Toshkent, Kimyo-texnologiya instituti),
QUTLIYEV Uchqun, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),
RUZMETOV Surojbek, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD, UrDU),
RO‘ZIYEV Erkinboy, pedagogika fanlari doktori, professor (UrDU),
SADULLAYEV Azimboy, fizika-matematika fanlari doktori, akademik (O‘zMU),
Sadullayeva Nilufar Azimovna, filologiya fanlari doktori (O‘zMU),
SALAYEV San‘atbek, iqtisod fanlari doktori, professor (Xorazm viloyati hokimligi),
SATIPOV G‘oipnazar, qishloq xo‘jalik fanlari doktori, professor (UrDU),
XODJANIYOZOV Sardor, pedagogika fanlari doktori, dotsent (bosh muharrir o‘rinbosari, UrDU),
YOQUBOV Jamoliddin, filologiya fanlari doktori, professor (O‘zDJTU),
O‘ROZBOYEV Abdulla, filologiya fanlari doktori, dotsent (UrDU),
O‘ROZBOYEV G‘ayrat, fizika-matematika fanlari doktori, (UrDU),
G‘AYIPOV Dilshod, filologiya fanlari doktori, professor (mas‘ul kotib, UrDU).

**JURNAL 2001-YILDAN CHIQA BOSHLAGAN•JURNAL
OYDA BIR MARTA NASHR QILINADI• 1-son (yanvar 2024)**

MUASSIS: Urganch davlat universiteti•Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligida 2020-yil 11-noyabrda ro‘yxatdan o‘tgan•**GUVOHNOMA № 1131.**

Quromboyev Hamdambek Nuraddinovich (CHDPU “Algebra va matematik analiz” kafedrasida tayanch doktoranti; e-mail: hamdambek2020@mail.ru),

Raxmonov O’ktam Sodiqovich (TDTU “Oliy matematika” kafedrasida dotsenti (PhD); e-mail: uktam_rakhmonov@mail.ru)

BIRINCHI TIP MATRITSAVIY ZIGEL SOHASI UCHUN KARLEMAN FORMULASI

***Annotatsiya.** Yuqori yarim tekislik chegaralangan soha emas, shuning uchun bir jinsli chegaralanmagan Zigel sohalari ostovlaridagi golomorf funksiyalarning qiymatlarini tiklovchi Karleman formulasi muhim rol o’ynaydi. Ushbu maqolada matritsaviy Zigel sohasi uchun Karleman formulasi topilgan.*

***Kalit so’zlar:** klassik sohalar, Karleman formulasi, Shilov chegarasi, Koshi yadrosi, Zigel sohasi, integral formula.*

***Аннотация.** Верхняя полуплоскость не является ограниченной областью, поэтому формула Карлемана, которая восстанавливает значения голоморфных функций на одномерные неограниченных областях Зигеля, играет важную роль. В этой статье обоснована формула Карлемана для матричной области Зигеля.*

***Ключевые слова:** классические области, формула Карлемана, граница Шилова, ядро Коши, область Зигеля, интегральная формула.*

***Annotation.** The upper half-plane is not a bounded domain, so the Carleman formula, which restores the values of holomorphic functions in the one-dimensional unbounded Zigel spheres, plays an important role. In this article, The Carleman formula for the matrix Zigel domain is found.*

***Key words:** classical domains, Carleman’s formula, Shilov boundary, Cauchy kernel, Siegel domain, integral formula.*

Golomorf funksiyaning sohadagi qiymatini uning soha chegarasining qismidagi qiymatlari yordamida tiklash masalasi, dastlab, 1926-yilda T.Karleman tomonidan yechilgan [1]. Shu sababdan bunday masalaning yechimi bo’ladigan integral formulalar Karleman formulalari deb ataladi.

Karleman formulasi G.M.Goluzin va V.I.Krilov tomonidan «yordamchi funktsiya» kiritish usuli yordamida kompleks tekislikdagi ixtiyoriy bir bog’lamli sohalar uchun umumlashtirilgan [2]. Ko’p o’lchovli fazoda golomorf funksiyalarni uning chegarasining qismidagi qiymatlari bo’yicha tiklovchi Karleman formulalari L.A.Ayzenberg [3], A.M.Kitmanov [4], T.N.Nikitina [5], G.Xudayberganov [6],[9], S.Kosberganov [7] va boshqa olimlarning ishlarida olingan.

Kompleks sonlar tekisligida D bir bog’lamli chegaralangan soha berilgan bo’lsin, ∂D chegarasi silliq bo’lsin. Xardi sinfidan olingan $f \in H^1(D)$ funktsiya uchun Koshining integral formulasi o’rinli:

$$f(z) = \frac{1}{2\pi i} \int_{\partial D} \frac{f(\xi)}{\xi - z} d\xi, \quad z \in D. \quad (1)$$

Endi ∂D chegarada Lebeg o’lchovi musbat bo’lgan M to’plamni ko’rib chiqamiz. Biz chegaraning bir qismi $M \subset \partial D$ da berilgan funktsiyani soha ichida tiklash masalasini ko’ramiz. Bu masalani birinchi bo’lib Karleman yechgan[1], shuning uchun bu formula Karleman formulasi deb yuritiladi.

Karlemanning g’oyasidan foydalanib, (1) formuladagi $\partial D \setminus M$ bo’yicha integrallashdan ozod qiladigan yordamchi funktsiyani quramiz. Buning uchun quyidagi 2 ta shartni qanoatlantiruvchi yordamchi $\varphi(z) \in H^\infty(D)$ funktsiyani kiritamiz;

- 1) $|\varphi(\xi)| = 1, \partial D \setminus M$ deyarli barcha joyida,
- 2) $|\varphi(z)| > 1, D$ sohada.

Bizga ikkinchi tip klassik soha \mathfrak{R}_n va uning ostovi S_n berilgan bo’lsin [8]:

$$\mathfrak{R}_n = \{Z \in \mathbb{C}[n \times n] : I - Z\bar{Z} > 0\},$$

$$S_n = \{Z \in \mathbb{C}[n \times n] : Z\bar{Z} = I\}.$$

$M \subset S_{II}$ to'plam berilgan va $\mu(M) > 0$ bo'lsin, bu yerda $\mu - S_{II}$ ostovdagi normalangan Lebeg o'lchov.

S_{II} ostovda quyidagi parametrlashni amalga oshiramiz:

$U = e^{i\phi}u$, $0 \leq \phi \leq 2\pi$, $u \in SU(m)$, bu yerda $SU(m)$ – maxsus unitar matritsalar gruppasi, ya'ni $\det u = 1$. Agar $\det U = e^{im\phi} \det u = e^{im\phi}$ bo'lsa, u holda

$$\{U : U = \lambda u, |\lambda| = 1\}, u \in SU(m)$$

to'plam $SU(m)$ gruppaning elementlari bilan m nuqtada ustma-ust tushadi.

Birinchi tip matritsaviy Zigel sohasi

$$D_{II} = \{W \in \mathbb{C}[m \times m] : \text{Im} W > 0\}$$

ko'rinishda aniqlanadi. Bu yerda $W = \|w_{jk}\|$, $(j, k = 1, \dots, m)$ – elementlari \mathbb{C} kompleks tekislikga tegishli bo'lgan $[m \times m]$ tartibli simmetrik matritsalar,

$$\text{Im} W = \frac{1}{2i}(W - \bar{W}).$$

Ravshanki, $\text{Im} W$ ermit matritsasi, uning $h_{jk} = \frac{1}{2i}(w_{jk} - \bar{w}_{jk})$ elementlari uchun $\bar{h}_{jk} = h_{jk}$

shart bajariladi va $h_{jj} = \text{Im} w_{jj}$ elementlar haqiqiy bo'ladi.

Birinchi tip matritsaviy Zigel sohasi chegarasi ∂D_{II} ga tegishli bo'lgan

$$\Gamma_{II} = \{W \in \mathbb{C}[m \times m] : \text{Im} W = 0\},$$

to'plam D_{II} sohaning ostovi (Shilov chegarasi) deyiladi va u $[m \times m]$ tartibli barcha ermit matritsalaridan iborat.

Lemma [9]. *Quyidagi*

$$W = \Phi(Z) = i(I + Z)(I - Z)^{-1}, \quad (2)$$

Keli almashtirishi \mathfrak{R}_{II} sohani D_{II} sohaga bigolomorf akslantiradi, bu akslantirish yordamida S_{II} to'plam Γ_{II} to'plamga o'tadi.

$\Phi(Z)$ akslantirish va $A \in \mathfrak{R}_{II}$ nuqtani 0 ($0 - m$ tartibli nol matritsa)ga o'tkazuvchi ikkinchi tip klassik soha avtomorfizmi Φ_A yordamida quyidagi almashtirishni qaraymiz [12]:

$$\Psi_B = \Phi \circ \Phi_A \circ \Phi^{-1}, B = \Phi(A).$$

Bu almashtirish D_{II} sohadagi B nuqtani iI nuqtaga o'tkazuvchi D_{II} sohaning avtomorfizmi bo'ladi.

$\dot{U} - S_{II}$ ostovdagi hajm elementi va $\dot{V} - \Gamma_{II}$ ostovdagi hajm elementi bo'lsin. Ushbu Φ akslantirish uchun \dot{U} va \dot{V} hajm elementlari orasidagi quyidagi munosabat isbotlangan [12]:

$$\dot{U} = 2 \frac{m(m+1)}{2} \left(\det(V^2 + I) \right)^{\frac{m+1}{2}} \dot{V}, \quad (3)$$

bu yerda $V \in \Gamma_{II}$.

Quyidagi

$$\begin{aligned} \det(V^2 + I) &= \det(V - iI) \det(V + iI) = \\ &= \overline{\det(V + iI)} \det(V + iI) = |\det(V + iI)|^2, \end{aligned}$$

tenglik o'rinli bo'ladi. U holda (3) tenglikni quyidagi ko'rinishda yozish mumkin:

$$\dot{U} = 2^{\frac{m(m+1)}{2}} |\det(V + iI)|^{-(m+1)} \dot{V}. \quad (4)$$

Karleman formulalarining ko'p o'lchovli analoglarini ko'rib chiqish uchun D_{II} sohaning yuqori yarim tekislikdagi (Zigel sohasi) formulalarini $H^p(D)$ funksiyalar sinfiga kengaytirish maqsadga muvofiqdir.

D soha chegaralangan qavariq, to'la doiraviy, silliq Shilov chegarasiga ega bo'lgan soha bo'lsin.

Ta'rif. D sohada golomorf bo'lgan barcha F funksiyalar uchun $H^p(D)$ ($p > 0$) Xardi sinfi quyidagicha aniqlanadi:

$$\sup_{0 < r < 1} \int_S |F(r\zeta)|^p d\mu < +\infty,$$

bu yerda $r\zeta = (r\zeta_1, \dots, r\zeta_n)$ va $d\mu$ esa S ko'pxillikdagi aylanishlarga nisbatan normalangan Lebeg o'lchovi.

D_{II} sohada golomorf funksiyalar sinfini $A(D_{II})$ bilan belgilaymiz. $f \in A(D_{II})$ bo'lsin. U holda $f(i(I + Z)(I - Z)^{-1}) \in H^1(\mathfrak{R}_{II})$ munosabat o'rinli bo'lishi uchun

$$\frac{f(W)}{\det^2(W + iI)} \in H^1(\Gamma_{II}), \quad (5)$$

shartning bajarilishi zarur.

Ta'rifga ko'ra, shunday $C_1 > 0$ son topiladiki, quyidagi

$$\begin{aligned} \lim_{r \rightarrow 1-0} \int_{\Gamma_{II}} \left| \frac{f(rW)}{\det^2(rW + iI)} \right| d\mu_V &= \\ &= \int_{\Gamma_{II}} \left| \frac{f(V)}{\det^2(V + iI)} \right| d\mu_V < C_1 < +\infty \end{aligned} \quad (6)$$

tengsizlik o'rinli bo'ladi.

Endi (2), (3) va (4) munosabatlardan foydalanib, quyidagi tenglikni hosil qilamiz:

$$\begin{aligned} \int_{S_{II}} \left| f(i(I + U)(I - U)^{-1}) \right| d\mu_U &= \\ &= 2^{\frac{m(m+1)}{2}} \int_{\Gamma_{II}} \left| f(V) |\det(V + iI)|^{-(m+1)} \right| d\mu_V = \\ &= 2^{\frac{m(m+1)}{2}} \int_{\Gamma_{II}} \left| \frac{f(V)}{\det^2(V + iI)} \cdot |\det(V + iI)|^{-m+1} \right| d\mu_V. \end{aligned} \quad (7)$$

(6) munosabatga ko'ra, (7) da oxirgi integral chegaralangan va u yaqinlashuvchi, chunki integral ostidagi $V + iI$ ifodaning teskarisi mavjud.

Bundan shunday $C_2 > 0$ son topiladiki, quyidagi

$$\int_{S_{II}} \left| f(i(I + U)(I - U)^{-1}) \right| d\mu_U < C_2$$

tengsizlik o'rinli bo'ladi, ya'ni

$$f(i(I + Z)(I - Z)^{-1}) \in H^1(S_{II}). \quad (8)$$

Yuqoridagi tasdiqning skalyar varianti [10, p. 147] monografiyada keltirilgan.

Teorema. Agar $f \in A(D_{II})$ funksiya (5) shartni qanoatlantirsa va $\tilde{M} \subset \partial D_{II}$ to'plam musbat Lebeg o'lchoviga ega bo'lsa, u holda

$$f(W) = \frac{\det^{\frac{m+1}{2}}(W+iI)}{i^{\binom{m+1}{2}}} \times \lim_{j \rightarrow \infty} \int_{\tilde{M}} f(V) \left[\frac{\tilde{\varphi}(V)}{\tilde{\varphi}(W)} \right]^j \frac{d\mu_V}{\det^{\frac{m+1}{2}}(\bar{V}-W) \det^{\frac{m+1}{2}}(V+iI)} \quad (9)$$

Karleman formulasi o'rinli bo'ladi, bu yerda $V \in \tilde{M}$.

Isbot. $F(Z) = f(i(I+Z)(I-Z)^{-1})$ funksiyaning qaraymiz. U holda $F(Z) \in H^1(\mathfrak{R}_{II})$ funksiya uchun quyidagi Karleman formulasi o'rinli bo'ladi [5]:

$$F(Z) = \lim_{j \rightarrow \infty} \int_M F(U) \left[\frac{\varphi(U)}{\varphi(Z)} \right]^j \frac{d\mu_U}{\det^{\frac{m+1}{2}}(I-ZU^*)},$$

bu yerda M to'plam \tilde{M} to'plamning $Z = (W+iI)^{-1}(W-iI)$ yordamidagi aksi. (2) akslantirishga teskari akslantirishni qaraymiz

$$Z = (W+iI)^{-1}(W-iI), \quad U = (V+iI)^{-1}(V-iI)$$

bu akslantirish yordamida U va V funksiyalar orasidagi ushbu

$$U = (V+iI)^{-1}(V-iI)$$

bog'lanishdan foydalanamiz va quyidagi munosabatni hisoblaymiz:

$$\begin{aligned} I - ZU^* &= I - (W+iI)^{-1}(W-iI)(\bar{V}+iI)(\bar{V}-iI)^{-1} = \\ &= (W+iI)^{-1} \left[(W+iI)(\bar{V}-iI) - (W-iI)(\bar{V}+iI) \right] (\bar{V}-iI)^{-1} = \\ &= (W+iI)^{-1} \left[W\bar{V} - iW + i\bar{V} + I - W\bar{V} - iW - i\bar{V} - I \right] (\bar{V}-iI)^{-1} = \\ &= 2i(W+iI)^{-1} \left[\bar{V} - W \right] (\bar{V}-iI)^{-1}. \end{aligned}$$

Natijada (4) shart bajariladi va

$$d\mu_U = 2^{\frac{m(m+1)}{2}} \left| \det(V+iI) \right|^{-(m+1)} d\mu_V$$

tenglik o'rinli bo'ladi. Hisoblashlar natijasida quyidagi tenglik kelib chiqadi:

$$\begin{aligned} \frac{d\mu_U}{\det^{\frac{m+1}{2}}(I-ZU^*)} &= \frac{\det^{\frac{m+1}{2}}(W+iI) \det^{\frac{m+1}{2}}(\bar{V}-iI)}{(2i)^{\frac{m(m+1)}{2}} \det^{\frac{m+1}{2}}(\bar{V}-W)} \cdot \frac{2^{\frac{m(m+1)}{2}} d\mu_V}{\left| \det^{\frac{m+1}{2}}(V+iI) \right|^2} = \\ &= \frac{\det^{\frac{m+1}{2}}(W+iI)}{i^{\frac{m(m+1)}{2}} \det^{\frac{m+1}{2}}(\bar{V}-W) \det^{\frac{m+1}{2}}(V+iI)} d\mu_V. \end{aligned}$$

Teorema isbotlandi.

Natija. Agar $m=1$ bo'lsa, (8) formula \mathbb{C} da yuqori yarim tekislik uchun Karleman formulasini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). T.Carleman. Les fonctions quasi analytiques. Paris, Gauthier-Villars (1926), pp. 3 – 6.
- (2). G.M.Golusin, W.J.Krylow. Verallgemeinerung einer Formel von Carleman und ihre Anwendung zur analytischen Fortsetzung. Mat. Sb., 40:2 (1933), p. 144 – 149.
- (3). Айзенберг Л.А. Формулы Карлемана в комплексном анализе. Новосибирск, “Наука”, 1990, 248 с.
- (4). А.М.Кытманов, Т.Н.Никитина. Многомерные формулы Карлемана в областях Зигеля. Изв. вузов. Матем., 1990, 3, с. 44 – 49.
- (5). Кытманов А.М., Никитина Т.Н. Аналоги формулы Карлемана для классических областей. Мат. Записки. 1989, т. 45, № 3, с. 87 – 93.
- (6). G.Khodayberganov, U.S.Rakhmonov. Carleman Formula for Matrix Ball of the Third Type. Algebra, Complex Analysis, and Pluripotential Theory. USUZCAMP 2017. Springer Pro-ceedings in Mathematics and Statistics vol. 264, pp. 101–108, Springer, Cham (2017).
- (7). С.Косбергенов. О формуле Карлемана для матричного шара. Изв. вузов. Матем., 1999, 1, с. 76 –79.
- (7). Хуа Ло-кен. Гармонический анализ функций многих комплексных переменных в классических областях. М., ИЛ, 1959, 163 с.
- (8). Г.Худайберганов, А.М.Кытманов, Б.А.Шаимкулов. Анализ в матричных областях. Монография, Красноярск, Сибирский федеральный университет, 2017, с. 292.
- (9). П.Кусис. Введение в теорию пространств H^p . М., “Мир”, 1984, с. 368.
- (10). Привалов И.И. Граничные свойства аналитических функций. М., Гостехиздат, 1950, с. 338.
- (11). Г.Х.Худайберганов, Б.Т.Курбанов. Некоторые задачи комплексного анализа в матричных областях Зигеля. “Наука – технология – образование – математика – медицина, СМФН, 68, № 1, Российский университет “Дружбы народов”, М., 2022, с. 144 – 156.

Qurbanov Davron Shavkatovich (UrDU; davronkurbanow89@gmail.com),

Raximboyev Ravshanbek Rustamovich (UrDU magistranti),

Yakubov Komlijon Ruzmetovich (UrDU),

Karajanov Smagul Jangaberganovich (Norvegiya Energiya texnologiyalari instituti katta ilmiy xodimi)

Sb₂Se₃/Si YUPQA QUYOSH ELEMENTLARINING SAMARADORLIGINI α -Al₂O₃

QOPLAMASI YORDAMIDA OSHIRISH

Annatsiya. Ushbu tadqiqotda Sb₂Se₃ qatlam qalinligi va α -Al₂O₃ qoplamasining Sb₂Se₃/Si yupqa plonkali quyosh elementlari samaradorligiga ta'siri o'rganildi. Sb₂Se₃ qatlamining turli qalinligida, α -Al₂O₃ qoplamasi bilan qoplashdan oldin va keyin quyosh elementlarining samaradorligini tahlil qilishda SCAPS-IDdan foydalanildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, Sb₂Se₃/Si quyosh elementining samaradorligi Sb₂Se₃ qatlamining qalinligini optimallashtirish orqali 4.38%ga va α -Al₂O₃ qoplamasini qo'llash orqali har bir qalinlikdagi Sb₂Se₃ uchun 5.28%ga yaxshiladi. Ushbu tadqiqot natijalari Sb₂Se₃ qatlami qalinligi va quyosh elementining samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlikni chuqurroq tushunish imkonini beradi va yuqori samarali Sb₂Se₃ asosidagi yupqa plonkali quyosh elementlarini loyihalash uchun optimal variantni taqdim etadi.

Kalit so'zlar: Sb₂Se₃/Si quyosh elementlari, α -Al₂O₃ qoplamasi, SCAPS-ID, samaradorlik.

Аннотация. В данной статье изучается вопрос о влиянии толщины слоя Sb₂Se₃ и покрытия α -Al₂O₃ на эффективность Sb₂Se₃/Si тонкопленочных солнечных элементов. Для анализа эффективности солнечных элементов при различных толщинах слоя Sb₂Se₃ до и после покрытия α -Al₂O₃ была использована программа SCAPS-ID. Результаты показали, что эффективность солнечного элемента Sb₂Se₃/Si улучшилась на 4,38% за счет оптимизации толщины слоя Sb₂Se₃ и на 5,28% для каждой толщины слоя Sb₂Se₃ при применении покрытия α -Al₂O₃. Результаты данного исследования дают глубокое понимание взаимосвязи между толщиной слоя Sb₂Se₃ и эффективностью солнечных элементов, а также предоставляют оптимальный вариант для разработки высокоэффективных тонкопленочных солнечных элементов на основе Sb₂Se₃.

Ключевые слова: солнечные элементы Sb₂Se₃/Si, покрытие α -Al₂O₃, SCAPS-ID, эффективность.

Annotation. In this study, the effect of Sb₂Se₃ layer thickness and α -Al₂O₃ coating on the efficiency of Sb₂Se₃/Si thin film solar cells was investigated. SCAPS-ID was used to analyze the efficiency of solar cells at different thicknesses of Sb₂Se₃ layer, before and after coating with α -Al₂O₃ coating. The results showed that the efficiency of Sb₂Se₃/Si solar cell improved by 4.38% by optimizing the thickness of Sb₂Se₃ layer and by 5.28% for each thickness of Sb₂Se₃ by applying α -Al₂O₃ coating. The results of this study provide a deeper understanding of the relationship between Sb₂Se₃ layer thickness and solar cell efficiency and provide an optimal option for designing high-efficiency Sb₂Se₃-based thin-film solar cells.

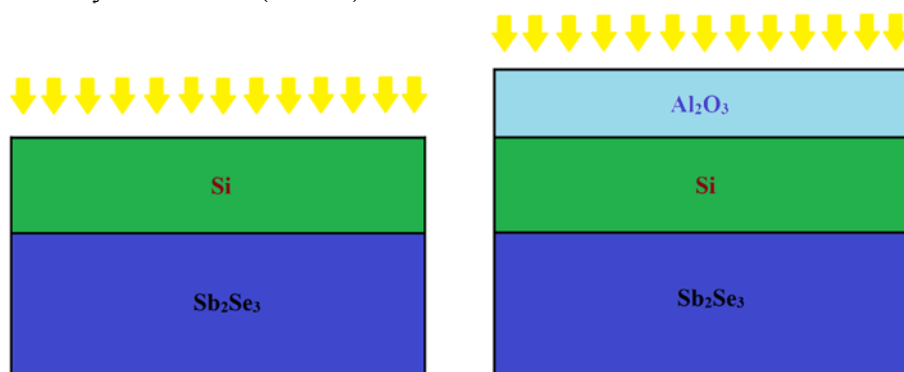
Key words: Sb_2Se_3/Si solar cells, $\alpha-Al_2O_3$ coating, SCAPS-1D, efficiency.

Kirish. Quyosh energiyasi ekologik toza va qayta tiklanadigan energiya manbai bo‘lib, qazib olinadigan yoqilg‘iga talabni kamaytirish va iqlim o‘zgarishini barqarorlashtirish uchun xizmat qiladi. Keyingi yillarda quyosh elementlarida turli tarkibli yarimo‘tkazgichli materiallar qo‘llanilmoqda. Bu sohada yarimo‘tkazgichli yupqa qatlamli quyosh elementlaridan ham keng foydalanilmoqda. Yupqa plonkali quyosh elementlari yengilligi, moslashuvchanligi va kamxarjligi tufayli ulardan keng miqyosda foydalanishga talab ortib bormoqda.

Yupqa plonkali quyosh batareyalari uchun yorug‘likni yutuvchi qatlam sifatida surma selenid (Sb_2Se_3)dan o‘ziga xos optoelektronik va yorug‘likni yaxshi yutish xususiyatlari tufayli keng foydalanilmoqda. So‘nggi yillarda Sb_2Se_3/Si yupqa plonkali quyosh elementlari an’anaviy quyosh batareyalariga arzon va samarali alternativ sifatida keng miqyosda o‘rganila boshlandi. Ammo ularning samaradorligi hozirda nazariy hisoblashlarga qaraganda kam ekanligidan, bu tadqiqotlarni yanada takomillashtirish zarurati mavjud. Sb_2Se_3/Si quyosh elementlarining samaradorligini oshirishning mumkin bo‘lgan usullaridan biri Sb_2Se_3 qatlamining qalinligini optimallashtirish va mos passivatsiya qatlamini qo‘llashdir.

Ushbu tadqiqot bir o‘lchamli quyosh elementlarining sig‘im simulatorsi (SCAPS-1D) dasturi yordamida $\alpha-Al_2O_3$ bilan qoplanmagan va qoplangan Sb_2Se_3/Si quyosh batareyalari samaradorligining Sb_2Se_3 qatlami qalinligiga bog‘liqligini o‘rganishga qaratilgan.

Metodologiya. Ushbu ishda Sb_2Se_3/Si yupqa plonkali quyosh elementlarida hisoblashlarni amalga oshirish uchun SCAPS-1D ishlatilgan. SCAPS-1D quyosh batareyasining turli tuzilmalarining ishlashini o‘rganish uchun keng qo‘llaniladigan dasturiy vositasidir. Nazariy hisoblashlar Sb_2Se_3 qatlamining qalinligini 10–200 μm oralig‘ida o‘zgartirish orqali amalga oshirildi va quyosh elementini $\alpha-Al_2O_3$ bilan qoplanishidan oldin va keyin baholandi (1-rasm).

1-rasm. Sb_2Se_3/Si va $Sb_2Se_3/Si /Al_2O_3$ qatlami yupqa quyosh elementlari.

Modellashtirish uchun zarur hisoblangan materiallarning optik va elektr parametrlari adabiyotlardan olindi va SCAPS-1D dasturida shu parametrlardan foydalanildi [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9]. $\alpha-Al_2O_3$ qoplamasi qalinligi 80 nm qilib tanlandi va Sb_2Se_3/Si qatlamining ustiga yotqizildi [9] (1-jadval).

1-jadval

SCAPS-1Dda nazariy hisoblashlarni bajarish uchun ishlatiladigan material parametrlari (T=300K)

Parametrlar	Al_2O_3	Sb_2Se_3	Si
Qalinlik (μm)	0.08 [9]	10-200	0.1
Dielektrik singdiruvchanlik	9	18	11.9
Elektron yaqinligi (eV)	3	4	4.5
Taqiqlangan zona kengligi (eV)	8.8	1.06	1.12
O‘tkazuvchanlik zonasidagi holatlar zichligi ($1/cm^3$)	-	$2.2 \cdot 10^{18}$	$2.8 \cdot 10^{19}$
Valent zonasidagi holatlar zichligi ($1/cm^3$)	-	$1.8 \cdot 10^{19}$	$1.04 \cdot 10^{19}$
Elektron harakatchanligi (cm^2/Vs)	-	$1.5 \cdot 10^1$	$1.5 \cdot 10^3$
Kovak harakatchanligi (cm^2/Vs)	-	5.1	$4.5 \cdot 10^2$
Elektron termal issiqlik harakat tezligi (cm/s)	-	$1.00 \cdot 10^7$	$1.00 \cdot 10^7$
Kovak termal issiqlik harakat tezligi (cm/s)	-	$1.00 \cdot 10^7$	$1.00 \cdot 10^7$
Donor konsentratsiyasi ($1/cm^3$)	-	0.00	$1.00 \cdot 10^{20}$

Akseptor konsentratsiyasi (1/cm ³)	-	1.00·10 ¹⁷	0.00
--	---	-----------------------	------

Natija va muhokamalar. Nazariy hisoblash natijalari Sb₂Se₃/Si quyosh batareyalarining samaradorligi Sb₂Se₃ qatlamining qalinligiga kuchli bog‘liqligini ko‘rsatdi. Sb₂Se₃ qatlamining qalinligi 100 – 120 μm oraliqda bo‘lganda, quyosh elementi uchun maksimal samaradorlik – 16.69%ni tashkil qildi. Keyinchalik samaradorlik Sb₂Se₃ qatlami qalinligining 130–200 μm oralig‘ida rekombinatsiya ortishi va yorug‘lik yutilishining kamayishi tufayli 16.65%gacha kamaydi. Qoplamasiz Sb₂Se₃/Si quyosh elementida Sb₂Se₃ ning qalinligi 10 dan 120 μm.ga o‘zgariganida samaradorlik 12.3%dan 16.69%gacha oshdi.

2-jadval

Sb₂Se₃/Si yupqa quyosh elementining α-Al₂O₃ bilan qoplanmasidan oldingi va keyingi holatdagi Sb₂Se₃ qalinligining o‘zgarishiga samaradorlikning bog‘liqligi

Qalinlik (Sb ₂ Se ₃ (μm))	Sb ₂ Se ₃ /Si/Al ₂ O ₃ (η(%))	Sb ₂ Se ₃ /Si (η(%))
10	17.58	12.3
20	20.11	14.83
30	21.13	15.85
40	21.59	16.31
50	21.8	16.52
60	21.9	16.62
70	21.94	16.66
80	21.96	16.68
90	21.97	16.69
100	21.97	16.69
110	21.97	16.69
120	21.97	16.69
130	21.96	16.68
140	21.96	16.68
150	21.96	16.68
160	21.95	16.67
170	21.95	16.67
180	21.94	16.66
190	21.94	16.66
200	21.93	16.65

α-Al₂O₃ passivatsiya qatlami qo‘llanilganda, quyosh elementlari samaradorligi Sb₂Se₃ning har bir qalinligi uchun 5.28%ga yaxshilandi. α-Al₂O₃ qoplamasi sirt rekombinatsiyasini kamaytirishi, quyosh batareyalarining salt yurish kuchlanishini va qisqa tutashuv tok zichligini oshirishi tufayli samarali passivatsiya qatlami sifatida o‘zini namoyon qildi [9].

Xulosa. Olib borilgan hisoblash natijalari asosida xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot Sb₂Se₃ /Si yupqa plyonkali quyosh elementlari samaradorligi Sb₂Se₃ qatlamining qalinligiga bog‘liqligini ko‘rsatdi. Quyosh elementlarining samaradorligi Sb₂Se₃ qatlamining qalinligini optimallashtirish orqali 4.39%ga va α-Al₂O₃ passivatsiya qatlamini qo‘llash tufayli samaradorlik 5.28%ga yaxshilandi. Natijalar yuqori samarali Sb₂Se₃ asosidagi yupqa plonkali quyosh elementlarini loyihalash va tajriba usulida tadqiq qilish uchun zaruriy ma’lumotlarni beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- (1). M.Burgelman, P.Nollet and S.Degrave. Modelling polycrystalline semiconductor solar cells. Thin Solid Films, 361-362, 527-532 (2000). (This is the basic reference for SCAPS) ([Full text, pdf](#)).
- (2). M.Burgelman, K.Decock, S.Khelifi and A.Abass. Advanced electrical simulation of thin film solar cells. Thin Solid Films, 535 (2013), 296-301 ([Full text, pdf](#)).
- (3). K.Decock, P.Zabierowski, M.Burgelman. Modeling metastabilities in chalcopyrite-based thin film solar cells. Journal of Applied Physics, 111 (2012), 043703 ([Full text, pdf](#)).

(4). K.Decock, S.Khelifi and M. Burgelman. Modelling multivalent defects in thin film solar cells. Thin Solid Films, 519 (2011), p. 7481–7484 ([Full text](#)).

(5). M.Burgelman and J.Marlein. Analysis of graded band gap solar cells with SCAPS. Proceedings of the 23rd European Photovoltaic Solar Energy Conference, (Valencia, E, September 2008), 2151-2155, WIP, München, 2008, (This describes graded solar cells, introduced in SCAPS2.8) ([Full text, pdf](#)).

(6). J.Verschraegen and M.Burgelman. Numerical modeling of intra-band tunneling for heterojunction solar cells in SCAPS. Thin Solid Films, 515 (15), p. 6276–6279 (2007), (This describes tunneling, introduced in SCAPS2.7) ([Full text, pdf](#)).

(7). S.Degrave, M.Burgelman, P.Nollet. Modelling of polycrystalline thin film solar cells: new features in SCAPS version 2.3., Proceedings of the 3rd World Conference on Photovoltaic Energy Conversion (Osaka, Japan, may 2003), pp. 487–490, WCPEC-3, Osaka, 2003.

(8). A.Niemegeers and M. Burgelman. Numerical modelling of ac-characteristics of CdTe and CIS solar cells. Proc. 25th IEEE Photovoltaic Specialists Conference (Washington D.C., april 1996), pp. 901-904, IEEE, New-York, 1996 ([Full text, pdf](#)).

(9). Silicon solar cells with Al₂O₃ antireflection coating Research Article Leszek A. Dobrzański, Marek Szindler, Aleksandra Drygała, Magdalena M. Szindler.

**Худжакулов Садулла Мирзаевич, Эргашев Шахриёр Хамудиллаевич (Каршинский инженерно-экономический институт),
Ньматов Иномджон Лукман угли (Шахрисабзский военный академический лицей «Темурбеклар мактаби»),**

**Хайриддинов Батыр Эгамбердиевич (Каршинский государственный университет)
МОДЕЛЬ ТЕПЛООВОГО БАЛАНСА ГЕЛИОТЕПЛИЦЫ-СУШИЛКИ С ВОДЯНЫМ
АККУМУЛЯТОРОМ ТЕПЛА**

***Annotatsiya.** Maqolada quyosh issiqxona quritikichi va unga o‘rnatilgan suv issiqlik akkumulyatori uchun issiqlik balansi tenglamalarini yaratish orqali issiqlik oqimlarini aniqlash uchun tuproq-havo, qatlam-havo va akkumulator-havo issiqlik jarayonlarining matematik modeli taklif etiladi.*

***Kalit so‘zlar:** quyosh issiqxonasi, quritgich, issiqlik akkumulyatori, tuproq, konveksiya, radiatsiya, bug‘lanish.*

***Аннотация.** В статье предложена математическая модель почвенно-воздушных, листово-воздушных и аккумуляторно-воздушных тепловых процессов с целью определения тепловых потоков, путем создания уравнений теплового баланса гелиотеплицы-сушилки и установленного в ней водяного аккумулятора тепла.*

***Ключевые слова:** гелиотеплица, сушилка, аккумулятор тепла, почва, конвекция, излучение, испарение.*

***Annotation.** The article proposes a mathematical model of soil-air, sheet-air and accumulator-air thermal processes in order to determine heat flows by creating heat balance equations for a solar greenhouse-dryer and a water heat accumulator installed in it.*

***Key words:** solar greenhouse, dryer, heat accumulator, soil, convection, radiation, evaporation.*

Солнечная радиация, прошедшая через прозрачное ограждение гелиотеплицы, поглощается листьями растений, поверхностью почвы, аккумулятора тепла [1;с.2], элементами конструкции; конвекцией и излучением передается в атмосферу через ограждение в виде тепловых потерь. Сумма количества поглощенной радиации составляет внутренний радиационный режим и определяет тепловой баланс в гелиотеплице-сушилке.

Тепловой баланс определяется следующей системой уравнений:

$$Q_{np} = Q_{mn} + Q_n + Q_p + Q_a ; \quad (1)$$

$$Q_{mn} = K_{np}(t_b - t_n) ; \quad (1a)$$

$$Q_n = a_{npr}(t_n - t_b) ; \quad (1б)$$

$$Q_p = a_{npp}(t_p - t_b); \quad (1в)$$

$$Q_a = a_{nra}(t_a - t_b); \quad (1г)$$

где Q_{np} – суммарная солнечная радиация прошедшая в гелиотеплицу, Вт/м²; Q_{mn} – суммарные тепловые потери, Вт/м²; Q_n, Q_p, Q_a – тепло солнечной энергии, поглощенное почвой, листьями растений, аккумулятором тепла, Вт/м²; K_{np} – приведенный коэффициент теплопередачи гелиотеплицы сушил-ка, Вт/(м²*К); t_b, t_n – температура внутреннего и наружного воздуха, °С; t_n, t_p, t_a – температура поч-

вы, листьев растений, аккумулятора тепла, °C: $a_{npr}, a_{nrp}, a_{pra}$ – коэффициенты теплоотдачи на поверхности почвы, листьев растений, аккумулятора тепла, Вт/(м² К).

При определении количества поглощенной радиации принимаем следующие допущения:

– тепло солнечной радиации, поглощенное элементами конструкции ограждения не учитывается;

– рассеянная радиация полностью изотропна.

Поглощенная солнечная энергия затрачивается на испарение влаги нагревание воздуха (конвекцией и излучением), аккумулируется в почве и аккумуляторе тепла (теплопроводностью).

Солнечной радиация поглощенная почвой:

$$Q_n = Q_{np}A_nF_n = (S_{np}\cos iK_n + D_{np})A_nF_n \quad (2)$$

листьями растений

$$Q_p = Q_{np}A_pF_p = (S_{np}\cos iK_p + D_{np})A_pF_p \quad (26)$$

аккумулятором тепла

$$Q_a = Q_{np}A_aF_a = (S_{np}\cos iK_a + D_{np})A_aF_a \quad (2в)$$

A_n, A_p, A_a – коэффициенты поглощения солнечной радиации почвой, листьями растений, аккумулятором тепла; F_n, F_p, F_a – площадь поверхности почвы, листьев растений, аккумулятора, м²; Q_{np}, S_{np}, D_{np} – суммарная, прямая и рассеянная солнечная радиациями прошедшая в теплицу на поверхность перпендикулярную лучам, Вт/м². i – угол падения лучей на поверхность, град; K_n, K_p, K_a – коэффициенты облученности поверхности почвы, листьев растений, аккумулятора тепла.

По данным [3;6] поверхность почвы, в зависимости от влажности, поглощается 47...60% падающей радиации. Для условия гелиотеплицы принимается $A_n=0,53$. Листья растений поглощают 60...75% падающей радиации [5;9]. Для растений защищенного грунта принимается $A_p=0,64$ [5]. Затенение поверхности почвы кроной растений зависит от высоты солнца Крона листьев пропускает 10% прямой солнечной радиации [3;6] и коэффициент облученности изменяется в интервале $K_p=0,1...0,55$

Солнечная радиация, поглощенная почвой, определяется на основе теплового баланса на границе почва-воздух

$$Q_n = Q_{пк} + Q_{пл} + Q_{пп} + Q_{пи} \quad (3)$$

где $Q_{пк}, Q_{пп}, Q_{пи}$ – тепло, передаваемое конвекцией и на излучением теплопроводностью и испарением влаги, Вт;

Тепловой поток конвекцией и излучением с поверхности почвы [3;9]

$$Q_{пк} = (a_{пк} + a_{пл})(t_n - t_b)F_n \quad (4)$$

Тепло, передаваемое теплопроводностью в слой почвы

$$Q_{пл} = \lambda \left. \frac{\partial t_n}{\partial y} \right|_{y=0} F_n \quad (5)$$

Теплота испарения влаги с поверхности почвы

$$Q_{пи} = r_n G_n F_n \quad (6)$$

где $a_{пк}, a_{пл}$ коэффициенты теплоотдачи конвекцией и излучением с поверхности почвы, Вт/(м²*К); λ – коэффициент теплопроводности почвы, Вт/(м*К); r_n – удельная теплота парообразования, Дж/кг; G_n – скорость испарения влаги с поверхности почвы, кг/(м²*с).

Испарение влаги G_n с поверхности почвы связано с конвективной теплоотдачей $Q_{пк}$ определяется отношением Боуэна [3;7;10].

$$Bo_n = \frac{Q_{пк}}{Q_{пи}} = \frac{a_{пк}(t_n - t_b)}{r_n G_n} \quad (7)$$

Отношение Боуэна для поверхности почвы определяется методом Пенмана [10]

$$Bo_n = \gamma \frac{t_n - t_b}{P_n(t_n) - P_n(t_b)}; \quad \gamma = \frac{c_p P_b}{0,662 r_n} \quad (8)$$

После преобразований из уравнений (7) и (8) получим

$$G_n = \frac{a_{пк}(t_n - t_b)}{r_n Bo_n} = \frac{a_{пк} 0,662 [P_n(t_n) - P_n(t_b)]}{c_p P_b} \quad (9)$$

Солнечная радиация, поглощенная листьями растений, определяется на основе теплового баланса на границе лист-воздух

$$Q_p = Q_{рк} + Q_{рл} + Q_{ри} \quad (10)$$

где $Q_{рк}, Q_{ри}$ – тепло, передаваемое конвекцией и излучением и испарением влаги с поверхности листьев, Вт;

Тепловой поток конвекцией и излучением с поверхности листьев [3,5]

$$Q_{рк} = (a_{рк} + a_{рл})(t_p - t_v)F_p \quad (11)$$

где $a_{рк}, a_{рл}$ – коэффициенты теплоотдачи конвекцией и излучением поверхности листьев, Вт/(м² К).

Теплота испарения влаги с поверхности листьев

$$Q_{ри} = r_p G_p F_p \quad (12)$$

где G_p – скорость испарения влаги с поверхности листьев, кг/(м²·с).

Испарение влаги с поверхности листьев G_p аналогично (7), (8) и (9) определяется через соотношение Боуэна методом Пенмана [10]

$$G_p = \frac{a_{рк}(t_p - t_v)}{r_n B_o_p} = \frac{a_{рк} 0,662 [P_p(t_p) - P_v(t_v)]}{c_p P_v} \quad (13)$$

Солнечная радиация, поглощенная аккумулятором тепла, определяется на основе теплового баланса на границе аккумулятор-воздух

$$Q_a = Q_{ак} + Q_{ал} + Q_{аа} \quad (14)$$

где $Q_{ак}, Q_{аа}$ – тепло, передаваемое воздуху конвекцией и излучением, аккумулированное в тепловом аккумуляторе, Вт;

Тепловой поток конвекцией и излучением с поверхности аккумулятора $Q_{ак} =$

$$(a_{ак} + a_{ал})(t_a - t_v)F_a \quad (15)$$

где $a_{ак}, a_{ал}$ – коэффициенты теплоотдачи конвекцией и излучением поверхности аккумулятора, Вт/(м²·К); t_a – температура поверхности аккумулятора тепла, °С.

Тепло аккумулируемое в тепловом аккумуляторе

$$Q_{аа} = m C_v (t_{a1} - t_{a0}) \quad (16)$$

где m – масса аккумулятора тепла, кг; C_v – удельная теплоёмкость воды, Дж/(кг К); t_{a0}, t_{a1} – среднemasовая начальная и конечная температура аккумулятора тепла, °С.

Уравнения (1)-(16) составляют математическую модель, теплового баланса гелиотеплицы. Значения $K_{пр}, a_{пк}, a_{пл}, a_{рк}, a_{рл}, a_{ак}, a_{ал}, P_p(t_p)$ определяются по методике приведенной в [2,5,7,8,11,12,13,14,15].

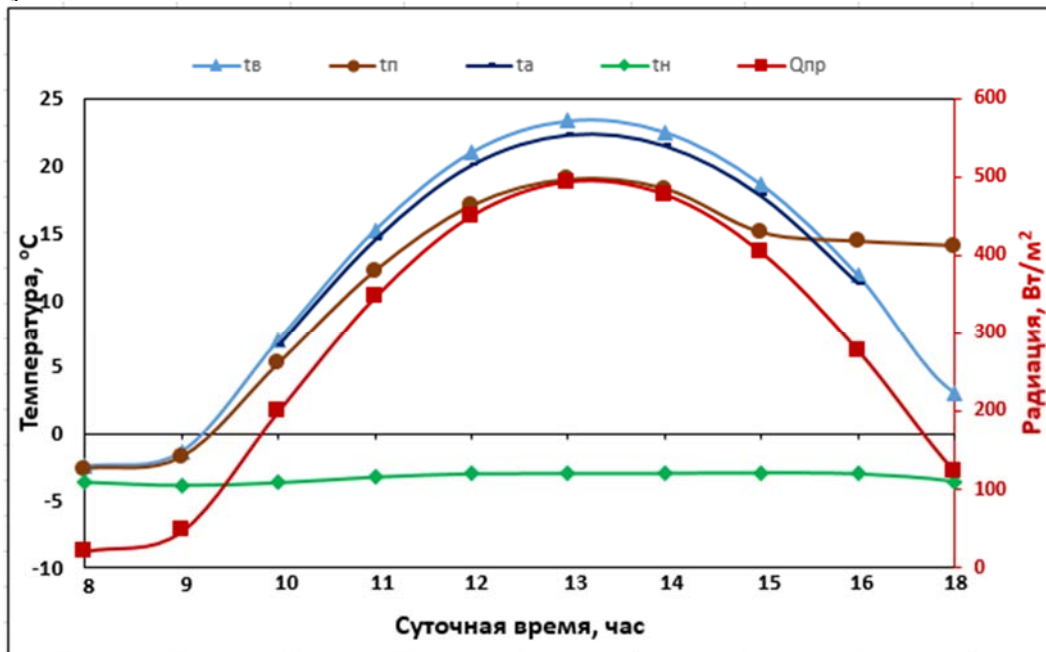

Рис.1. Графическое изменение показателей температуры и солнечной радиации в течение суток.

Приведенная модель при известных радиационно-климатических режимах позволяет прогнозировать температурный режим в гелиотеплице периоды дефицита и избытка энергии солнечного излучения мощность дополнительного отопления, эффективность аккумулятора тепла.

Анализ полученных результатов показывает в зависимости от формы и типа ограждения, радиационно-климатических условий энергообеспеченность гелиотеплиц энергией солнечного излучения составляет от 24...43% (в январе) до 79...101% (в апреле).

Использованная литература:

- (1). Халимов А.Г. Тепловая характеристика пластиковых емкостей аккумуляторов тепла солнечного излучения. Гелиотехника. Т., “Фан”, 2010, № 2, с. 19 – 24.
- (2). Raj Kumar Saini et al. Technological development in solar dryers from 2016 to 2021-A review. // Renewable and Sustainable Energy Reviews 188 (2023) 113855. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2023.113855>.
- (3). Zaineب Azaizia et al. Experimental study of a new mixed mode solar greenhouse drying system with and without thermal energy storage for pepper. Renewable Energy 145 (2020) 1972–1984. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2019.07.055>.
- (4). Yufan Li et al. Analysis of the soil heat balance of a solar-ground source absorption heat pump with the soilbased energy storage in the transition season. Energy 264 (2023) 126394. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2022.126394>.
- (5). Егизаров А.Г. Отопление и вентиляция зданий и сооружений сельскохозяйственных комплексов. М., Стройиздат, 1981, 239 с.
- (6). Оке Т. Р. Климаты пограничного слоя. Л., Гидрометеиздат, 1982, 358 с.
- (7). M.Saravanan et al. Improving the thermal efficiency of a solar water heater by using PCM. <https://doi.org/10.1016/j.matpr.2023.07.233>.
- (8). Шульгин И.А. Растение и солнце. Л., Гидрометеиздат, 1973, 251 с.
- (9). Ануфриев Л.Н., Кожин И.А., Позин Г.М. Теплофизические расчеты сельскохозяйственных производственных зданий. М., Стройиздат, 1974, 216 с.
- (10). Ратсерт У.Х. Испарение в атмосферу. Теория, история, приложения. Л. Гидрометеиздат, 1985, 351 с.
- (11). Lianhua Deng et al. Analytic model for calculation of soil temperature and heat balance of bare soil surface in solar greenhouse. Solar Energy 249 (2023) 312–326. <https://doi.org/10.1016/j.solener.2022.11.030>.
- (12). Пенджиев А.М. Математическое моделирование микроклимата в солнечной теплице траншейного типа. Международный научный журнал «Альтернативная энергетика и экология ISJEE», №7(87), 2010, 59–56 с.
- (13). Голенков В.А., Качанов А.Н., Шумарин В.А. Расчет удельных тепловых потоков в теплице. Орел, Орел ГТУ, 2009, 5 с.
- (14). Mohammad Saleh Barghi Jahromi et al. Recent progress on solar cabinet dryers for agricultural products equipped with energy storage using phase change materials. Journal of Energy Storage 51 (2022) 104434. <https://doi.org/10.1016/j.est.2022.104434>.
- (15). Fjo de Ridder et al. An exploration of shared heat storage systems in the greenhouse horticulture industry. //Energy 235 (2021) 121425. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2021.121425>.

Хасанов Акназар Бекдурдиевич (заведующий кафедрой дифференциальных уравнений Самаркандского государственного университета, д.ф.-м.н., профессор; e-mail: ahasanov2002@mail.ru),
Собиров Шехзод Кучкарбой угли (докторант, Ургенчский государственный университет; e-mail: shexzod1994@mail.ru)

РЕШЕНИЕ ЗАДАЧИ КОШИ ДЛЯ СИСТЕМЫ НАГРУЖЕННЫХ НЕЛИНЕЙНЫХ ИНТЕГРО-ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ В КЛАССЕ БЫСТРОУБЫВАЮЩИХ ФУНКЦИЙ

Annotatsiya. Ushbu maqolada tez kamayuvchi funksiyalar sinfida yuklangan nochiziqli integrodifferensial tenglamalar sistemasi uchun qo‘yilgan Koshi masalasini yechish muammosi o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: Yost yechimlari, integrodifferensial tenglamalar sistemasi, sochilish nazariyasining berilganlari, Dirak tenglamalar sistemasi, Gelfand-Levitan-Marchenko integral tenglamasi.

Аннотация. В данной работе изучается решение задачи Коши для системы нагруженных нелинейных интегродифференциальных уравнений в классе быстроубывающих функций.

Ключевые слова: решения Йоста, система интегродифференциальных уравнений, данные рассеяния, система уравнений Дирака, интегральное уравнение Гельфанда-Левитана-Марченко.

Annotation. In this paper, we study the solution to the Cauchy problem for a system of loaded nonlinear integrodifferential equations in the class of rapidly decreasing functions.

Key words: Jost solutions, the system of integrodifferential equations, scattering data, Dirac system of equations, Gelfand-Levitan-Marchenko integral equation.

Существует множество методов интегрирования нелинейных эволюционных уравнений. Одним из таких методов является метод обратной задачи рассеяния. С помощью этого метода американские ученые Гарднер, Грин, Крускал и Миура [1] нашли решение задачи Коши для уравнения Кортевега-де Фриза (КдФ). После этого П.Лакс [2] показал, что использованный этими учеными метод универсален, и создал аналог высокого порядка нелинейного уравнения Кортевега-де Фриза. Вскоре Вадати [3] нашел решение задачи Коши для модифицированного уравнения Кортевега-де Фриза (мКдФ)

$$u_t \pm 6u^2 u_x + u_{xxx} = 0$$

в классе быстроубывающих функций.

Уравнение мКдФ применяется во многих областях, таких как тепловые импульсы в твердых телах [4], гиперболические поверхности [5] и т.д. Задача интегрирования модифицированного нагруженного уравнения Кортевега-де Фриза является одним из важных научных исследований. Среди работ, посвященных нагруженным уравнениям, следует отметить работы А.М.Нахушева [6.7], А.И.Кожанова [8] и других [9.13].

В данной работе рассматривается следующая система нагруженных интегро-дифференциальных уравнений

$$u_t + P(u(x_0, t))(6u^2 u_x + u_{xxx}) + Q(u(x_1, t))u_x = \sum_{k=1}^{2N} B_k(u(x_2, t))(f_{k1}g_{k1} - f_{k2}g_{k2}) + iV(u(x_3, t)) \int_{-\infty}^{+\infty} (\phi_1^2 - \phi_2^2) d\eta \quad (1)$$

$$L(t)f_k = \xi_k f_k, \quad L(t)f_k = \bar{\xi}_k f_k, \quad L(t)\phi = \eta\phi$$

где $P(y)$ и $Q(z)$, $V(m)$, $B_k(s)$, $k = \overline{1, 2N}$ полиномы от y , z , m и s соответственно.

Уравнение (1) рассматривается при начальном условии

$$u(x, 0) = u_0(x), \quad x \in R, \quad (2)$$

где начальная функция $u_0(x)$ ($-\infty < x < \infty$) удовлетворяет следующим условиям:

$$1) \quad \int_{-\infty}^{\infty} (1 + |x|) |u_0(x)| dx < \infty; \quad (3)$$

$$2) \text{ Оператор } L(0) = i \begin{pmatrix} \frac{d}{dx} & -u_0(x) \\ -u_0(x) & -\frac{d}{dx} \end{pmatrix} \text{ имеет ровно } 2N \text{ простых собственных значений}$$

$\xi_1(0), \xi_2(0), \dots, \xi_{2N}(0)$ и не имеет спектральных особенностей.

В рассматриваемой задаче $f_k = (f_{k1}, f_{k2})^T$ собственная функция оператора $L(t)$, соответствующая собственному значению ξ_k , а $g_k = (g_{k1}, g_{k2})^T$ решение уравнения $Lg_k = \xi_k g_k$, для которого справедливо

$$W\{f_k, g_k\} \equiv f_{k1}g_{k2} - f_{k2}g_{k1} = \omega_k(t) \neq 0, \quad k = \overline{1, 2N}, \quad (4)$$

где $\omega_k(t)$ изначально заданные непрерывные функции t , удовлетворяющие условиям

$$\omega_n(t) = -\omega_k(t) \text{ для } \xi_n = -\xi_k, \quad \operatorname{Re} \left\{ \int_0^t \omega_k(\tau) d\tau \right\} > -\operatorname{Im} \{ \xi_k(0) \}, \quad k = \overline{1, N}, \quad (5)$$

при всех неотрицательных значениях t .

Для определенности будем считать, что в сумме, входящей в правую часть (1), слагаемые с $\text{Im } \xi_k > 0$, $k = \overline{1, N}$ стоят первыми и $\phi = (\phi_1(x, \eta, t), \phi_2(x, \eta, t))^T$ имеет следующую асимптотику для $x \rightarrow \infty$:

$$\phi \rightarrow (h(\eta, t)e^{-i\eta x}, h(\eta, t)e^{i\eta x})^T, \quad (6)$$

где $h(\eta, t) = h(-\eta, t)$ непрерывная функция, удовлетворяющая условию:

$$\int_{-\infty}^{\infty} |h(\eta, t)|^2 d\eta < \infty \text{ при } t \geq 0. \quad (7)$$

Предположим, что функция $u(x, t)$ имеет требуемую гладкость и достаточно быстро стремится к своим пределам при $x \rightarrow \pm\infty$, т.е.

$$\int_{-\infty}^{+\infty} \left((1 + |x|)|u(x, t)| + \sum_{k=1}^3 \left| \frac{\partial^k u(x, t)}{\partial x^k} \right| \right) dx < \infty, \quad k = 1, 2, 3. \quad (8)$$

Основная цель работы – получить представления для решения $u(x, t)$, f_k , g_k , $k = \overline{1, 2N}$, $\phi_1(x, \eta, t)$, $\phi_2(x, \eta, t)$ задачи (1)–(8) в рамках метода обратной задачи рассеяния для оператора $L(t)$.

Необходимые сведения. Рассмотрим следующую систему уравнений Дирака

$$\begin{cases} v_{1x} + i\xi v_1 = u(x)v_2, \\ v_{2x} - i\xi v_2 = -u(x)v_1, \end{cases} \quad (9)$$

на всей оси $(-\infty < x < \infty)$, с потенциалом $u(x)$ удовлетворяющим условию (3).

Видно, что с помощью оператора $L = i \begin{pmatrix} \frac{d}{dx} & -u(x) \\ -u(x) & -\frac{d}{dx} \end{pmatrix}$ и вектор-функции $v = (v_1, v_2)$

систему (9) можно переписать в виде

$$Lv = \xi v.$$

Система уравнений (9) имеет решения Йоста со следующими асимптотиками:

$$(10) \quad \left. \begin{array}{l} \varphi(x, \xi) \sim \begin{pmatrix} 1 \\ 0 \end{pmatrix} e^{-i\xi x} \\ \bar{\varphi}(x, \xi) \sim \begin{pmatrix} 0 \\ -1 \end{pmatrix} e^{i\xi x} \end{array} \right\}, \text{Im } \xi = 0, x \rightarrow -\infty; \quad \left. \begin{array}{l} \psi(x, \xi) \sim \begin{pmatrix} 0 \\ 1 \end{pmatrix} e^{i\xi x} \\ \bar{\psi}(x, \xi) \sim \begin{pmatrix} 1 \\ 0 \end{pmatrix} e^{-i\xi x} \end{array} \right\}, \text{Im } \xi = 0, x \rightarrow \infty.$$

Отметим, что $\bar{\varphi}(\bar{\psi})$ не является комплексным сопряжением к $\varphi(\psi)$. При действительных ξ , пары вектор-функций $\{\varphi, \bar{\varphi}\}$ и $\{\psi, \bar{\psi}\}$ являются парами линейно независимых решений системы уравнений (9). Для этих вектор-функций справедливы следующие соотношения:

$$\left. \begin{array}{l} \varphi = a(\xi)\bar{\psi} + b(\xi)\psi, \\ \bar{\varphi} = -\bar{a}(\xi)\psi + \bar{b}(\xi)\bar{\psi} \end{array} \right\} \text{ и } \left. \begin{array}{l} \psi = -a(\xi)\bar{\varphi} + \bar{b}(\xi)\varphi, \\ \bar{\psi} = \bar{a}(\xi)\varphi + b(\xi)\bar{\varphi} \end{array} \right\}, \quad (11)$$

где $a(\xi) = W\{\varphi, \psi\}$, $b(\xi) = W\{\bar{\psi}, \varphi\}$. Справедливы следующие равенства

$$|a(\xi)|^2 + |b(\xi)|^2 = 1, \quad \bar{a}(\xi) = a(-\xi), \quad \bar{b}(\xi) = b(-\xi). \quad (12)$$

Коэффициенты $a(\xi)$ и $b(\xi)$ непрерывны для $\text{Im } \xi = 0$ и удовлетворяют асимптотическим равенствам: $a(\xi) = 1 + O(|\xi|^{-1})$, $b(\xi) = O(|\xi|^{-1})$, $|\xi| \rightarrow \infty$. Функцию $\psi(x, \xi)$ можно представить следующим образом [14.33]):

$$\psi(x, \xi) = \begin{pmatrix} 0 \\ 1 \end{pmatrix} e^{i\xi x} + \int_x^\infty \mathbf{K}(x, s) e^{i\xi s} ds, \quad (13)$$

где $\mathbf{K}(x, s) = (K_1(x, s), K_2(x, s))^T$. В представлении (13) ядро $\mathbf{K}(x, s)$ не зависит от ξ и имеет место равенство

$$u(x) = -2K_1(x, x). \quad (14)$$

Функция $a(\xi)$ ($\bar{a}(\xi)$) аналитически продолжается в верхнюю (нижнюю) полуплоскость и имеет там конечное число нулей ξ_k ($\bar{\xi}_k$), где ξ_k ($\bar{\xi}_k$) является собственным значением оператора $L(0)$, так что верно следующее равенство

$$\varphi(x, \xi_k) = C_k \psi(x, \xi_k), \quad \bar{\varphi}(x, \xi_k) = \bar{C}_k \bar{\psi}(x, \bar{\xi}_k), \quad k = 1, 2, \dots, N.$$

Справедливы следующие равенства:

$$\bar{\psi}(x, \xi) = (\psi_2(x, -\xi), -\psi_1(x, \xi))^T, \quad \bar{\varphi}(x, \xi) = (\varphi_2(x, -\xi), -\varphi_1(x, -\xi))^T, \quad (15)$$

$$\bar{\xi}_k = -\xi_k, \quad \bar{C}_k = -C_k, \quad k = \overline{1, N}. \quad (16)$$

Определение. Набор величин $\left\{ r^+(\xi) \equiv \frac{b(\xi)}{a(\xi)}, \xi_k, C_k, k = 1, 2, \dots, N \right\}$

называется данными рассеяния для оператора $L(0)$.

Компоненты ядра $\mathbf{K}(x, y)$ в представлении (13) для $y > x$ являются решениями системы интегральных уравнений Гельфанда-Левитана-Марченко:

$$\begin{cases} K_2(x, y) + \int_x^\infty K_1(x, s) F(s + y) ds = 0, \\ -K_1(x, y) + F(x + y) + \int_x^\infty K_2(x, s) F(s + y) ds = 0, \end{cases}$$

$$\text{где } F(x) = \frac{1}{2\pi} \int_{-\infty}^\infty r^+(\xi) e^{i\xi x} d\xi - i \sum_{j=1}^N C_j e^{i\xi_j x}.$$

Заметим, что вектор-функции $h_n(x) = \frac{d}{d\xi} (\varphi - C_n \psi) \Big|_{\xi=\xi_n}$ являются решениями уравне-

ний $Lh_n = \xi_n h_n$, поэтому

$$h_n(x) = \frac{\beta_n}{\dot{a}(\xi_n)} \varphi(x, \xi_n) + \mathcal{G}_n g_n, \quad n = \overline{1, N}. \quad (17)$$

Кроме того, функции $h_n(x)$ имеют следующую асимптотику:

$$h_n \sim -C_n \begin{pmatrix} 0 \\ 1 \end{pmatrix} e^{i\xi_n x} \text{ при } x \rightarrow -\infty, \quad h_n \sim \begin{pmatrix} 1 \\ 0 \end{pmatrix} e^{-i\xi_n x} \text{ при } x \rightarrow \infty. \quad (18)$$

Согласно (18) получаем следующее равенство:

$$W\{\varphi_n, h_n\} \equiv \varphi_{n1} h_{n2} - \varphi_{n2} h_{n1} = -C_n, \quad n = \overline{1, N}. \quad (19)$$

Лемма 1. Если вектор-функции $Y = (y_1(x, \xi), y_2(x, \xi))^T$ и $Z = (z_1(x, \eta), z_2(x, \eta))^T$ являются решениями уравнений $LY = \xi Y$ и $LZ = \eta Z$, то их компоненты удовлетворяют равенствам

$$\frac{d}{dx}(y_1 z_1 + y_2 z_2) = -i(\xi + \eta)(y_1 z_1 - y_2 z_2), \quad \frac{d}{dx}(y_1 z_2 - y_2 z_1) = -i(\xi - \eta)(y_1 z_2 + y_2 z_1).$$

Справедливость этой леммы доказывается непосредственной проверкой.

Справедлива следующая теорема [15, §6.2.353].

Теорема 1. Данные рассеяния оператора L однозначно определяют L .

Эволюция данных рассеяния. Пусть потенциал $u(x, t)$ в системе уравнений

$$\begin{cases} y_{1x} + i\xi y_1 = u(x, t)y_2, \\ y_{2x} - i\xi y_2 = -u(x, t)y_1, \end{cases} \quad (20)$$

является решением уравнения

$$u_t + P(u(x_0, t))(u_{xxx} + 6u^2 u_x) = G(x, t), \quad (21)$$

где

$$G(x, t) = -Q(u(x_1, t))u_x + \sum_{k=1}^{2N} B_k(u(x_2, t))(f_{k1}g_{k1} - f_{k2}g_{k2}) + iV(u(x_3, t)) \int_{-\infty}^{+\infty} (\phi_1^2 - \phi_2^2) d\eta.$$

Оператор

$$A = P(u(x_0, t)) \begin{pmatrix} -4i\xi^3 + 2iu_x^2 \xi & 4u\xi^2 + 2iu_x \xi - 2u^3 - u_{xx} \\ -4u\xi^2 + 2iu_x \xi + 2u^3 + u_{xx} & 4i\xi^3 - 2iu_x^2 \xi \end{pmatrix} \quad (22)$$

удовлетворяет соотношению Лакса:

$$[L, A] \equiv LA - AL = iP(u(x_0, t)) \begin{pmatrix} 0 & -6u^2 u_x - u_{xxx} \\ -6u^2 u_x - u_{xxx} & 0 \end{pmatrix}. \quad (23)$$

Поэтому уравнение (21) можно переписать в виде:

$$L_t + [L, A] = iR, \quad (24)$$

$$\text{где } R = \begin{pmatrix} 0 & -G \\ -G & 0 \end{pmatrix}.$$

Дифференцируя равенство $L\varphi = \xi\varphi$ относительно t , учитывая (24) имеем

$$(L - \xi)(\varphi_t - A\varphi) = -iR\varphi.$$

Используя метод вариации постоянных, можно записать

$$\varphi_t - A\varphi = B(x)\psi + D(x)\varphi. \quad (25)$$

Тогда для определения $B(x)$ и $D(x)$ получаем

$$\mathbf{M}B_x \psi + \mathbf{M}D_x \varphi = -R\varphi, \quad (26)$$

где $\mathbf{M} = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -1 \end{pmatrix}$. Для решения уравнения (26) вводим следующие обозначения

$\hat{\varphi} = (\varphi_2, \varphi_1)^T$, $\hat{\psi} = (\psi_2, \psi_1)^T$. Согласно (23) и определению вронскиана справедливы следующие равенства

$$\hat{\psi}^T \mathbf{M} \varphi = -\hat{\varphi}^T \mathbf{M} \psi = a, \quad \hat{\psi}^T \mathbf{M} \psi = \hat{\varphi}^T \mathbf{M} \varphi = 0.$$

Умножая (26) на $\hat{\varphi}^T$ и $\hat{\psi}^T$, получаем

$$B_x = \frac{\hat{\varphi}^T R \varphi}{a}, \quad D_x = -\frac{\hat{\psi}^T R \varphi}{a}. \quad (27)$$

Согласно (22), при $x \rightarrow -\infty$ имеем

$$\varphi_t - A\varphi \rightarrow \left(4i\xi^3 P(u(x_0, t)), 0 \right)^T e^{-i\xi x}.$$

Поэтому на основании (25) имеем

$$D(x) \rightarrow 4i\xi^3 P(u(x_0, t)), \quad B(x) \rightarrow 0 \text{ при } x \rightarrow -\infty.$$

Следовательно, из (27) можно определить

$$D(x) = -\frac{1}{a} \int_{-\infty}^x \hat{\psi}^T R \varphi dx + 4i\xi^3 P(u(x_0, t)), \quad B(x) = \frac{1}{a} \int_{-\infty}^x \hat{\varphi}^T R \varphi dx.$$

Таким образом, равенство (25) имеет следующий вид

$$\varphi_t - A\varphi = \frac{1}{a} \int_{-\infty}^x \hat{\varphi}^T R \varphi dx \psi + \left(-\frac{1}{a} \int_{-\infty}^x \hat{\psi}^T R \varphi dx + 4i\xi^3 P(u(x_0, t)) \right) \varphi. \quad (28)$$

Теперь приступим к вычислению эволюций $r^+(\xi)$ и ξ_j , $j=1, 2, \dots, N$. Согласно (11), равенство (28) можно переписать в следующем виде

$$a_t \bar{\psi} + b_t \psi - A(a_t \bar{\psi} + b_t \psi) = \frac{1}{a} \int_{-\infty}^x \hat{\varphi}^T R \varphi dx \psi + \left(-\frac{1}{a} \int_{-\infty}^x \hat{\psi}^T R \varphi dx + 4i\xi^3 P(u(x_0, t)) \right) (a_t \bar{\psi} + b_t \psi).$$

Переходя в последнем равенстве к пределу при $x \rightarrow +\infty$ и учитывая (10), мы можем вывести следующие равенства

$$a_t = -\int_{-\infty}^{\infty} \hat{\psi}^T R \varphi dx, \quad (29)$$

$$b_t = \frac{1}{a} \int_{-\infty}^{\infty} \hat{\varphi}^T R \varphi dx - \frac{b}{a} \int_{-\infty}^{\infty} \hat{\psi}^T R \varphi dx + 8i\xi^3 P(u(x_0, t)) b.$$

Кроме того, это равенство справедливо при $\text{Im } \xi = 0$

$$\frac{dr^+}{dt} = 8i\xi^3 P(u(x_0, t)) r^+ - \frac{1}{a^2} \int_{-\infty}^{\infty} G(\varphi_1^2 + \varphi_2^2) dx. \quad (30)$$

Лемма 3. Если вектор-функция $\varphi = \begin{pmatrix} \varphi_1(x, \xi) \\ \varphi_2(x, \xi) \end{pmatrix}$ является решением системы уравнений (20),

то его компоненты удовлетворяют следующему равенству:

$$\int_{-\infty}^{\infty} G(\varphi_1^2 + \varphi_2^2) dx = -\sum_{k=1}^N ia(\xi) b(\xi) B_k(u(x_2, t)) \omega_k(t) \left(\frac{1}{\xi + \xi_k} + \frac{1}{\xi - \xi_k} \right) +$$

$$+2i\xi Q(u(x_1, t))a(\xi)b(\xi) + 2V(u(x_3, t))a(\xi)b(\xi) \left[i\pi h^2(\xi, t) - \text{v.p.} \int_{-\infty}^{+\infty} \frac{h^2(\eta, t)}{\eta + \xi} d\xi \right]. \quad (31)$$

Доказательство. Для доказательства этой леммы нам потребуется вычислить следующий интеграл:

$$\begin{aligned} \int_{-\infty}^{+\infty} G(\varphi_1^2 + \varphi_2^2) dx &= - \int_{-\infty}^{+\infty} Q(u(x_1, t)) u_x (\varphi_1^2 + \varphi_2^2) dx + \sum_{k=1}^{2N} B_k(u(x_2, t)) (f_{k1} g_{k1} - f_{k2} g_{k2}) + \\ &+ iV(u(x_3, t)) \int_{-\infty}^{+\infty} \int_{-\infty}^{\infty} (\varphi_1^2 - \varphi_2^2) (\varphi_1^2 + \varphi_2^2) d\eta dx. \end{aligned} \quad (32)$$

Согласно лемме 1 справедливы следующие равенства:

$$\begin{aligned} &i \int_{-\infty}^{+\infty} (\varphi_1^2(x, \eta) - \varphi_2^2(x, \eta)) (\varphi_1^2(x, \xi) - \varphi_2^2(x, \xi)) dx = \\ &= i \lim_{R \rightarrow \infty} \left(\frac{(\varphi_1(x, \eta)\varphi_1(x, \xi) + \varphi_2(x, \eta)\varphi_2(x, \xi))^2}{\eta + \xi} - \frac{(\varphi_1(x, \eta)\varphi_2(x, \xi) - \varphi_2(x, \eta)\varphi_1(x, \xi))^2}{\eta - \xi} \right) \Bigg|_{-R}^R. \end{aligned}$$

В силу (6) справедливо $\varphi(x, \eta, t) = h(\eta, t)(\psi(x, \eta, t) + \bar{\psi}(x, \eta, t))$, поэтому используя асимптотики для $\varphi(x, \xi, t), \psi(x, \xi, t)$ и формулы Сохоцкого [16, гл. 2.87]

$$i \int_{-\infty}^{\infty} \int_{-\infty}^{\infty} (\varphi_1^2 - \varphi_2^2) (\varphi_1^2 + \varphi_2^2) d\eta dx = 2a(\xi)b(\xi) \left[i\pi h^2(\xi, t) - \text{v.p.} \int_{-\infty}^{+\infty} \frac{h^2(\eta, t)}{\eta + \xi} d\xi \right]. \quad (33)$$

Используя формулы (3), (10), (11), (15), (16) и лемму 1, можно записать следующее равенство

$$\begin{aligned} &-Q(u(x_1, t)) \int_{-\infty}^{\infty} u_x (\varphi_1^2 - \varphi_2^2) dx + \sum_{k=1}^{2N} B_k(u(x_2, t)) \int_{-\infty}^{\infty} (f_{k1} g_{k1} - f_{k2} g_{k2}) (\varphi_1^2 - \varphi_2^2) dx = \\ &= \sum_{k=1}^N ia(\xi)b(\xi) B_k(u(x_2, t)) \omega_k(t) \left(\frac{1}{\xi + \xi_k} + \frac{1}{\xi - \xi_k} \right) - 2i\xi Q(u(x_1, t)) a(\xi)b(\xi). \end{aligned} \quad (34)$$

На основе равенств (33) и (34) можно записать следующее:

$$\begin{aligned} \int_{-\infty}^{\infty} G(\varphi_1^2 + \varphi_2^2) dx &= - \sum_{k=1}^N ia(\xi)b(\xi) B_k(u(x_2, t)) \omega_k(t) \left(\frac{1}{\xi + \xi_k} + \frac{1}{\xi - \xi_k} \right) + \\ &+ 2i\xi Q(u(x_1, t)) a(\xi)b(\xi) + 2V(u(x_3, t)) a(\xi)b(\xi) \left[i\pi h^2(\xi, t) - \text{v.p.} \int_{-\infty}^{+\infty} \frac{h^2(\eta, t)}{\eta + \xi} d\xi \right]. \end{aligned}$$

Лемма доказана.

Согласно равенствам (30) и (31) имеем следующее равенство:

$$\begin{aligned} \frac{dr^+}{dt} &= \left[8i\xi^3 P(u(x_0, t)) + \sum_{k=1}^N iB_k(u(x_2, t)) \omega_k(t) \left(\frac{1}{\xi + \xi_k} + \frac{1}{\xi - \xi_k} \right) - 2i\xi Q(u(x_1, t)) \right] r^+ + \\ &+ 2V(u(x_3, t)) r^+ \left[-i\pi h^2(\xi, t) + \text{v.p.} \int_{-\infty}^{+\infty} \frac{h^2(\eta, t)}{\eta + \xi} d\xi \right]. \end{aligned}$$

Дифференцируя равенство $\varphi_n = C_n \psi_n$ относительно t , получаем:

$$\frac{\partial \varphi}{\partial t} \Big|_{\xi = \xi_n} + \frac{\partial \varphi}{\partial \xi} \Big|_{\xi = \xi_n} \frac{d\xi_n}{dt} = \frac{dC_n}{dt} \psi_n + C_n \frac{\partial \psi}{\partial t} \Big|_{\xi = \xi_n} + C_n \frac{\partial \psi}{\partial \xi} \Big|_{\xi = \xi_n} \frac{d\xi_n}{dt},$$

которое согласно $h_n(x) = \frac{d}{d\xi} (\varphi - C_n \psi) \Big|_{\xi = \xi_n}$, $n = \overline{1, N}$, можно переписать в виде:

$$\frac{\partial \varphi_n}{\partial t} = \frac{dC_n}{dt} \psi_n + C_n \frac{\partial \psi_n}{\partial t} - \dot{a}(\xi_n) h_n \frac{d\xi_n}{dt}, \quad (35)$$

$$\text{где } \frac{\partial \varphi_n}{\partial t} = \frac{\partial \varphi}{\partial t} \Big|_{\xi = \xi_n}.$$

Аналогично случаю непрерывного спектра с учетом (28) в случае дискретного спектра получаем следующее равенство:

$$\frac{\partial \varphi_n}{\partial t} - A\varphi_n = \left(-\frac{1}{C_n} \int_{-\infty}^x \hat{\varphi}_n^T R \varphi_n dx \right) h_n + \left(\frac{1}{C_n} \int_{-\infty}^x \hat{h}_n^T R \varphi_n dx + 4i\xi_n^3 P(u(x_0, t)) \right) \varphi_n. \quad (36)$$

Согласно (36) и последнее равенство можно переписать в следующем виде:

$$\begin{aligned} & \frac{dC_n}{dt} \psi_n + C_n \frac{\partial \psi_n}{\partial t} - \dot{a}(\xi_n) \frac{d\xi_n}{dt} h_n - C_n A\psi_n = \\ & = \left(-\frac{1}{C_n} \int_{-\infty}^x \hat{\varphi}_n^T R \varphi_n dx \right) h_n + \left(-\frac{1}{C_n} \int_{-\infty}^x \hat{h}_n^T R \varphi_n dx + 4i\xi_n^3 P(u(x_0, t)) \right) C_n \psi_n. \end{aligned}$$

Переходя в этом равенстве к пределу в $x \rightarrow \infty$, с учетом (10), (18) и (22), получаем следующие равенства

$$\frac{dC_n}{dt} = \left(8i\xi_n^3 P(u(x_0, t)) + \int_{-\infty}^{\infty} \hat{h}_n^T R \psi_n dx \right) C_n, \quad \frac{d\xi_n}{dt} = \frac{\int_{-\infty}^{\infty} \hat{\varphi}_n^T R \varphi_n dx}{C_n \dot{a}(\xi_n)}.$$

Таким образом, имеем следующие тождества:

$$\frac{dC_n}{dt} = \left(8i\xi_n^3 P(u(x_0, t)) - \int_{-\infty}^{\infty} G(h_{n1} \psi_{n1} + h_{n2} \psi_{n2}) dx \right) C_n, \quad (37)$$

$$\frac{d\xi_n}{dt} = \frac{-\int_{-\infty}^{\infty} G(\varphi_{n1}^2 + \varphi_{n2}^2) dx}{C_n \dot{a}(\xi_n)}.$$

Остается заметить, что согласно тождеству (см. [14]) $\dot{a}(\xi_n) = -\frac{2i}{C_n} \int_{-\infty}^{\infty} \varphi_{n1} \varphi_{n2} dx$,

последнее равенство можно переписать в виде:

$$\frac{d\xi_n}{dt} = \frac{\int_{-\infty}^{\infty} G(\varphi_{n1}^2 + \varphi_{n2}^2) dx}{2i \int_{-\infty}^{\infty} \varphi_{n1} \varphi_{n2} dx}. \quad (38)$$

Лемма 4. Если вектор-функции $\varphi_n(x, \xi_n) = \begin{pmatrix} \varphi_{n1}(x, \xi_n) \\ \varphi_{n2}(x, \xi_n) \end{pmatrix}$, $\psi_n(x, \xi_n) = \begin{pmatrix} \psi_{n1}(x, \xi_n) \\ \psi_{n2}(x, \xi_n) \end{pmatrix}$ и

$h_n(x, \xi_n) = \begin{pmatrix} h_{n1}(x, \xi_n) \\ h_{n2}(x, \xi_n) \end{pmatrix}$ являются решениями уравнения (20), то их компоненты удовлетворяют

равенствам:

$$\int_{-\infty}^{\infty} G(h_{n1}\psi_{n1} + h_{n2}\psi_{n2}) dx = iB_n(u(x_2, t))\beta_n(t)\omega_n(t) + 2i\xi_n Q(u(x_1, t)) - \\ - 2V(u(x_3, t)) \int_{-\infty}^{\infty} \frac{h^2(\eta, t)}{(1+r(\eta)r(-\eta))(\eta + \xi_n)} d\eta, \quad (39)$$

$$\int_{-\infty}^{\infty} G(\varphi_{n1}^2 + \varphi_{n2}^2) dx = -2\omega_n(t)B_n(u(x_2, t)) \int_{-\infty}^{\infty} \varphi_{n1}\varphi_{n2} dx. \quad (40)$$

Доказательство. Для доказательства леммы сначала запишем следующее равенство:

$$\int_{-\infty}^{+\infty} G(h_{n1}\psi_{n1} + h_{n2}\psi_{n2}) dx = -Q(u(x_1, t)) \int_{-\infty}^{+\infty} u_x(x, t)(h_{n1}\psi_{n1} + h_{n2}\psi_{n2}) dx + \\ + 2 \sum_{k=1}^N B_k(u(x_2, t)) \int_{-\infty}^{+\infty} (f_{k1}g_{k1} - f_{k2}g_{k2})(h_{n1}\psi_{n1} + h_{n2}\psi_{n2}) dx + \\ + iV(u(x_3, t)) \int_{-\infty}^{+\infty} \int_{-\infty}^{+\infty} (h_{n1}\psi_{n1} + h_{n2}\psi_{n2})(\phi_1^2 - \phi_2^2) dx d\eta.$$

При $\xi_k \neq \xi_n$ согласно лемме 1 имеем следующее:

$$B_k(u(x_2, t))(f_{k1}g_{k1} - f_{k2}g_{k2})(h_{n1}\psi_{n1} + h_{n2}\psi_{n2}) = \\ = \frac{B_k(u(x_2, t))}{-2i(\xi_n + \xi_k)} \frac{d}{dx} [(h_{n1}f_{k1} + h_{n2}f_{k2})(\psi_{n1}g_{k1} + \psi_{n2}g_{k1})] + \\ + \frac{B_k(u(x_2, t))}{2i(\xi_n - \xi_k)} \frac{d}{dx} [(h_{n1}f_{k2} - h_{n2}f_{k1})(\psi_{n1}g_{k2} - \psi_{n2}g_{k1})].$$

Проинтегрируем последнее равенство по x от $-\infty$ до $+\infty$:

$$\frac{B_k(u(x_2, t))}{-2i(\xi_n + \xi_k)} \int_{-\infty}^{\infty} \frac{d}{dx} [(h_{n1}f_{k1} + h_{n2}f_{k2})(\psi_{n1}g_{k1} + \psi_{n2}g_{k1})] dx + \\ + \frac{B_k(u(x_2, t))}{2i(\xi_n - \xi_k)} \int_{-\infty}^{\infty} \frac{d}{dx} [(h_{n1}f_{k2} - h_{n2}f_{k1})(\psi_{n1}g_{k2} - \psi_{n2}g_{k1})] dx =$$

$$\begin{aligned}
&= \frac{B_k(u(x_2, t))}{-2i(\xi_n + \xi_k)} \lim_{R \rightarrow \infty} [(h_{n1}f_{k1} + h_{n2}f_{k2})(\psi_{n1}g_{k1} + \psi_{n2}g_{k2})] \Big|_{-R}^R + \\
&+ \frac{B_k(u(x_2, t))}{2i(\xi_n - \xi_k)} \lim_{R \rightarrow \infty} [(h_{n1}f_{k2} - h_{n2}f_{k1})(\psi_{n1}g_{k2} + \psi_{n2}g_{k1})] \Big|_{-R}^R = \\
&= \frac{B_k(u(x_2, t))}{2i(\xi_n - \xi_k)} \lim_{R \rightarrow \infty} \left[C_k e^{i(-\xi_n + \xi_k)R} \frac{\omega_k(t)}{C_k} e^{i(\xi_n - \xi_k)R} - C_n e^{i(\xi_n - \xi_k)R} \frac{\omega_k(t)}{C_n} e^{-i(\xi_n - \xi_k)R} \right] = 0.
\end{aligned}$$

Поэтому в $\xi_k \neq \xi_n$ получается следующее равенство

$$B_k(u(x_2, t)) \int_{-\infty}^{\infty} (f_{k1}g_{k1} - f_{k2}g_{k2})(h_{n1}\psi_{n1} + h_{n2}\psi_{n2}) dx = 0.$$

Если выполнено $\xi_k = \xi_n$, то мы можем записать

$$\begin{aligned}
&B_n(u(x_2, t))(t)(f_{n1}g_{n1} - f_{n2}g_{n2})(h_{n1}\psi_{n1} + h_{n2}\psi_{n2}) = \\
&= -\frac{B_n(u(x_2, t))}{4i\xi_n} \frac{d}{dx} [(h_{n1}g_{n1} + h_{n2}g_{n2})(f_{n1}\psi_{n1} + f_{n2}\psi_{n2})] - \\
&- \frac{B_n(u(x_2, t))}{2} [(\psi_{n1}f_{n2} - \psi_{n2}f_{n1})(h_{n1}g_{n2} + h_{n2}g_{n1}) + (\psi_{n1}f_{n2} + \psi_{n2}f_{n1})(h_{n1}g_{n2} - h_{n2}g_{n1})] = \\
&= -C_n \psi_{n1} \psi_{n2} B_n(u(x_2, t)) \left[\left(\frac{\beta_n(t)}{\dot{a}(\xi_n)} \varphi_{n1} + \mathcal{G}_n(t) g_{n1} \right) g_{n2} - \left(\frac{\beta_n(t)}{\dot{a}(\xi_n)} \varphi_{n2} + \mathcal{G}_n(t) g_{n2} \right) g_{n1} \right] = \\
&= -C_n \psi_{n1} \psi_{n2} \frac{\beta_n(t)}{\dot{a}(\xi_n)} B_n(u(x_2, t)) \omega_n(t).
\end{aligned}$$

Если мы проинтегрируем последнее равенство по x , мы получим:

$$B_n(u(x_2, t)) \int_{-\infty}^{\infty} (f_{n1}g_{n1} - f_{n2}g_{n2})(h_{n1}\psi_{n1} + h_{n2}\psi_{n2}) dx = -\frac{i}{2} \omega_n(t) B_n(u(x_2, t)) \beta_n(t). \quad (41)$$

Используя равенство (20) и асимптотику (10), (18), имеем:

$$\begin{aligned}
&Q(u(x_1, t)) \int_{-\infty}^{\infty} u_x (h_{n1}\psi_{n1} + h_{n2}\psi_{n2}) dx = Q(u(x_1, t)) \int_{-\infty}^{\infty} (-\psi'_{n2} + i\xi_n \psi_{n2}) h'_{n1} dx + \\
&+ Q(u(x_1, t)) \int_{-\infty}^{\infty} (-h'_{n2} + i\xi_n h_{n2}) \psi'_{n1} dx = Q(u(x_1, t)) \int_{-\infty}^{+\infty} h'_{n2} (\psi'_{n1} + i\xi_n \psi_{n1}) + \psi'_{n2} (h'_{n1} + i\xi_n h_{n1}) dx = \\
&= i\xi_n Q(u(x_1, t)) \left(e^{-i\xi_n x} \cdot e^{i\xi_n x} - \left(-C_n e^{i\xi_n x} \cdot \frac{1}{C_n} e^{-i\xi_n x} \right) \right) = 2i\xi_n Q(u(x_1, t)). \quad (42)
\end{aligned}$$

Кроме того, на основании формул (6), (10), (18), леммы 1 и формулы $\phi(x, \eta, t) = h(\eta, t)(\bar{\psi}(x, \eta, t) + \psi(x, \eta, t))$ имеем следующее равенство:

$$iV(u(x_3, t)) \int_{-\infty}^{+\infty} \int_{-\infty}^{+\infty} (\phi_1^2 - \phi_2^2)(h_{n1}\psi_{n1} + h_{n2}\psi_{n2}) dx d\eta = V(u(x_3, t)) \int_{-\infty}^{\infty} \frac{-2h^2(\eta, t)}{(1+r(\eta)r(-\eta))(\eta + \xi_n)} d\eta.$$

Используя последнее равенство и равенства (41), (42), получаем равенство (40).

Теперь выведем равенство (41). При $\xi_k \neq \xi_n$, согласно лемме 2, равенств (4) и (10) имеем следующее:

$$B_k(u(x_2, t)) \int_{-\infty}^{\infty} (f_{k1}g_{k1} - f_{k2}g_{k2})(\varphi_{n1}^2 + \varphi_{n2}^2) dx = 0.$$

Если $\xi_k = \xi_n$ то

$$B_n(u(x_2, t)) \int_{-\infty}^{\infty} (f_{n1}g_{k1} - f_{n2}g_{k2})(\varphi_{n1}^2 + \varphi_{n2}^2) dx = -\omega_n(t) B_n(u(x_2, t)) \int_{-\infty}^{\infty} \varphi_{n1}\varphi_{n2} dx.$$

Аналогичным образом можно показать, что

$$Q(u(x_1, t)) \int_{-\infty}^{+\infty} u_x (\varphi_{n1}^2 + \varphi_{n2}^2) dx = -2\omega_n(t) Q(u(x_1, t)) \int_{-\infty}^{+\infty} \varphi_{n1}\varphi_{n2} dx$$

$$iV(u(x_3, t)) \int_{-\infty}^{+\infty} \int_{-\infty}^{+\infty} (\phi_1^2 - \phi_2^2)(\varphi_{n1}^2 + \varphi_{n2}^2) dx d\eta = 0.$$

Подставляя равенство (40) в правую часть равенства (38), получаем следующее выражение:

$$\begin{aligned} \frac{dC_n}{dt} = & \left(8i\xi_n^3 P(u(x_0, t)) + iB_n(u(x_2, t))\beta_n(t)\omega_n(t) \right) C_n + \\ & + \left(-2i\xi_n Q(u(x_1, t)) + 2V(u(x_3, t)) \int_{-\infty}^{\infty} \frac{h^2(\eta, t)}{(1+r(\eta)r(-\eta))(\eta + \xi_n)} d\eta \right) C_n, \quad n = \overline{1, N}. \end{aligned}$$

Согласно равенствам (39) и (41), можно вычислить эволюцию собственных значений:

$$\frac{d\xi_n}{dt} = iB_n(u(x_2, t))\omega_n(t), \quad n = \overline{1, N}.$$

Основным результатом данной работы является следующая теорема.

Теорема 2. Если функции $u(x, t)$, f_k , g_k , $k = \overline{1, N}$, $\phi_1(x, \eta, t)$, $\phi_2(x, \eta, t)$ являются решением задачи (1) – (8), то данные рассеяния оператора $L(t)$ с потенциалом $u(x, t)$ удовлетворяют следующим дифференциальным уравнениям:

$$\begin{aligned} \frac{dr^+}{dt} = & \left[8i\xi^3 P(u(x_0, t)) + \sum_{k=1}^N iB_k(u(x_2, t))\omega_k(t) \left(\frac{1}{\xi + \xi_k} + \frac{1}{\xi - \xi_k} \right) - 2i\xi Q(u(x_1, t)) \right] r^+ + \\ & + 2V(u(x_3, t)) r^+ \left[-\pi i h^2(\xi, t) + \text{v.p.} \int_{-\infty}^{+\infty} \frac{h^2(\eta, t)}{\eta + \xi} d\xi \right], \quad (\text{Im } \xi = 0). \end{aligned}$$

$$\frac{d\xi_n}{dt} = iB_n(u(x_2, t))\omega_n(t), \quad n = \overline{1, N},$$

$$\begin{aligned} \frac{dC_n}{dt} = & \left(8i\xi_n^3 P(u(x_0, t)) + iB_n(u(x_2, t))\beta_n(t)\omega_n(t) \right) C_n + \\ & + \left(-2i\xi_n Q(u(x_1, t)) + 2V(u(x_3, t)) \int_{-\infty}^{\infty} \frac{h^2(\eta, t)}{(1+r(\eta)r(-\eta))(\eta + \xi_n)} d\eta \right) C_n, \quad n = \overline{1, N}. \end{aligned}$$

Полученные равенства полностью определяют эволюцию данных рассеяния, что позволяет применить метод обратной задачи рассеяния для решения задачи (1)–(8).

Использованная литература:

(1). Gardner C.S., Greene I.M., Kruskal M.D., Miura R.M. Method for Solving the Korteweg-de Vries Equation. Phys. Rev. Lett. 1967, v. 19, pp. 1095 – 1097.

- (2). Lax P.D. Integrals of Nonlinear Equations of Evolution and Solitary Waves, //Comm. Pure and Appl. Math. 1968, vol. 2, № 21, pp. 467 – 490.
- (3). Wadati M. The exact solution of the modified Korteweg-de Vries equation. J.Phys. Soc. Japan. 1972, vol. 32, pp. 1681.
- (4). Tappert F.D., Varma C.M. Asymptotic theory of self-trapping of heat pulses in solids. Phys.Rev.Lett.1970, vol. 25, p. 1108 – 1111.
- (5). Schief W. An infinite hierarchy of symmetries associated with hyperbolic surfaces. Nonlinearity. 1995, vol. 8, № 1, p. 1 – 9.
- (6). Нахушев А.М. Уравнения математической биологии. М., “Высшая школа”, 1995, с. 304.
- (7). Нахушев А.М. Нагруженные уравнения и их приложения, Дифференциальные уравнения. 1983, т. 19, № 1, с. 86 – 94.
- (8). Кожанов А.И. Нелинейные нагруженные уравнения и обратные задачи, Журнал вычислительной математики и математической физики. 2004, т. 44, № 4, с. 694 – 716.
- (9). Hoitmetov U.A. Integration of the loaded KdV equation with a self-consistent source of integral type in the class of rapidly decreasing complex-valued functions. Siberian Adv. Math. 2022, v. 33, № 2, pp. 102–114.
- (10). Hoitmetov U.A. Integration of the loaded general Korteweg-de Vries equation in the class of rapidly decreasing complex-valued functions. Eurasian Math. J. 2022, v. 13, № 2, pp. 43 – 54.
- (11). Хоитметов У.А. Интегрирование нагруженного модифицированного уравнения Кортевега-де Фриза. Бюллетень Института математики. 2021, vol. 4, № 3, с. 97 – 105.
- (12). Khasanov A.B., Hoitmetov U.A. On integration of the loaded mKdV equation in the class of rapidly decreasing functions. The Bulletin of Irkutsk State University. Series Mathematics. 2021, vol. 38, p. 19 – 35.
- (13). Khasanov A.B., Hoitmetov U.A., Sobirov Sh.Q. Integration of the mKdV Equation with nonstationary coefficients and additional terms in the case of moving eigenvalues. Известия Института математики и информатики Удмуртского Государственного университета, 2023, том. 61, с. 137 – 155.
- (14). Абловиц М., Сигур Х. Солитоны и метод обратной задачи. Москва, “Мир”, 1987, 479 с.
- (15). Додд Р., Эйлбек Дж., Гиббон Дж., Моррис Х. Солитоны и нелинейные волновые уравнения. М., “Мир”, 1988, 697 с.
- (16). Владимиров В.С. Уравнения математической физики. М., “Наука”, 1967, с. 436.

**Xasanov Muzaffar Masharipovich (Urgench State University, Urgench, Uzbekistan;
e-mail: hmuzaaffar@mail.ru, otabekxiva3639@gmail.com),**

Ganjayev Otabek Yuldashovich (Master student of Urgench State University, Urgench, Uzbekistan)

TRAVELLING WAVE SOLUTIONS FOR THE LOADED BURGERS EQUATION WITH VARIABLE COEFFICIENTS USING THE GENERALIZED (G'/G) - EXPANSION METHOD

Annotation. In this article, a generalized (G'/G) -expansion method is used to find the exact travelling wave solutions of the loaded Burgers equation with variable coefficients. As a result, hyperbolic, trigonometric, and rational function solutions with parameters are obtained. When these parameters are taking special values, the solitary wave solutions are derived from the hyperbolic function. It is shown that the proposed method is direct and effective method, which can be applied to many other nonlinear evolution equations in mathematical physics.

Key words: Nonlinear evolution equations, generalized (G'/G) -expansion method, hyperbolic solution, trigonometric solution, rational solution, loaded Burgers equation.

РЕШЕНИЯ БЕГУЩЕЙ ВОЛНЫ НАГРУЖЕННОГО УРАВНЕНИЯ БЮРГЕРСА С ПЕРЕМЕННЫМИ КОЭФФИЦИЕНТАМИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ОБОБЩЕННОГО МЕТОДА (G'/G)

Аннотация. В статье найдены точные решения бегущей волны нагруженного уравнения Бюргерса с переменными коэффициентами. В результате, получены гиперболические, тригонометрические и рациональные решения функций с параметрами. Когда эти параметры принимают специальные значения, решения для уединенных волн получаются из гиперболической функции. Показано, что предложенный метод является прямым и эффективным методом, который может быть применен ко многим другим нелинейным эволюционным уравнениям математической физики.

Ключевые слова: нелинейные эволюционные уравнения, обобщенный метод (G'/G) -метод, гиперболическое решение, тригонометрическое решение, рациональное решение, нагруженное уравнение Бюргерса.

YUKLANGAN HADLI O'ZGARUVCHAN KOEFFITSIYENTLI BURGERS TENGLAMASINI (G'/G) USULIDA YECHISH

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada yuklangan Burgers tenglamasining o'zgaruvchan koeffitsiyentli aniq harakatlanuvchi to'liq yechimlarini topish uchun umumlashtirilgan (G'/G) usuli qo'llaniladi. Natijada parameterli giperbolik, trigonometric va ratsional funksiya ko'rinishidagi yechimlar olinadi. Ushbu parametrlar maxsus qiymatlarni qabul qilganda, giperbolik funksiyadan yakkalangan to'liq yechimlari olinadi. Keltirilgan usul to'g'ri va samarali usul bo'lib, uni matematik fizikaning boshqa ko'plab nohiziqli evolyutsion tenglamalariga qo'llash mumkinligi ko'rsatilgan.*

***Kalit so'zlar:** nohiziqli evolyutsion tenglamalar, umumlashtirilgan (G'/G) usuli, giperbolik yechim, trigonometrik yechim, ratsional yechim, yuklangan Burgers tenglamasi.*

Introduction. The seeking exact solutions of nonlinear evolution equations (NLEEs) is important significance in mathematical physics and becomes one of the most exciting and extremely active areas of research investigation. In the past several decades, many effective methods for obtaining exact solutions of NLEEs have been presented, such as the inverse scattering method [1]. In [2] the Burger's equation with variable coefficients is studied.

Literature review. Alternatively, the (G'/G) - expansion method [3;p.6] is also effective method in finding traveling wave solutions of nonlinear evolution equations. In the work [7], application of the (G'/G) -expansion method for the Burgers, Burgers–Huxley and modified Burgers–KdV equations were investigated. (G'/G) -expansion method was used for the integration of the loaded Korteweg-de Vries (KdV) equation, for the loaded modified Korteweg-de Vries (mKdV), for the loaded nonlinear Degasperis-Procesi equation, for the loaded Burger's and for the loaded shallow water wave equation in [8-12].

In this paper, the solution of the loaded Burger's equation with variable coefficients studied by usage of (G'/G) -expansion method.

Let us consider the following loaded Burgers equation with variable coefficients

$$u_t + a(t)uu_x - d(t)u_{xx} + \gamma(t)u(0,t)u_x = 0 \quad (1)$$

where $d(t)$ and $a(t)$ are differentiable functions of t , $x \in R$, $t \geq 0$, $\gamma(t)$ - is the given real continuous function.

2. Research Methodology. Description of the generalized (G'/G) - expansion method. For a given NLEE with independent variables $X = (x, y, z, t)$ and dependent variable u , we consider the partial differential equation (PDE)

$$F(u, u_x, u_y, u_t, u_z, u_{xt}, u_{yt}, u_{zt}, u_{xx}, u_{yy}, u_{tt}, u_{zz}, \dots) = 0. \quad (2)$$

The solution of (2) can be expressed by a polynomial in (G'/G) as follows:

$$u(X) = \alpha_0(X) + \sum_{i=1}^m \alpha_i(X)(G'/G)^i, \quad \alpha_m(X) \neq 0, \quad (3)$$

where $G = G(\xi)$ satisfies the following second order ordinary differential equation

$$G'' + \lambda G' + \mu G = 0, \quad (4)$$

while $\xi = \xi(X)$ and $\alpha_i(X)$ are all functions of X to be determined later. To determine $u(X)$ explicitly, we take the following footsteps:

Step1. Determine the integer m by balancing the highest-order nonlinear term(s) and the highest-order partial derivatives of $u(X)$ in (2).

Step 2. Substitute (3) along with (4) into (2) and collect all terms with the same order of (G' / G) together. The left-hand side of (2) is converted into a polynomial in (G' / G) . Then set each coefficient of this polynomial to zero to derive a set of over-determined differential equations for $\alpha_0(X)$, $\alpha_i(X)$, and ξ .

Step 3. Solve the system of over-determined differential equations obtained in Step 2 for $\alpha_i(X)$ and ξ by using the software mathematical.

Step 4. Since the solutions of (4) have been known for us, using the results obtained in above steps to derive a series of fundamental solutions of (2) depending on (G' / G) , we can obtain the exact solutions of (2).

3. Analysis and results. In this section, we determine the exact travelling wave solutions of the nonlinear loaded Burgers equation with variable-coefficients which are attracted much attention.

By balancing u_{xx} with uu_x in (1), we get $m = 1$. In order to search for explicit solutions, we suppose that (1) has the following formal solution:

$$u(x, t) = \alpha_1(t)(G' / G) + \alpha_0(t), \quad \alpha_1(G' / G)(t) \neq 0, \quad (5)$$

where $G = G(\xi)$ satisfies (4), $\xi = p(t)x + q(t)$, while $p(t)$ and $q(t)$ are functions to be determined.

From (4) and (5) we have:

$$\begin{aligned} u_t = & -\alpha_1(t) \left[x \frac{dp(t)}{dt} + \frac{dq(t)}{dt} \right] (G' / G)^2 - \\ & - \left\{ \lambda \alpha_1(t) \left[x \frac{dp(t)}{dt} + \frac{dq(t)}{dt} \right] - \frac{d\alpha_1(t)}{dt} \right\} (G' / G) - \\ & - \mu \alpha_1(t) \left[x \frac{dp(t)}{dt} + \frac{dq(t)}{dt} \right] + \frac{d\alpha_0(t)}{dt} \end{aligned} \quad (6)$$

$$u_{xx} = -\alpha_1(t) p(t) (G' / G)^2 - \lambda \alpha_1(t) p(t) (G' / G) - \mu \alpha_1(t) p(t) \quad (7)$$

$$\begin{aligned} u_{xx} = & 2\alpha_1(t) p^2(t) (G' / G)^3 + 3\lambda \alpha_1(t) p^2(t) (G' / G)^2 + \\ & + \left[\lambda^2 \alpha_1(t) p^2(t) + 2\mu \alpha_1(t) p^2(t) \right] (G' / G) + \mu \lambda \alpha_1(t) p^2(t) \end{aligned} \quad (8)$$

$$\begin{aligned} uu_x = & -\alpha_1(t) p(t) (G' / G)^3 + \left[-\lambda \alpha_1^2(t) p(t) - \alpha_0(t) \alpha_1(t) p(t) \right] (G' / G)^2 + \\ & + \left[-\lambda \alpha_0(t) \alpha_1(t) p(t) - \mu \alpha_1^2(t) p(t) \right] (G' / G) - \mu \alpha_0(t) \alpha_1(t) p(t). \end{aligned} \quad (9)$$

Substituting (5)–(9) into (1) and collecting all terms with the same order of (G' / G) together, the left-hand side of (1) is converted into a polynomial in $x^j (G' / G)^i$, ($j = 0, 1, i = 0, 1, 2, 3$). Setting each coefficient of this polynomial to zero, we get the following set of over-determined differential equations:

$$\begin{aligned} x^0 (G' / G)^3 : & -2d(t) \alpha_1(t) p^2(t) - a(t) \alpha_1^2(t) p(t) = 0, \\ x^0 (G' / G)^2 : & -\alpha_1(t) \frac{dq(t)}{dt} - 3\lambda d(t) \alpha_1(t) p^2(t) - \lambda a(t) \alpha_1^2(t) p(t) - \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
& -\gamma(t)u(0,t)\alpha_1(t)p(t)=0, \\
x^0(G'/G): & -\lambda\alpha_1(t)\frac{dq(t)}{dt} + \frac{d\alpha_1(t)}{dt} - \lambda^2d(t)\alpha_1(t)p^2(t) - 2\mu d(t)\alpha_1(t)p^2(t) - \\
& -\mu a(t)\alpha_1^2(t)p(t) - \lambda a(t)\alpha_0(t)\alpha_1(t)p(t) - \gamma(t)u(0,t)\alpha_1(t)p(t) = 0, \\
x^0(G'/G)^0: & -\mu\alpha_1(t)\frac{dq(t)}{dt} + \frac{d\alpha_0(t)}{dt} - \mu a(t)\alpha_0(t)\alpha_1(t)p(t) - \\
& -\lambda\mu d(t)\alpha_1(t)p^2(t) - \mu\gamma(t)u(0,t)\alpha_1(t)p(t) = 0, \\
x(G'/G): & -\lambda\alpha_1(t)\frac{dp(t)}{dt} = 0, \\
x(G'/G)^0: & -\mu\alpha_1(t)\frac{dp(t)}{dt} = 0, \tag{10}
\end{aligned}$$

Solving the system (10), we have

$$\begin{aligned}
\alpha_1(t) &= R, \alpha_0(t) = Q, p(t) = P, a(t) = -\frac{2Pd(t)}{R}, \\
q(t) &= -P^2\left(\lambda - \frac{2Q}{R}\right)\int_0^t d(t)dt - P\int_0^t \gamma(t)u(0,t)dt, \tag{11}
\end{aligned}$$

where P , Q and R are arbitrary constants.

Substituting (11) into (5), we have

$$u(x,t) = R(G'/G) + Q, \tag{12}$$

where

$$\xi = Px - P^2\left(\lambda - \frac{2Q}{R}\right)\int_0^t d(t)dt - P\int_0^t \gamma(t)u(0,t)dt.$$

From the general solution of (1) we can find the ratio (G'/G) . Consequently, we have the following three types of exact solutions of (1):

Case 1. When $\lambda^2 - 4\mu > 0$, we obtain the hyperbolic solution in the form

$$u(x,t) = R \left[\frac{-\frac{\lambda}{2} + \frac{\sqrt{\lambda^2 - 4\mu}}{2}}{C_1 \sinh\left(\frac{\sqrt{\lambda^2 - 4\mu}}{2}\right)\xi + C_2 \cosh\left(\frac{\sqrt{\lambda^2 - 4\mu}}{2}\right)\xi} \cdot \frac{C_1 \cosh\left(\frac{\sqrt{\lambda^2 - 4\mu}}{2}\right)\xi + C_2 \sinh\left(\frac{\sqrt{\lambda^2 - 4\mu}}{2}\right)\xi}{C_1 \sinh\left(\frac{\sqrt{\lambda^2 - 4\mu}}{2}\right)\xi + C_2 \cosh\left(\frac{\sqrt{\lambda^2 - 4\mu}}{2}\right)\xi} \right] + Q \tag{13}$$

Case 2. When $\lambda^2 - 4\mu < 0$, we obtain the trigonometric solution in the form

$$u(x,t) = R \left[\frac{-\frac{\lambda}{2} + \frac{\sqrt{4\mu - \lambda^2}}{2}}{C_1 \cos\left(\frac{\sqrt{4\mu - \lambda^2}}{2}\right)\xi + C_2 \sin\left(\frac{\sqrt{4\mu - \lambda^2}}{2}\right)\xi} \cdot \frac{-C_1 \sin\left(\frac{\sqrt{4\mu - \lambda^2}}{2}\right)\xi + C_2 \cos\left(\frac{\sqrt{4\mu - \lambda^2}}{2}\right)\xi}{C_1 \cos\left(\frac{\sqrt{4\mu - \lambda^2}}{2}\right)\xi + C_2 \sin\left(\frac{\sqrt{4\mu - \lambda^2}}{2}\right)\xi} \right] + Q \tag{14}$$

Case 3. When $\lambda^2 - 4\mu = 0$, we obtain the rational solution in the form

$$u(x, t) = R \left[\frac{C_2}{C_1 + C_2 \xi} - \frac{\lambda}{2} \right] + Q \quad (15)$$

Finally, we note that, if $\mu = 0, \lambda > 0, C_2 = 0$, and $C_1 \neq 0$ then we deduce from (13) that

$$u(x, t) = \frac{-R\lambda}{2} \left[1 - \coth \left(\frac{\lambda \xi}{2} \right) \right] + Q, \quad (16)$$

while if $\mu = 0, \lambda > 0, C_2 \neq 0$ and $C_2^2 > C_1^2$ we get

$$u(x, t) = \frac{-R\lambda}{2} \left[1 - \tanh \left(\xi_0 + \frac{\xi \lambda}{2} \right) \right] + Q, \quad (17)$$

where

$$\xi_0 = \tanh^{-1} \left(\frac{C_1}{C_2} \right).$$

Note that (16) and (17) represent the solitary wave solutions of the nonlinear loaded Burgers equation (1).

Conclusion. In this article, the generalized (G'/G) -expansion method is used to obtain more general exact solutions for NLEEs. By using the proposed method, we have successfully obtained exact solutions with parameters of the nonlinear loaded Burgers equation with variable coefficients. The solitary wave solutions are derived from the hyperbolic functions, when these parameters take special values.

References:

- (1). Ablowitz M.J and Clarkson P.A. Soliton, Nonlinear Evolution Equations and Inverse Scattering, Cambridge University Press, New York, 1991.
- (2). Elsayed M.E. Zayed and Mahmoud A.M. Abdelaziz. Travelling Wave Solutions for the Burgers Equation and the Korteweg-de Vries equation with variable coefficients using the generalized (G'/G) -expansion method.//Z. Naturforsch. 65a, 1065–1070 (2010).
- (3). Bekir A. Application of the (G'/G) -expansion method for nonlinear evolution equations. Phys. Lett. A, 2008, vol. 372, p. 3400.
- (4). Bekir A., Guner O. Exact solutions of nonlinear fractional differential equations by (G'/G) -expansion method. Chin. Phys. B, 2013, vol. 22, p. 110202.
- (5). Li Z.L. Constructing of new exact solutions to the GKdV-mKdV equation with any-order nonlinear terms by (G'/G) -expansion method. Appl. Math. Comput., 2010, vol. 217, p. 1398.
- (6). Shang N., Zheng B. Exact Solutions for Three Fractional Partial Differential Equations by the (G'/G) Method. Int. J. Appl. Math., 2013, vol. 43, p. 114.
- (7). Kheirim H., Moghaddam R., Vafaei V. Application of the (G'/G) -expansion method for the Burgers, Burgers–Huxley and modified Burgers–KdV equations. Pramana – Journal of Physics, 2011, Vol 76, Issue 6, pp. 831–842.
- (8). Urazboev G.U., Baltaeva I.I., Rakhimov I.D. A generalized (G'/G) -expansion method for the loaded Korteweg-de Vries equation. Sibirskii Zhurnal Industrial'no i Matematiki, 2021, vol. 24, p. 139.
- (9). Baltaeva I.I., Rakhimov I.D., Khasanov M.M. Exact Traveling Wave Solutions of the Loaded Modified Korteweg-de Vries Equation. The Bulletin of Irkutsk State University. Series Mathematics, 2022, vol. 41, pp. 85–95.
- (10). Urazboev G.U., Khasanov M.M., Rakhimov I.D. Generalized (G'/G) – expansion Method and Its Applications to the Loaded Burgers Equation. Azerbaijan Journal of Mathematics. vol. 13, № 2, 2023, July, ISSN 2218-6816, pp. 248 – 257.
- (11). Baimankulov A.T., Khasanov M.M., Ismailov A.O., Ganjaev O.Y. Generalized (G'/G) – expansion method for the loaded shallow water wave equation. ВЕСТНИК Национальной инженерной академии Республики Казахстан. №2 (87), Алматы, 2023, с. 118 – 125.

(12). Xasanov M.M., Ganjaev O.Y., Omonov Sh.Sh. A generalized direct methods for the loaded nonlinear Degasperis-Procesiequation.//Ilmsarchashmalari. 4.2023, Urganch, 2023, pp. 29 – 32.

**Saidov Kamoladdin (Toshkent Axborot texnologiyalari universiteti “Elektronika va radiotexnika” kafedrası,
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Materialshunoslik instituti;
e-mail addresses: uzsaidov@gmail.com)**

IKKI O‘LCHOVLI (2D) O‘TISH METALL DIKALKOGENID MATERIALLARINING KO‘P QATLAMLARINI O‘RGANISH VA AKM XARAKTERISTIKASI

***Annotatsiya.** Ushbu maqola o‘tish metall dikalkogenidlari (TMDC) kabi ikki o‘lchovli (2D) materi-
allarni manipulyatsiya qilish uchun mustahkam transport usullarini ishlab chiqishga qaratilgan. Qurilmani
samarali ishlab chiqarish uchun muhim bo‘lgan substratlar o‘rtasida. Maqolaning dolzarbligi shundaki,
keng qo‘llaniladigan usullar mexanik eksfoliatsiya, kimyoviy bug‘larni cho‘ktirish (CVD) va deterministik
uzatish usuli hisoblanadi. Bundan tashqari, yuqori namuna selektivligi va uzatilgan h-BN va MoTe2 kris-
tallarining joylashuvi va yo‘nalishini aniq nazorat qilish bilan ushbu uzatish usulini amalga oshirish uchun
o‘rnatish ishlab chiqilgan. Ushbu nazorat darajasi vertikal 2D geterostrukturalarga asoslangan qurilma-
larni ishlab chiqarish uchun zarur, ammo bu yerda biz faqat TMDC materialining o‘lik ishlab chiqarish
va tavsifini ko‘rsatamiz. Ushbu uzatish usulini eksfoliatsiyalangan materiallarga qo‘llash, keyinchalik,
atom kuch mikroskopiyasi (AFM) yordamida interfeyslarni tavsiflash orqali biz bu yerda 2D materiallar-
ning samarali yaxlitligini saqlab, uzatish jarayoni orqali erishilgan interfeyslarning sifatini sinab ko‘rdik.*

***Kalit so‘zlar:** atom kuch mikroskopiyasi, MoTe2, h-BN, geterostruktura.*

ХАРАКТЕРИСТИКА И СОЗДАНИЕ МНОГОСЛОЙНЫХ МАТЕРИАЛОВ 2D TMDC С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ АТОМНО-СИЛОВОЙ МИКРОСКОПИИ (АСМ)

***Аннотация.** Данная статья посвящена созданию надёжных методов переноса для управле-
ния двумерными (2D) материалами, такими как дихалькогениды переходных металлов (TMDC).
Между подложками которого имеет решающее значение для эффективного изготовления устрой-
ств. Актуальность статьи заключается в том, что широко используемые методы, таких как ме-
ханическое отшелушивание, химическое осаждение из паровой фазы (CVD) и детерминированный
метод переноса. Кроме того, разработана установка для реализации этого метода переноса с вы-
сокой селективностью образцов и точным контролем над положением и ориентацией переноси-
мых кристаллов h-BN и MoTe2. Этот уровень контроля необходим для изготовления устройств на
основе вертикальных 2D-гетероструктур, но здесь мы только демонстрируем изготовление крис-
таллов и определение характеристик материала TMDC. Применяя этот метод переноса к рассло-
ённым материалам и впоследствии описывая границы раздела с помощью атомно-силовой микрос-
копии (АСМ), мы здесь проверили качество интерфейсов, достигнутое в процессе переноса, сох-
раняя при этом эффективную целостность 2D-материалов.*

***Ключевые слова:** атомно-силовой микроскоп, MoTe2, h-BN, гетероструктур.*

EFFORTLESS PRODUCTION OF MULTILAYERS OF 2D TMDC MATERIALS AND AFM CHARACTERIZATION

***Annotation.** This study is centered on the development of robust transfer methods tailored for the
manipulation of two-dimensional (2D) materials, particularly transition metal dichalcogenides (TMDCs).
Efficient device fabrication critically depends on the transfer of these materials between substrates. The
significance of this article stems from the exploration of widely used techniques such as mechanical
exfoliation, chemical vapor deposition (CVD), and deterministic transfer methods. Moreover, a specialized
setup has been devised to execute this transfer method with a high degree of sample selectivity, offering
precise control over the position and orientation of the transferred h-BN and MoTe2 crystals. Such control
is imperative for fabricating devices reliant on vertical 2D heterostructures, although in this instance, we
solely demonstrate the fabrication and characterization of the TMDC material. The application of this
transfer method to exfoliated materials, followed by characterization of the interfaces using atomic force
microscopy (AFM), serves as a testing ground for evaluating the quality of interfaces achieved through the
transfer process while preserving the structural integrity of the 2D materials.*

***Key words:** Atomic force microscope, MoTe2, h-BN, heterostructure.*

I. Introduction. Over the past decade, there has been a surge in interest and rapid discovery of two-
dimensional (2D) crystals [1]. Transition metal dichalcogenides (TMDCs) form a distinctive family of

materials with an MX₂ composition, where metallic elements (M=W, Mo, Nb, Ta) combine with chalcogen elements (X=S, Se, Te). Their structure is layered, denoted as X-M-X, resembling a monolayer with chalcogen atoms in two hexagonal planes separated by a transition metal atom plane [2]. Like graphene, they can be exfoliated into one or a few layers or synthesized using methods like chemical vapor deposition (CVD). These single- or few-layer materials showcase unique electronic and optical properties, differing significantly from the bulk precursor. Semiconducting TMDCs offer tunable bandgaps [3] by adjusting layer numbers, chemical composition, or material strain [4]. Potential applications include transistors, photodetectors, light-emitting diodes (LEDs), and photovoltaic cells [5]. The synthesis processes must be rigorously evaluated for producing high-quality devices. Nondestructive imaging techniques are essential for monitoring crystal properties, including grain boundaries, layer numbers, defect densities, and doping and strain fields. A comprehensive understanding often requires a combination of measurement techniques. Atomic force microscopy (AFM) is widely employed to characterize the topographic composition of 2D materials. It assesses the number of monoatomic steps and ripples in the z-direction and resolves lattice orientations and surface defects in the xy-plane. Additionally, AFM can unveil nanomechanical, nanoelectromechanical, or nanoelectrochemical properties of 2D TMDCs materials [6].

II. Experimental procedures. Materials and Methods. TMDCs have emerged as pivotal 2D-layered materials, showcasing remarkable properties, particularly at monolayer limits, including the coveted presence of a direct bandgap. AFM stands out as a potent tool for delving into the ultrafine structure of 2D materials, offering unparalleled spatial resolution. The versatility of AFM technology, extending beyond imaging to encompass high-resolution quantitative characterization of physical and chemical properties, is increasingly instrumental. It plays a pivotal role in scrutinizing the nanoscale-level local electrical, mechanical, and thermal properties of 2D materials. This section delves into recent studies focused on leveraging AFM to explore the surface intricacies of 2D materials. MoTe₂ and h-BN samples were mechanically exfoliated onto SiO₂/Si substrates [7]. The resulting both crystals were predominantly multilayered, consistent with the typical outcome of this exfoliation technique. All experiments were conducted

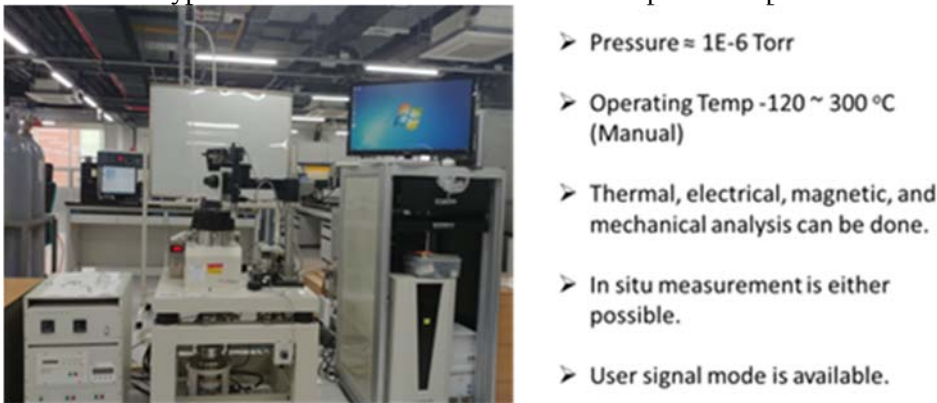

Fig. 1. An image of the AFM systems.

at room temperature using an AFM microscope (WITec). AFM measurements were executed in AC mode employing a force modulation cantilever (Nanosensors) with a nominal spring constant of 2.8 N/m and a nominal resonance frequency of 80 kHz. Figure 1 shows the AFM technics systems.

III. Results and discussion. AFM and Optical Imaging Figure 2 present both the AFM and optical images, depicting the size and features of the materials. In (a), optical images and AFM images of the examined h-BN insulators are showcased. The MoTe₂ crystal and h-BN material parameters are tabulated in (b). The AFM image exposes a step height of 0.7 ± 0.1 nm for the MoTe₂ crystal, corresponding to a few layers deposited on the Si/SiO₂ substrate, aligning well with previously reported findings. The topographically elevated triangular structures, approximately 2 nm higher than the monolayer, represent a fourfold-layered crystal. Alongside the central large fourfold-layered crystal, smaller crystals of the same height are marked with arrows in Figure 2a, having side lengths in the range of 350–400 nm. The phase image concurrently captured indicates a down-shift for the monolayer, while the fourfold-layered region shows the same contrast as the substrate. The smaller triangles exhibit a similar phase shift, suggesting the presence of the same material. AC mode phase shifts in AFM images are indicative of alterations in the viscoelastic properties of the material, highlighting the similarity of the fourfold layer to the substrate, while clear distinctions are visible for the single layer. [8].

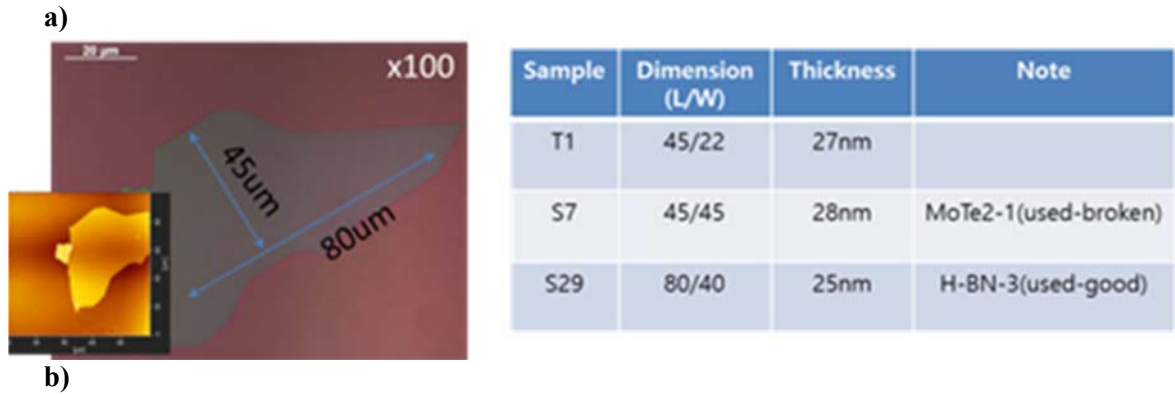

Fig. 2: a) Optical and AFM images of the h-BN structures and; b) the AFM line scan indicates a flake thickness of ~40 nm, corresponding to 35~38 layers.

The rounded edges of the layered crystal are intriguing, stemming from temperature variations and precursor fluxes during growth conditions. These factors, known influencers on a few-layer MoTe₂ crystal with a structure akin to h-BN, have shaped the crystal with a 3.2 nm high edge. The edge's width, ranging around 80 nm, significantly increases to approximately 300 nm in the convex-rounded corners. The image across the entire edge mirrors the few layer value, suggesting similar viscoelastic properties for the edge and monolayer.

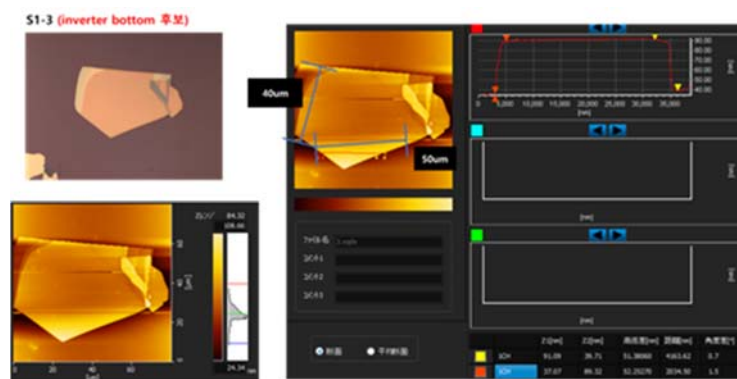

Fig. 3. Device structure and fundamental characterization: AFM images depicting few layer MoTe₂, employed as active channel materials in the characterized devices.

Consequently, the 3.2 nm height of the edge is unlikely due to multilayer growth in this region. Figure 2a highlights that the area just inside the elevated edge is the flattest on the flake. A closer examination, as depicted in the zoom-in scan and topography signal variance evaluation (Figure 3), reveals that an approximately 1 μm wide region just inside the flake exhibits significantly smaller topographical variance than the rest of the flake. Given that only the inner part shows higher topographical variance, sample contamination can be ruled out as the cause.

IV. Conclusion. In pursuit of this objective, the potential of layered interlayer magnetic compounds like MoTe₂ and h-BN has been recognized. However, only a limited number of these compounds have been successfully exfoliated to the few layers. Interestingly, magnetic ordering at the monolayer level endures in h-BN, maintaining an unaltered transition temperature. Hence, our study highlights the prospect of leveraging atomic-scale defects to induce magnetic phases in initially nonmagnetic 2D crystals, thereby suggesting avenues for broadening the spectrum of two-dimensional magnets.

References:

- (1). Novoselov K.S. et al., Electric field effect in atomically thin carbon films. *Science* 306,666-669 (2004).
- (2). Wang, Z. et al. MoTe₂: a type-II Weyl topological metal. *Physical review letters* 117, 056805 (2016).
- (3). Saidov K. et al., Non-volatile phototransistor based on two dimensional MoTe₂ nanostructures. *E3S Web of Conferences* 401, 05093 (2023).
- (4). Saidov K., et al., Formation of Highly Conductive Interfaces in Crystalline Ionic Liquid-Gated Unipolar MoTe₂/h-BN Field-Effect Transistor. *Nanomaterials* 2023, 13(18), 2559.
- (5). Saidov K., et al., Investigation of physico-chemical and optoelectronic properties of MoTe₂ FET. *Acta of Turin Polytechnic University in Tashkent*, 2021, 11, p. 51–55
- (6). Rui Xu., *Advanced atomic force microscopies and their applications in two-dimensional materials: a review. Mater. Futures et al.* 1 (2022) 032302.
- (7). Oliveira C.K., et al. Anomalous response of supported few-layer hexagonal boron nitride to DC electric fields: a confined water effect? *Nanotechnology* 23 175703, 2012.
- (8). Mak, K.F., et al. Probing and controlling magnetic states in 2D layered magnetic materials. *Nat. Rev. Phys.* 1, 646–661 (2019).

Axatov Lutfillo Karamatilloevich (Chirchiq davlat Pedagogika universiteti dotsenti)

FALSAFIY-AXLOQIY QARASHLAR ZAMIRIDA TASAVVUFNING SHAKLLANISHI

***Annotatsiya.** Globallashuv davrida falsafiy-axloqiy qarashlar muhim substansional ahamiyatga ega. Shuning uchun falsafiy-axloqiy qarashlar mohiyati tasavvufiy qarashlar yordamida tahlil qilindi. Tasavvufning rivojlanishi soʻfiylar axloqi va falsafiy mushohada irratsional yondashuv asosida tatbiq qilindi. Bunda axloqiy qarashlarni anglash uchun tasavvuf va soʻfiylarga ilmiy yondashuvlar misolida qaraldi.*

***Kalit soʻzlar:** axloq, tasavvuf, soʻfiy, ilm, irfon, adabiyot, falsafa, tarix.*

***Аннотация.** Философско-моральные (этические) взгляды имеют важное содержательное значение в период глобализации. Поэтому сущность философско-этических взглядов анализировалась с помощью мистических воззрений. Философское осмысление суфийской этики развивалось на иррациональном подходе. Для понимания этических воззрений был рассмотрен пример научных подходов к суфизму и суфиям.*

***Ключевые слова:** этика, суфизм, суфий, наука, ирфан, литература, философия, история.*

***Annotation.** Philosophical and moral (ethical) views have important content in the period of globalization. Therefore, the essence of philosophical and ethical views was analyzed with the help of mystical views. The development of Sufism is based on an irrational approach to the philosophical understanding of Sufi ethics. To understand ethical views, an example of scientific approaches to Sufism and Sufis was considered.*

***Key words:** ethics, Taṣawwuf, Sufi, science, Irfan, literature, philosophy, story.*

Substansional asos vazifasini oʻtovchi omillarni anglash uchun esa keyinchalik, «soʻfiylik» deb nomlangan harakat vujudga kelgan. Dastlabki paytlarda ushbu harakat vakillariga nisbatan soʻfiy soʻzi qoʻllanilmagan. Oʻsha davrda bu dunyoning mol-dunyosi va lazzatlaridan voz kechib, oʻzini Allohga ibodat qilishga bagʻishlagan kishilarga nisbatan obid (ibodat qiluvchi), nosik (taqvodor) va zohid (tiyiluvchi) soʻzlari qoʻllanilgan¹ligi haqidagi fikrlar ham mavjudligini unutmaslik lozim.

Tarixan har qaysi davrning oʻziga xos ratsional va irratsional tafakkur tarzi sifatida tasavvufning yuksalgan davrlari ifodalanadi. Tasavvuf bu mukammalik kasb etuvchi tariqat – yoʻlning tadrijiy ifodasi boʻlsa, unga ergashganlar soʻfiylar tarzida mashhur boʻlganlar. Bunday ilmlarning (falsafiy-axloqiy qarashlarning L.Axatov) keng omma nazdida rivojlantirish uchun muhim “anʼanaviy” jarayon borki, u ham boʻlsa, «Ustoz-shogird» munosabati va u orqali ilmning yuksalish bosqichlarini belgilash sanaladi. Bunda «Ustoz-shogird» oʻrtasidagi munosabatlar juda nozik va latif koʻrinishda kechadi. Islom eʼtiqodida «Nafs va unga bogʻliq munosabatlar qanchalik muhim sanalsa, «Ustoz-shogird» munosabatida ham bunga alohida eʼtibor qaratiladi.

Ilm ixtiyor qiluvchi – shogird (mutaallim)ning odoblari alohida inobatga olinadi.

Birinchidan, shogird (mutaallim) maqomida boʻluvchi shaxs nafs halolligi (pokligi)ni yomon sifatlardan ustun qoʻyishi va axloqsizliklardan mosuvo boʻlishi lozim qilingan. Zero, oʻrganiladigan ilm qalb ibodati hisoblanadi.

Ikkinchidan, shogird (mutaallim) maqomida boʻluvchi shaxs behuda narsalar–chalgʻituvchi narsalar bilan munosabat-aloqani uzishi lozim. Sabab, xayol-fikr boʻlinadigan boʻlsa, asliyat-haqiqatlarni bilish–idrok qilishdan ojiz holatda tushadi.

Uchinchidan, shogird (mutaallim) maqomida boʻluvchi shaxs goʻyo bemorning tabibga borib, oʻzini uning (tabibning) ixtiyoriga topshirgani kabi, u shogird (mutaallim) ham ustoziga (ilm oʻrgatuvchi-murshidga) butkul boʻysunishi, ustoziga tavozeda boʻlishi va uning xizmatida qoim holatda boʻlmogʻi lozim. Tabib oʻzidagi tabobat ilmidagi imkoniyatlari orqali bemorni davolagani kabi, ustoz (ilm oʻrgatuvchi-murshid) ham ilm yoʻlidagi imkoniyatlari orqali shogird (mutaallim)ni manfaatdor qiladi.

Toʻrtinchidan, shogird (mutaallim) maqomida boʻluvchi shaxs dimogʻdorlik-takabburlik qiluvchi boʻlsa, johillik yoʻlida boʻladi. Sabab, maqsad-hikmat uning (moʻminning) izlab yurgan narsasi sanaladi.

¹ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. М., “Наука”, 1965, с. 16; Кныш А.Д. Ат-Тасаввuf. Ислам. Энциклопедический словарь, с. 225; Камиль Йылмаз Хасан. Тасаввuf и тарикаты. М., ООО Издательская группа САД, 2007, с. 17; Насыров И.Р. Ильшат Рашитович. Основания исламского мистицизма (генезис и эволюция). М., Языки славянских культур, 2009, с. 24 – 34.

Izlaganini qachon-qayerdan topsa, ega chiqadi-oladi. Shogird (mutaallim), ustozining (ilm o'rgatuvchi-murshidining) yo'li-fikriga ergashmog'i lozimligi aytiladi.¹

Ilm ixtiyor qiluvchi – shogird (mutaallim)ning odoblari bo'lgani kabi, ilm o'rgatuvchi ustoz (murshid)ning ham odoblari mavjud.

Birinchidan, ilm ixtiyor qiluvchi – shogirdlariga shafqatli bo'lishi va ularni o'z bolalari o'rnida ko'rishi lozim.

Ikkinchidan, ilm ixtiyor qiluvchi shogirdlarga ta'lim bergani uchun haq olmasligi, mukofot va ta-shakkur tama qilmasligi, yolg'iz Alloh taoloning roziligi uchun ilm-ta'lim berishi lozim.

Uchinchidan, shogird (mutaallim) maqomida bo'luvchi shaxsga minnat qilmasligi, aksincha, shogirdlar (mutaallimlar)ning ilm yo'lida qilgan himmatlarini fazl deb hisoblashi kerak. Ajrini Alloh taolodan boshqadan so'ramasligi kerak. Shogir (mutaallim)da odobsizlikni ko'radigan bo'lsa, ishora orqali va lutf ila isloh qilsin. Sabab, do'q-po'pisa haybat pardasini yirtadi, deb aytiladi.

To'rtinchidan, shogird (mutaallim) maqomida bo'luvchi shaxsning fahmi va aqli salmog'ida nazoratga olsin. Unga fahmi yetmaydigan va aqli egallay olmaydigan narsalarni ta'lim bermasligi lozim.

Imom Muslim "Sahih"da Abdulloh ibn Mas'ud roziyallohu anhunging: "Bir qavm ularning aqlari yetmaydigan gapni zinhor gapirmagin. Chunki ba'zilar uchun fitnaga aylanib qolishi mumkin",² deb aytilgan.

Beshinchidan, ilm o'rgatuvchi ustoz (murshid) – muallim ilmga amal qiluvchi bo'lishi shart.

Alloh taolo: «Odamlarni yaxshilikka chorlab turib, o'zingizni unutasizmi? Holbuki, kitobni tilovat qilyapsiz-ku. Aqlni ishlatmaysizmi?!» degan («Baqara» surasi, 44-oyat).³

Ushbu oyat, umumiy qoida sanalib, hammaga tegishli ekanligi aytilgan.

...Aytganiga amal qilish, aqiydaga muvofiq, yurib-turish oson ish emas. Buning uchun sabr-matonat, tirishqoqlik kerak.⁴

Bunday mushtaraklik fors-tojik klassik adabiyotining merosi sanalgan Firdavsiy, Ro'dakiy, Hayyom, Hofiz, Shayx Sa'diy, Mavlono Jomiy kabi donishmandlarning ilmiy meroslari bir necha yillar mobaynida butun Markaziy Osiyo xalqlari uchun ma'lum ma'noda umumiy sanalganligini olishimiz mumkin.

Jomiy ijodi, xususan, «Hamsa» («Haft avrang») asari XVI–XVIII asrlardagi barcha fors-tojik va turkiy badiiy adabiyoti bilan birga ijtimoiy fikrlarining rivoji uchun ham juda katta ta'sir ko'rsatgan. Shu bilan birga, bu davrlarda yashab ijod qilgan Turk, Ozarbayjon o'lkalaridagi, Afg'oniston (Hirot) va sharqiy Eron-dagi shoir-donishmandlar Jomiy ma'naviy xazinasidan ilhomlanganlar va bahramand bo'lganlar hamda undan bu («Xamsa»)chilik borada o'rgandilar. Mintaqalararo bunday ijtimoiy madaniyatning o'zaro ta'siri ostida xalqlar ijtimoiy milliy madaniyatining o'sishi va boyib borishiga olib kelgan.

Ma'lumki, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Ibn Rushd, Firdavsiy, Ro'dakiy, Hayyom, Hofiz, Rumiy, Shayx Sa'diy, Abdurahmon Jomiy va boshqalar Sharq va G'arb mintaqalari o'rtasida ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-ma'naviy aloqalarning ortib borishi, intensivlashuv, ko'psonli xalqlar madaniyatlarining o'zaro integratsiyalashuvi uchun asosiy ma'lumotlar bazisini o'tab, mintaqa xalqlari ilmiy ijodlaridagi harakatlari-ga katta turtki berganlar. Bunday ilmiy yuksalishlar davrlarida Markaziy Osiyo ilmiy madaniyatida Eron, Arab davlatlari, Zakavkazye, Vizantiya, qadimgi Gretsiya, Xitoy, Hindiston kabi mamlakatlarining qadimgi madaniyati ta'siri va ularning boshqa mintaqa xalqlari madaniy-ma'naviy hayot tarziga ta'sirlarini ko'rishimiz mumkin.

Irfon ilmi va ravnaqi uchun Abu Rayhon Beruniy talqinicha, so'fizm (irfon ilmi targ'ibotchisi) yunon tilidan donishmand degan iboradan shakllantirilgan, deb e'tirof etadi. Irfon ilmining substansional voqiyiligi – tasavvuf ilmi shimoli-g'arbiy Afrika mintaqasi-o'lkasidan to Hindiston mintaqasigacha hamda Sharqiy Turkiston o'lkasigacha tarqalgandi.

Bunday talqinlar falsafiy-irfoniy qarashlarning shakllanishi va rivojlanishiga alohida e'tibor qaratilganligining namunasi sanaladi.

Ba'zan, «ilm davrga moslashtirilgan» holda talqin etilgan. Ba'zan, aksincha, «ilm orqali davrni tanqid qilish» holatlari ham bo'lgan. Jomiy asarlarida jamiyatdagi ba'zi «amaldor»lar tanqid ostiga olinganligi

¹ Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Рухий тарбия. 1-жуз. Покланиш. Т., "Sharq", 2010, 41–42-бетлар.

² Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Рухий тарбия. 1-жуз. Покланиш. Т., "Sharq", 2010, 44-бет.

³ Shu manba.

⁴ Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. Олти жуз томли (тузатиш ва тўлдирилган қайта нашр). 1-жуз, Тошкент, "Hilol-nashr", 2016, 41 – 43-бетлар.

ham bir asos. Kibr-xasislikni kasb etganlar qoralanadi. Xoh podshoh, xoh sarkarda va yoki boshqa bir rahbar bo'lishidan qat'i nazar, insoniy fazilatlariga zid xatti-harakatlarga yo'l qo'yganlar tanqid ostiga olingan.

Jamiyatda to'liqlanib turadigan ziddiyatlar, qarama-qarshiliklar (ilm yo'lida) sodir bo'lib turar ekan, o'tmishga nazar solgan holda, kelajakgi pragnoz qilish bu odatiy holdek e'tirof etiladi. Ilmiy munozaralar va ularning birligini saqlash uchun falsafiy-irfoniy qarashlarning mohiyati va uning maqsadini bilish uchun ilm istagan inson ham falsafa ilmidan va ham diniy ilmdan boxabar bo'lmog'i lozim.

Falsafiy-irfoniy qarashlarning vujudga kelishligiga ham o'ziga xos omillar sabab bo'lgan.

Ilm yo'lini tanlagan tadqiqotchi olim, aslida, bo'linishlarga (dunyoviy yoki diniy ilm kabilarga) yo'l qo'ymasligi kerak. Tadqiqotchilarning ba'zi tadqiqotlari orqali irfon-tasavvuf ilmining shakllanishiga bir necha sabablar va turli xil qarashlarni keltirilgan.¹

“E'tiqodiy-diniy omilning sabablari, ijtimoiy-iqtisodiy omillarning sababi, ijtimoiy-siyosiy omillar sababi, g'oyaviy-aqidaviy omillar sabablari shular jumlasidan”.²

Mutasavvufilar tomonidan qoldirilgan “Tazkira”lar, tasavvufiy qarashlar yordamida falsafiy-axloqiy qarashlarni keyingib bosqichga olib chiqishga zamin yaratish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. М., “Наука”, 1965, с. 16.
- (2). Кныш А.Д. Ат-Тасаввуф. Ислам. Энциклопедический словарь. С. 225.
- (3). Камилъ Йълмаз Хасан. Тасаввуф и тарикаты. М., ООО Издательская группа САД, 2007, с. 17.
- (4). Насыров И.Р. Ильшат Рашитович. Основания исламского мистицизма (генезис и эволюция). М., Языки славянских культур, 2009, с. 24 – 34.
- (5). Шайх Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф. Рухий тарбия. 1-жуз. Покланиш. Тошкент, “Sharq”, 2010.
- (6). Шайх Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф. Тафсири Хилол. Олти жуз томли (тузатилган ва тўлдирилган қайта нашр), 1-жуз, Тошкент, “Hilol-nashr”, 2016.
- (7). Прозоров С.М. Ислам как идеологическая система. 2 т, РАН, Инст. Восточных рукописей, “Наука”, Москва, 2016.
- (8). Akhatov Lutfillo Karamatilloevich Tolerance and Islamic mysticism in the works of Jami. Novateur publications JournalNX- A Multidisciplinary Peer ISS NR eNvoie: wed Journal VOLUME 6, ISSUE 5 2, 5M8a1y – 24203200, p. 293 – 296.
- (9). Akhatov Lutfillo, Madalimov, Timur and Xaytmetov Raimberdi. “The Spiritual Connection of Sufism and Tolerance in the Works of Jami.” International Journal of Multidisciplinary Research and Publications (IJMRAP), Volume 2, Issue 11, pp. 1 – 4, 2020.
- (10). Раҳимов К. Мовароуннаҳр тасаввуфи тарихи: таълимотнинг шаклланиши ва тизимлаштирилиши (VIII–XI асрлар). Тошкент, Akademnashr, 2020.

Norkulov Olim Nasimovich (SamDCHTI “Gumanitar fanlar va axborot texnologiyalari” kafedrasida tadqiqotchisi; olim.00@gmail.com)

**JTSBMQTMOI Samarqand filiali dotsenti F.Eshnazarova taqrizi asosida
MIGRATSIYA IJTIMOY-FALSAFIY HODISA SIFATIDA**

Annotatsiya. Mazkur maqolada migratsiyaning inson hayotida tutgan o'rni, uning rivojlanib borish tendensiyalari, davlatlar hayotidagi ijtimoiy va madaniy jihatlari falsafiy qarashlar asosida ilmiy tadqiq etilgan. Shuningdek, migratsiyaning ijtimoiy-falsafiy jarayonligi, migrantlarning yashash joyi, davlatning o'z infratuzilmasiga moslashishi, ularning mezbон jamiyatga tez yoki aksincha, sekin kirib borish imkoniyatlari haqidagi ma'lumotlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: inson, davlat, migratsiya, til, muloqot, migrant, an'ana, etnik tarkib, huquq, madaniyat, integratsiya, qadriyat, globallashuv, strategiya.

МИГРАЦИЯ КАК СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ ФЕНОМЕН

Аннотация. В данной статье на основе философских взглядов научно исследуются роль миграции в жизни человека, тенденции ее развития, социальные и культурные аспекты в жизни государств. Также описываются сведения о социально-философском процессе миграции, месте проживания мигрантов, адаптации государства к его инфраструктуре, возможностях их быстрого или, наоборот, медленного проникновения в принимающее общество.

¹ Прозоров С.М. Ислам как идеологическая система. 2 т, РАН. Инст. Восточных рукописей. “Наука”, Москва, 2016, с. 134.

² Раҳимов К. Мовароуннаҳр тасаввуфи тарихи: таълимотнинг шаклланиши ва тизимлаштирилиши (VIII–XI асрлар). Тошкент, Akademnashr, 2020, с. 17–19.

Ключевые слова: человек, государство, миграция, язык, коммуникация, мигрант, традиция, этнический состав, право, культура, интеграция, ценность, глобализация, стратегия.

MIGRATION AS A SOCIO-PHILOSOPHICAL PHENOMENON

Annotation. In this article, the role of migration in human life, its development trends, social and cultural aspects in the life of states are scientifically researched based on philosophical views. Also, information about the socio-philosophical process of migration, the place of residence of migrants, the adaptation of the state to its infrastructure, the possibilities of their fast or, on the contrary, slow penetration into the host society, is described.

Key words: person, state, migration, language, communication, migrant, tradition, ethnic composition, law, culture, integration, value, globalization, strategy.

Kirish. Har bir davrning ijtimoiy muhiti mamlakatlar o'rtasida muayyan barqaror va beqaror migratsiya tizimi shakllanishiga xizmat qiladi. Buning xilma-xil sabablari mavjud bo'lib, u keng ko'lamli migratsiya oqimlari va barqaror geografik markazlashtirilganligi bilan ajralib turadi. Ayrim insonlar o'zining ijtimoiy holatidan kelib chiqqan holda, doimiy yoki vaqtinchalik mehnat migratsiyasi bilan shug'ullanib keldilar. U holat O'zbekistondan ko'proq Rossiyaga boradigan migrantlar orasida kuzatiladi. Ular iqlim sharoitini hisobga olgan holda, yozda migratsiyada bo'lib, qishda yana o'z tug'ilgan makonida faoliyat olib boradi. Bularning faoliyati beqarorlik xususiyatiga ega bo'lib, har yili har xil davlatga mingrant sifatida borish hollari ham kuzatiladi. Bu mehnat muhojirlari, asosan, o'zi borgan davlatning madaniyatini yaxshi bilmasligi, tilini yaxshi tushumasligi, malakasi bo'lmagan ishlarga jalb qilinishi bilan xarakterlanadi. Bunday odamlar boshqa mamlakatda muloqot qilish normalari va yashash qoidalarini o'zlashtirishda qiyinchiliklarga duch kelishadi, o'zlarining odatiy stereotiplarini saqlashga harakat qilishadi. Bu ularning ijtimoiy moslashuvini sezilarli darajada murakkablashtiradi va migratsiya oqimi yuqori bo'lgan hududlarda ijtimoiy keskinlikning o'sishini kuchaytiradi. Muvaffaqiyatli ijtimoiy moslashuv mamlakatning iqtisodiy rivojlanishida migrantlarning rolini oshirishga, nizolarni hal qilishga, mahalliy aholi bilan o'zaro munosabatlarga yordam beradi. Davlatimiz rahbari bu borada fikr yuritir ekan, "Tashqi mehnat migratsiyasi va ta'lim sohalarida XMTga a'zo davlatlar bilan ko'p tomonlama va ikki tomonlama hamkorlikni yanada rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar mavjud. Rossiya, Qozog'iston, AQSH, Yaponiya, Koreya, Yevroittifoqqa a'zo davlatlar, Turkiya, Birlashgan Arab Amirliklari kabi mamlakatlar bilan hamkorlikni kengaytiramiz. Xorijiy mamlakatlarning migratsiya va boshqa davlat organlari bilan munosabatlar kuchaytiriladi. Chet ellik ish beruvchilar va xususiy bandlik agentliklari, ularning vakillari bilan mustahkam aloqalar o'rnatiladi, bevosita kelishuvlar tuziladi" [1;449-b.], deydi. Bu hamkorlik aloqalari fuqarolarimizning xorijda ekin ishlashi, o'z haquqlari himoyalaniishi uchun muhim ijtimoiy munosabatlar natijasi sanaladi.

Migratsiya jarayonlari kontekstida ijtimoiy jarayonlar migrantlarni jamiyatning ijtimoiy-madaniy hayotiga qo'shishga, migrant va u asosiy me'yorlarni o'zlashtirgan ijtimoiy muhit o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga qaratilgan jamiyat qadriyatlarini taqdim etiladi. Migrantlarining ijtimoiy moslashuvida lingvistik, madaniy, iqtisodiy, ijtimoiy-psixologik omillar muhim sanaladi. Migrantlarning ijtimoiy moslashuvidagi eng muhim ko'rsatkichlaridan biri bu migrant sifatida borgan davlatning tilini bilishdir. Masalan, Rossiyaga borgan migrant orasida rus tilini bilish darajasi yaxshi bo'lsa, uning ishlashi va yaxshigina daromad topishi boshqalardan ko'ra ustun bo'ladi. Bugungi kunda MDH hududida mavjud bo'lgan va bir necha avlodlarni qamrab olgan yagona ta'lim tizimi rus tilini millatlararo muloqot tili sifatida bilishni va bilim tizimlarining fundamental umumiyiligini ta'minlaydi. Bundan tashqari, fuqarolarga Rossiyaga sayohatlar paytida olingan ijtimoiy muloqot ko'nikmalariga ega bo'lib, ularga samarali faoliyat yuritish imkonini beradi. Biroq, so'ngi yillarda Rossiyaga yangi mehnat migratsiyasi oqimlarining xususiyatlarida sezilarli o'zgarishlar yuz berdi. Markaziy Osiyo davlatlaridan kelgan migrantlarning qariyb 20 foizi rus tilini yomon biladi yoki, umuman, bilmaydi. Rossiyada, asosan, o'z ona tilida muloqot qiladi, ish joyida muloqot qilishda qiyinchiliklarga duch keladi. Migrantlarning uchdan bir qismi do'kon va dorixonalarga tashrif buyurishda tilni bilishmaydi, ularning yarmiga yaqini hujjatlarni to'ldirishda qiynalmoqda. Ta'kidlash joizki, migrant qanchalik yosh bo'lsa, u til to'sig'i oqibatlarini shunchalik kuchli his qiladi [2;76-b.]. Ularning ishdan tashqari mahalliy aholi bilan aloqada bo'lishlari ba'zi tushunmovchiliklarga ham ega. Bunda holatlarning yechimi bevosita tilni bilish imkoniyatlari bilan bog'liq bo'lib qolmoqda.

Me'nat mingrantlari, ko'pincha, oilalari bilan tez-tez ishlashga borishadi. Rossiyada o'tkazilgan sotsiologik tadqiqotlar shundan dalolat beradiki, taxminan, uchdan bir qismi o'zlari bilan erini/xotinini (ayollar orasida turmush o'rtog'i bilan kelganlarning ulushi 50%dan ortiq) va 10-15%ga yaqini bolalarini olib ketishadi (bolalar bilan kelganlarning aksariyati (80%) to'liq oilalardir), bu ham uzoq muddatli qolishga yo'nal-

tirilganligini ko'rsatadi [3;143-b.]. Mehnat migrantlarining mahalliy aholi foydalanadigan ijtimoiy xizmatlardan foydalanishlarida, ba'zi bir qiyinchiliklar mavjud. Migrantlar bolalarni bog'cha va maktablarga joylashtirishda qiyinchiliklarni qayd etishgan. Migrantlar tibbiy yordam olishda alohida muammolarga duch kelishadi. Patent asosida ishlayotgan mehnat migrantlari tibbiy ko'rikdan o'tish majburiyatiga egadirlar. Mehnatga moslashuvning muhim ko'rsatkichi ish beruvchilarning migrantlarni ishga joylashtirishga tayyorligi va ularning migrantlar mehnatidan qoniqishidir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Migratsiya ijtimoiy-falsafiy jarayon sifatida barcha davlatlarda u yoki bu tarzda real voqelik bilan bog'lanib ketgan. Migrantlarning yashash joyi, ularning shahardan foydalanishi, borgan davlatning o'z infratuzilmasiga moslashishi, ularning mezbon jamiyatga tez yoki aksincha, sekin kirib borish imkoniyatlari paydo bo'ladi. Migrantlarning borgan davlat muhitiga moslashish muammosi, ularning shahar makoni va mahalliy hamjamiyat bilan o'zaro munosabati haqida ma'lumotga ega bo'lmaslik, ommaviy axborot vositalarida va shaharning kundalik hayotida migratsiya muammolariga xavotirli yondashuvning tarqalishiga olib keladi. Migrantlar tomonidan mavjud bo'lgan shahar infratuzilmasidan foydalanish va yangi shahar infratuzilmasiga moslashish fuqarolar tomonidan migrant sifatida qabul qilinadi va belgilanadi. Biroq, mahalliy aholi tomonidan migrantlar deb fuqarolarning turli guruhlari davlat tomonidan yaratilgan infratuzilmadan, ko'pincha, mahalliy aholi singari o'zaro aloqa nuqtasiga ega. Migrantlar uchun asosiy falsafiy jihatlar milliylikka uyg'unlashadi. Ular, ko'pincha, yaqin qarindoshlar yoki birga yashaydigan odamlar bilan o'zlarining kundalik hayotini baham ko'rishadi. Ko'p migrantlar uchun yashash joyini tanlash quyidagi holatlar bilan belgilanadi:

- 1) hududning tarixiyli, ya'ni azaldan ko'p millat vakillari yashab kelgan joyga joylashish;
- 2) ba'zan yaqinlarining yordamiga va xavfsizligiga muhtoj bo'lgan bolali ayollarni ziyorat qilish uchun ma'lum bir hududda qarindoshlarining bo'lishi katta ahamiyatga ega;
- 3) migrantning ish joyiga, bolalari o'qiydigan joylarga yaqinligi, mavjudligi infratuzilmaning yashash joyini tanlashga katta ta'sir ko'rsatadi;
- 4) vatandoshlari yashaydigan hududlarga joylashishi, bu ularning turar joy tanlashiga ham ta'sir ko'rsatadi. Umuman olganda, ko'p qavatli uydagi qo'shnilar bilan munosabatlarda suhbatda qatnashgan muhojirlar o'zlarini xavf-xatarda his qilmaydilar, etnik kelib chiqishiga ko'ra, mumkin bo'lgan kamsitishlarni sezmaydilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Migratsiya nazariyasi, aslida, 1930-yillarda vujudga kelgan bo'lib, bu borada bir qator xorijiy va mahalliy nazariyalarda shakllangan. XXI asrning boshlarida migratsiya masalasida ko'plab ta'riflar va o'ziga xos ilmiy yondashuvlar paydo bo'ldi. Bugungi kunda nazariy ta'riflarda pluralizm mavjud bo'lib, migratsiyani o'rganishda ikkita yondashuv vujudga keldi. Birinchisi, migratsiyani ijtimoiy borliqning o'ziga xos ijtimoiy-falsafiy hodisasi sifatida nazariy tushunish bilan bog'liq. Ikkinchi yondashuv zamonaviy migratsiya jarayonlari bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borishga qaratilgan. Migratsiya hodisalarini amaliy o'rganish so'nggi o'n yilliklarda ro'y berayotgan global o'zgarishlar, ijtimoiy-madaniy munosabatlar asoslarini qayta qurish bilan bog'liq holda nihoyatda dolzarbdir.

Tahlil va natijalar. Migratsiya hodisasi falsafiy tarzda konseptual qoidalarni ochib berish va mavjud ilmiy yondashuvlarni tahlil qilish asosida rivojlandi.

Birinchidan, migratsiya insoniyat tarixining rivojlanishidagi barqaror va barqaror jarayon bo'lib, uning natijasi majburiy o'zgarishlardir. Bu nafaqat zamonaviy madaniyatning, balki, birinchi navbatda, jahon tarixining hodisasi hisoblanadi. U takrorlanuvchi harakat traektoriyasiga ega. Migratsiya o'zining barcha bir chiziqchilikligiga qaramay, har safar madaniyatni uzatadi va yangi madaniy sifatni yaratadi.

Ikkinchidan, migratsiya vaqtinchalik va vaqtsizlik toifalarida namoyon bo'ladigan funksiyalarga ega. Hodisaning o'ziga xosligi shundaki, u hech qanday bashorat qilishga (iqtisodiy, siyosiy, demografik va hokazo) berilmaydi, avvalgi barcha statistik ko'rsatkichlarni o'zgartiradi va o'zini faqat hozirgi holatida o'rganish imkonini beradi. Vaqtinchalik migratsiya jarayonining atributiv xususiyati sifatida uning barqarorligi va barqarorligini ta'minlaydi. Vaqtsizlik yangisini qurish uchun tartibni buzadi. Ikkala xususiyat ham migratsiya jarayonini va rivojlanishining har bir bosqichida samaradorlikni ta'minlaydi.

Uchinchidan, migratsiya dinamikasida etnik identifikatsiya va o'z-o'zini identifikatsiya qilishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ular migrant va mezbon muhit o'rtasidagi munosabatlar jarayonida ishga tushiriladi, ularning xatti-harakatlari strategiyasini shakllantiradi. Ma'lum bir irqqa mansub bo'lgan tug'ma (biologik) farqli o'laroq, madaniyat va keyingi jarayonda shaxsning madaniy identifikatsiyasi orttirilgan xususiyatdir. U zamonaviylikda ham, abadiy kontekstda ham hal qiluvchi rol o'ynaydi. Boshqa madaniyat bilan aloqada bo'lganida o'ziga va guruhga nisbatan madaniy munosabat, xatti-harakatlarning o'zgaruvchanligini ochib beradi. Etniklik o'ziga xos xulq-atvor ko'rinishi sifatida ijtimoiy o'zaro ta'sir jarayonida paydo bo'ladi.

Migratsiya munosabatlarida ushbu holat aloqa vositasi bo'lib, etnik ma'nolarni amalga oshiradi, etnik sifati aks ettiradi va o'ziga xos va begona xususiyatlarni kashf qilish imkonini beradi.

To'rtinchidan, migratsiya mohiyatining o'ziga xosligi migrantning mezbon muhit bilan bevosita munosabatida namoyon bo'ladi. O'zaro munosabatlar yo'llarini qurishdagi o'zgaruvchanlik tendensiyaning ta'rifidan boshqa narsa emas. Migratsiya hodisasi xotik tarzda emas, balki ma'lum strategiyalar majmuasi bilan munosabatlar makonini yaratadi. Jon Berri konsepsiyasiga ko'ra, bu ikki qarama-qarshi strategiya juftligi (assimilatsiya va marginalizatsiya, integratsiya va segregatsiya), ularning har biri ma'lum bir mahalliy lashtirish yoki akkulturratsiya o'lchovini o'z ichiga oladi. Muloqot chegarasiga yetib borgan (masalan, chet el madaniy muhitiga turli sabablarga ko'ra kelish) va madaniy o'xshashlik va farqlarni aniqlash jarayoniga kirishgan holda, migrantlar ham, qabul qiluvchi muhit ham jamiyat hayotining qoidalarini aniqlay boshlaydi: ishtirok etish darajasi har ikki tomonning yangi narsaning shakllanishida va bir xil sifatni saqlab qolish darajasida ega.

Beshinchidan, jahon tarixida etnik identifikatsiya mahalliylik va akkulturratsiya tendensiyalari rivojlanishining dialektik jarayoni sifatida namoyon bo'ladi. U yoki bu tendensiyaning ustunligi migratsiya oqimlarini tartibga solish orqali milliy birlikni shakllantirish bilan chambarchas bog'liqdir. Insoniyatning butun migratsiya tarixini ushbu tendensiyalar dialektikasining rivojlanishi sifatida tasvirlash mumkin. Ularning har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ular tufayli migratsiya jarayon sifatida etnik o'zini-o'zi belgilash va madaniyatlararo o'zaro ta'sir etish kuchiga aylanadi.

Oltinchidan, etnik identifikatsiya – bu insonning atrofimizdagi dunyoda mavjudligining ahamiyatini aniqlash jarayoni. Migratsiyaning hozirgi holatida globallashayotgan jamiyat madaniyati xavf ostida ko'riladi. Xalqaro aloqa muammolarini hal qilish uchun olimlar globallashuv sharoitida madaniyatlar mavjudligining asosiy tamoyili bo'lib xizmat qila oladigan multikulturalizm modelini taklif qildilar. Biroq, fikrlarni tahlil qilishda, taklif qilingan modelga nisbatan dualizm (ijobiy va salbiy) ko'rinadi. Bu ikki tomonlama jahon migratsiyasi ikki yo'nalishli ekanligini, mahalliy lashuv va akkulturratsiya tendensiyalarining bifurkatsiya zonasini yaratishini isbotlaydi.

Yettinchidan, tendensiyalarni o'zgartirish sabablari – bag'rikenglik va ziddiyat dialektikasida aks etadi. Etnik nizolar hukmron bo'lganda, mahalliy lashtirish o'lchovi kuchayadi: etnik o'ziga xoslik yangilanadi, asosiy ideallarning asl manbalari, ma'nolari va ma'nolariga murojaat qilinadi, butunlikni saqlab qolish hayotiy zaruratga aylanadi. Tolerantlik munosabati hukmronligi bilan madaniyatlashuv darajasi oshadi va oldingi qadriyatlarning yangi ma'nolarini shakllantirishga yordam beradi.

Xulosa. Shunday qilib, zamonaviy ilmiy ishlanmalar migratsiyani ikkita o'zaro bog'liq tendensiya va ularning o'ziga xos strategiyalari munosabati bilan tavsiflangan maxsus madaniy makon sifatida ochib beradi. Migratsiya muhiti etnik-madaniy munosabatlar, etnik identifikatsiya qilish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratadi, asosiy va kundalik etnik-madaniy ideallarning aks etish jarayonini qo'zg'atadi, muayyan etnik guruhning hayotiyiligini ochib beradi, natijada xulq-atvor strategiyasi va kelajakdagi madaniy fazilat-lari paydo bo'ladi. Migratsiya ijtimoiy-falsafiy hodisa sifatida tizimni shakllantiruvchi xususiyatga ega bo'lib, u ijtimoiy munosabatlar xarakterini o'zgartiradi, migrant va mezbon muhit o'rtasidagi munosabatlardagi qadriyat yo'riqnomalarini o'zgartiradi. Shu munosabat bilan migratsiyani ijtimoiy-falsafiy hodisa sifatida o'rganishning dolzarbligi uslubiy strategiyani aniqlash bilan bog'liqdir. Migratsiya fenomenini ijtimoiy-falsafiy hodisa sifatida qo'llanilishi fanlar integratsiyasiga xizmat qiladi. U falsafiy va madaniy umumlashtirishga asoslanib, XXI asr madaniyatida migrant va mezbon muhit o'rtasidagi ijtimoiy-madaniy munosabatlardagi o'zgarishlarning o'ziga xos xususiyatlarini tushunish mumkin. Shunday qilib, ijtimoiy-madaniy va falsafiy jarayon sifatida migratsiya hodisasi zamonaviy kontekstda madaniyatlararo munosabatlarning rivojlanishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. Тошкент, "O'zbekiston", 2021.
- (2). Лисицын П.П., Резаев А.В. Трудовые мигранты в России: стратегии социальной адаптации. Санкт-Петербург, 2015.
- (3). Зайончковская Ж.А., Карачурина Л.Б., Мкртчян Н.В., Полетаев Д.В., Флоринская Ю.Ф. Женщины-мигранты из стран СНГ в России. Москва, "МАКС Пресс", 2011.

Raxmonova Gulzoda G'aniyevna (QarDU tayanch doktoranti, Qashqadaryo viloyati yuridik texnikumi o'qituvchisi; e-mail: g05509156@gmail.com)

MA'NAVIYATGA MAFKURAVIY, SIYOSIY-HUQUQIY QARASHLARNING TIZIMLI TA'SIRI

Annotatsiya. Ma'naviyat – yaxlit tizim. Uning tarkibiy qismlari ma'naviy ong va madaniyat bevosita ijtimoiy ong darajalari bilan bog'liq. Ijtimoiy ong shakllari ichida siyosiy ong, huquqiy ong, mafkuraviy ong katta ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada ma'naviyatga mafkuraviy, siyosiy-huquqiy qarashlarning tizimli ta'siri o'rganilgan va misollar bilan ochib berilgan.

Kalit so'zlar: ma'naviyat, ijtimoiy ong, mafkura, fuqarolik jamiyati, siyosat, huquq, fikrlar va qarashlar tenghuquqligi, so'z va e'tiqod erkinligi, Somir, Nippur, axloq, xalqaro huquq, fuqaro huquqi, jinoiy huquq, mehnat huquqi, insonparvarlik, Nikolo Makiavelli.

СИСТЕМНОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ, ПОЛИТИЧЕСКИХ И ПРАВОВЫХ ВЗГЛЯДОВ НА ДУХОВНОСТЬ

Аннотация. Духовность—это целостная система. Ее компоненты, духовное сознание и культура, напрямую связаны с уровнями общественного сознания. Среди форм общественного сознания большое значение имеют политическое сознание, правосознание, идеологическое сознание. В данной статье изучается и раскрывается на примерах систематическое влияние идеологических, политических и правовых взглядов на духовность.

Ключевые слова: духовность, общественное сознание, идеология, гражданское общество, политика, право, равенство мнений и взглядов, свобода слова и убеждений, Самир, Ниппур, этика, международное право, гражданское право, уголовное право, трудовое право, гуманизм, Никколо Макиавелли.

SYSTEMATIC IMPACT OF IDEOLOGICAL, POLITICAL AND LEGAL VIEWS ON SPIRITUALITY

Annotation. Spirituality is a holistic system. Its components, spiritual consciousness and culture are directly related to the levels of social consciousness. Among the forms of social consciousness, political consciousness, legal consciousness, and ideological consciousness are very important. In this article, the systematic influence of ideological, political and legal views on spirituality is studied and revealed with examples.

Key words: spirituality, social consciousness, ideology, civil society, politics, law, equality of opinions and views, freedom of speech and belief, Samir, Nippur, ethics, international law, civil law, criminal law, labor law, humanitarianism, Niccolo Machiavelli.

Kirish (Introduction). Ma'naviyat bus-butunlik, yaxlit tizim sifatida ijtimoiy ehtiyoj, tarixiy taraqqiyot zarurati tufayli rivojlanadi. O'z navbatida, ijtimoiy-tarixiy zaruratga moslashgan ma'naviyat o'zining tarkibiy qismlarini ham unga moslashtiradi. Bu jarayonda ma'naviyatning har bir tarkibiy qismi takomillasadi, yangi unsurlar, g'oyalar bilan boyiydi. Tarixiy zaruratga moslashgan ma'naviyat nafaqat o'z tarkibiy qismlarini – ma'naviy ong va madaniyatni, iroda va ma'naviy muhitni, shuningdek, ularning konkret shakllari – axloq, nafosat, ilm-fan, huquq, siyosiy madaniyatni va boshqalarni rivojlantiradi, umuman, jamiyat taraqqiyotini, jumladan, iqtisodiyot va maishiy turmushni ham yuksaltiradi. Ijtimoiy ong shakllariga muvofiq, ma'naviy ong quyidagi tuzilmaga ega: e'tiqod (falsafiy va diniy ong), axloq, din, nafosat, huquq, siyosiy qarashlar, ilm-fan, ekologik ong va boshqalar. Ijtimoiy ongda yangi ilg'or g'oyalar, tushunchalar, me'yorlar, qoidalar, baholar, qarashlar, nazariyalar, ta'limotlar, ideallar paydo bo'lib, aholining nisabatan kattaroq qismini qamrab olsa, ma'naviyat boyiydi va rivojlanadi. Agar yangi eng ilg'or g'oya ham tarqalmasa, hech bo'lmaganda ma'lum bir ijtimoiy guruh ichidan xayrixohlikni topmasa, u alohida bir shaxsning (olimning, Ijodkorning, mutafakkirning) kashfiyoti bo'lib qolaveradi. Ijtimoiy ong hodisasiga aylanmaydi. Bino-barin, ma'naviyat rivojlanishiga ta'sir ko'rsatmaydi. Bunday misollar tarixdan bizga ko'p ma'lum. Ba'zi bir ilmiy, huquqiy, siyosiy, estetik g'oyalar asrlar o'tgach, tan olingan yoki qayta kashf etilgan. O'z vaqtida ular turli sabablarga ko'ra (asosan, zamondan ilgari ketgani uchun), tan olinmay unutilib ketgan yoki unutilmagan taqdirda ham, yoyilmasdan qolgan. Shu sababdan, ma'naviyat rivojlanishini ijtimoiy ong shakllari rivojlanishi bilan bog'liqlikda o'rganish ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Zero, ijtimoiy ongdan tashqarida ma'naviyat shakllanmaydi ham, rivojlanmaydi ham.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Ma'naviyat bilan mafkuraning aloqadorlik masalasiga A.Erkayevning "Ma'naviyatshunoslik" nomli 2 tomli kitobining ikkinchi qismida shunday deyiladi: "Mafkura tizimlashgan nazariy ong sifatida ma'naviy ongning muhim tarkibiy qismini

tashkil qiladi. Siyosiy partiyalarning taktik kurashi bilan bog‘liq shiorlari, targ‘ibot-tashviqot adabiyoti va tadbirlari bevosita ma‘naviy hayotning ajralmas qismidir”.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mavzuni o‘rganish jarayonida umumfalsafiy yondashuv va tamoyillar: obyektivlik, konkretlik, mantiqiylik, tizimlilik, strukturaviy (tuzilmaviy), mavhumlikdan aniqlikka kabilardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ma‘naviyat bilan ijtimoiy ongning yuqori darajasi – mafkuraning aloqasi ham jamiyat hayotida juda katta ahamiyatga ega. Ma‘lumki, har bir mafkura muayyan g‘oyalar va qarashlar tizimidan iborat bo‘ladi. G‘oya hech qachon o‘z – o‘zicha, shunchaki mavjud bo‘lmaydi. U, albatta, inson faoliyatida, xatti-harakatida predmetlashadi, ya‘ni uning faoliyatida namoyon bo‘ladi. Bu haqida Gegel o‘zining “Falsafiy bilimlar qomusi” asarida shunday deydi: “G‘oya haqida gapirganda, uni qandaydir olis va narigi tomondagi narsa tarzida tasavvur qilish kerak emas. G‘oya, aksincha, butunicha shu yerda ishtirok etadi hamda, shuningdek, har bir ongda, kam deganda, buzilgan va zaiflashgan holda mavjud bo‘ladi”.¹ Demak, muayyan g‘oyalarni, shu jumladan, a‘naviy-axloqiy g‘oyalarni o‘zida mujassamlashtirgan kishilargina mafkurani yaratadilar va uni ommalashtiradilar.

Har bir demokratik davlat va jamiyatda bir necha mafkura mavjud bo‘lishi, tabiiy. Jamiyat a‘zolari ko‘pchiligining xohish-istaklarini aks ettirishi bilan ajralib turadi. Agar u tor sinfiy-tabaqaviy manfaatlarni emas, butun jamiyatning manfaatlaridagi umumiylikni, o‘zaro mos keladigan jihatlarni ifodalasa, u milliy mafkura maqomiga ko‘tarilishi mumkin. Lekin milliy mafkura davlat mafkurasi maqomini ololmaydi. Chunki bu fikrlar va qarashlar teng huquqligi, so‘z va e‘tiqod erkinligi talablariga ziddir. Erkin demokratik fuqarolik jamiyatini barpo etishni o‘z oldiga vazifa qilib qo‘ygan bizning mamlakatimizda bu masalaga jiddiy e‘tibor berilgan. Chunonchi, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasidagi 12-moddada shunday yozib qo‘yilgan: “O‘zbekiston Respublikasida ijtimoiy hayot siyosiy institutlar, mafkuralar va fikrlarning xilma-xilligi asosida rivojlanadi. Hech qaysi mafkura davlat mafkurasi sifatida o‘rnatilishi mumkin emas”.² Davlat mafkurasi majburiy, qonun tomonidan mustahkamlangan bo‘ladi. Davlat mafkurasi boshqa mafkuralarni siqib chiqara boshlaydi. Tafakkur erkinligini cheklaydi.

Demak, bizning davlat demokratiya tamoyillariga asoslangan holda, barcha ijobiy mazmundagi mafkuralarning namoyon bo‘lishini ta‘minlagan holda ish ko‘radi. Milliy mafkuramiz esa davlat maqomiga, qonuniy imtiyozlarga ega emas, unga ixtiyoriy rioya qilinadi. U boshqa biror-bir mafkurani kamsitmasdan, ko‘pchilik jamiyat a‘zolarining ijtimoiy-falsafiy, axloqiy-estetik, siyosiy-huquqiy g‘oyalari mujassami sifatida mamlakat va millat taraqqiyotiga xizmat qiladi. Milliy mafkuramiz jamiyatimizda vatanparvarlik, millatparvarlik, ziyolilik tamoyillarini ustuvor bilib, har bir fuqaroni munosib hayot darajasini va erkin hayotni yaratishda faol qatnashishga undaydi. Ayni paytda, umumbashariy ma‘naviy qadriyatlarni e‘zozlashga, boshqa millatlar va elatlarga hurmat bilan qarashga chaqiradi, tenglar ichida teng bo‘lish g‘oyasini ilgari suradi. Bu mafkura xalqimiz ma‘naviy mezonlariga, uning ezgulik va farovonlik haqidagi ideallariga, erksevarlik, tinchliksevarlik tamoyillariga mos keladi, shu sababli unga ehtiyoj bor.

Ma‘naviyatning siyosat bilan aloqasi ham nihoyatda qadimiy, ilk davlat yuzaga kelgandan buyon mavjud. Masalan, aytib o‘tganimizdek, miloddan avvalgi XVIII asrda Bobil podshosi Xammurapi tomonidan ishlab chiqilgan qonunlar majmuyi huquqiy hujjat bo‘lsa-da, uning asosida nafaqat huquqiy, shuningdek, axloqiy fazilat hisoblanadigan – adolatni barqaror etish yotadi. Siyosiy qarashlar, siyosiy madaniyat-ma‘naviyatning tarkibiy qismi. Ammo amaliy siyosat – mustaqil ijtimoiy faoliyat turi. U har qanday faoliyat turi kabi ma‘naviyat nuqtayi nazaridan baholanishi mumkin.

Ma‘naviyat bilan siyosatning munosabatlari borasida ikki xil qarash mavjudligini aytish mumkin. Ularning biriga ko‘ra, “siyosat ma‘naviy-axloqiy bo‘lmog‘i lozim. Ikkinchisiga binoan esa siyosat ma‘naviyat bilan sig‘ishmaydi”.

Birinchi qarash mohiyatan ma‘naviyatni siyosatdan yuqori qo‘yadi: siyosat ma‘naviyatga bo‘ysundirilishi shart. Boshqacha qilib aytganda, maqsadlar va vositalar birligiga erishmoq lozim, ya‘ni buyuk, pokiza ideallar faqat ma‘naviy-axloqiy pok vositalar orqali amalga oshirilmog‘i kerak. Lekin bunda ma‘naviyat siyosat vazifasini bajarmasligi lozim. Aks holda, muayyan davlat institutlarining, xususan, huquq-tartibot va harbiy idoralar singari tashkilotlarning ishini ortiqcha darajada cheklab, ularni juda zaiflashtirib qo‘yish mumkin.³

¹Gegel. Falsafiy bilimlar qomusi. I.M. 1975, 401-bet.

²O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent, “O‘zbekiston”. 2017, 6-bet.

³ Abdulla Sher. Axloqshunoslik. Toshkent, “Yangi asr avlodi”, 2003, 254-bet.

Ikkinchi qarash esa, mohiyatan, siyosatning ma'naviyat bilan hisoblashmasligini taqozo etadi. Bu qarash Yevropa Uyg'onish davri mutafakkiri N.Makiavelliga borib taqaladi. Lekin Makiavelli mazkur masalada o'ta keskin pozitsiyada turmagan va buni faqat davlat boshlig'iga taalluqli huquq deb hisoblagan. Bu qarash tarafdorlari ma'naviyatni siyosatga bo'ysundirishni, undan, kerak paytida, tamomila yuz o'girish lozimligini ta'kidlaydilar. Ular nazdida, axloq va nafosat buyuk ideallarga erishuv yo'lidagi bir g'ov, jamiyatni umuminsoniy qadriyatlar bilan o'ralashtirib qo'yadi, ko'ngli bo'shlikka, sustkashlikka, pirovard natijada boshboshdoqlikka olib keladi. Shu bois buyuk maqsadlarga tezroq erishish uchun har qanday vositadan foydalanish mumkin. Zero, oxir-oqibat erishilgan maqsad yo'l qo'yilgan razilliklar, qattolliklar, aldovlar va firiblarni yuvib ketadi. Bu usul orqali faqat vaqtinchalik g'alabaga erishish mumkin. Oqibatda esa bu g'alaba nafaqat yo'qqa chiqadi, balki mag'lubiyatga aylanadi. Misol tairqasida yana sho'rolar tuzumiga murojaat qilish mumkin. Zo'rlik, aldov va qatag'onlar bilan xalqni baxtli qilishga urinish, "Xalq baxti" uchun millionlab odamlarning yostig'ini quritish evaziga erishilgan g'alaba oxir-oqibatda buyuk mag'lubiyat sifatida nihoya topdi.¹

Yuqorida keltirganimizdek, ulug' maqsadlarni iflos vositalar bilan amalga oshirish o'sha maqsadlarning ham toza emasligini amalda isbotlaydi. Endilikda sobiq sho'rolar ittifoqi tarkibiga kirgan xalqlar ma'naviyatsiz, axloqsiz siyosat tufayli jahondan ajralib qolgani, yolg'on, poraxo'rlik, ko'zbo'yamachilik bu mintaqalar uchun odatga aylanib ketgani hammaga ma'lum. Bu illatlardan tozalanish, qutulish uchun yana necha o'n yillar kerak ekani ko'zga ko'rinib turgan reallikdir.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Demak, amaliy siyosatda ma'naviyatdan ko'z yumish, uni ma'naviylashtirishda yuzaga keladigan ba'zi nuqsonlardan yuz bor, ming bor ko'p va fojealidir. Shu sababli o'z siyosatini tubdan ma'naviylashtirish – har bir zamonaviy davlatning hozirgi kundagi birlamchi vazifasi. Bu fikrlar tasdig'i sifatida shuni keltirib o'tish joizki, yuqorida eslangan Yevropa Uyg'onishi davrining ilk siyosatchi faylasuflaridan bo'lgan florensiyalik Nikkolo Makiavelli (1469–1527) fikrlarini mutlaqlashtirish, amaliy siyosat va ma'naviyatning butkul boshqa-boshqa sohalar ekanini tan olishga olib keldi. Tarixda makiavellizm nomi bilan mashhur bo'lgan siyosatni axloqdan xoli deb bilish tamoyili Yevropa va dunyo siyosatida bashariyat uchun o'ta xavfli va halokatli holatlarni vujudga keltirgan bo'lishiga qaramay, amaliy siyosatning mustaqil soha sifatidagi o'ziga xosliklarini anglab yetish yo'lida qo'yilgan jiddiy qadam edi. Darhaqiqat, amaliy siyosat o'zi alohida soha bo'lib, ma'naviyatli siyosat bo'lishi mumkin, ammo ma'naviyatdan xoli siyosat bo'lishi ham mumkin. Odatda, birinchisi adolatli siyosat deb, ikkinchisi esa adolatsiz siyosat deb baholanadi. Shunga binoan, hukmdorga nisbatan odil yoki zolim sifatleri qo'llaniladi. Jamiyatda ma'naviyatning yuksalishi siyosatga ham bog'liq. Siyosat qanchalik adolatli tarzda olib borilsa, jamiyat ma'naviy hayoti ham shunchalik yaxshilanib, rivojlanib boradi. Adolatli siyosat jamiyat barqarorligini ta'minlashi barobarida odamlarning siyosiy ongi va madaniyati rivojlanishiga, tashabbuskorligi va faolligi o'sishiga, binobarin, jamiyat ma'naviyati yuksalishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar (References):

- (1). O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent, "O'zbekiston", 2023, 8-bet.
- (2). I.Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. Toshkent, "Ma'naviyat", 2015, 72–73-betlar.
- (3). A.Erkayev. Ma'naviyatshunoslik. 2-kitob. Toshkent, "Ma'naviyat", 2018.
- (4). A.Erkayev. Ma'naviyat – millat nishoni. Toshkent, "Ma'naviyat", 1999, 24-bet.
- (5). Abdulla Sher. Axloqshunoslik. Toshkent, "Yangi asr avlodi", 2003, 252-bet.
- (6). Gegel. Falsafiy bilimlar qomusi. I.M. 1975, 401-bet.

Raximov Azizbek Bekturdiyevich (Urganch davlat pedagogika instituti "Milliy g'oya va falsafa" kafedrasida o'qituvchisi; azizbekrahimov68@gmail.com)

SHAXS EKOLOGIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada shaxs ekologik madaniyatining tarixiy-ma'naviy negizlari, tolerant xulq-atvorga ega shaxsni tarbiyalash masalalari va erkinlik, inson shaxsiga hurmat, uning individualligi kabi qadriyatlar tizimi bilan bog'liqligi ko'rsatilgan. Shu bilan birga, maqolada yoshlarimizning ekologik madaniyatini anglashi ajdodlarimizdan qoldirilgan moddiy va ma'naviy merosni, urf-odatlar, an'analar, qadriyatlarni o'zlashtirish bilan birga, ularda milliy manfaatlarini, Vatan taqdiri va mamlakatning har to-

¹ O'sha manba.

monlama taraqqiyoti uchun mas'ullik tuyg'ularining mustahkamlanishini ta'minlash kabi masalalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: bag'rikenlik, tolerantlik madaniyati, milliy manfaatlar, vatan taqdiri, tolerant xulq-atvor, insoniy bag'rikenglik, oilaviy bag'rikenglik, mahalliy bag'rikenglik, el-yurt bag'rikengligi, xalqlar va millatlararo bag'rikenglik.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. В данной статье показаны исторические и духовные основы экологической культуры человека, вопросы воспитания толерантной личности и связь с такой системой ценностей, как свобода, уважение к человеческой личности и индивидуальности. В то же время в статье осознание экологической культуры нашей молодежи – это материальное и духовное наследие, оставленное нашими предками, усвоение обычаев, традиций, ценностей, чувство ответственности за национальные интересы, судьбу Родина, всестороннее развитие страны. Изложены вопросы обеспечения их укрепления.

Ключевые слова: толерантность, культурная толерантность, национальные интересы, судьба родины, толерантное поведение, терпимость, терпимость человека, терпимость к семье, местная терпимость, терпимость к нации, межнациональная терпимость

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF THE FORMATION OF PERSONAL ECOLOGICAL CULTURE

Annotation. This article shows the historical and spiritual foundations of the ecological culture of a person, the issues of educating a person with tolerant behavior and the connection with the system of values such as freedom, respect for the human personality, and his individuality. At the same time, in the article, the understanding of the ecological culture of our youth is the material and spiritual heritage left by our ancestors, as well as the assimilation of customs, traditions, values, and a sense of responsibility for national interests, the fate of the Motherland, and the comprehensive development of the country. issues such as ensuring their consolidation are stated.

Key words: tolerance, cultural tolerance, national interests, fate of the homeland, tolerant character, human tolerance, family tolerance, local tolerance, tolerance of the nation, peoples' and nations' tolerance

Kirish. Globallashuv jarayonida insoniyat hamjamiyati oldida paydo bo'layotgan ko'plab mummo-lar orasida ekologik madaniyat eng asosiy o'rinlardan birini egallaydi. XX asr insoniyatga katta ijobiy ij-timoiy-iqtisodiy yutuqlar, ya'ni, mustaqil davlatlar sonining ortib borishi, jamiyatni demokratlashtirish va erkin fuqarolik jamiyatini barpo etish, xalqaro munosabatlarning integratsiyalashuvi kabilar bilan birga hal qilinishi zarur bo'lgan ijtimoiy va xalqaro kelishmovchiliklarning og'ir yukini, milliy biqiqlik, buyuk dav-latchilik shovinizmi, diniy ekstremizm va fundamentalizm singari salbiy illatlarni ham meros qilib qoldirdi. Bularning barchasi ekologik madaniyatni umumbashariy qadriyatga aylantirish masalasining qanchalik muhimligini ko'rsatib turibdi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Bu bir-biriga o'xshamagan odamlarning birga ahillikda yashashi-dir. Biror-bir insonda yoki biror-bir begona madaniyatda bizga nimadir yoqmasligi mumkin, biroq o'zgalar-ning huquq va manfaatlariga ziyon yetkazmasa, joriy qonunlarni buzmasa, ularning mavjudligi va rivojla-nishini tan olishimiz kerak. Ya'ni, bu o'zgalarning fikri, qarashlari va xatti-harakatiga passiv, tabiiy ravish-da buysunishni anglatmaydi. Balki alohida odamlar, turli guruhlar, xalqlar, ijtimoiy guruhlar o'rtasida bir-birini tushunish, ijobiy hamkorlik yo'lidagi faol axloqiy nuqtayi nazar va psixologik hamkorlikni anglatadi [3;260–261-b.].

Har bir insonning o'z fikri, nuqtayi nazari, har qanday boshqa madaniyat, dunyoqarashni, e'tiqodni qanday bo'lsa, shundayligicha qabul qilishi, turli millat va elat vakillarining birga, ahillikda yashashga inti-lishidir. Ekologik madaniyatning tarixiy-ma'naviy negizlari uzoq o'tmishga borib taqaladi. Ayniqsa, O'z-bekiston xalqining milliy mentalitetiga xos bo'lgan mazkur qadriyat o'zida ham umuminsoniy, ham minta-qaviy va milliy jihatlarni chabarchas bog'liqlikda aks ettiradi.

Ekologik madaniyatning asosiy vazifasi xalqimiz ekologik ongini oshirish orqali huquqiy fuqarolik jamiyati tamoyillari asosida tabiatdan foydalanishni yo'lga qo'yish, tabiatni muhofaza qilish sohasida, dav-lat nazorati bilan bir qatorda, jamoatchilik nazoratini kuchaytirish, xalqimiz ongi va madaniyatida ona-Va-tanimiz tabiatiga bo'lgan mehr-muhabbatini oshirish, uni asrab-avaylash va kelgusi avlod uchun zarur ha-yotiy sharoitlar qoldirishimiz kerakligini ko'rsatishdir.

Inson tabiatning bir bo'lagi bo'lgan holda, u bilan bo'lgan munosabat orqali ekologik shakllana bori-shi tufayli tabiatni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishni tartibga solishda uni boshqarish uchun

tabiat qonunlarini kashf qilib kelgan. Ammo inson o'zining tabiatga ta'siri orqali undagi muvozanatni buzdi va tabiat hodisalarining davriy muvozanatini izdan chiqardi. O'zbekistonda ekologik siyosatni tubdan isloh qilish va uni global siyosatga integratsiyalashtirish uchun sharoit yaratildi va imkoniyatlar reallashmoqda. Bu siyosiy tadbirlarini o'tkazish zaruriyati mamlakatda ekologik xavf real haqiqatga aylanganligi va dunyoda ekologik siyosiy munosabatlar globallashuvidan kelib chiqmoqda. Lekin mintaqadagi mamlakatlarning moddiy-texnik, moliyaviy va informatsion resurslar bilan ta'minlanish darajalaridagi farqlar ekologik muammolar yechimiga noan'anaviy yondashuvlarni, ya'ni, barqaror ekologik xavfsizlik siyosatining yangi "texnologiyasini" ishlab chiqishda ma'naviy-madaniy omilga, jamiyatning intellektual salohiyati potentsialiga alohida e'tibor berishni taqozo qilmoqda. Zero, global ekologik siyosatning yangi sivilizatsiyalashgan neoekologik modeli tarixiy shakllangan an'analarni, ma'naviy-madaniy omil (masalan, davlatlararo ekologik)ni sifat jihatidan funksional qayta tashkil qilishga asoslanadi.

Natijalar va muhokama. Xalqimizda bir maqol bor: «Buloq suvi qurimaguncha inson uning qadriga yetmaydi». Darhaqiqat, necha asrlar davomida inson o'zining taraqqiyoti jarayoni bilan birga, ekologiya inqirozi jarayonini tezlashtirdi. Bir so'z bilan aytganda, ekologik muammolar, aksariyat hollarda, insoniyat ta'siri ostida vujudga kelar ekan. Ijtimoiy ongning o'zgarishi, qadriyatlarga nisbatan munosabatlarning ekologik yo'nalishdagi ma'naviy madaniyatning rivojlanishi, O'rta Osiyo davlatlarining transchegaraviy suv resurslaridan foydalanishda kelib chiqayotgan ixtiloflar nazarda tutilmoqda. Sayyoramiz hayotiga yangicha qarashning shakllanishi uzoq yillar davomida va qiyin kechadigan jarayon bo'lib, bu o'rinda ekologik madaniyat alohida ahamiyat kasb etadi.

Ekologik bilimlar tashviqoti, aholini ekologik tarbiyalash va ularni o'qitish bo'yicha ishlar avj oldirilganligiga qaramay, respublikamiz oliy va o'rta maxsus bilim yurtlarida atrof-muhit muhofazasi, ya'ni, ekologiya sohasida boshqa sohalar kabi davlat noziri singari mutaxassislarni tayyorlash hozirgi kunga qadar yo'lga qo'yilmagan. Ushbu soha uchun bu kabi mutaxassislarni tayyorlash hozirgi kun talabidir.

Ekologik madaniyatni rivojlantirishda boshqaruvning o'rni faqatgina davlat xizmati bilangina emas, balki jamoatchilik rolini oshirish bugungi demokratik, huquqiy davlat qurish yo'lidagi ekologik bilimlarni targ'ibot qilish, aholining ekologik saviyasini ko'tarish borasida birmuncha ishlar amalga oshirilmoqda. Lekin, shunga qaramay, bu sohada bir qator kamchiliklar ham mavjud.

Insoniyat qadimgi zamonlardanoq tabiatning bir qismi ekanligini anglab, u o'zining harakatlari bilan tabiat o'rtasidagi munosabatlarni ongli ravishda boshqariladiganligini his qilib kelgan. Lekin insoniyat tabiatdan foydalanib, uni qayta tiklanishiga e'tibor qaratilishini kech bo'lsa-da, tushunib yetdi. Insonlar ekologik madaniyati shakllanib rivojlana borar ekan, tabiat in'omlari bo'lmish o'simlik va hayvonot dunyosi tur-larini bir qanchasini madaniylashtirib, o'zlari uchun foydalanishni amalga oshirish jarayoni hozirda ham davom etayotgan jarayondir. Ekologik madaniyatda insonning ekologik etikasi, estetikasidagi, badiiy va diniy xislatlari ham shakllanadi. Ana shu etik nuqtayi nazardan yondashganda, tabiat umumiy uy ekanligi insoniyat faoliyatiga taalluqli ekanligi unutilmaydi [5;85-b.]. Demak, tabiatga madaniy yetik jarayondan qarash har bir shaxsning, umuman, insonning burchidir. Tevarak-atrofdagi hayotning har bir qirrasining o'zi qaytarilmas bahoga ega bo'lgan jarayondir. Shu sababli aytish mumkinki insonlar o'rtasidagi ijobiy munosabatning o'zi ham tabiatga bo'lgan insonparvarlikdan dalolatdir. Ekologik madaniyatning tarkibiy qismi ekologik e'tiqoddir. Bu e'tiqod tabiatga hurmat va izzat bilan qarash, natijasida paydo bo'ladi. Inson tabiat oldida etik qonun qoidalarga rioya qilishi davr talabidir. Ekologik madaniyat ham kundalik zaruriyatga aylanishi, davlat rivojlanishi oldida muvaffaqiyat garovidir.

Ekologik madaniyatga ega shaxsni tarbiyalash masalasiga qadimgi davrlardanoq, alohida e'tibor qaratib kelingan. Erkinlik, inson shaxsiga hurmat, uning individualligi kabi qadriyatlar tizimi bilan bog'liqlikda mazkur fazilat noyob hodisa sifatida eng qadimgi davrlardayoq, yuzaga kelgan. Jumladan, zardushtiylik dinining muqaddas kitobi hisoblangan "Avesto"da mazkur fazilatning mohiyati batafsil yoritib berilgan. "Avesto"dagi axloqiy tarbiyaning asosini terisining rangi, tili va yashash manzilidan qat'i nazar, pok niyat, halol, qalban sof insonlarni tarbiyalash masalasi tashkil etadi. Shuningdek, islom dinining muqaddas man-balari "Qur'oni karim" va "Hadisi sharif"larda ham insonning bag'rikengligi, mehr-muravvat ko'rsata olishi kabi sifatlar ulug'lanadi. Masalan, hadislarda boshqa dinlarga mansub bo'lgan kishilarga tazyiq o'tkazish, qoralash katta gunoh ekani aytilib, odamlarni bunday illatlardan yiroq yurishga da'vat etiladi: "Kimki musulmon mamlakatida yashovchi boshqa dinga mansub kishini haqorat qilsa, qiyomat kuni o'tdan yasalgan qamchi bilan savalanadi" [4;1991, 1992, 1994, 1996].

Falsafa fanlari doktori G.Navro'zova Abdulxoliq G'ijduvoni asarlari asosida bag'rikenglikning qanday namoyon bo'lishini hisobga olgan holda, yoshlar tarbiyasida ekologik madaniyatni shakllantirishda quyidagilarga e'tibor qaratish zarurligini ta'kidlaydi:

1. Insoniy bag'rikenglik – insonning butun borliqqa muhabbati va uyg'un harakati.
2. Oilaviy bag'rikenglik – oila eshigining va oila ahli qalbining ochiqligi, mehmonnavozlik, mehribon va g'amxo'r bo'lish.
3. Mahalliy bag'rikenglik – qavm-qarindosh, qo'ni-qo'shni, turli din va millat vakillarining hamjihatlik va hamkorlikda o'zaro yordam qo'lini cho'zib yashashi.
4. El-yurt bag'rikengligi – mamlakat ahli bir-birining urf-odat, e'tiqod, g'oyalarni tan olib, hamkor va hamjihat bo'lib yashashi.
5. Xalqlar va millatlararo bag'rikenglik millati, irqi, jinsi darajasi, yashash joyidan qat'i nazar birlik va do'stlikda umr kechirishdir.

Xulosa. O'zbekistonda mustaqillikka erishilgan davrlarda turli jabhalarda rivojlanib, barqarorlashib borayotgan hayot tarzi o'ziga xos yo'nalishlarini va ularni madaniyatini shakllantirish vazifalarining amalga oshirilishiga asos bo'ladi. Bu jarayon milliy o'zlikni anglash, milliy madaniyat, millat kelajagi bo'lgan yoshlar ongida milliylashuv yo'nalishining tarkib topishi bilan bog'liq. Chunki yoshlarimizning madaniyatini anglashi ajdodlarimizdan qoldirilgan moddiy va ma'naviy merosni, urf-odatlar, an'analar, qadriyatlarini o'zlashtirish bilan birga, ularda milliy manfaatlarni, Vatan taqdiri va mamlakatning har tomonlama taraqqiyoti uchun mas'ullik tuyg'ularining mustahkamlanishini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (references):

- (1). Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T., "O'zbekiston", 1998, 528–530-betlar.
- (2). Karimov I.A. Jahon inqirozining oqibatlarini yengish, mamlakatimizni modernizatsiya qilish va taraqqiyot topgan davlatlar darajasiga ko'tarilish sari. 18-jild, T., "O'zbekiston", 2009, 140–141-betlar.
- (3). Falsafa: ensiklopedik lug'at. T., O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2010, 260–261-betlar; Tarbiya (ota-onalar va murabbiylar uchun ensiklopediya). Tuzuvchi M.N.Aminov, T., O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2010, 416–417-betlar.
- (4). Al-Buxoriy Abu Abdulloh Muhammad Ibn Ismoil. Hadis: Al-jome' as-Saxih (Ishonarli to'plam). 4 jildlik, T., Qomuslar bosh tahririyati, 1991, 1992, 1994, 1996.
- (5). Avazov Sh. Ekologik pedagogika – yangi ilmiy sohasida. T., "O'zbekiston", 1998, 85-bet.

Asatov Akmal Ismatovich (Toshkent Tibbiyot akademiyasi "Ijtimoiy fanlar" kafedrasini o'qituvchisi) DAVLAT BOSHQARUVINI MUSTAHKAMLASHDA JAMIYAT BIRDAMLIGINI TA'MINLASHNING USTUVORLIGI

Annotatsiya. Maqolada jamiyat birdamligi zamonaviy ijtimoiy davlat ustuni sifatida tahlil qilinadi. Davlat o'zining ijtimoiy, iqtisodiy ichki va tashqi funksiyalarini bajarishida, albatta, normal mustahkam jamiyatga suyanadi. Mana shu yo'lda jamiyat ijtimoiy birdam bo'lsa, albatta, bu boradagi islohotlardan barcha aholi birdek manfaatdor bo'ladi. Shuningdek, jamiyat birdamligi turli ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni yumshatadi, davlat boshqaruvi samarasini oshiradi. Jamiyat o'zining ijtimoiy xarakteridan kelib chiqqan holda, o'z an'analariga sodiq qolib, kishilar faolligini ta'minlaydi. Tadqiqotda yuksak ma'naviyatli fuqarolik jamiyatini shakllantirish mezonlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy davlat, demokratik davlat, birdamlik, jamiyat, davlatning ijtimoiy funksiyalari, yashash huquqi, inson huquqlari, kontekst.

Аннотация. В статье анализируется общественная солидарность как основа современного социального государства. Государство при выполнении своих социальных, экономических внутренних и внешних функций обязательно опирается на нормальное и стабильное общество. Таким образом, если общество социально сплочено, все жители будут одинаково заинтересованы в реформах в этом отношении. Кроме того, солидарность сообщества смягчает конфликты между различными социальными группами и повышает эффективность государственного управления. По своему социальному характеру общество сохраняет верность своим традициям и обеспечивает активность людей. В результате исследования выявлены критерии формирования высоконравственного гражданского общества.

Ключевые слова: социальное государство, демократическое государство, солидарность, общество, социальные функции государства, право на жизнь, права человека, контекст.

Annotatsiya. The article analyzes community solidarity as a pillar of the modern social state. The state, in performing its social, economic internal and external functions, necessarily relies on a normal and stable society. In this way, if the society is socially united, all residents will be equally interested in the reforms in this regard. Also, community solidarity mitigates conflicts between different social groups and

increases the efficiency of state administration. Based on its social character, the society remains faithful to its traditions and ensures the activity of people. The research revealed the criteria for the formation of a highly moral civil society.

Key words: *social state, democratic state, solidarity, society, social functions of the state, right to life, human rights, context.*

O‘zbek jamiyati azaldan ilm-u ma’rifat asosiga qurilganligini hech qachon yoddan chiqarmasligimiz lozim. Barchamizga ma’lumki, tarixan patriarxal-oilaviy munosabatlar o‘zaro hurmat va hamjihatlik, totuvlik, ahillik hamda axloqiy qadriyatlarimiz hisoblanib, diniy, falsafiy, madaniy, shuningdek, dunyo ilmi bilan yo‘g‘irilgan ma’rifatli ijod mahsuli bilan sug‘orilib kelgan.

Bu zaminda uyg‘onish (renessans) davri namoyandalari Al-Xorazmiy, Ahmad Farg‘oniy, Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Mahmud Zamaxshariy, Imom Ismoyil Al-Buxoriy, At-Termiziy, Mirzo Ulug‘bek, Zahiriddin Muhammad Bobur, Alisher Navoiy kabi buyuk daholar yashab ijod qilgan.

Ushbu maqola kontekstida “birdamlik” atamasi, asosan, ziyolilar, fan va davlat arboblari diqqat-e’tiborida bo‘lib kelgan. Ijtimoiy jamiyat va davlatda hamisha birdamlik ustuvor maqsad hisoblangan.

“Birdamlik (fr.solidarite) – bir xil qarashlar, bir manfaat yo‘lida birlashish, faollik, harakatlar yoki qarashlarga hamdardlik ma’nolarini bildiradi. Bundan kelib chiqadiki, birdamlik jamiyatga va uning bo‘g‘inlariga xos atama. Jamiyat birdamligi kishilik a’zolarining qarash va manfaatlarining hamohangligini hamda mushtarakligini bildiradi. Shunday ekan, jamiyat a’zolarini o‘zaro yoki bir-biri oldidagi majburiyatlarini chuqur anglashga chaqiradi.

Forobiyning fikricha, jamiyat kishilarning mavjudligi va kamol topishi uchun zarurdir [2;136-b.]. Jamiyat, vaholanki, turli xalqlardan tashkil topadi. Xalqlarning o‘ziga xos fe’l-atvorlari va xislatlarini Forobiy u yoki bu xalq yashayotgan jo‘g‘rofiy sharoit xususiyatlari bilan bog‘liq ravishda tushuntiradi. Forobiy shahar-davlatlarni fozil yoki orzudagi va johilga bo‘ladi. Orzudagisi bu shunday shaharki, u aholisining o‘zaro hamkorligi asosida mavjuddir deydi. Shunday ekan, jamiyat birdamligi orzudagi fozil makon belgisidir.

“Jamiyat – islohotlar tashabbuskori” tamoyili asosida barcha masalalar bo‘yicha xalqimiz bilan bamaslahat ish tutamiz”[3] deya ta’kidlaydi davlatimiz rahbari Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasida. Darhaqiqat, jamiyatning ijtimoiy faolligi mamlakat taqdirini belgilaydi. Bunda, asosan, jamiyat a’zolarining ijtimoiy ongini oshirish va faol qatlamni kengaytirish, o‘z aql doiramizga mos bo‘lgan axloqiy qadriyatlarni anglagan holda, ijtimoiy tarbiyani mustahkamlash zarurdir. Shundan kelib chiqib, aytishimiz mumkinki, ijtimoiy ong va ijtimoiy tarbiya ijtimoiy madaniyat tushunchasini beradi va uni yuksaltiradi. Ijtimoiy madaniyat bevosita jamiyat birdamligining asosiy mezoni hisoblanadi.

Davlat jamiyat oldidagi ijtimoiy funksiyalarni barqaror amalga oshirishida birdamlikning o‘rni beqiyos hisoblanadi. Shunday ekan, jamiyat birdamligi mustahkamlanmog‘i lozim.

Davlatimiz rahbari o‘z chiqishlarida “Mamlakatimiz taraqqiyotini yangi pog‘onaga olib chiqish uchun boshqaruv ham, qonunchilik ham, jamiyatimiz ham o‘zgarishi kerak. Agar shunday qilmasak, muammolarni ko‘rib, ko‘rmaslikka olsak, zamondan orqada qolamiz. Xalqimiz, yosh avlodimiz bizdan rozi bo‘lmaydi. Shu bois “Avval – inson, keyin – jamiyat va davlat” degan g‘oyani Konstitutsiyamiz va qonunlarimizga ham, kundalik hayotimizga ham chuqur singdirishimiz kerak. Hozirgi kundagi jiddiy sinovlar va bashorat qilib bo‘lmaydigan xavf-xatarlarni yengib o‘tishga qodir bo‘lgan milliy davlatchiligimiz asoslarini mustahkamlashimiz zarur”, deya bod-bod ta’kidlaydi (3).

Barchamizga ma’lumki, joriy yilning 30-aprelida bo‘lib o‘tgan referendum natijalariga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi Konstitutsiyasi qabul qilindi. Yangi tahrirdagi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 1-moddasida “O‘zbekiston-..., ijtimoiy va dunyoviy davlat” [1] ekanligi mustahkamlab qo‘yildi. Modomiki, ijtimoiy davlat barpo etishimiz uchun, avvalo, normal ijtimoiy jamiyat birdamligi mustahkam bo‘lmog‘i zarur. Shunday ekan, ijtimoiy birdam jamiyatda jamiyat a’zolarining o‘zaro ijtimoiy madaniy munosabatlarga kirishishida ularning ijtimoiy hayot normalariga ongli ravishda ko‘nikishi, jamoaviy o‘zini-o‘zi anglashi hamda umumiy ijtimoiy o‘ziga xos tajribasi o‘ta muhimdir. Biroq, hozirda shiddat bilan o‘zgarishlarga boy bo‘lgan ushbu davrda bu natijalarga tez va osonlik bilan erishish qiyin. Buni hayotning o‘zi taqozo etmoqda. Normal ijtimoiy birdam jamiyat biz ko‘rayotgan jamiyat, aslida, biz xohlagan jamiyat o‘rtasidagi tafovutni yo‘q qiladi. Biz ochiq va demokratik davlatda yashar ekanmiz, chetdan kirib kelayotgan har xil turdagi g‘oya va qarashlar normal birdam jamiyat o‘rnatilishini goh tezlashtirishi, goho unga to‘sqinlik qilishi, tabiiy. Shuning uchun ham ushbu jamiyatda kishilarning o‘zaro ijtimoiy-madaniy munosabatlarga kirishishini yanada mustahkam ijobiy voqelikka aylantirishning sotsial-psixologik omillarini topish taqozo etiladi.

Afsuski, biz yashab kuzatayotgan jamiyatda ayrim oddiy aholi o'rtasida birdamlikka putur yetkaza-yotgan boqimandalik va xotirjamlik kayfiyatiga berilish, ijtimoiy yoki mulkiy tabaqalanish va ijtimoiy tengsizlik, ijtimoiy munosabatlardagi aldov yoki firibgarlik, xudbinlik, dangasalik hamda shunga o'xshash boshqa salbiy illatlar hamon saqlanib kelmoqda. Shu bilan bir qatorda, ba'zi bir davlat amaldorlari yoki mas'ul ijrochilar tomonidan ham salbiy (ta'magirlik, byurokratiya, mahalliychilik va urug'-aymoqchilik, ular so'zida "yozilmagan qonunlar") illatlar uchrab turibdi. Ushbu illatlarni bartaraf etish uchun qanday tartib-qoidalar xizmat qiladi? Eng avvalo, demokratik huquqiy davlatda hamda normal ijtimoiy jamiyatda ijtimoiy huquqlar, funksiyalar va tartib-qoidalarni to'liq normalashtirish, shuningdek, boshqaruvda "qo'l boshqaruvi"ga barham berish lozim bo'ladi. Modomiki, biz, odatda, huquqlarimiz va majburiyatlarimiz haqida gapiramiz qonun haqida emas, aslida, bular qonunlarda mujassam bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

Forobiy boshqaruvning uch shaklini ko'rsatib o'tadi: yakkahokimlik, oz sonli kishilar guruhining boshqaruvi, xalq tomonidan saylangan eng loyiq shaxsning hokimiyati. Bizga meros bo'lgan oz sonli kishilar guruhini boshqarish mexanizmi mustaqillik yillarida mamlakatimizda fuqarolik jamiyatining nodir instituti – mahalla faoliyati yo'lga qo'yildi. Ushbu institut milliy an'ana va qadriyatlarimizga muvofiq shakllantirilib samarali ish yuritishi uchun bosqichma-bosqich zarur huquqiy asoslar yaratilib kelmoqda.

Davlatimiz rahbari endilikda mahalla boshqaruvi yangi yondashuvlar asosida tashkil qilinishini ta'kidladi. Amaldagi "beshlikka" soliqchi va ijtimoiy xodim ham qo'shilib, birgalikda ishlaydigan "mahalla yettiligi" bo'ladigan bo'ldi. Jumladan, aholining ehtiyojmand qatlamini 3 ta daftarga kiritish, moddiy yordam, subsidiya va kredit ajratish kabi 70 dan ortiq masalalar mahallaning o'zida, kollegial hal qilinishi aytib o'tildi. Shuningdek, 3 ta daftarga beriladigan mablag'lar bandlik, tadbirkorlik va kasanachilik jamg'armalaridan har bir mahallaga taqsimlab, mablag'ni ishlatish mahallaning o'ziga, "yettilik" ixtiyoriga beriladigan bo'ldi. Albatta, ushbu mexanizm tez fursatlarda normativ huquqiy hujjatlarda o'z aksini topsa, ajab emas.

Yuqorida keltirilgan jamiyat birdamligiga salbiy ta'sir etuvchi unsurlarni bartaraf etish uchun ushbu mahalla institutida shaffoflik va adolat tamoyili ustuvor bo'lmog'i lozim. Jamiyatning eng kichik bo'g'uni bu oila bo'lsa, keyingisi mahalla hisoblanadi. Mahalla xalq vijdoni deya bejiz aytilmagan. Jamiyat gullab-yashnashining siri nimada desangiz, bu odamlarning birlashishidir. Asrlar davomida ajdodlarimizdan meros bo'lib kelayotgan hashar tushunchasi va uning mohiyati qadriyat sifatida ulug'lanib kelmoqda. Kishilar bir maqsad yo'lida birlashib, birgalikda biror-bir xayirli ishga qo'l urishni xohlasalar, albatta, muvaffaqiyatga erishadilar. Ayni damda, "Yashil makon" umummilliy harakati davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Bu borada uyushmagan jamiyat a'zolarini ham harakat atrofida birlashishlarining guvohimiz. Insonlar muammoni konstruktiv hal etish uchun birlashib, o'z kuchini sarflamay turib, muammoni shunchaki baland ovoz bilan baqirib qo'ymasligi, aksincha, tashabbuskor bo'lishi fuqarolik jamiyatining muvaffaqiyatidir. Shuningdek, bu xayrli ishlarda katta yoshdagilar yoshlarga shaxsiy namuna ko'rsatish ham muhim – bu bugungi kunda vatanparvarlik tarbiyasining asosiy yo'nalishlaridan biri.

"O'zbekiston–2030" strategiyasiga muvofiq, 2026-yilga qadar kambag'allikni 2 barobarga kamaytirish vazifasi qo'yilgan, aynan ushbu vazifaning tizimli, shaffof va adolat mezonlari asosida bajarilishi mahalla fuqarolari yig'inlari uning tarkibi hisoblangan yettilikning zimmasiga tushadi. Bu borada davlatning ijtimoiy funksiyalarini bekam-ko'st ushbu subyektlar hayotga tatbiq etilsa, jamiyat a'zolarining davlatga bo'lgan ishonchi yanada ortadi, shuningdek, jamiyat birdamligi mustahkamlanadi. Ushbu strategiyaning barqaror iqtisodiy o'sish orqali aholi farovonligini ta'minlash deb nomlangan II bobida yalpi ichki mahsulot hajmini 160 milliard dollarga va aholi jon boshiga daromadlarni 4 ming dollarga yetkazish, makroiqtisodiy barqarorlik hamda iqtisodiy rivojlanishni zarur darajadagi energetika, suv va infratuzilma resurslari bilan ta'minlash, pul-kredit, fiskal va tashqi savdo siyosatlarini o'zaro muvofiqlashtirish hamda tovar va xizmatlar bozorida raqobat muhitini yaxshilashga qaratilgan tarkibiy islohotlarni davom ettirish orqali 2030-yilga borib yillik inflatsiyani 5–6 foiz darajasida ta'minlash, pul-kredit, fiskal va tashqi savdo siyosatlarini o'zaro muvofiqlashtirish hamda tovar va xizmatlar bozorida raqobat muhitini yaxshilashga qaratilgan tarkibiy islohotlarni davom ettirish orqali 2030-yilga borib yillik inflatsiyani 5–6 foiz darajasida ta'minlash, iqtisodiyotda transformatsiya va institutsional islohotlarni izchil davom ettirish, mamlakatda qulay investitsion va ishbilarmonlik muhitini ta'minlash hamda muvozanatlashgan pul-kredit siyosatini amalga oshirish, davlat qarzining yalpi ichki mahsulotga nisbatini 50 foizdan oshmasligi uchun o'rta muddatlarga mo'ljallangan davlat qarzini boshqarish strategiyasini amalga oshirish, asosiy kapitalga kiritiladigan investitsiyalar hajmining yillik o'rtacha 7 foiz atrofida o'sishini ta'minlash kabi masalalar kiritilgan. Binobarin, islohotlardan mamnun bo'lishi ularning baxtlilik mezonlarida ko'rinadi.

Har qanday davlat o'zining ichki va tashqi siyosatini olib borishda, xalqaro munosabatlarda ikki tomonlama hamkorlikka yoki ma'lum bir voqeikka o'zining qat'iy pozitsiyasini bildirishida uning ortidan umidvor, ishonchli va birdam jamiyati turadi. Uyushgan birdam ijtimoiy jamiyatda milliy g'urur va vatanparvarlik hissi ustun bo'ladi. Chetdan raxna solmoqchi bo'lgan buzg'unchi g'oyalar yoki yovuz kuchlarning har xil tahdidlarida o'z davlatini oson va ishonchli himoyalaydi. Shunday ekan, jamiyat birdamligiga hech qachon putur yetmasligi lozimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T., "O'zbekiston", 2023.
- (2). Forobiy. Fozil shahar aholsi qarashlari haqida risola. В кн.: С.Н.Григорян. Из истории Средней и Ирана VII–XII веков. М., 1960, 136-bet.
- (3). O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. 20.12.2022.
- (4). Forobiy. As-siyosat al-madaniya. 40 – 41-betlar.
- (5). "Xalq so'zi" gazetasi, 2022-yil 21-dekabr.
- (6). <https://president.uz/uz/lists/view/5774>
- (7). <https://xs.uz/uz/site/newspaper?page=26>

**Komilov Abror Quvondikovich (Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi;
abrorshix0909@gmail.com)**

AKSIOLOGIK YONDASHUV ASOSIDA JAMIYAT SIYOSIY MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHDA HUQUQIY QADIRYATLARDAN FOYDALANISH

***Annotatsiya.** Ushbu maqola huquqiy qadriyatlarining jamiyat ichidagi siyosiy madaniyat rivojiga chuqur ta'sirini o'rganadi. Huquqiy tamoyillar, ijtimoiy normalar va siyosiy mafkuralar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganib, biz huquqiy qadriyatlar jamoaviy tafakkurga ta'sir ko'rsatadigan murakkab mexanizmlarni ochib berishni maqsad qilganmiz. Adabiyotlarni keng qamrovli tahlil qilish orqali biz ushbu mavzu bo'yicha mavjud tadqiqotlar va nazariyalarni o'rganamiz, siyosiy madaniyatda huquqiy qadriyatlarining namoyon bo'lishini baholash uchun turli usullardan foydalanamiz, natijalarimizni natijalar bo'limida taqdim etamiz va oqibatlarini batafsil muhokama qilamiz.*

***Kalit so'zlar:** huquqiy qadriyatlar, siyosiy madaniyat, jamiyat, normalar, mafkuralar, rivojlanish, ta'sir, adabiyotlarni tahlil qilish.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРАВОСПОСОБНОСТЕЙ В РАЗВИТИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ОБЩЕСТВА НА ОСНОВЕ АКСИОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА

***Аннотация.** В данной статье исследуется глубокое влияние правовых ценностей на развитие политической культуры внутри общества. Исследуя взаимосвязь между правовыми принципами, социальными нормами и политическими идеологиями, мы стремимся раскрыть сложные механизмы, с помощью которых правовые ценности влияют на коллективное мышление. Посредством всестороннего обзора литературы мы изучаем существующие исследования и теории по этой теме, используем различные методы для оценки проявления правовых ценностей в политической культуре, представляем наши результаты в разделе результатов и подробно обсуждаем последствия.*

***Ключевые слова:** правовые ценности, политическая культура, общество, нормы, идеологии, развитие, влияние, анализ литературы.*

USE OF LEGAL CAPABILITIES IN THE DEVELOPMENT OF POLITICAL CULTURE OF SOCIETY BASED ON AN AXIOLOGICAL APPROACH

***Annotation.** This article explores the profound influence of legal values on the development of political culture within society. By examining the interrelationship between legal principles, social norms, and political ideologies, we aim to reveal the complex mechanisms by which legal values influence collective thinking. Through a comprehensive literature review, we explore existing research and theories on the topic, use different methods to assess the manifestation of legal values in political culture, present our results in the results section, and discuss the implications in detail.*

***Key words:** legal values, political culture, society, norms, ideologies, development, influence, literature analysis.*

Kirish. Huquqiy qadriyatlar va siyosiy madaniyat o'rtasidagi munosabatlar jamiyatlar faoliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan ko'p qirrali va dinamik hodisadir. Huquqiy qadriyatlar adolat, tenglik va qonun ustuvorligi kabi tamoyillarni o'z ichiga oladi va ularning ta'siri sud zalidan tashqarida jamoaning jamoaviy

ongiga tarqaladi. Ushbu maqola huquqiy qadriyatlarining siyosiy madaniyatni va natijada jamiyatning umumiy traektoriyasini shakllantirishning murakkab usullarini o'rganishga qaratilgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Huquqiy qadriyatlar va siyosiy madaniyat o'rtasidagi nozik bog'liqlikni tushunish uchun adabiyotlarni to'liq tahlil qilish zarur. Mavjud tadqiqotlar ushbu munosabatlarning tarixiy, madaniy va psixologik o'lchovlari to'g'risida qimmatli tushunchalarni beradi. Olimlar yoqadi Ronald Inglehart va Samuel P. Xantington kabi huquqiy nazariyotchilar esa siyosiy xulq-atvorni shakllantirishda madaniy qadriyatlarining rolini o'rganib chiqdilar, Ion Fuller va Jon Rols huquqiy tizimlarning axloqiy asoslarini o'rganib chiqdilar. Ushbu istiqbollarni sintez qilish orqali biz huquqiy qadriyatlarining siyosiy madaniyat tarkibiga qanday singib ketishi to'g'risida har tomonlama tushuncha hosil qilishimiz mumkin.

Huquqiy qadriyatlarining siyosiy madaniyatga ta'sirini empirik ravishda o'rganish uchun aralash usulli yondashuv qabul qilinadi. So'rovlar, intervyular va huquqiy hujjatlar tarkibini tahlil qilish jamoatchilik idrokini va huquqiy qadriyatlarining ijtimoiy normalarda namoyon bo'lishini aniqlash uchun ishlatiladi. Bundan tashqari, huquqiy qarorlarning siyosiy mafkuralar va jamoatchilik fikriga ta'sirini tahlil qilish uchun amaliy tadqiqotlar o'tkaziladi [3;72-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. "Huquqiy qadriyatlar" tushunchasi jamiyatning huquqiy tizimida mustahkamlangan printsiplar va standartlarni anglatadi. Ushbu qadriyatlar jamiyatning siyosiy madaniyatini shakllantirish va ta'sir qilishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Huquqiy qadriyatlardan foydalanish siyosiy madaniyat rivojiga qanday hissa qo'shadi:

Qonun ustuvorligi. Huquqiy qadriyatlar ko'pincha qonun ustuvorligining muhimligini ta'kidlaydi. Jamiyat har bir inson, shu jumladan, hukumat amaldorlari ham qonunga bo'ysunadi degan tamoyilga amal qilsa, adolat, adolat va tenglikni qadrlaydigan siyosiy madaniyatni tarbiyalaydi. Bu kuchdan o'zboshimchalik bilan foydalanishning oldini olishga yordam beradi va xavfsizlik va tartibni his qiladi. Qonun ustuvorligi huquqiy va siyosiy falsafada o'zboshimchalik bilan emas, balki qonunlar bilan boshqariladigan jamiyatning ahamiyatini ta'kidlaydigan asosiy printsiptir. Qonun ustuvorligining ba'zi asosiy jihatlari va uning ahamiyati: qonun oldida tenglik. Qonun ustuvorligi har kim, mavqeyi yoki maqomidan qat'i nazar, bir xil qonunlar to'plamiga bo'ysunishini ta'kidlaydi. Ushbu tamoyil huquqiy tizimda tenglik va adolat tuyg'usini rivojlantirib, shaxslar yoki guruhlar uchun alohida munosabat mavjud emasligini ta'minlaydi.

Huquqiy ishonch. Qonun ustuvorligini qo'llab-quvvatlaydigan jamiyat bashorat qilinadigan va barqaror huquqiy bazani ta'minlaydi. Qonunlar aniq, tushunarli va izchil qo'llanilib, shaxslarga o'z huquq va majburiyatlarini tushunishga imkon beradi. Ushbu huquqiy ishonch huquqiy tizimga ishonchni oshirish uchun juda muhimdir.

Hukumat hokimiyatining cheklanishi. Qonun ustuvorligi davlat hokimiyatining o'zboshimchalik bilan amalga oshirilishini tekshirish vazifasini bajaradi. Bu shuni anglatadiki, davlat amaldorlari va muassasalari qonun bilan bog'langan va Konstitutsiya yoki boshqa huquqiy hujjatlarda belgilangan huquqiy chegaralardan tashqarida harakat qila olmaydi. Ushbu cheklov vakolatni suiiste'mol qilishning oldini olishga yordam beradi va shaxsiy erkinliklarni himoya qiladi.

Tegishli jarayon va adolatli protseduralar. Qonun ustuvorligiga ko'ra, sud jarayoni tegishli jarayon tamoyillariga amal qilishi kerak. Bunga odil sudlov huquqi, qonuniy vakillikka kirish va o'zboshimchalik bilan hibsga olish yoki hibsga olishdan himoya qilish kiradi. Ushbu protsessual kafolatlar jamiyatdagi adolatni umumiy his qilishga yordam beradi [1;16-b.].

Shaxsiy huquqlarni himoya qilish. Qonun ustuvorligi shaxs huquqlari va erkinliklarini himoya qilishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Bu qonunlarning insonning asosiy huquqlariga muvofiqligini ta'minlaydi va ushbu huquqlarning har qanday buzilishiga qonuniy vositalar orqali qarshi chiqish mumkin. Ushbu himoya adolatli va insonparvar jamiyatni saqlash uchun juda muhimdir.

Ijtimoiy tartib va barqarorlik. Qonun ustuvorligiga asoslangan jamiyat barqarorlik va tartibni boshdan kechirish ehtimoli ko'proq. Shaxslar huquqiy tizim adolatli va adolatli ekanligiga ishonganlarida, ular ixtiyoriy ravishda qonunlarga rioya qilish ehtimoli ko'proq. Ushbu ixtiyoriy muvofiqlik ijtimoiy uyg'unlikka hissa qo'shadi va tartibni saqlash uchun majburlash choralariga bo'lgan ehtiyojni kamaytiradi.

Hisobdorlik va shaffoflik. Qonun ustuvorligi shaxslardan ham, muassasalardan ham javobgarlikni talab qiladi. Hukumatning harakatlari huquqiy tekshiruvdan o'tkaziladi va qonunni buzganlarni javobgarlikka tortish mexanizmlari mavjud. Huquqiy jarayonlarning shaffofligi aholining huquqiy tizimga bo'lgan ishonchini yanada oshiradi.

Qonun ustuvorligi adolat, adolat va tenglikni targ'ib qiluvchi demokratik jamiyatlarning asosidir. Bu huquqiy tizim o'zboshimchalik hokimiyatidan himoya vazifasini o'taydigan, jamiyatning umumiy farovonligi va barqarorligiga hissa qo'shadigan asos yaratadi [2;23-b.].

Shaxsiy huquqlarni hurmat qilish. Huquqiy tizimlar odatda insonning asosiy huquqlari va shaxsiy erkinliklarini himoya qiladi. Ushbu huquqlarning tan olinishi va himoya qilinishi shaxs erkinligi, qadr-qimmati va avtonomiyasini qadrlaydigan siyosiy madaniyatga hissa qo'shadi. Bu, o'z navbatida, fuqarolarga o'z huquqlarini hurmat qiladigan va qo'llab-quvvatlaydigan hukumatni kutish va talab qilishga ta'sir qiladi.

Hisobdorlik va shaffoflik. Huquqiy qadriyatlar ko'pincha boshqaruvda javobgarlik va oshkoralik muhimligini ta'kidlaydi. Institutlar o'z harakatlari uchun javobgarlikka tortilsa va qarorlar shaffof qabul qilinsa, u davlat va xususiy sohalarida mas'uliyatli va axloqiy xatti-harakatlarni qadrlaydigan siyosiy madaniyatni rivojlantiradi.

Fuqarolarning ishtiroki. Huquqiy qadriyatlar fuqarolarning siyosiy jarayonda ishtirokini rag'batlantirishi mumkin. Erkin va adolatli saylovlarni, fuqarolik faolligini va siyosiy erkinliklarni himoya qilishni targ'ib qiluvchi qonunlar fuqarolar o'z jamiyatlari yo'nalishini shakllantirishda ishtirok etish huquqini his qiladigan siyosiy madaniyatga hissa qo'shadi.

Ijtimoiy adolat. Huquqiy tizimlar, ko'pincha, diskriminatsiyani taqiqlash va tenglikni ta'minlash orqali ijtimoiy adolat masalalarini hal qiladi. Turli xil shaxsiyatlarni huquqiy tan olish va kamsitishlardan himoya qilish inkluzivlik va ijtimoiy birdamlikni qadrlaydigan siyosiy madaniyatga hissa qo'shadi.

Mojarolarni hal qilish. Huquqiy qadriyatlar jamiyatdagi nizolar va nizolarni hal qilish uchun asos yaratadi. Adolatli va xolis bo'lgan huquqiy tizim nizolarni tinch yo'l bilan hal qilishni qo'llab-quvvatlaydigan, hushyorlikni susaytiradigan va barqarorlik tuyg'usini targ'ib qiluvchi siyosiy madaniyatga hissa qo'shadi [5;16-b.].

Fuqarolik ta'limi. Huquqiy tizim fuqarolik ta'limi vositasidir, chunki u ijtimoiy qadriyatlar va umidlarni bildiradi. Qonunlar va nizomlarga kiritilgan huquqiy qadriyatlar orqali fuqarolar o'zlarining jamiyatlarini boshqaradigan me'yorlar va prinsiplar to'g'risida bilib olishlari, siyosiy madaniyatni birgalikda tushunishga hissa qo'shishlari mumkin.

Madaniy o'ziga xoslik. Huquqiy qadriyatlar jamiyatdagi madaniy o'ziga xosliklarni aks ettirishi va himoya qilishi mumkin. Madaniy xilma-xillikni hurmat qiladigan va saqlaydigan qonunlar pluralizm va bag'rikenglikni qadrlaydigan siyosiy madaniyatga hissa qo'shadi.

Siyosiy madaniyatni rivojlantirishda huquqiy qadriyatlardan foydalanish jamiyat normalari, umidlari va xatti-harakatlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu qadriyatlarni aks ettiradigan va qo'llab-quvvatlaydigan huquqiy tizim adolatli, inkluziv va ishtirok etuvchi siyosiy madaniyatni o'rnatishga hissa qo'shishi mumkin [7;12-b.].

Tahlil va natijalar. Izlanish natijasida huquqiy qadriyatlarning siyosiy madaniyatlarning barqarorligi, inkluzivligi va demokratik tabiatiga potensial oqibatlarini hisobga olgan holda natijalarning oqibatlarini o'rganildi. Unda huquqiy qadriyatlardagi tafovutlar qutblanish va ijtimoiy kelishmovchilikka olib kelishi yoki, aksincha, birlik va fuqarolik faolligini kuchaytirishi mumkinligi o'rganiladi. Muhokama, shuningdek, huquqiy tizimlarning rivojlanayotgan ijtimoiy qadriyatlarga moslashuvchanligi va yanada ziyoli fuqarolarni shakllantirishda huquqiy ta'limning roliga ta'sirlari o'rganildi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, ushbu maqola huquqiy qadriyatlarning siyosiy madaniyatni shakllantirishdagi hal qiluvchi rolini ta'kidlaydi. Huquqiy tamoyillar va ijtimoiy normalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik aniq bo'lib, jamiyatning demokratik asoslarini mustahkamlash yoki buzish imkoniyatiga ega. Siyosiy madaniyatdagi huquqiy qadriyatlarning ahamiyatini tan olish siyosatchilar, yuridik amaliyotchilar va fuqarolar uchun juda muhimdir.

Ijobiy siyosiy madaniyatni rivojlantirish uchun ta'lim, jamoatchilik nutqi va siyosat tashabbuslari orqali huquqiy qadriyatlarni targ'ib qilishga ustuvor ahamiyat berish zarur. Huquqiy savodxonlikni oshirish, adolat va tenglik tuyg'usini tarbiyalash va fuqarolik faolligini rag'batlantirish yanada barqaror va inkluziv siyosiy madaniyatni rivojlantirishga hissa qo'shishi mumkin. Siyosatchilar qonunlar va siyosatni shakllantirishda ular xizmat qilayotgan jamiyatning qadriyatlari va intilishlariga mos kelishini ta'minlash uchun ushbu tushunchalarni hisobga olishlari kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Аникина Э.А., Иванкина Л.И., Силюфопова Э.В. Проблемы и перспективы доступности высшего образования в условиях современных преобразований в России. Томск, 2016, с. 162.

- (2). Баранов Н.А. Современная демократия: эволюционный подход [Modern Democracy: An Evolutionary Approach]. Санкт-Петербург, Балт гос. тех. ун-т, 2007, с. 276.
- (3). Барлыбаев А.А. Сущность политических ценностей [The Essence of Political Values]. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики [Historical, Philosophical, Political and Law Sciences, Culturology and Study of Art. Issues of Theory and Practice], 2014, 12–1 (50), p. 24 – 27.
- (4). Богдан И.В. Политические ценности в современной России: когнитивные, эмоциональные и поведенческие аспекты [Political Values in Modern Russia: Cognitive, Emotional and Behavioral Aspects]. Проблемный анализ и государственно-управленческое проектирование [Problem Analysis and State Management Planning], 2014, 3, p. 24 – 34.
- (5). Большова Н.Н. Государственная политика в области высшего образования и науки как инструмент «мягкой силы» (опыт Германии) [State Policy in the Field of Higher Education and Science as an Instrument of “Soft Power”]. Вестник МГИМО университета, 2014, 2 (35), p. 71 – 80.
- (6). Бондарь А.В., Жукова К.И. Знаниеёмкие услуги: содержание и роль в современном обществе [Knowledge-Intensive Services: Content and Role in Modern Society]. Вестник Белорусского государственного экономического университета, 2015, 5, p. 16 –25.
- (7). Гречишникова Э.В. Закономерности и парадоксы реформы высшего образования в европейских странах в рамках Болонского процесса [Regularities and Paradoxes of Higher Education Reform in European Countries in the Framework of the Bologna Process]. Вестник ОмГУ. Серия. Право [Herald of Omsk University. Series “Law”], 2013, 1 (34), p. 75 – 83.

Mahmudjonova Mehribon Xurshedovna (Samarqand davlat Chet tillar instituti “Ingliz filologiyasi” kafedrası o‘qituvchisi)

VALENTLIKNI ANIQLASHDA SINTAKTIK ALOQALARNING ROLI

Annotatsiya. Mazkur maqolada tilshunoslikda sintaktik valentlikni aniqlashda foydalaniladigan sintaktik aloqalar o‘rganilgan va ularga nisbatan muallif mulohazasi bayon etilgan, xususan, an’anaviy grammatikadagi bitishuv, boshqaruv, moslashuvning sintaktik aloqalar sifatidagi bahsli masalalari, bog‘li va bog‘siz aloqalar, predikativ va nopredikativ aloqalar, yunksion modellar asosida aniqlanadigan yadro predikativ, subordinativ, koordinativ va noyadroviy predikativ aloqalar ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: sintaktik aloqa, valentlik, so‘z birikmasi, predikativ aloqa, nopredikativ aloqa, subordinativ aloqa, til birligi, nutq birligi.

РОЛЬ СИНТАКСИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ В ОПРЕДЕЛЕНИИ ВАЛЕНТНОСТИ

Аннотация. В данной статье изучаются синтаксические отношения, используемые для определения синтаксической валентности в лингвистике, и излагается мнение автора о них; в частности, дискуссионные вопросы согласования, управления и примыкания как синтаксических связей в традиционной грамматике, подчинительные и сочинительные связи, а также ядерная предикативная, субординативная, координативная и неядерная предикативная связи, определяемые на основе юнкционных моделей, были раскрыты.

Ключевые слова: синтаксическая связь, валентность, словосочетание, предикативная связь, непредикативная связь, подчинительная связь, языковое единство, речевое единство.

THE ROLE OF SYNTACTIC CONNECTIONS IN VALENCE DETERMINATION

Annotation. This article studies the syntactic relations used to determine syntactic valency in linguistics and outlines the author's opinion about them; in particular, the controversial issues of agreement, jointment and government as syntactic connections in traditional grammar, subordinating and coordinating connections, as well as nuclear predicative, subordinative, coordinative and non-nuclear predicative connections, determined on the basis of junctional models, were revealed.

Key words: syntactic relation, valency, word combination, predicative connection, non-predicative connection, subordinative connection, language unity, speech unity.

Tilshunoslikda sintaktik aloqa va sintaktik munosabat masalasi bahstlab muammolardan biri bo‘lib kelmoqda. Ushbu masala yuzasidan har xil fikrlar tug‘ilishiga asosiy sabab til sathlarini bir-biridan, ya‘ni, leksik sathni so‘z birikmalar sathidan, morfologik sathni sintaktik sathdan farqlamaslik oqibatidir. Shuning uchun ham tilshunoslikda moslashuv, bitishuv, boshqaruvlarga sintaktik aloqalar sifatida qaralib kelinmoqda. Moslashuvda tobe so‘z shakli hokim so‘z shakliga tenglashtiriladi. Moslashuvni ayrim tilshunoslar tilning morfologik sathida qarasa, boshqaruvni leksik yoki sintaktik sathlarda ishlatadi.

Valentlik tushunchasi so‘z birikmalari tushunchasi bilan uzviy bog‘liq hodisa hisoblanadi, shunday ekan, biz, avvalo, so‘z birikmalari, ularning bog‘lanish tamoyillari haqida to‘xtalmasdan ilojimiz yo‘q. So‘z birikmasini ayrim tilshunoslar til birligi deya tan olishadi,¹ biroq ko‘pchilik tilshunoslar so‘z birikmasining til birligi, gap uchun qurilish materiali ekanligini inkor etadilar. Xususan, Y.F.Fomenkoning quyidagi fikri bu hodisani isbotlash uchun asos bo‘la oladi. Uning dalillashicha, birinchidan, so‘z birikmasi na kommunikativ, na nominativ vazifa bajarmaydi. Vaholanki, kommunikativ vazifa gaplar vositasida, nominativ vazifa so‘zlar yordamida voqelanadi. Ikkinchidan, so‘z birikmasi alohida bir tushunchani emas, balki tushunchalar qo‘shilmasini aks ettiradi. Uchinchidan, so‘z birikmasi tayyor til materiali emas, balki u nutq jarayonida yasaladi. Shuningdek, tilning har bir sathi uchun bir til birligi xos: fonologik sath uchun – fonema, leksik sath uchun – leksema bo‘lgani kabi, so‘z birikmasi sintaktik sathda til birligi, deb tan olinsa, boshqa sathlarda ham fonema birikmasi, morfema birikmasi kabi birliklarni til birligi deb tan olish kerak bo‘ladi. Ana shu asoslarga ko‘ra, u so‘z birikmasi tilning alohida birligi emas, balki til valentligining nutqiy reallashuvidir, degan xulosaga keladi.² Haqiqatan, so‘z birikmalari nutqda, ya‘ni, muloqot jarayonida vujudga keladi, suhbatdoshimizning fikriga yoki muayyan vaziyatga nisbatan munosabat bildirish uchun o‘sha holatga mos keladigan jumla tuzish uchun so‘zlarni bir-biriga bog‘laymiz. Demak, so‘z birikmasi tilda tayyor mavjud emas, degan fikr, bizningcha ham, to‘g‘ri.

¹ Малашенко В.В., Богачев Ю.П. Словосочетание и члены предложения. “ВЯ”, 1982, № 6.

² Фоменко К.В. Является ли словосочетание единицей языка. “ФН”, 1975, № 6.

O'zbek tilida bog'li va erkin so'z birikmalari farqlanadi. So'z birikmalari o'rtasidagi sintaktik aloqalar tobe aloqalar hisoblanadi. Tobelikning yo'nalishiga ko'ra, sintaktik aloqa ikkiga bo'linadi: a) ikki tomonlama aloqa (koordinatsiya); b) bir tomonlama aloqa (subordinatsiya). Ikki tomonlama aloqada ikki sintaktik shakl o'zaro ikki tomonlama ham chapdan o'ngga qarab, ham o'ngdan chapga qarab bog'lanadi. Har ikki sintaktik shakl bog'lovchi vosita oladi. Bunday aloqada sintaktik shaklning birini hokim, ikkinchisini tobe deb bo'lmaydi. Tobelanishning bir yo'nalishida hokim qism, boshqa yo'nalishida tobe vaziyatni egalaydi.¹ Bir tomonlama aloqada tobelanish yo'nalishi bir tomonga qaratiladi, bunda, asosan, ikkinchi darajali bo'laklarning hokim bo'lak bilan aloqasi nazarda tutiladi. O'zbek tilida chapdan o'ngga qarab yo'nalsa, ingliz tilida esa har ikkala tomonga qarab yo'nalishi kuzatiladi, bu hol qardosh bo'lmagan bu ikki tilning turli til tizimiga tegishliligi bilan asoslanadi.

O'zbek tilidagi so'z birikmalarining bog'lanishi ingliz tilidan farq qiladi, chunki o'zbek tilida so'zlarni biriktirish morfologik usulda, ya'ni grammatik qo'shimchalar yordamida amalga oshiriladi. Ingliz tili esa analitik til bo'lgani uchun unda so'zlar leksik usulda, ya'ni predloglar vositasida birikadi.

Sintaktik aloqalar sifatida tan olingan bitishuv, boshqaruv va moslashuvlar ingliz tiliga nisbatan o'zbek tilida ko'zga yaqqol tashlanadi. So'z birikmalarida tobe va hokim qism o'rtasida bog'li aloqa mavjud bo'lib, unda tobe bo'lakning qanday shaklda kelishi hokim bo'lakka bog'liq bo'ladi. Bog'li aloqa uch turga bo'linadi: a) moslashuv; b) boshqaruv; d) bitishuv.

Hokim bo'lak talabiga ko'ra, tobe bo'lakning muayyan grammatik shaklda bo'lishi boshqaruv deyiladi. Masalan, *kitob* va *o'qimoq* so'zlarini biriktiradigan bo'lsak, birinchisi ikkinchisiga tobe bo'lib, uning talabi bilan tushum yoki chiqish kelishigi shaklida bo'lishi taqozo etiladi: *kitobni o'qimoq, kitobdan o'qimoq* birikmalari hosil bo'ladi.

Boshqaruv aloqasida tobe qism hokim qismning sintaktik va mazmuniy valentligini yuzaga chiqarish uchun xizmat qiladi. Shuning uchun hokim qismning qanday so'z bilan ifodalanishi ham bunday aloqa uchun katta ahamiyatga ega.

Boshqaruvchi sifatida eng keng qo'llanadigan so'z turkumi fe'ldir. Shu bilan birga, ot, sifat, son, ravishlar ham ba'zan boshqaruvchi bo'lib kelishi mumkin. Shuning uchun ham boshqaruvchining qanday so'z turkumi yordamida ifodalanishiga ko'ra, boshqaruv ikkiga bo'linadi: 1) fe'l boshqaruvi; 2) ot boshqaruvi.²

Ingliz tilida boshqaruv faqat predloglar vositasida vujudga kelsa, o'zbek tilida kelishik qo'shimchalari va ko'makchilar bilan shakllanadi va shunga ko'ra, kelishikli boshqaruv va ko'makchili boshqaruv turlari farqlanadi. Shuningdek, boshqaruvda variantli va variantli bo'lmagan aloqa turlari ham mavjud. Variantli bo'lmagan aloqada tobe bo'lak hokim bo'lak talabi bilan faqatgina bir ko'rinish kasb eta olsa, variantli aloqada esa tobe qism hokim qismga bir necha shaklda bog'lanishi mumkin bo'ladi: *choy ichmoq / choyni ichmoq / choydan ichmoq* variantlari ma'lum bir ma'no qirralariga asoslanib bir-biridan farq qiladi.

Bitishuv tobe komponentning tayanch komponentga so'z tartibi va ohang yordamida bog'lanishi hisoblanadi.³ Masalan, ingliz tilidagi *a fast train, heavy rain, to work effectively* kabi birikmalar tarkibidagi so'zlar faqat ma'no talabiga ko'ra bog'langan. Ingliz tilida bitishuv asosida birikma hosil qilish sermahsul usul hisoblanadi. O'zbek tilida ham *katta gapirmoq, tez yugurmoq, baland imorat* kabi birikish keng tarqalgan, biroq kelishiklar yaxshi rivojlanganligi bois boshqaruv aloqasi eng sermahsul aloqa sanaladi.

Uchinchi sintaktik aloqa *moslashuv* deb nomlanib, unda tobe bo'lak o'z shaklini hokim bo'lak shakliga muvofiqlashtiradi. Hokim so'zning shakli o'zgarishi bilan tobe qismning shakli ham o'zgaradi.⁴ Demak, hokim qism shaklining o'zgarishi tobe qismning o'zgarishiga ta'sir qiladi. Ana shu xususiyati bilan bu aloqa boshqaruvdan farq qiladi. Kesim ega bilan shaxs va sonda moslashadi yoki qaratqich kelishikli birikmalarda tobe va tayanch komponentlar kelishik va egalik shakllarida moslashadi.

O'zbek tilida, shuningdek, ingliz tilida uchramaydigan erkin aloqa turi ham mavjud bo'lib, erkin aloqada tobe qism hokim qismning valentligini yuzaga chiqarmaydi. Tobe qismning qaysi shaklda kelishi hokim qismga bog'liq bo'lmaydi.⁵ Masalan, *uyda yolg'iz, tadbirlarda birinchi, hokimiyatda qoravul* birik-

¹ Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (синтаксис). Тошкент, 1995, 149-бет.

² Ўша асар. 25-бет.

³ Расулов И. Сўз бирикмаси масаласи. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1978, 2-сон, 37-бет.

⁴ Мамедов Х., Бердиалиев А. Сўз бирикмаларида мослашув ҳодисаси борми? “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1973, 3-сон.

⁵ Бошмонов М. Ўзбек тилининг гап бўлақларини «тил – нутқ» дихотомик бўлинишида ўрганиш. ҚД, Тошкент, 1991, 76 –77-бетлар.

malari erkin aloqaga kirishadi. Bunday birikmalar boshqaruv aloqasiga o'xshaganligi uchun ayrim tilshunoslar uni otli boshqaruv tipiga kiritishgan. Erkin aloqada boshqaruvdan farqli ravishda, hokim qismning umumiy kategorial ma'nosi ham, xususiy grammatik ma'nosi ham tobe qismni boshqaruv shaklida kelishini talab etmaydi.¹

Bu bahsli masala yuzasidan U.Usmonovning² fikri yuqoridagi tasnif va ta'riflarga birmuncha oydinlik kiritad, deb o'ylaymiz. Sintaktik aloqalar yoki sintaktik munosabatlar haqidagi qarashlarni jamlab quyidagi xulosaga kelish mumkin: moslashuv so'z birikmalarida yoki gap tarkibida morfologik kategoriyalarni ifodalovchi markerlar yordamida (shaxs, son, zamon) moslashadi. Demak, moslashuv sintaktik aloqa emas, balki morfologik aloqadir. Bitishuv esa so'z birikmalarda kelgan so'zlarning leksik ma'nosiga qarab qo'laniladi, unda hech qanday morfologik markerlar rol o'ynamaydi. Shuning uchun ham bitishuvni leksik aloqa deyilsa, to'g'ri bo'ladi. Gapda, asosan, fe'lining leksik ma'nosiga qarab, o'timli fe'l shaklida kelsa, boshqaruv bo'ladi (to watch a film), o'timsiz fe'l shaklida kelsa, boshqaruv bo'lmaydi (to visit a city) deb qaraladi. Shu nuqtayi nazardan, boshqaruvni ham leksik aloqa deyish mumkin.

Demak, hozirgacha e'tirof etib kelinayotgan sintaktik aloqalar yoki sintaktik munosabatlarga gap qurilishida emas, balki so'z birikmalari tarkibida tobe aloqalar sifatida qaralsa, maqsadga muvofiqdir.

Ma'lumki, an'anaviy grammatikada gapning sintaktik tahlili bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga ajratib amalga oshirib kelinmoqda. Bu uslubda gap tahlili bo'laklarga ajratib tahlil qilinarkan, ushbu sintaktik aloqalar tilga olinmaydi hamda sintaktik ajraladigan va ajralmaydigan birliklar farqlanmaydi. Gap bo'laklari tushunchasida elementar sintaktik birliklar hodisasiga ham e'tibor berilmaydi. Bundan tashqari, gap qurilishida ishtirok etgan birliklarning funksional vazifalarini aniqlashda savol berish orqali tahlil qilinishi ham o'zini oqlamaydi. Masalan: 1. *The doctor is skillful.* 2. *That is the doctor.* 3. *They met the doctor.*

Ushbu gaplarda *the/a doctor* so'zi uch xil sintaktik funksiyani bajarishidan qat'i nazar, hammasi *who* so'rog'ini qo'yish orqali aniqlanadi. Demak, egaga ham, kesimga ham, to'ldiruvchiga ham bir xil so'roq qo'yilsa, ularda hech qanday funksional farq qolmaydi. Yoki 1. *Tom is a butcher.* 2. *He is smart.* 3. *He is 45.* 4. *It is me* gaplarda kesim vazifasida kelgan *is a butcher* ni *compound nominal predicate* (murakkab ot-kesim) deyish mumkin. Lekin *is smart, is 45, is me* lar ham murakkab ot-kesim deyilsa, bu haqiqatdan yiroq bo'ladi. Gapning sintaktik tahlilida ana shunga o'xshash jumboqlar talaygina. Masalan, M.V.Razumova yadro komponentli gaplarni strukturasi ko'ra yetti xil turini farqlagan.³

Bu borada U.Usmonovning ta'kidlashicha, "Gap qurilmasida ishtirok etgan sintaktik birliklarni gap bo'laklariga ajratib tahlil qilish emas, balki komponentlarga va sintaksemlarga ajratib tahlil qilish sintaktik tahlilning asosiy mohiyatini ochib beradi".⁴

Haqiqatan, gap qurilmasini komponentlarga ajratib tahlil qilishda, gapdagi sintaktik birliklarning o'zaro sintaktik aloqalarini aniqlash muhim rol o'ynaydi va aniqlangan sintaktik aloqalarni bir-biridan farqlash ham katta ahamiyatga ega. Komponentlararo yoki sintaktik birliklar o'rtasida aniqlangan sintaktik aloqalar gapda ishtirok etgan komponentlarning differensial sintaktik belgilarini aniqlashga keng sharoit yaratadi. Bunday differensial sintaktik belgilar sintagmatik yo'nalishda komponentlarni qarama-qarshi qo'yish yoki kontrast usuli yordamida aniqlanadi. Ayrim tilshunoslarning fikricha, an'anaviy grammatikaga oid manbalarda sintaktik aloqaga so'z birikmalari sathida qaralib, ular predikativ va predikativ bo'lmagan aloqalarga bo'linadi.⁵ Predikativ va predikativ bo'lmagan so'z birliklari grammatik jihatdan bajaradigan funksiyalariga qarab farqlanishi, asosan, predikativ so'z birikmasining gapda ikkita grammatik funksiyani –predikativlikni va modallikni bajarishida ko'rinadi. Nopredikativ so'z birikmalarida esa moslashuv, boshqaruv va bitishuv aloqalari ishlatiladi.⁶ Bu masala ham birmuncha bahstalabdir.

¹ Ўша асар, 78-бет.

² Усмонов Ў.У. Гап таҳлилига янгича ёндашув. Халқаро илмий-назарий анжуман. Самарқанд, СамДЧТИ, 2004, 105 – 108-бетлар.

³ Разумова М.В. Синтаксическая структура простого предложения в современном английском языке. Известия ТГПУ, "Гуманитарные науки", № 9 (13), 2008, с. 50 – 51.

⁴ Усмонов У.У. Методическая рекомендация по теории синтаксического анализа нулевых элементов в структуре неполных предложений в английском диалогической речи. Самарқанд, СамГПИ, 1990, 90 с.

⁵ Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. Москва, Лит. на иностр. яз., 1957, с. 47 – 48.

⁶ Нурмонов А. Тилни системали ўрганиш ва синтаксиснинг айрим мунозарали масалалари. "Ўзбек тили ва адабиёти", Тошкент, 1988, 22 – 23-бетлар.

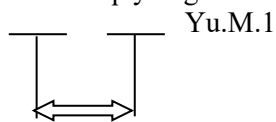
Gapdagi sintaktik aloqalarni aniqlash borasida ikki xil yondashuv mavjud: formal-morfologik va funksional-sintaktik. Yuqorida sintaktik aloqalar deb qaralgan hodisalar formal-morfologik nuqtayi nazardan o'rganilgan. Sintaktik aloqalarni funksional-sintaksis asosida qarash kerak, degan fikrdamiz.

Avvalgi maqolalarimizda ta'kidlanganidek, gap tarkibida komponentlarning sintaktik valentligini aniqlashda sintaktik aloqalarga tayanamiz va buni aniqlash yunksion modellar yordamida amalga oshiriladi. Yunksion model termini lotin tilidagi "junction" so'zidan olingan bo'lib, o'zbekchada bog'lanish, aloqa ma'nolarini ifodalaydi.¹ Bu model gorizontaal yo'nalishda tuzilib, gap tarkibidagi komponentlarning real distributsiyasini, bir-biriga bog'liq munosabatlarini ifodalaydi, ularda yadro predikativ, subordinativ, koordinativ, nolga teng predikativ, introduktiv, noyadroviy predikativ, appozitiv aloqalar aniqlanadi.

Yadro predikativ aloqaning muhim xususiyatlari, asosan, ikki hodisa bilan chambarchas bog'liq. Ma'lumki, predikativlik deganda, ega va kesimning o'zaro birikishi asosida hosil bo'ladigan gap mundarijasining real voqelikka bo'lgan munosabati til vositalari bilan ifodalanishi tushuniladi. Yadro predikativ aloqaning boshqa sintaktik aloqalardan farqi shundaki, u boshqa sintaktik aloqalarga tobe bo'lmagan holda, o'zi mustaqil tarzda tugal fikrni anglatuvchi gap bo'la oladi. Bundan tashqari, u teng huquqqa ega bulgan ikki yadro komponentni o'zaro bog'laydi. Yadro predikativ aloqa ikkita o'zaro teng yadro komponentlarni uzviy bog'lagani tufayli yunksion modellarda uni ifodalashda ikki tomondan yo'naltirilgan va ikki tomondama ko'rsatkichga ega bo'lgan belgi yordamida beriladi (\longleftrightarrow).

I am a pilot. He plays. He is 18.

Ushbu gaplardagi ega va kesim o'rtasidagi sintaktik aloqalardan yadro predikativ aloqani yunksion modelda quyidagicha izohlash mumkin:

__ shtrix chiziqlar mustaqil ma'noga ega bo'lgan sintaktik birlikni ifodalaydi.

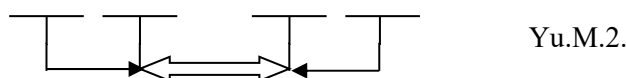
Yadro predikativ aloqa gapning asosiy tarkibini tashkil etuvchi komponentlar o'rtasida sodir bo'ladi. Ana shunday holatlar yadro predikativ aloqani boshqa sintaktik aloqalardan farqlaydigan asosiy xususiyat hisoblanadi. "Boshqa sintaktik aloqalar gapning qurilishi jihatidan uning asosiy markazini tashkil eta olmaydi. Chunki yadro predikativ aloqadan tashqari, boshqa sintaktik aloqalar noyadroviy aloqa hisoblanadi".²

Subordinativ aloqa, asosan, gap qurilishida hokim komponentga tobe bo'lgan sintaktik birliklarni aniqlashga imkon beradi. Subordinativ aloqa yunksion modelda tobe elementni hokim elementga yo'naltirilgan bir chiziq ko'rsatkichli (\rightarrow yoki \leftarrow) belgi bilan belgilanadi. Gap qurilishida tobe komponent egaga, kesimga hamda tobe komponentlarga ham tobe bo'lib kelishi mumkin:

His sister lives in London.

Mazkur gapda *his* gapning egasiga tobe bo'lsa, *in London* esa kesimga tobedir:

His sister lives in London.

Subordinativ aloqa sodda yoyiq gaplarni sodda yig'iq gaplardan farqlashga xizmat qiladi. Undan tashqari, gap qurilishida asosiy yadro komponentlarni aniqlash zarurati paydo bo'lganda, ushbu aloqa bilan bog'langan komponentni tushirib qoldirish imkoniyati bor.

Koordinativ aloqaning boshqa sintaktik aloqalardan yunksion modeldagi farqi shundaki, unda gap bo'laklari ko'rsatkichlar yordamida yo'naltirilmaydi va komponentlar bir-biriga qarama-qarshi qo'yilmaydi.³ Demak, uyushiq bo'laklar gapda qanday sintaktik funksiyada kelishidan qat'i nazar, ular sintaktik jihatdan teng bo'ladi. Shuningdek, boshqa bir komponent bilan bog'lanishda tenglikni saqlaydi, ya'ni, yo ikkalasi ham boshqa bir bo'lakka tobe yoki boshqa bir bo'lak uyushiq bo'laklarga tobe bo'ladi. Ularning qanday sintaktik birlikda ifodalanishiga qarab grammatik shakllari ham bir xil bo'ladi. Koordinativ aloqa nafa-

¹Мухин А.М. Модели внутринных синтаксических связей предложений. "Вопросы языкознания", Москва, 1970, № 4, с. 68 – 69.

² Қаюмова М.С. Инглиз ва ўзбек тилларида негативлик категориясининг синтаксем тадқиқи. Филол. фан. номзоди. дисс., Самарқанд, 2010, 39-бет.

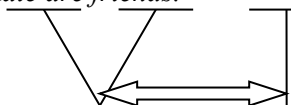
³ Усмонов У.У. Неполные предложения с нулевым подлежащим. СамГПИ им. С.Айни, 1991, с. 13 – 14.

qat teng huquqli elementlarni o'zaro bog'laydi, balki uyushgan qo'shma gaplarning ham o'zaro bog'lanishini anglatadi.¹

Uyushiq bo'laklar gap tarkibida ega, kesim va ikkinchi darajali bo'laklar o'rnida kelishi mumkin.

Yunksion modelda koordinativ aloqa belgi bilan belgilanadi:

Mary and Kate are friends.

Yu.M. 3

Keltirilgan misolda ma'lum bo'ladiki, uyushiq bo'laklar o'zaro koordinativ aloqa yordamida bog'lanadi.

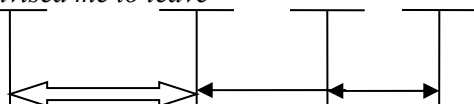
Noyadroviy predikativ aloqa bilan bog'langan sintaktik birlik ham gap qurilishida ikki sintaktik aloqa asosida namoyon bo'ladi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, noyadroviy predikativ aloqa yadro predikativ aloqaga qarama-qarshi qo'yilib, boshqa sintaktik aloqalar – subordinativ, koordinativ, appozitiv aloqalar qatorida bo'lishi mumkin. Ammo ular ham bir-biridan ma'lum darajada farqlanadi. Shuning uchun ham U.U.Usmonovning ta'kidlashicha, subordinativ aloqa noyadroviy predikativ aloqadan shu jihati bilan farq qiladiki, "...subordinativ aloqa bir tomonlama hokim komponentga tobelikni ifodalasa, noyadroviy predikativ aloqa esa ikki komponentga ham bir xil yo'naltirilganligidadir".² Yunksion modellarda noyadroviy predikativ aloqa ikki tomonli ko'rsatkichli (↔) bir chiziq bilan beriladi.

Masalan: *She advised me to leave.*

Bunday sintaktik qurilmalar, ya'ni, *me to leave*, ingliz tili amaliy va nazariy grammatikalarida "obyektiv infinitiv qurilma"³ deb atalib kelmoqda. Ammo ushbu obyektiv infinitiv qurilmalar komponentlari o'rtasida yaqindan aloqa mavjud, har ikkalasi gapning bir bo'lagi, ular murakkab to'ldiruvchi vazifasini bajaradi,⁴ deb talqin qilinib kelgan. Bunday talqin qilish bahstlab masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Chunki *She advised me to leave* qurilmasida ikkinchi (*advised*) va uchinchi (*me*) komponentlari hamda uchinchi (*me*) va to'rtinchi (*to leave*) komponentlar o'zaro qanday sintaktik aloqa asosida bog'lanadi, degan savol tug'iladi.

Jumboqning yechimi ushbu gap yunksion modelga solinganda yaqqol namoyon bo'ladi, ya'ni, *She* bilan *advised* o'zaro yadro predikativ aloqa bilan bog'lanadi, *me* esa *advised* bilan subordinativ aloqa asosida bog'lansa, *me* bilan *to leave* noyadroviy predikativ aloqa yordamida bog'langan. Mazkur gap qurilishida *me* sintaktik birlik ikki sintaktik aloqa bazasida ishtirok etmoqda:

She advised me to leave

Yu.M. 4

Bu sintaktik aloqa haqida A.M.Muxin asarlarida atroflicha fikr bayon etilgan.⁵

Appozitiv aloqani A.M.Muxin bunday ta'riflaydi: "...izohlovchi gapda nafaqat appozitiv birikmalar bilan bevosita sintaktik aloqaga kirishadi, balki o'sha sintaktik aloqa orqali bilvosita gapdagi boshqa komponent bilan ham aloqaga kirishadi".⁶

Appozitiv aloqa asosida bog'langan komponent yadro komponent bo'lmasligi, ya'ni gapning asosiy qurilishini tashkil etishda ishtirok etmasligi mumkin. Appozitiv aloqa bilan bog'langan sintaktik birlik gapning egasiga yoki ikkinchi darajali bo'laklarga bog'lanishi mumkin. Yunksion modelda appozitiv aloqani (← —) bir chiziq o'rtasida ko'rsatkich bilan belgilash mumkin:

¹ Одилов Б.Б. Уюшиқ қўшма гапларнинг семантик-прагматик хусусиятлари. Филол. фан. ном. дисс. автореферати, Тошкент, 2008, 16-бет.

² Усмонов У.У. Методическая рекомендация по теории синтаксического анализа нулевых элементов в структуре неполных предложений в английской диалогической речи. СамГПИ, 1990, с. 53.

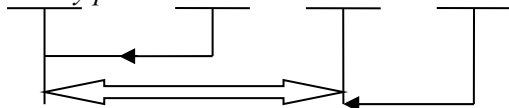
³ Жигадло В.А., Иванова И.В., Иофик Л.Л. Современный английский язык: теоретический курс грамматики. Москва, Изд-во литер. на иностр. языках, 1956, с. 165 – 167.

⁴ Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. Москва, "Высшая школа", 1981 (часть словосочетаний написана В.В.Бурлаковой), с. 82.

⁵ Мухин А.М. Функциональный синтаксис. Функциональная лексикология. Функциональная морфология. СПб., 2007, с. 144 – 148.

⁶ Мухин А.М. Appozitivная связь в структуре предложений. Исследования по славянской филологии (посв. пам. акад. В.В.Виноградова), Москва, МГУ, 1974, с. 240 – 246.

Aunt Polly punished him.

Yu.M. 5

Yuqorida qayd etilgan sintaktik aloqalar asosida sintaktik sathda komponentlarning valentligini aniqlash mumkin. Ammo jahon tilshunosligida valentlik nazariyasiga tilning fonologik, morfologik, leksik, semantik va sintaktik sathlarida turlicha yondashilgan.

Jahon tilshunosligida aksariyat tilshunoslar sintaktik valentlikni leksik valentlik bilan aralashtirishadi va valentlikni aniqlashda bitishuv, boshqaruv, moslashuv aloqalariga tayanadi. Mazkur aloqalar chuqur o'rganilganda, moslashuv morfologik aloqa, bitishuv va boshqaruv esa leksik aloqa deyilsa to'g'ri bo'ladi. O'zbek tilida bog'li va erkin so'z birikmalari farqlanadi. So'z birikmalari o'rtasidagi sintaktik aloqalar tobe aloqalar hisoblanadi. Tobelikning yo'nalishiga ko'ra: a) ikki tomonlama (koordinatsiya); b) bir tomonlama (subordinatsiya) sintaktik aloqalar farqlanadi. Valentlikni aniqlashda biz A.M.Muxin va U.U.Usmonov konsepsiyalariga asoslanib, yunksion model vositasida yadro predikativ, noyadroviy predikativ, koordinativ va subordinativ aloqalarga tayanamiz.

Ziyadullayev Ilhom Oblakulovich (O'zbekiston davlat Jahon tillari universiteti, Toshkent shahri; deutsch_ilhom@mail.ru)

NEMIS TILIDA BIR VALENTLI FE'L-NEOLOGIZMLAR VA GAP MODELLARI

Annotatsiya. *Nemis tilida gapning markazida doimo fe'l turib, uning joylashuvi aniq qilib belgilangan va atrofida qolgan gap bo'laklari joylashadi. Gapda fe'ldan so'ng mustahkamlanadigan joy gapning turiga bog'lik buladi. Mazkur maqolada nemis tilida fe'l-neologizmlar gapning verbosentrik konsepsiyasi va valentlikning semantik nazariyasi asosida tahlil qilangan. Verbosentrik nazariyaga asosan fe'l gapni tashkil qiluvchi, uning aktantlarini semantik va sintaktik jihatdan belgovchi markazidir. Semantik valentlikning gapda fe'li kesimning semantik jihatdan o'zi bilan birika oladigan birliklarga joy ochish imkoniyatidir.*

Kalit so'zlar: gap, fe'l, neologizm, verbosentrizm, valentlik, aktant, semantika.

Аннотация. *В немецком языке глагол всегда стоит в центре предложения, его положение четко определено, а остальные части предложения располагаются вокруг него. Место усиления после глагола в предложении зависит от типа предложения. В данной статье анализируются глаголы-неологизмы на основе вербоцентрической концепции глагольного предложения в немецком языке и семантической теории валентности. Согласно вербоцентрической теории, глагол является центром, образующим предложение и определяющим его актанта семантически и синтаксически. Семантическая валентность – это способность части глагола в предложении освободить место для единиц, которые могут семантически соединяться сами с собой.*

Ключевые слова: предложение, глагол, неологизм, вербоцентризм, валентность, актант, семантика.

Annotation. *In German language, the verb always stands in the center of the sentence, its position is clearly defined, and the rest of the sentence is arranged around it. The place of intensification after a verb in a sentence depends on the type of sentence. This article analyzes neologism verbs based on the verbocentric concept of the verb sentence in the German language and the semantic theory of valency. According to the verbocentric theory, the verb is the center that forms the sentence and determines its actants semantically and syntactically. Semantic valence is the ability of a verb part in a sentence to make room for units that can semantically connect to itself.*

Key words: sentence, verb, neologism, verbocentrism, valency, actant, semantics.

Kirish. Har bir fe'l valentligi yordamida o'z atrofida qanday to'ldiruvchilarni to'play olishini aniqlaydi. Bunday kombinatsiyalar soni ma'lum cheklangan bo'ladi. Tilshunoslikda bu xil kombinatsiyalar gap modellari deb yuritiladi. Nemis tilshunosligida "Satzbaupläne, -muster, -chemata" deb talqin qilinadigan mazkur modellari – bu mavhum strukturaviy qolip bo'lib, uning asosiy maqsadi jumalarning asosiy tuzilmalarini boshqarish mumkin bo'lgan miqdorda ifodalashdir. Gapda modellari fe'lning semantik va sintaktik valentligi bo'yicha farqlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Neologizmlarning semantik, derivatsion, denonativ makonda stilistik, pragmatik xususiyatlarini, mediadiskursda fuksiyasini, lingvistik tipologiyasi, OAV tilida qo'llanilishi, analogiya bo'yicha yasaliishini ochib berishga bag'ishlangan tadqiqot ishlarini rus tilida Y.V.Rozen,

V.D.Devkin, R.Mixeyeva Y.I., Novikova L.V., Nurgaliyeva N.X., Russu A.N., ingliz tili misolida Zabotkina V.I., Kabakchi V.V., nemis tilida Klappenbax, V.Shtaynis, D.Xerberg, M.Kinne, X.Elzen, X.Y. Viyegand, D.Shteffens, O.Nikitina, L.Lemniser, o'zbek tilshunosligida so'z va uning estetikasini X. Abdurahmonov tilda okkazonal so'z yasallishini, okkazonal so'zlarning badiiy-estetik xususiyatlari S.I. Toshaliyeva, nemis tili leksikasida innovatsiyalar jarayonlarini A.Ahmedov kabi olimlar ilmiy tadqiq qilishgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotning obyektini sifatida hozirgi zamon nemis tilida yangi paydo bo'lgan fe'l-neologizmlar va ular asosida yasalgan gap turlari hisoblanadi. Ushbu ishda yaxlit tanlab olish, diaxronik tahlil, struktur va komponent tahlil, distributiv tahlil kabi lingvistik tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Aslida valentsiz fe'llar ham mavjud bo'lib, nemis tilida ushbu fe'llar "es" shaxs-siz olmoshi bilan qo'llaniladi. Boshqa german tillari kabi ularning soni cheklangan bo'lib, *dämmern, gießen, regnen, schneien, donnern, hageln, blitzen* v.b., ular tabiatda bo'layotgan o'zgarishlarni yoki tabiat hodislarini ifodalaydi. Ushbu fe'llar valentlikka ega emas, shuning uchun gapda ular shaxs-siz "es" olmoshi bilan qo'llaniladi, masalan, *Es donnert*. O'rganilgan fe'l-neologizmlar orasida ham bir dona – *sprühregnen* shunday shaxs-siz fe'l bo'lib, u ham "es" olmoshi yordamida valentsiz gap modelini yasaydi:

• *Auch am Sonntag bestimmen hochnebelartige Wolken das Geschehen, gelegentlich sprühregnet es.*¹
Valentligi birga teng bo'lgan fe'llar qo'yidagi uchta gap modelini tashkil qiladi:

- bitta majburiy valentli fe'llar;
- bitta majburiy va bitta ixtiyoriy aktantli fe'llar;
- bitta majburiy va ikkita ixtiyoriy aktantli fe'llar;
- bitta majburiy va uchta ixtiyoriy aktantli fe'llar.

Sintaktik qurilmani faqat bitta valentlik bilan quradigan fe'llarga semantik jihatdan o'zaro yaqin bo'lgan yo'nalma harakat fe'llari kirib, ular odatda inson va uning atrofidagi dunyoda ko'pincha kuzatiladigan yo'naltirilgan harakatni bildiruvchi fe'llar sifatida tushuniladi. Fe'l-neologizmlarga bundalar safiga *auscarven, bladen, carven, inlinen, inlineskatzen, kiten, nordicwalken, rollerbladen, skaten, slacken, stehpaddeln, twerken, wakeboarden, walken* v.a. kirib, ular gap modeli faqat bitta majburiy valentlik bilan yasaydi va doimo bosh kelishdagi ot bo'lib keladi:

• *„Seit vier Jahren blade ich“, sagt der 18jährige Münchner. (Süddeutsche Zeitung, 02.06.1997);*²

• *„Wer carvt, sagt Kuchler, „fühlt sich stark, kühn, ja riesig“;*³

• *Man könne auch am Ammersee gut kiten;*⁴

• *Ich war mit meiner Tochter über 1,5 Stunden im Wald. Sie lief und ich nordicwalkte;*⁵

• *In Halle 1 wummern die Beats, in den Buden werden Cocktails gemixt, auf den Wasserflächen kann man wakeboarden und stehpaddeln, es herrscht Urlaubsflair.*⁶

"Emotsional holatda bo'lmoq"ni ifodalovchi fe'l-neologizmlar "subyektning hissiy holatda bo'lishi"-ga ajratilgan bo'lib, ular ham bitta majburiy valentlik asosida gap modelini tuzadi va u bosh kelishdagi ot rovida ifodalanib, birlashtiruvchi semantik tipa odatda jonli predmetlar bilan beriladi.

Bunday fe'l-neologizmlarga *hartzen, ausschillen, abhängen, abspacen, chillen, runterkommen* kabi yangi fe'lli leksemalar kiradi.

• *Wir haben erst eine Runde fett geharzt und gingen dann gemeinsam zum Bleigießen über.*⁷

• *Wenn die Zwanzigjährige, die als Straßenkehrerin malocht, abends im Sofa abhängt, hat sie keine Lust, sich von der frustrierten Mutter Gespräche über Männer oder Verhütungsmittel aufdrängen zu lassen.*⁸

• *Aber jetzt muß ich wieder ein bißchen runterkommen, auch wenn ich mir wünsche, ich könnte schön über das Finale sprechen.*⁹

¹<https://cosmas2.ids-mannheim.de/cosmas2-web/faces/investigation/results.xhtml> [мурожаат санаси 15.07.2022].

² <https://www.owid.de/artikel/298261>.

³ <https://www.owid.de/artikel/298277>.

⁴ <https://www.owid.de/artikel/317360>.

⁵ <https://www.owid.de/artikel/316625>.

⁶ <https://www.owid.de/artikel/407905>.

⁷ <https://www.owid.de/artikel/317921/nichts%20tun>.

⁸ <https://www.owid.de/artikel/121196>.

⁹ <https://www.owid.de/artikel/407277>.

Shuningdek, mazkur gap modelini *ijtimoiy faoliyat yuritmoq – funzen, liefern*, obyektga fizik bosim o'tkazmoq – *anklopfen, buzzern* va ijtimoiy munosabat semantikasi fe'l-neologizmlari bo'lgan – *riestern, abkacken, verosten* yasaydilar.

• *Alle Probleme behoben, das Booten dauert nur ca. 1 Minute anstatt 10, sogar der Lautsprecher funzt wieder!!*¹ (www.acer-userforum.de; datiert vom 03.04.2010).

• *Am Donnerstag wurde klar, dass Angela Merkel nicht liefern kann – sie räumte ein, dass es keine Chance mehr für Staatshilfen mit Bundesadler gibt.*²

• *Elton stellt Fragen und wer zuerst buzzert darf eine Antwort geben.*³

Fe'l tarkibida bitta majburiy va bitta ixtiyoriy valentlik bo'lgan gap modellari nemis tilida eng ko'p tarqalgan model bo'lib, bunda bitta valentlik doimiy – majburiy bo'lsa, ixtiyoriy kontekst sintaktik strukturasidan kelib chiqib tushurilib qoldirilishi ham mumkin. Bunday gap modellari qo'yidagi ikkita konstruksiya bilan berilgan:⁴

S_n (S_a) – konstruksiya gap modelida so'zsiz majburiy valentlik mavjud bo'lib, uning o'rni, asosan, bosh kelishikdagi ot bilan to'ldirilsa, ixtiyoriy valentlik o'rniga tushum kelishigidagi to'ldiruvchi joylashadi. Lekin mazkur to'ldiruvchisiz ham namunadagi gap modeli konstruksiyasini tuzish mumkin. Misol uchun: *to'satdan har qanday do'stlik rishtalarini o'zmoq – (eine Beziehung oder Freundschaft plötzlich beenden, indem man sich aus jeglicher Kommunikation zurückzieht)*ni anglatuvchi *ghosten* fe'l-neologizmi shular jumlasidandir:

• *Du weißt schon, wenn **dich** jemand ghostet, dann ghostest du dich selbst.*⁵

• *Aber warum ghosten **Menschen**? Was steckt dahinter? Für den Psychologischen Psychotherapeuten Christian Rupp liegt eine Antwort nahe.*⁶

Misollardan ko'rinib turgandek, birinchi fe'l-neologizm gap ham majburiy, ham ixtiyoriy valentlik asnosida tuzilgan bo'lsa, ikkinchi gap modelida ixtiyoriy valentlik tushurilib qoldirilgan va usiz ham gap tugal mazmunga ega bo'ladi. Ushbu konstruksiyadagi fe'l-neologizmlar barcha o'timlilik kategoriyasiga ega. Tahlil qilingan fe'l-neologizmlar bilan tuzilgan gaplarning katta qismi ham aynan ushbu gap modeliga to'g'ri keladi.

Bundan tashqari, ushbu gap modelini yana qo'yidagi fe'l-neologizmlar ham yasay oladi: *containern, dampfen, daten, detoxen, gendern, googeln, gruscheln, helikoptern, instagrammen, leaken, navigieren, parshippen, podcasten, poppen, retweeten, ritzen, rocken, schockverlieben, schottern, scratchen, skypen, slammen, spoilern, stoßlüften, surfen, taggen, tapen, upcyclen, upgraden, verkacken, verklicken, virtualisieren, voipen, vorglühen, voten, waxen, wegzappen, zappen* v.b.

S_n (S_a) – konstruksiya gap modelida ham ikki valentlik tamoyiliga ko'ra yasali, bunda majburiy valentlikni tushum kelishigidagi ot ifodalasa, ixtiyoriy valentlikni jo'nalish kelishigidagi to'ldiruvchi bajaradi. Buni qo'yidagi fe'l-neologizm misolida ham ko'rishimiz mumkin: *entfolgen – **Ich** entfolge bereits **diversen** Hotels und Resorts in den Social-Media-Kanälen. Immer wieder muss sich die Richterin technische Details erklären lassen: Was bedeutet es, **jemandem** auf Twitter zu entfolgen?*⁷

E'tiborli jihati shundaki, mazkur fe'l-neologizmning ixtiyoriy valentligi bo'lib, nafaqat jo'nalish, balki tushum kelishigidagi to'ldiruvchi ham bo'lishi mumkin: *Nicht nur, dass er **seine** Ex-Freundin kurzfristig entfolgt hat: Er hat auch alle Fotos gelöscht, die er im Zusammenhang mit der Beziehung auf Instagram gepostet hatte.*⁸

Fe'l-neologizmlar bilan yasalgan navbatdagi gap modeli konstruksiyasi **S_n (pS_A)** ko'rinishda bo'lib, bunda majburiy valentlik bo'lib bosh kelishikdagi ot bo'lib kelsa, ixtiyoriy valentlik o'rnida bog'lovchi ish-tirokidagi hol bo'lagi keladi – "Präposition+Substantiv (als Adverbialbestimmung)".

Ixtiyoriy valentlik o'rinini holning barcha turlari egallay oladi: ***roamen**–fremde Mobilfunknetze meist **im Ausland** gebührenpflichtig nutzen* (*mobil telefon qurilmalaridan chet elda rouming tizimida foyda-*

¹ <https://www.owid.de/artikel/318212>.

² <https://www.owid.de/artikel/402524>.

³ <https://www.owid.de/artikel/316679>.

⁴ Helbig G. Valenz und Kommunikation (Ein Wort zur Diskussion). In: DaF 3, 1985, p. 153 – 156.

⁵ <https://cosmas2.ids-mannheim.de/cosmas2-web/faces/investigation/results.xhtml> [мурожаат санаси: 15.07.2022].

⁶ <https://cosmas2.ids-mannheim.de/cosmas2-web/faces/investigation/results.xhtml> [мурожаат санаси: 15.07.2022].

⁷ <https://www.owid.de/artikel/407462>.

⁸ <https://www.owid.de/artikel/407462>.

lanmoq) – *Es reichte aus, die SIM-Karte alle 90 Tage nach Deutschland zu schicken und dort ins Netz einbuchen zu lassen, dann konnte man weitere 90 Tage im Ausland roamen.*¹

Berilgan misolda fe'l-neologizm ixtiyoriy valentligi o'rin holi bilan to'ldirilgan bo'lib, gapda uni tushushirib qoldirilsa ham, valentlikning ixtiyoriylik tamoyiliga ko'ra, gapning mazmuniga putur yetmaydi. *surfen, aufpoppen, klicken, blankziehen, bouldern, ploggen, preppen, raften, raven* kabi fe'l-neologizmlarning ixtiyoriy valentligi o'rnini ham aynan o'rin holi egallaydi.

S_n (pS- Präposition+Substantiv (als Objekt) – konstruksiyali gap modelida ixtiyoriy valentlik o'rini ko'makchili to'ldiruvchi egallaydi. “Fremdschämen” – *sich für jemanden/etwas schämen* (kimningdir qil-mishi uchun uyalmoq)” fe'l-neologizmi *für* ko'makchi bilan gap modelini yasab, ixtiyoriy valentlik o'rini ko'makchili to'ldiruvchi sifatida yopib beradi:

• *Bei Casting-Shows müsse er sich oft für die Kandidaten fremdschämen.* «Meine Schamgrenze ist sehr niedrig», sagte er.

• *Das wurmt ihn, zeigt aber auch, wie tief sich die Heutigen für ihre Vorfahren fremdschämen.*

Sintaktik qurshovi bitta majburiy va ikkita ixtiyoriy gap modelida – majburiy valentlik sifatida har doimgidek bosh kelishikdagi ot, majburiy valentlik joylashuvda bo'lsa ketma-ketlikda tushum kelishigida to'ldiruvchi, so'ng jo'nalish kelishigida to'ldiruvchi yoki ko'makchili to'ldiruvchi bilan boyitiladi. Ushbu ko'rinishdagi gap modeli fe'l-neologizmlar ikkita konstruksiyani bilan yasaydi:

Sn, (Sd), (Sa) – konstruksiyali gap modelini quyidagi keltirilgan fe'l-neologizmlarning aksariyat katta qismi bugungi kunda ommabop bo'lgan ijtimoiy tarmoq kommunikasiya fe'llari hisoblanadi: *mailen/ emailen/maiden, simsens/SMS-en, texten, twittern, whatsappen, chatten* va *zwitschern*.

• *Hat man Glück und der gutaussehende Typ von der Bar ist im Computer, mailt man ihm eine Nachricht;*

• *Falls Ihr das Buch von Neske 1988 nicht mehr bekommt, kann ich Euch den Text von Hannah Arendt per Scanner kopiert emailen.*²

• *Kannst du mir mal die Handynummer vom Robert simsens?*

• *... seinen Fans Neuigkeiten twittern.*

Shuningdek, ushbu qatorga kompyuter yordamida suratlarni qayta ishlamoqni anglatuvchi – *photoshoppen* fe'l-neologizmini ham kiritish mumkin: *In einem weiteren Post photoshoppte die 31-Jährige ihrem Ehemann ein Rotweinglas und Rosenthal ein Stück Weißbrot in die Hand – wohl um zu unterstreichen, dass die Dinge mit denen sie sich auskennen, im krassen Gegensatz zu dem Sport stehen*”.

Fe'l-neologizmlar bilan ushbu gap modelida uchraydigan yana bir konstruksiya – S_n, (Sd), (pS) bo'lib, ikki valentlik birini tushum kelishigidagi to'ldiruvchi, ikkinchisini bo'lsa, ko'makchili to'ldiruvchi yopib beradi.

• *Der andere piekst dem einen ins Auge.*

• *Im Info-Mobil piekst ihr der Arzt in den Finger, um mit einem Tropfen Blut Cholesterin- und Zuckerwerte ermitteln zu können.*³

Fe'l-neologizmlar orasida nisbatan kam tarqalgan gap modeli sirasiga bitta majburiy va uchta ixtiyoriy valentlik konstruksiyasi bo'lib, bunda fe'l sintaktik qurshovida majburiy valentlik bosh kelishikdagi ot va uchta ixtiyoriy valentlik turlariga tushum yoki jo'nalish kelishigidagi yoki ko'makchi to'ldiruvchi kelishi mumkin. Ushbu holatni *fracken* (*Erdgas und Erdöl gewinnen – ga va neft qazib olmoq*) fe'l-neologizm misolida yaqqol ko'rishimiz mumkin. Dastlabki ikki gapdga modellar ixtiyoriy valentliksiz va bitta majburiy valentlik asosda tuzilgan bo'lsa, uchinchi gap ham bitta majburiy, ham 3 ta ixtiyoriy valentlik bilan yasalgan:

• *Zwischen der Schicht, wo man frackt, und dem Grundwasser liegen 3500 Meter Gestein.*

• *Zwar frackt die BASF dort nicht selbst, profitiert aber vom billigen Gas.*

• *Und wer nur auf Rohstoffexporte setzt, schaut in die Röhre, wenn ihre Abnehmer (majburiy valentlik) ihr Gas (ixtiyoriy valentlik) plötzlich aus ihrem eigenen Boden (ixtiyoriy valentlik) mit neusten innovativen Robotechnik (ixtiyoriy valentlik) fracken.*⁴

Xulosa va takliflar. Bitta valentli fe'l-neologizmlar – bitta valentli, bitta majburiy va bitta ixtiyoriy, bitta majburiy va ikki ixtiyoriy hamda bitta majburiy va uchta ixtiyoriy valentlik kabi gap modeli qurilmala-

¹ <https://cosmas2.ids-mannheim.de/cosmas2-web/faces/investigation/results.xhtml>.

² <https://cosmas2.ids-mannheim.de/cosmas2-web/faces/investigation/results.xhtml>.

³ <https://cosmas2.ids-mannheim.de/cosmas2-web/faces/investigation/results.xhtml>.

⁴ <https://cosmas2.ids-mannheim.de/cosmas2-web/faces/investigation/results.xhtml>.

rini yasaydi. Ular nemis tili sintaksisini gap turfa xil gap modellar bilan boyitib kelmoqda. Agarda ular orasida eng ko'p tarqalganlari bitta majburiy valentli, bitta majburiy va bitta ixtiyoriy, bitta majburiy va ikkita ixtiyoriy valentli fe'llar hisoblanib, ular quyidagi konstruksiyalarda namoyon bo'ladi: $S_n (S_a)$.

Tahlil materiali shuni ko'rsatmoqdaki, bitta majburiy va uchta ixtiyoriy valentli fe'llar soni juda ham kam bo'lishiga qaramay, ular ham sintaksisdan o'z o'rnini topa olgan. Bunday fe'lli gap modeli har uchta ixtiyoriy valentlik jo'nalish, tushum kelishigidagi va ko'makchili to'ldiruvchilar, shuningdek holning turlari bilan tuziladi. Umuman olganda, fikrimizda ushbu fe'll-neologizmlarning tilga to'liq moslashishi davom etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (references):

- (1). Worbs E. Neue Zeiten neue Wörter – neue Wörterbücher. Beiträge zur. Neologismenlexikografie und -lexikologie. Frankfurt a. M., Peter Lang, 2009, 217 s.
- (2). Березович Е.Л. К этнолингвистической интерпретации семантических полей. “Вопросы языкознания”, М., 2004, № 6, с. 3–24.
- (3). Годжаева Н.С. Неологизмы современного немецкого языка. Вестник Кемеровского государственного университета. Кемерово, 2014, № 3 (59), т. 2, с. 279 – 281.
- (4). Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. М., “Наука”, 2004, 281 с.
- (5). Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. М., Институт языкознания РАН, 1997, 326 с.
- (6). Никитина О.А. Развитие новых значений слов на основе метафорического переноса как один из способов обновления словарного состава немецкого языка (на материале глаголов и глагольных единиц семантических неологизмов конца XX начала XXI вв.). Тула, 2009, с. 76–80.

Internet manbalari: <https://cosmas2.ids-mannheim.de>; <https://www.owid.de>

Mahmudova Nilufarxon Ravshanovna (dotsent, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (Phd), Andijon davlat Chet tillari instituti, Andijon, O'zbekiston; Mahmudova1076@gmail.com)

GRADATSIYANING MANTIQUIY, PSIXOLOGIK VA LINGVISTIK ASPEKTLARINING O'ZARO ALOQADORLIGI VA ME'YOR TUSHUNCHASI

Annotatsiya. Gradatsiya hodisasi borliqdagi narsalarning belgilari va xususiyatlari o'rtasidagi intensivikasi yoki reduksiyalanishi hodisasini bildirganligi uchun bu yerda gap til unsurlari o'rtasidagi munosabat haqida borar ekan, biz bu belgilar kuchayishi yoki kuchsizlanishining turli tamoyillari, sabab-oqibatlar, shart-sharoitlari, omillar borligini unutmasligimiz kerak. Gradatsiyaning mantiqiy aspekti tilda so'zlovchi va tinglovchi shaxsning ongi va tafakkurining shakllanganlik darajasiga bog'liq bo'ladi. Gradatsiyaning lingvistik aspekti deganda biz so'zlovchi yoki yozuvchi va tinglovchi yoki o'quvchining nutq mahsulotini yaratish va sni qabul qilishi paytidagi lingvistik tajribasi yoki lingvistik kompetensiyasining darajasiga aloqadorligiga e'tibor qaratish kerak bo'ladi. Diskursiv gradatsiyaga nisbatan muhokama sharti va matnning ma'no fragmentlari gradatsiyasini o'rganish maqsadi qo'yiladi, u, birinchidan, matn fragmentlari, muhokama shartlarini ajratishni, ikkinchidan, sanab o'tilgan belgilar gradatsiyasini ifodalash vositalarini aniqlashni ko'zda tutadi.

Kalit so'zlar: gradatsiya hodisasi, til unsurlari, sabab-oqibatlar, shart-sharoitlari, mantiqiy, psixologik va lingvistik jihatlar.

Аннотация. Поскольку под явлением градации понимается явление усиления или редукции между признаками и свойствами существующих вещей, когда мы говорим о взаимоотношениях между элементами языка, мы не должны забывать, что существуют разные принципы, причины и следствия, условия, и факторы усиления или ослабления этих признаков. Логический аспект градации зависит от уровня сформированности ума и мышления человека, говорящего и слушающего язык. Под лингвистическим аспектом градации мы понимаем связь между уровнем языковой компетентности или языковой компетентности говорящего или пишущего и слушающего или читающего в процессе производства и приема речевого продукта. Применительно к дискурсивной градации ставится цель изучения градации дискуссионных терминов и смысловых фрагментов текста.

Ключевые слова: явление градации, элементы языка, причина и следствие, условия, логические, психологические и лингвистические аспекты.

Annotation. Since the phenomenon of gradation means the phenomenon of intensification or reduction between the signs and properties of existing things, when we are talking about the relationship between the elements of language, we should not forget that there are different principles, causes and effects, conditions, and factors for the strengthening or weakening of these signs. The logical aspect of gradation

depends on the level of formation of the mind and thinking of the person speaking and listening to the language. By the linguistic aspect of gradation, we mean the relationship between the level of linguistic competence or linguistic competence of the speaker or writer and the listener or reader during the production and reception of the speech product. In relation to discursive gradation, the goal of studying the gradation of discussion terms and meaning fragments of the text is set.

Key words: *gradation phenomenon, language elements, cause and effect, conditions, logical, psychological and linguistic aspects.*

Kirish. Gradatsiyaning lingvistik aspekti deganda biz soʻzlovchi yoki yozuvchi va tinglovchi yoki oʻquvchining nutq mahsulotini yaratish va uni qabul qilishi paytidagi lingvistik tajribasi, yoki lingvistik kompetensiyasining darajasiga aloqadorligiga eʼtibor qaratish kerak boʻladi. Chunki odamlar nafaqat xorijiy tilini, balki oʻz ona tilini ham bir xil darajada bilmaydi va bir xil darajada undan foydalanmaydi.

Bu masalalarni fasl davomida tizimli oʻrganish gradatsiya masalasining muammoli jihatlarini tushunishga imkon yaratadi. Tilshunoslikda gradatsiyaning ikkita turli sohalari ajratiladi: leksik-semantik va gradatsiya belgilarining turli xillarini xarakterlovchi pragmatik diskursiv.

Leksik-semantik gradatsiya tahlili tildan tashqari faoliyatda tegishli referentga ega boʻlgan semantik belgilar bilan aks etadigan gradatsiya pogʻonasini aniqlashga qaratilgan. Diskursiv gradatsiyaga nisbatan muhokama sharti va matnning maʼno fragmentlari gradatsiyasini oʻrganish maqsadi qoʻyiladi, u, birinchidan, matn fragmentlari, muhokama shartlarini ajratishni, ikkinchidan, sanab oʻtilgan belgilar gradatsiyasini ifodalash vositalarini aniqlashni koʻzda tutadi. Shunday tarzda ikki turdagi gradatsiyaviy belgilar ajratiladi: semantik va diskursiv. Yuqorida qayd qilinganidek, semantik gradatsiyaviy belgilar leksik semantikada, shuningdek, keltirilgan belgilar gradatsiyaviyligini aniqlashning maxsus vositalariga ega tilning boshqa pogʻonalarida oʻrganiladi. Bundan tashqari, matndagi semantik gradatsiyaviy belgilar ifodalanishi tadqiq qilindi, bunda matnni semantik oʻrganish bilan bogʻliqlik mavjud. Diskursiv gradatsiyaviy belgilar faqat muhokamada dolzarb boʻladi, modomiki, ular holatga xos xususiyatga ega boʻlib, bunda holatga yoʻnaltirilganlik mavjud. Gradatsiyaviy belgilarning ajratilgan turlarini alohida koʻrib chiqamiz.

Yuqorida koʻrib chiqilgan koʻplab tadqiqotlar semantik belgilar gradatsiyasiga bagʻishlangan. Gradatsiyaviy belgilar semantik tarkibiy qismlar oilasi shaklidagi soʻz maʼnosida keltirilgan. Mazkur tadqiqotlar leksik mohiyatning komponent tarkibi nazariyasi va mohiyatning tarkibiy komponenti sifatida oila tushunchasiga asoslanadi va boshqalar (1;15–16-b.).

Gradatsiyaviy semantik belgilarning eng toʻliq xususiyati Y.I.Sheygal ishlarida keltirilgan [14;96-b.]. Muallif qatʼiy semantik belgilarni taqqoslashga asoslangan gradatsiyaviy belgilarni ajratishning oʻz konsepsiyasini taklif qiladi: agar qatʼiy semantik belgilardagi variantlar oʻzaro istisno qiluvchi qoʻshimchaviylik tamoyili boʻyicha boʻlsa bunda gradatsiyaviy belgilar uchun ularning variantlari kesishuvchi qoʻshimchaviylik tamoyili yetakchi boʻlgan bir-biriga qisman taʼsir qiluvchi semantik hududlarni aks ettiradi. olim ikki turdagi gradatsiyaviy belgilarni ajratadi: parametrik va sifat-baho. Gradatsiyaviy belgilarning farqli xususiyatlaridan birinchisi shuki, ular oʻlchovga ega, bunda yaqinlashtirilgan ayrim holatlarda esa aniq miqdoriy baho olish mumkin. Boshqacha aytganda, gradatsiyaviy belgilar oʻzgarish bosqichlarini aks ettiruvchi u yoki bu nuqta bilan oʻzaro bogʻlangan boʻlishi mumkin.

Gradatsiyaviy belgilarning ikkinchi oʻziga xosligi ularning nisbiyligi, relativligidir. Nisbiylik tushunchasi parametrik gradatsiyaviy belgilarga nisbatan E.Sepir tomonidan ishlab chiqilgan va kiritilgan [16;93–116-b.]. E.Sepir yozishicha, katta-kichik, kam-koʻp kabi ziddiyatli juftliklar miqdorni semantik maydonida mutlaq baholashga yolgʻon sezgiga olib keladi.

Diskursiv gradatsiyaviy belgilarni koʻrib chiqishda M.V.Lyapon matn va relatsion birlik vakili sifatida murakkab gaplarning maʼno tuzilishini oʻrganish natijasida matn ichidagi gradatsiyalanish hodisasiga eʼtibor qaratdi [11;200-b.]. Tadqiqotlarda gradatsiya ichki matn munosabatlari turlaridan biri sifatida koʻrib chiqiladi, ular orasida muallif izohlash, aniqlashtirish, asoslanganlik va boshqalarni ajratadi. Gradatsiyaviy munosabatlar M.V.Lyapon fikriga koʻra, relatsion vositalar yordamida rasmiylashtiriladi, ular sifatida uyushmalar va ularning oʻxshashlari chiqadi. Ichki matn munosabatlari matndagi baholash holatida izohlanadi. Mazkur dissertatsiya ishida gradatsiya toʻgʻrisidagi masala ancha keng koʻrib chiqiladi, bunda nafaqat matn balki u izohlanadigan sharoitlarga nisbatan ham aniqlanadi. Shu sababli gradatsiyani taqdim qilishning mazkur sohasi ichki matn emas balki diskursiv deb nomlandi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Meʼyor tushunchasi tilshunoslikka XX asrning yetmishinchi yillarida kirib keldi. Bu narsa tilshunoslikda 30–50-yillarda “sotsiolingvistika”ning shakllanishi va rivojlanishi bilan chambarchas bogʻliq. Frantsuz faylasufi E.Dyurkgeym falsafasi asosida J.Vandries tilshunoslikda sotsiolingvistikaga asos soldi.

Til gradatsiyalari va gradatsiyaviylik tushunchalarini tavsiflashdagi muhim tushunchalardan biri gradatsiya yoki shkaladir. Eng umumiy shakldagi shkala deganda o'lov nazariyasida sonli miqdorlarning ma'lum ketma-ketligi tushuniladi [5;318-b.]. Tilshunoslikda gradatsiyaviy shkalalar tushunchasi E.Sepir tomonidan ishlab chiqilgan va kiritilgan. E.Sepir shkalani nisbatan kam yoki ko'p tartibga solingan qator sifatida izohlaydi [16;93-b.]. Y.I.Sheygal [14;96-b.] va Y.M.Volf [6;229-b.] ishlarida gradatsiyaviy shkalalarning ancha to'liq xususiyati keltirilgan. Y.I.Sheygal qayd qilishicha shkala semantik gradatsiya elementlarining asosiylaridan biri sanalib, gradatsiyalanayotgan belgining grafik ramzi hisoblanadi [14;96-b.].

Shkalaning asosiy komponentlari bo'linish nuqtalar, gradatsiyaviy kvantor nomini olgan belgilar va sanoq boshi. Gradatsiyaviy kvantorlar belgi o'zgarishining ma'lum gradatsiyasi shkalasida qayd qilinadi. E.Sepir nisbatan ko'p, nisbatan kam, teng, eng ko'p, eng kam kvantornlarni ajratdi. Qayd qilish kerakki kvantorlar miqdori gradatsiyaviy belgi turiga bog'liq holda o'zgaradi.

Gradatsiyalashtirishda markaziy kvantor shkalalari juda muhim ahamiyatga ega, unga nisbatan belgining harakati sodir bo'ladi. Y.I.Sheygal [14;96-b.], qayd qilishicha turli tadqiqotlarda sanoq boshi tushunchasi bilan nol, me'yor, etalon, sifatning o'rtacha gradatsiyasi tushunchalari bog'lanadi.

E.Sepir me'yorni nisbatan ko'p va nisbatan kam o'rtasidagi muvozanatdan o'tishning ilmiy nuqtasi sifatida izohlaydi [16;93-b.]. Eng keng tarqalgan nuqtayi nazar belgining o'rtacha gradatsiyasi sifatida me'yorni tushunishdir, bunda ma'lum holatdagi ma'lum sinf uchun eng odatiy bo'lgan obyektlar mavjud bo'ladi [3;134-b.]. Bunday turdagi me'yor shkalaning o'rta qismini egallaydi, u ikkala tomondan o'sish va pasayish yo'nalishidagi kvantornlarni joylashtiradi.

Natijalar. L.G.Kotnyuk o'lovli belgi shkalasi tahlilida uchta nuqtani ajratishni taklif qiladi: 1) o'lov belgilari me'yori (kvantor «ni X, ni Y» – average, neither bignor small, neither longe r short, etc.); 2) kichik o'lchamdagi shakl belgisi me'yori (kvantor «to'laqonli X» – small, short, etc.); 3) katta o'lchamdagi shakl belgisi me'yori (kvantor «to'laqonli» – big, long, etc. [8;152-b.].

Gradatsiyalanadigan belgini grafik taqdim qilishni aks ettiruvchi istalgan shkala dinamiklik, relativlik yoki noaniqlik nodiskretlik bilan xarakterlanadi [6;229-b.]. Shkalaning so'nggi belgisiga qarab ayrim xulosalarni qilish mumkin: shkala fikriy gradatsiyalanishning ifodasi sifatida bir vaqtda nodiskret va diskret bo'ladi, shkalani tashkil qilishning diskretlik davri gradatsiyaning alohida bosqichini qayd qiluvchi gradatsiyaviy kvantornlarni tenglashtiradi. Bundan tashqari, Y.I.Sheygal bir qator belgilarga ko'ra, namoyon bo'luvchi asimmetriya sifatida shkalaning tilda namoyon bo'lish xususiyatiga e'tibor qaratadi: qutblar asimmetriyasi, kvantorlar asimmetriyasi [14;96-b.].

E.Sepir gradatsiyalanish aloqasini hisobga olib, «graduator» va «kvantifikator» terminlaridan foydalandi [16;11-b.6]. Olim tomonidan keltirilgan konsepsiyadan kelib chiqib, kvantifikatorlar ayrim shkalaga muvofiq cheksiz qatorda tartibga solinadigan aniq yoki noaniq miqdorni ifodalash vositasi hisoblanadi, masalan, butun uy yarim uydin kattaroq, uchta uy to'rtta uydin kichik. Gradatsiyagichlar roliga taqqoslash pog'onasini aks ettiruvchi vositalar kelib chiqadi: *ko'proq, nisbatan, kamroq*. Gradatsiyaviy vositalarni belgilashda E.Sepir gradatsiyaning eksplitsitligini hisobga olgan.

Xulosa. Ko'plab tadqiqotchilar gradatsiyalanish vositalarini belgilashda intensivlik doirasida ishlab chiqilgan maxsus terminlar to'plamiga tayanadilar. Intensivlikni belgilash vositalari gradatsiya yo'nalishiga bog'liq holda ikkita guruhga bo'linadi: 1) kuchaytiruvchi so'zlar, intensivlikatorlar va intensivlar sifatida belgilanadigan belgi kuchayishini ifodalovchi vositalar; 2) kuchsizlantiruvchi so'zlar yoki deintensifikatorlar bilan belgilanuvchi belgi kuchsizlanishini ifodalovchi vositalar. D.Bolindjer intensivlik gradatsiyasini ancha batafsil ajratilishini aks ettiruvchi terminlarni taklif qiladi: 1) maksimal chegara yo'nalishida belgining o'sishini qayd qiluvchi kuchaytirishlar; 2) belgining o'rtacha gradatsiyasini aks ettiruvchi yaqinlashtirishlar; 3) belgi pasayishini qayd qiluvchi pasaytirishlar; 4) belgining minimal gradatsiyasini ko'rsatuvchi minimizatorlar [15;324-b.]. S.M.Kolesnikova gradatsiyaviy miqdorni ifodalash vositalarini tasniflaydi. Ularga graduator vazifasini bajaruvchi maxsus so'zlar kiradi.

Gradatsiyaning ifodalanish pog'onasiga ko'ra, izohlanadigan gradatsiya vositalari va implitsit gradatsiya vositalari ajratiladi. Qayd qilish kerakki, E.Sepir tomonidan til gradatsiyasini tadqiq qilish uchun ilmiy muomalaga kiritilgan gradatsiyaning eksplitsitligi/implitsitligi tushunchalari o'z izohida ba'zi o'zgarishlarga uchraydi. E.Sepir gradatsiyaning ifodalashning eksplitsit/implitsit vositalari deganda taqqoslash gradatsiya-sini ifodalash vositalarini tushungan, bunda amalda olim taqqoslashni eksplitsit/implitsit sifatida keltirgan. Bunday birliklar ko'p, kam, kichik, katta va hokazo. Eksplitsit vositalar sifatida taqqoslashni rasman ifodalovchi gradatsiyagichlar chiqadi (*ko'p, nisbatan, kam*). Bundan tashqari, olim salohiyatli gradatsiyalanishni ham ajratdi, uni ifodalash vositalari gradatsiyalanishga yo'l qo'yiladigan so'z sanaladi: predmetlar (*uy*), faoliyat (*yugurish*), predmet sifati (*qizil*) yoki harakat (*nozik*). E.Sepir bunday so'zlarni salohiyatli

gradatsiyalanadigan deb nomladi. Gradatsiyani ifodalashni bunday tushunish ayrim tilshunoslar tomondan qabul qilinadi. Ammo ko‘plab hozirgi zamon tadqiqotchilari gradatsiya izohini boshqacha keltiradilar. Gradatsiyaviylik indikatorlari tahlili quyidagi parametrlarga ko‘ra, ularning turlarini ajratishni ko‘zda tutadi: 1) ifodalanayotgan belgini namoyon qilish gradatsiyasiga ko‘ra; 2) til gradatsiyasiga bog‘liq holda tarkibiga ko‘ra; 3) ahamiyat funktsiyasiga ko‘ra; 4) gradatsiya eksplitsitligiga ko‘ra. Bundan tashqari, gradatsiya indikatorlarining pragmatik xususiyatlarini turli diskursda ko‘rib chiqishni taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- (1). Арнольд И.В. Потенциальные и скрытые семы и их актуализация в английском художественном тексте. “Иностр. языки в школе”, 1979, № 5, с. 10 – 14.
- (2). Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт. М., “Наука”, 1988, 341 с.
- (3). Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. Избранные труды. В 2 т., М., “Школа”, ЛГУ, 1979, 134 с.
- (4). Акуленко В.В. Типология прилагательных русского языка, выражающих интенсивность признака. “Русское языкознание”, сб. науч. тр., Киев, 1987, вып. 14, с. 82 – 89.
- (5). Берка К. Измерения. Понятия, теории, проблемы. Пер. с чеш., М., “Прогресс”, 1987, с. 105 (318 с).
- (6). Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. М., “Наука”, 1985, 229 с.
- (7). Застровський О.А. Статус часток-градуаторів. Вісник Київського лінгвістичного університету. Серія Філологія. Київ, 2002, т. 5, № 1, с. 108 – 112.
- (8). Котнюк Л.Г. Выражение градуальности признака в семантике имен прилагательных со значением размера (на материале английского языка). Дисс. ... канд. филол. наук, 10.02.04, Киев, 1986, 152 с.
- (9). Козлова И.А. Градуальность качества в разных типах номинации (на материале английских прилагательных). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук, 10.02.04, Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз.им. Мориса Гореза, М., 1987, 21 с.
- (10). Ляпон М.В. Смысловая структура сложного предложения и текста. М., “Наука”, 1986, 200 с.
- (11). Туранский И.И. Семантическая категория интенсивности в английском языке. М., “Вышш. школа”, 1990, 173 с.
- (12). Федотова С.О. Градуальні особливості іменників стану (на матеріалі російської мови). Автореф. дис. ... канд. филол. наук, 10.02.01, Харк. держ. ун-т., Харків, 1995, 21 с.
- (13). Шейгал Е.И. Градация в лексической семантике. Учебное пособие к спецкурсу. Куйбышев, Куйбыш. гос. пед. ин-т, 1990, 96 с.
- (14). Bolinger D. Degree words. The Hague – Paris, Mouton, 1972, 324 p.
- (15). Sapir E. Grading. A study in semantics. Philosophy of Science. 1944, vol. II, № 2, p. 93 – 116.

Matyakubov Oybek Quralbayevich (UrDU akademik litseyi fransuz tili o‘qituvchisi, BuxDU mustaqil tadqiqotchisi: e-mail: matyakubov.o@mail.ru)

MODALLIK KATEGORIYASINING RIVOJLANISHIDA TIL VA MADANIYATNING ROLI

Аннотация. Mazkur maqolada tilshunoslikda modallik kategoriyasining rivojlanishida til va madaniyatning roli haqida fikr yuritiladi, nazariy asoslari tadqiq etiladi va ishning dolzarbligi o‘rganiladi. Tilshunoslikda mavjud bo‘lgan modallik kategoriyasiga oid ilmiy tadqiqotlar tahlil qilinadi, olimlarning nazariy qarashlari bir tizimga solinadi.

Калит so‘zlar: *ontologik birlik, milliy mentalitet, sotsiolingvistika, lingvokulturologiya, psixolingvistika, madaniyatlararo kommunikatsiya, gnoseologik modallik, milliy obrazlar, konseptual tahlil.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается роль языка и культуры в развитии категории модальности в лингвистике, исследуются ее теоретические основы, а также обосновывается актуальность работы. Анализируются научные исследования по категории модальности, существующие в лингвистике, теоретические взгляды ученых сводятся в одну систему.*

Ключевые слова: *онтологическое единство, национальный менталитет, социолингвистика, лингвокультурология, психолингвистика, межкультурная коммуникация, гносеологическая модальность, национальные образы, концептуальный анализ.*

Annotation. *This article explores the role of language and culture in the development of the category of modality in linguistics, researches its theoretical foundations and examines the relevance of the work. Scientific studies on the category of modality existing in linguistics are analyzed, theoretical views of scientists are put into one system.*

Key words: *ontological unity, national mentality, sociolinguistics, linguoculturology, psycholinguistics, intercultural communication, epistemological modality, national images, conceptual analysis.*

Kirish. Ma'lumki, insoniyat taraqqiyoti tarixida vujudga kelgan turli madaniyatlarning o'zaro ta'siri va bir-birini boyitishi masalalari ham madaniyatshunoslik fani doirasida, qolaversa, insoniyat hayotining turli tomonlari bilan bog'liq madaniy tushunchalarni yaxlit holda, bir tizim sifatida o'rganadi. Madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan esa xalq og'zaki ijodi janrlarining badiiy-estetik ahamiyati va mahalliy xalq turmushidagi roli, ijtimoiy vazifasi ma'naviy meros sifatida ahamiyat kasb etadi. Madaniyat juda murakkab, serqirra, doimo rivojlanib boradigan ijtimoiy hodisa hisoblanadi. Til madaniyatning ahamiyatli bir bo'lagi sifatida muloqot jarayonida milliy madaniyatni aks ettiradi. Shu sababdan ham tilshunoslikda hamisha til va madaniyatning o'zaro aloqadorligi masalasiga, millatning o'ziga xos urf-odati, an'anasi, madaniyatining bir bo'lagi bo'lgan nutqni normaga solish hamda qonun-qoidalarga rioya qilinishi muammolariga e'tibor qaratib kelingan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ma'lumotlarda keltirilishicha, «Lingvomadaniyatshunoslik» atamasi V.N.Teliya boshchiligidagi tilshunoslik maktabida olib borilgan ishlar natijasida vujudga kelgan.

Lingvomadaniyat zamonaviy tilshunoslikning yo'nalishlaridan biri bo'lib, tilshunoslik va madaniyatshunoslikning tutashgan qismini o'rganadigan soha hisoblanadi.

Til mentalitet, an'ana va odatlarni hamda o'ziga xos olamni tushunish usulini aynan til orqali qabul qiladigan insonni shakllantiruvchi quroldir. Madaniyatning bir tomonlama tilga ta'siri yoki tilning madaniyatga ta'siri g'oyalari til va madaniyatning o'zaro bog'liqligi va aloqasi, ularning ontologik birlik ekanligini tasdiqlashga yordam beradi.

Til va madaniyatning o'zaro aloqasi mohiyatini anglab yetish uchun «madaniyat» tushunchasini aniqlashtirib olish lozim bo'lar ekan, modallikning turli-tuman, rang-barang semantikasi til va madaniyatning tipologik xususiyatlarni ochib berishga, ularni ifodalashda lisoniy vositalar ichki lisoniy dunyo manzarasining milliy xususiyatini aniq aks ettirishga imkon beradi.

Tilning fikrlashga nisbatan faol munosabatda bo'lishi haqidagi g'oyani olg'a surishga harakat qilganlarning birinchi qatorida E.Sepir va B.L.Uorf turadi. Bu tilshunoslarning til hukmronligi to'g'risidagi qarashlari shunchalik keng tarqalganki, u ma'lum ma'noda borliqni barpo etishga qodir degan xulosani beradi: «Inson zoti faqat obyektiv dunyo va jamoa faoliyati olamidagina yashamaydi. Inson muayyan darajada jamiyatning muloqot va o'zini-o'zi bildirish vositasi sifatidagi, muayyan bir tilning hukmronligi ostida bo'ladi» [8;53-b.].

Ernest Kassirer nazarida, insonning bilish faoliyatiga borliqni xuddi ko'zgudek aks ettiruvchi emas, balki predmetlarning ichki yoki tashqi mohiyatini aks ettiruvchi hodisa sifatida qaralishi lozimligi uqdiriladi. «...faoliyatni, yaxshisi, tasavvur va idrokni uyg'otadigan yorug'lik manbayiga o'xshatish ma'qul: yorug'lik qanchalik ravshan bo'lsa, manba shu qadar kuchli bo'ladi va biz predmetni shunchalik aniq ko'ramiz [13;127-b.].

Professor N.Mahmudovning «Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab...» nomli maqolasida lingvokulturologiya, umuman, antropotsentrik paradigmaning mohiyati va bu boradagi muammolar chuqur va asosli yoritib berilgan [7;16-b.].

D.Xudoyberganova ushbu maqolani o'zbek tilshunosligida «...lingvokulturologiya haqida jiddiy mulohazalar bayon qilingan birinchi asar» [11;34-b.] sifatida baholash mumkinligini ta'kidlagan. Lingvokulturologiyaning bevosita matn bilan bog'liq jihatiga kelsak, shuni aytish lozimki, «Matn ham boshqa til birliklari qatorida bu sohaning tadqiq obyektlaridan biri hisoblanadi» [12;12-b.].

V.A.Maslovaning qayd etishicha, bugungi kunga kelib, «...millat madaniyatining tilda namoyon bo'lishini o'rganuvchi lingvomadaniyatshunoslik mustaqil fan sohasi» [6;8-b.] hisoblanadi. V.A.Maslova fikricha, «Lingvomadaniyat – xalq madaniyatining tilda o'r-nashib, unda aks etadigan ko'rinishlarini o'rganadi, tilni madaniyat hodisasi sifatida o'rganadi, olamni milliy til orqali ko'rish, til o'ziga xos milliy mentalitetning ifodasi sifatida namoyon bo'lish demakdir» [6;19-b.].

Har bir xalqning o'z tabiati, turmush sharoiti, urf-odati, madaniyati va san'atida bo'lgani kabi, e'taklarida ham o'ziga xoslik mavjud. Har bir xalqning orzu-niyatlari bir-biriga o'xshash bo'lsa-da, lekin o'z milliylik xususiyatiga ham egadir. Har bir millat milliy o'ziga xosligi hamda o'z madaniyati bilan boshqa millatlardan ajralib turadi. Bunda, shubhasiz, uning tili ham madaniyatining bir ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladi. Darhaqiqat, millat madaniyatining yuksalishi, uning tarixiy an'analari, qadriyatlarini, xotirasini namoyon etishda tilning ahamiyati beqiyos.

Til va madaniyatning bir-biriga munosabatini tavsiflash jarayoni haqida turli xil fikr-mulohazalarga duch kelish mumkin, chunki bu ikki tushunchaning o'zaro munosabati keng qamrovli va bir necha yillar davomida olimlarning diqqati markazidan o'rin olib kelmoqda. Avvalgi va hozirgi tadqiqotlar natijalarini

umumlashtirib, til va madaniyat ikkisi bir butunlikni tashkil etadi deb aytish mumkin. Ular o'zaro bir-birini taqazo etadi, shuningdek, bir-birini to'ldirib keladi.

Ma'lumki, til madaniyatning tarkibiy qismi, uning quroli bo'lishi mumkin, til madaniyat ruhining ifodasi hamda madaniyat mavjudligining o'ziga xos usuli hamdir. Til va madaniyatning o'zaro munosabatini uzoq yillar davomida o'rganish va tahlil qilish natijasida umumiy tilshunoslik, adabiyotshunoslik, psixologiya, falsafa kabi fanlarning yangidan yangi qirralari ochildi hamda ular lingvokulturologiya, etnolingvistika, sosiolingvistika, psixolingvistika kabi zamonaviy fanlarning shakllanishi va rivojlanishiga asos bo'ldi, deyish mumkin.

V.V.Vorobyevning ta'kidlaganiga qaraganda, «...bugungi kunda lingvomadaniyatshunoslikni ma'lum bir madaniy boyliklarni saralab olib o'rganuvchi, nutqning vujudga kelishi hamda qabul qilinishining jonli kommunikativ jarayonlarini tadqiq qiluvchi, nutqiy o'ziga xoslik va milliy mentalitet tajribasini qamrab olgan, dunyo manzarasini nutq orqali tizimlashtirib tasvirlanishini bera oladigan yangi filologik fan sohasi, deb hisoblash mumkin» [2;331-b.]. Mazkur yo'nalish madaniyat va tilni birdek ahamiyatli o'ringa olib chiqadi. Ma'lumotlarda aytilganidek, bunda madaniyat asosiy mazmun deyilsa, til ana shu mazmuni shakllantiruvchi forma hisoblanadi.

Aytish joizki, madaniyat inson jamiyat a'zosi sifatida o'zlashtirgan bilimlarni, ishonch-e'tiqodlarni, san'atni, axloq va qonunlarni, urf-odatlarini, shuningdek, uning boshqa qobiliyati va ko'nikmalarini o'z ichiga olgan majmua hisoblanadi.

«Madaniyat – bu millatning o'zigagina xos tarixiy xotirasidir. Til esa ana shu xotirani avloddan avlodga yetkazib, saqlab kelayotgan vosita» [9;226-b.]. Xususan, lingvokulturologiya yoxud lingvomadaniyatshunoslik fanining ijtimoiy fanlar orasida o'zining alohida ahamiyatiga ega ekanligi e'tiborga molikdir. Ma'lumki, lingvomadaniyatshunoslik filologik soha mutaxassislarining til o'rgatish jarayonida olib boradigan faoliyatlarining yanada samarali bo'lishini ta'minlab beradi, ya'ni, chet tillarni o'qitish jarayonida tushunchaviy (madaniy) va lisoniy dunyoqarashning o'zaro ta'siri va bog'liqligiga alohida e'tibor qaratish talabalarini ushbu tilda so'zlovchining dunyoqarashi nuqtai nazaridan tilni o'rganishga undaydi. O'rganilayotgan til bilan birga milliy madaniy dunyoqarashni anglash, bu o'sha tilda so'zlashuvchi xalqning dunyoqarashiga singish demakdir.

Madaniyatning tilga o'z ta'sirini o'tkazishini o'rganishda sotsiolingvistika, lingvokulturologiya, psixolingvistika, madaniyatlararo kommunikatsiya nazariyalari asos qilib olinadi.

I.S.Uluxanov esa, o'z navbatida, til va madaniyatni bir-biridan ajratilgan, umumiy belgilarga ega bo'lmagan ikki kategoriya sifatida ko'radi [10;221-b.]. Madaniyatshunos olim Kravchenkoning fikricha, «Til xalq madaniyatining mahsuli emas, balki ushbu madaniyatning yaralishi uchun zarur bo'lgan omildir» [4;90-b.], ya'ni madaniyat til materiali asosida yuzaga keladi. Muhimi shuki, turmush madaniyati faqat so'zlardangina iborat bo'lmay, urf-odat va an'analar, axloq normasi va turmush ramzlarini o'z ichiga oladi. Lekin bu tizimda tilning o'rni alohida mavqeda turadi.

Ta'kidlash lozimki, zamonaviy tilshunoslikda yetakchi o'rinda tilni anglash emas, balki til, madaniyat va shaxsning o'zaro munosabatlarini o'rganish taqozo etiladi, bir-birini tushunish muammosi o'rta tushadi. Ko'rsatilgan uchlikning bir-biri bilan bo'lgan o'zaro munosabatlari tilshunoslik madaniyati (lingvokulturologiya) sohasida tilning milliy-madaniy o'ziga xosligini o'rganishda alohida muhim jihatni kasb etadi.

Shu o'rinda XIX asr filologlari tilni ruhiy darmon sifatida tushunganlarini e'tirof etish zarur. Gumboldt: «Til bu inson tashqi hamda ichki dunyosini o'zaro bog'lovchi hodisadir», deya ta'rif beradi [3;256-b.].

Mazkur masalada V.Maslovaning «...til bu madaniyatning omili, birinchidan, til biz avlodlarimizdan meros qilib olgan madaniyatning asosiy qismidir, ikkinchidan, til vositasida madaniyatni o'zlashtiramiz, uchinchidan, til – madaniyat, fan, adabiyot, dinning mohiyatini tushunish vositasidir» [6;62-b.], degan qarashlarini keltirishimiz mumkin.

Shuningdek, V.Krasnix o'zining «Etnopsixolingvistika va lingvokulturologiya» asarida: «Lingvokulturologiya «tafakkur va til majmuasi xususiyatlarini, lisoniy anglash milliy dunyoqarashni o'rganish bilan bevosita bog'liq, madaniyatning tilda aks etishi va unda muhrlanib qolishini o'rganuvchi soha» [5;79-b.], degan fikrni aytadi.

Natijalar. Tahlillar natijasida shuni aytish mumkinki, modallik kategoriyasining rivojlanishida til va madaniyatning o'rni katta ahamiyatga ega. S.S.Vaulina «til, bir hisobda, voqelikni to'g'ridan to'g'ri emas, balki o'zining tuzilishi orqali aks ettiradi, tildagi modallikni «ikkita har xil qatlamdan, ontologik va gnoseologik modalliklardan tashkil topgan keng semantik kategoriya» [1;143-b.] sifatida ta'riflaydi. Ontologik

modallik voqea-hodisani nomlash bilan bog'liq bo'lsa, gnoseologik (borliqning aniqligi, manbayi, shakllari) modallik esa voqea-hodisa haqidagi ma'lumotga «pragmatik» («tashqi faoliyatga qarab») baho beradi.

Til va madaniyatning o'zaro munosabatlari natijasi – bu til va madaniyatdagi dunyo tasviri. Dunyo tasviri tushunchasiga insonning dunyo haqidagi tasavvurlari kiradi. Konseptlarning yuzaga kelishiga sabab – bu bizni o'rab turgan atrof-olam obyektlari va ularning xususiyatlari haqidagi ma'lumotlarning tuzilishi bilan bog'liq jarayonlardir.

Muhokama. Modallik kategoriyasini qiyoslashda tillararo lingvomadaniy farqlar yorqin ifodalanadi, zero modallik milliy obrazlar, ya'ni turli xalqlarning madaniy konseptlari bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Bu borada lingvomadaniyatshunoslikda har bir madaniyatning milliy qadriyatlarini asosida o'ziga xos «konseptini» tadqiq etish imkoniyatlarini tadqiq etish konseptual tahlil haqida to'liq ma'lumot olish, modallik kategoriyasini kognitiv va lingvomadaniy yondashuvlar asosida qiyosiy tadqiqi ma'lum bir jamiyatga xos milliy mentalitetni lingvistik jihatdan tahlil etish imkoniyatini beradi.

Modallik kategoriyasi adabiyotning barcha sohalarini: badiiy matnlar, gazeta matnlari, she'riy matnlar, dialogik nutq, ayniqsa, ertaklar matnida modallik kategoriyasining lingvokognitiv va lingvomadaniy, qolaversa, modallikning turli-tuman, rang-barang semantikasi tilning tipologik xususiyatlarni ochib berishga, shuningdek, ularni ifodalashda lisoniy vositalar ichki lisoniy dunyo manzarasining milliy xususiyatini aniq aks ettirishga, bir so'z bilan aytganda, til va madaniyatning o'zaro munosabatlari natijasi anglashga imkon yaratadi.

Xulosa. Til va madaniyatning o'zaro aloqasi va o'zaro bog'liqligi, modallik kategoriyasining rivojlantirishida til va madaniyatning roli masalasi haqida fikr yuritish ekanmiz, bu muammolar ham muloqotning shakli va mahsuldorligini o'zgartirishda, ham chet tillarni o'qitishda muhim omil bo'lib xizmat qilishini ta'kidlash joizdir. Qolaversa, til tarixiy xotirani, avlodlar o'rtasidagi uzviylikni ta'minlovchi ko'priklarni hisoblantiradi, til o'rganish jahonning ilg'or texnika va texnologiyalarini, sara bilim va tajribalarini yurtimizga olib kelish va xorijiy davlatlar bilan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy, fan-ta'lim sohasida bevosita samarali hamkorlik qilish imkoniyatini yanada kengaytiradi, mamlakatlar, millatlar o'rtasidagi aloqalarni yanada mustahkamlaydi.

Demak, ma'lum bir tilda so'zlashuvchi kishi nafaqat til tashuvchisi, balki shu tilda so'zlashuvchi millat madaniyatining ham tashuvchisi vazifasini bajaradi. Shu sababdan til millat vakilining milliy-madaniy mentalitetini namoyon etish xususiyatiga egadir. Zero, lingvokulturologiya lisoniy faktlarni ma'naviy-madaniy xususiyatlari orqali tadqiq etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Ваулина С.С. Эволюция средств выражения модальности в русском языке. Л., изд-во ЛГУ, 1988, 143 с.
- (2). Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы. М., изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 1997, 331 с.
- (3). Гумбольдт В.Ф. Язык и философия культуры (общ. ред. А.В.Гулыги и Г.В.Рашишвили). М., «Прогресс», 1985, 256 с.
- (4). Кравченко А.И. Культурология. М., Акад. проект, 2001, 494, 90 с.
- (5). Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология как конститuenty новой научной парадигмы. Сфера языка и прагматика речевого общения. Сб. науч. тр. М., «Высшая школа», 2000, 398 с.
- (6). Маслова В.А. Лингвокультурология. М., 2001, 8, 19, 62 с.
- (7). Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадкики йўллари тизмидан. «Ўзбек тили ва адабиёти», Т., 2012, №5, 3 – 16-бетлар.
- (8). Тарасов Б.Ф. Язык как средство трансляции культуры. М., «Наука», 2000, 53 с.
- (9). Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М., «Языки русской культуры», 1996, 226 – 288 с.
- (10). Улуханов И.С. Единицы словарной системы русского языка и их лексическая реализация. М., «Наука», 1996, 221 с.
- (11). Худойберганова Д. Матнинг антропоцентрик тадкики. Т., «Фан», 2013, 34-бет.
- (12). Худойберганова Д.С. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик тадкики. Док. дисс. автореферати, Тошкент, 2015, 12-бет.
- (13). Ernest Cassirer. English translation. 1923, с. 127. Essai sur l'homme, trad. Norbert Massa, Paris, Minuit, 1975.

**Qahramonova Sevara (Shahrisabz davlat Pedagogika instituti o'qituvchisi;
e-mail: qahramonovasevara5@gmail.com)**

O'ZBEK TILINING IZOHLI LUG'ATLARIDAGI "KAMSITISH" SEMALI SO'ZLARINING SHAKLIY-STRUKTUR TAVSIFI

***Annotatsiya.** Til inson ma'naviyati, axloqi bilan bevosita bog'liq. Til leksik boyligini tadqiq qilish, uning muayyan guruhlarini o'rganish, har xil nutq vaziyatlarida qo'llay olish ko'nikmalari shakllanishiga yordam beradi. Jumladan, "kamsitish" semali so'zlarni tadqiq qilish, ularning leksikografik talqinini mukammallashtirish muloqot bilan bog'liq ziddiyatli vaziyatlarning oldini olishga, shaxslararo munosabatlarining me'yorlashishiga hissa qo'shadi. Bunday tadqiqotlar natijalari shaxs ma'naviyati yuksalishiga xizmat qiladi.*

***Kalit so'zlar:** kamsitish, lug'aviy ma'no, sodda so'z, murakkab so'z, shakliy-struktur tavsif.*

ФОРМАЛЬНО-СТРУКТУРНОЕ ОПИСАНИЕ СЛОВ С СЕМОЙ

«ДИСКРИМИНАЦИЯ» В ТОЛЬКОВЫХ СЛОВАРЯХ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

***Аннотация.** Язык напрямую связан с духовностью и нравственностью человека. Изучение лексического богатства языка, изучение его отдельных групп помогает развивать навыки его использования в различных речевых ситуациях. В частности, исследование слов со значением «дискриминация», совершенствование их лексикографической интерпретации будет способствовать предотвращению конфликтных ситуаций, связанных с общением, и нормализации межличностных отношений. Результаты таких исследований служат повышению духовности человека.*

***Ключевые слова:** дискриминация, лексическое значение, простое слово, сложное слово, формально-структурное описание.*

FORMAL-STRUCTURAL DESCRIPTION OF WORDS TYPE "DISCRIMINATION" IN EXPLANATORY DICTIONARIES OF THE UZBEK LANGUAGE

***Annotation.** Language is directly related to human spirituality and morality. Studying the lexical richness of a language, studying its individual groups helps develop skills in its use in various speech situations. In particular, the study of words with the meaning of "discrimination" and improvement of their lexicographic interpretation will help prevent conflict situations associated with communication and normalize interpersonal relationships. The results of such studies serve to increase human spirituality.*

***Key words:** discrimination, lexical meaning, simple word, complex word, formal structural description.*

Kirish (Introduction). Til inson axloqi, ma'naviyati va madaniyat bilan bevosita bog'liq tushuncha sifatida ham tadqiq qilinadi. Til leksik boyligi, uning muayyan guruhlarini o'rganish, tahlil qilish uni tartibga solish, turli nutq vaziyatlarida to'g'ri qo'llash imkoniyatlarini oshiradi. Leksik birliklarning shakliy-struktur xususiyatlari tahlili ham shunday tadqiqotlar sirasiga kiradi. Zero, lug'aviy birliklarning aynan shakliy xususiyatlaridan kelib chiqib, uning so'z birikmasi yoki butun boshli gap anglatadigan ma'noni o'zida jamlay olishi bilan bog'liq bo'lgan xulosalarga ega bo'lish mumkin. "Kamsitish" semali so'zlarning shakliy xususiyatlari tahlili nutqiy vaziyatlardagi ziddiyatlarning oldini olishga, shaxslarning so'z tanlash va qo'llash qobiliyatlari yaxshilanishiga xizmat qiladi. Leksikani shakliy-struktur jihatdan o'rganish o'ziga xos derivatsion jihatlarni asoslashda ham qo'l kelishi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). "Kamsitish" semali so'zlar o'zbek tilidagi izohli lug'atlarda bosh so'z vazifasida kelganda doimo so'z shaklida beriladi. Chunki "lug'at so'zligidan o'rin olgan har bir so'z bosh so'z deyilishi" [1;10-b.] uchun qo'yilgan talablar shuni taqozo qiladi. To'g'ri, "kamsitish" semali so'zlar birikmalar tarkibida kelgan o'rinlar ham izohli lug'at maqolalarida mavjud. Zero, "lug'at maqolasi bosh so'zning o'ziga tuzilgan bo'lishi yoki shu bosh so'zdan hosil qilingan yasama so'z hamda tarkibida shu so'z ham ishtirok etgan turg'un birikmalar bo'lsa, ularga tuzilgan lug'at "maqolacha"larini ham o'z ichiga olishi mumkin"ligini ham unutmaslik lozim [1;10-b.]. O'zbek tili izohli lug'atlarda keltirilgan "kamsitish" semali so'zlarni shakliy xususiyatga ko'ra, tavsif etishda ularni sodda va murakkab kabi guruhlariga ajratish an'anaviy tasnif bo'yicha tahliliy yondashuvning dastlabki bosqichi sanaladi. Bunda sodda so'zlar deganda, bir asosdan iborat so'zlar tushunilsa, birdan ortiq asosdan iborat sozlar murakkab so'zlar sifatida baholanadi. Sodda so'zlarning o'zi tub va yasamaga ajratilsa, murakkab so'zlar qo'shma, juft va takror kabi turlarga ajratiladi. Izohli lug'atlarda keltirilgan "kamsitish" semali so'zlar tuzilishiga ko'ra sodda va murakkab shaklda bo'lishi mumkin:

1) sodda tub shakldagi "kamsitish" semali so'zlar. Bu turdagi so'zlar sodda yasama so'zlar bilan asoslar sonining bittaligi bilan o'xshash, ammo ularning ikkinchisida so'z yasovchi qo'shimchalar mavhud-

ligi hisobiga derivatsiya jarayoni ham kuzatiladi. Sodda tub va sodda yasama soʻzlarning oʻzaro oʻxshash jihatlari haqida quyidagi fikrlarni keltirish oʻrinli boʻladi: “Sodda tub va sodda yasama soʻzlar, odatda, bitta lemmaga teng. Bu soʻzlarni lemmalash uchun faqat shakl yasovchi qoʻshimchalarni kesib tashlash kifoya” [2;17-b.]. Bu oʻrinda sodda tub va sodda yasama soʻzlarni korpusda lemmalashdagi mushtarakliklar haqida bayon qilingan. Demak, izohli lugʻatlarda keltirilgan sodda tub soʻzlar quyidagilar: *gumroh, kalamush, moxov, palid, qirriq, suyuq, tasqara, tirriq, tuban, shaltoq, shallaqi, sharmanda, oʻgʻrivachcha, qabih, qallob, quzgʻun, qoʻlansa, gʻalcha, gʻar, hezalak*. Sanalgan soʻzlarning aksariyati koʻchma maʼnoda qoʻllangandagina “kamsitish” semasini yuzaga chiqaradi. Chunki “soʻzning leksik maʼnosi qotib qolgan, oʻzgarimas hodisa emas, u ancha barqaror boʻlsa-da, maʼlum omillar taʼsirida, uzoq yillar davomida oʻzgarishi mumkin” [3;156-b.]. Masalan, *quzgʻun* soʻzining bosh maʼnosi izohli lugʻatlarda quyidagicha berilgan:

“**Quzgʻun 1** *zool.* Qargʻasimonlar oilasiga mansub, har qanday narsani ham yeyaveradigan, oʻlimtikxoʻr oʻtroq qush [4;357-b.].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ammo xuddi shu soʻzning koʻchma maʼnosi sifatida keltirilgan taʼrif biror shaxsga nisbatan qoʻllanishi mumkinligi, bunda “har qanday razillik, ifloslikdan qaytmaydigan yaramas, jirkanch shaxs” maʼnosini ifodalashi ham lugʻat maqolasida keltirilgan. Albatta, bu soʻzning “kamsitish” semasi yuzaga chiqishi uchun muayyan nutq vaziyati va mutanosib nutq ishtirokchilari talab etiladi. Chunki bu soʻzning haqorat maʼnosini ifodalashi ham muayyan nutq vaziyatiga bogʻliq boʻladi. Umuman olganda, sodda tub shakldagi “kamsitish” semali soʻzlar izohli lugʻatlarda, aksariyat hollarda, koʻchma maʼno ifodalovchi soʻzlar sifatida keltiriladi. Qolaversa, “kamsitish” semasi soʻzlarning, aksariyat hollarda, hosila (koʻchma) maʼnosi orqali ifodalanishi oʻzbek tili xususiyatlari, shuningdek, xalq mentaliteti bilan bogʻliq, deyishimiz mumkin;

2) sodda yasama soʻz shaklidagi “kamsitish” semali soʻzlar. “Hozirgi oʻzbek tilida yasama soʻzlar, asosan, affikslar yordamida hosil qilingan” [5;197-b.] sodda yasama soʻzlar “kamsitish” semali soʻzlar orasida ham salmoqli qismni egallashini koʻrsatadi. Bunda soʻz yasovchi morfemalarning ahamiyati katta boʻladi. Izohli lugʻatlarda keltirilgan “kamsitish” semali soʻzlar qatoriga quyidagi yasama soʻzlarni keltirish mumkin: *beibo, bemaʼni, bepadar, betsiz, beyuz, behayo, doʻzaxi, laʼnati, pastkash, savodsiz, tuban, farosatsiz, fohishaboz, xotinboz, xotinfurush, yuvindixoʻr, yuvuqsiz, yugurdak, yuzsiz, yaloqi, yaloqxoʻr, yaramas, oʻynash, oʻlimsa, qasamxoʻr, haromi, haromxoʻr*. Keltirilgan misollar shuni koʻrsatadiki, oʻzbek tilidagi sodda yasama soʻz shaklidagi “kamsitish” semali soʻzlarning aksariyati sifat turkumiga mansub. “Sifatlar narsaning belgi-xususiyatini turli nuqtayi nazardan anglatishi mumkin. Bu belgilar bevosita insonga yoki borliqdagi jonli va jonsiz narsalarga tegishli boʻlishi mumkin” [6;280-b.]. Zero, “kamsitmoq” feʼlining OʻTILdagi izohi ham mazkur lugʻaviy maʼnoni yuzaga chiqarishi uchun sifat turkumiga murojaat qilishni taqozo qiladi:

“**Kamsitmoq 1** Qadr-qiyamatini pastga tushirmoq; past, arzimas, aybli qilib koʻrsatmoq, yerga urmoq. *Birovni ikkinchi bir odam oldida har xil mazax gaplar bilan kamsitish, uning [Arabboyning] eng yaxshi koʻrgan odatlaridan edi* (P.Tursun. “Oʻqituvchi”). [*Yusufbek hoji*] *Mendan soʻrsang, Margʻlondagi na qudamiz va na kelishimizni hech bir vaj bilan kamsita olmaymiz* (A.Qodiriy. Oʻtgan kunlar).

2 Kamaytirmoq, buzmoq. *Bu oʻzgarishlar uning [Kumushning] husnini, latofatini bir zarra ham kamsitmadi, balki oʻn qayta oshirgan edilar* (A.Qodiriy. Oʻtgan kunlar).

3 Huqini **cheklam**oq, teng huquqlilikdan mahrum qilmoq [7;10-b.].

“Kamsitish” semali soʻzlarning aksariyati old qoʻshimchalar vositasida hosil qilingan. Oʻzbek tilining asrlar davomida arab, fors-tojik va boshqa tillar bilan oʻzaro aloqada boʻlishi va rivojlanishini koʻrsatuvchi vositalardan biri sifatida old qoʻshimchalar va ular vositasida hosil qilingan soʻzlarni keltirish mumkin. Chunki “old qoʻshimchalar oʻzbek tiliga fors-tojik tilidan oʻzlashgan” [8;64-b.]. Izohli lugʻatda keltirilgan va old qoʻshimchalar vositasida hosil qilingan “kamsitish” semali soʻzlar, asosan, [old qoʻshimcha+ot] qolipida shakllangan.

Maʼlumki, murakkab soʻzlar asoslar sonining birdan ortiqligi bilan sodda tuzilishli soʻzlardan ajralib turadi. Jumladan, juft soʻzlar “mustaqil leksik maʼnoli yoki leksik maʼnoga ega boʻlmagan ikki qismning teng bogʻlanishi asosida tashkil topib, umumlashtirish, jamlik kabi maʼnolarni ifodalovchi soʻz” [9;40-b.] sifatida gap qurilishida muhim ahamiyat kasb etadi. “Juft soʻzlar har qanday tilda mavjud boʻlib, qaysidir maʼnoda oʻsha tilning boyishi uchun ham oʻzining salmoqli hissasini qoʻshadi. Juft soʻzlar faqatgina kundalik hayotimizdagi kundalik nutqimizdagina qoʻllanilib qolmasdan, balki badiiy adabiyotda ham oʻz ifodasini topishi, juft soʻzlarning tilda oʻziga xos dolzarbliklar kasb etishini yaqqol namoyon etadi”. Bunday soʻzlarning muayyan lugʻaviy guruhga mansub Izohli lugʻatlarda keltirilgan quyidagi juft soʻzlarda “kamsitish” semasi mavjud, deyishimiz mumkin: *aft-bashara, bilar-bilmas, bekas-benavo, burushiq-tirishiq,*

bo'lar-bo'lmas, bo'sh-bayov, turq-atvor, entak-tentak, ezma-churuk, turq-atvor, chatoq-chutoq, chakki-chukki, tepsa-tebranmas, telba-teskari kabi. Juft so'zlarni hosil qiluvchi birliklarning har ikkalasi mustaqil qo'llanishi, ulardan faqat bittasi mustaqil qo'llanishi yoki har ikkala qismi mustaqil qo'llanmasligi mumkin. Shunga ko'ra, "kamsitish" semali juft so'zlar ham ichki guruhlariga ajraladi. O'rganishlar natijasi izohli lug'atlarda keltirilgan "kamsitish" semali juft so'zlarning aksariyati har ikkala qismi mustaqil qo'llanishi mumkin bo'lgan so'zlardan tuzilganligini ko'rsatdi. Shuningdek, bir qismi yakka qo'llanmaydigan "kamsitish" semali so'zlar ham o'zbek tili izohli lug'atlarida uchraydi: *chatoq-chutoq, chakki-chukki, ezma-churuk* kabi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Albatta, "kamsitish" semali juft so'zlar sifatida keltirilgan so'zlar har qanday o'rinda ham tadqiq qilayotganimiz ma'noni beravermaydi. Bu uchun shunga mos nutq vaziyati talab etiladi. Masalan, *aft-bashara* so'zi kattalar tomonidan yosh bolalarga nisbatan (deylik, ota-ona tomonidan o'z farzandiga nisbatan) qo'llanganda so'zdagi "kamsitish" semasi yuzaga chiqmaydi. Ammo bu so'z voyaga yetgan shaxslar orasida qo'llanilsa, bir shaxs tomonidan boshqasining qadr-qimmatiga yerga urilishi, kamsitilishiga sabab bo'ladi. Qolaversa, bu so'z nutq vaziyatiga ko'ra, insonning nafaqat tashqi ko'rinishi (odam boshining old qismi; yuz, bet [1;119-b.], balki ichki dunyosini ham aks ettirishi mumkin (*aft-basharasini ochib tashlamoq* kabi birikuvlarda shu holatni kuzatishimiz mumkin). Juft so'zlar shaklan ikki asosdan tuzilsa ham, bir urg'u bilan talaffuz qilinishi haqida tilshunoslikka oid darslik va qo'llanmalarda bayon qilingan [10;11-b.]. Juft so'zlarning mazmuniy munosabatidan kelib chiqib, "kamsitish" semali juft so'zlarda quyidagi munosabatlar kuzatiladi:

a) ma'nodosh so'zlar orasida: *aft-bashara, burishiq-tirishiq*;

b) nisbiy zid ma'no ifodalovchi so'zlar orasida: *bilar-bilmas, bo'lar-bo'lmas*.

Bir qismi yakka qo'llanmaydigan juft so'zlarda, tabiiyki, mazmuniy munosabatlar kuzatilmaydi.

Murakkab so'zlar orasida qo'shma so'zlar alohida ahamiyatga ega. Qo'shma so'zlar tilning tarixiy taraqqiyoti natijasi hisoblanadi. Chunki qo'shma so'zlarning har birida yangi ma'noli yangi so'z hosil bo'ladi. Juft va takroriy so'zlarda bunday holat har doim ham kuzatilmaydi. Qo'shma, juft va takroriy so'zlar haqida fikr bildirar ekan, A.Hojiyev qo'shma so'zni leksik hodisa, juft va takror so'zlarni esa to'la ma'noda leksik hodisa bo'la olmasligini ta'kidlaydi [12;55-b.]. O'zbek tilidagi izohli lug'atlarda keltirilgan quyidagi qo'shma so'zlar jonli nutqda qo'llanganda "kamsitish" ma'nosi ifodalanishi mumkin: *jinnivachcha, surbet, shaytonbachcha, yakkamoxov, o'g'rivachcha, qizitaloq, qiztalov, g'arvachcha* kabi. Keltirilgan qo'shma so'zlarning qoliplari [sifat+ot], [ot+ot] shaklida ekanligini ko'rishimiz mumkin. Umuman olganda, qo'shma so'zlar o'zbek tilidagi mustaqil so'z turkumlarining barchasida mavjud. Qo'shma so'zlar birdan ortiq so'zlarning qo'shilishidan hosil bo'lganligi tufayli tilshunoslikka oid qo'llanmalarda kompozitsion usulda yasalgan so'zlar sifatida baholanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Umuman olganda, "kamsitish" semali so'zlar izohli lug'atlarda sodda tub, sodda yasama, juft va qo'shma shakllarda shakllarda bosh so'z sifatida lug'at maqolasiga kiritiladi. Bu so'zlarning ba'zilar bosh ma'nosi orqali "kamsitish" ma'nosini ifodalay olsa, ba'zilar hosila ma'nosi vositasida bu ma'nosini yuzaga chiqaradi. Anglashiladiki, "kamsitish" semali so'zlar shu ma'nosini yuzaga chiqarishi uchun nolisoniy omillar hamkorligi ham talab etiladi. Bu o'zbek tili xususiyatlari va xalqimizning mentaliteti bilan bog'liq. Zero, o'zbek tilida to'g'ridan to'g'ri boshqa bir shaxsni kamsitish, haqorat qilish kam uchraydigan hodisa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик, 1-жилд, Тошкент, ЎзМЭ, 2020, 680-бет.
- (2). Elov B., Hamroyeva Sh., Xusainova Z. O'zbek tilidagi turli tuzilishli so'zlarni lemmalash usullari. "O'zbek tili milliy va ta'limiy korpusining nazariy va amaliy masalalari" mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari, Toshkent, 2023, 5-may, 17-bet.
- (3). Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, "Talqin", 2005, 272-bet.
- (4). Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик, 5-жилд, Тошкент, ЎзМЭ, 2020, 688-бет.
- (5). Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 12 жилдлик, 8-жилд, Тошкент, ЎзМЭ, 2004, 704-бет.
- (6). Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, "Ўзбекистон", 1992, 399-бет.
- (7). Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик, 2-жилд, Тошкент, ЎзМЭ, 2020, 671-бет.
- (8). Hamroyeva O. Ona tili. Toshkent, Akademyashr, 2016, 335-bet.

Shavkatov Sherzod Shavkatovich (Navoiy davlat Pedagogika instituti o'qituvchisi;

E-mail: sherzodbek.shavkatov.uzb@gmail.com)

Toshkent amaliy fanlar universiteti professori B.R.Mengliyev taqrizi asosida

INGLIZ TILIDA FE'LNI FE'LGA BOG'LOVCHI VOSITA SIFATIDA INFINITIV VA GERUNDIYNING O'RGANILISHI

Annotatsiya. Ingliz tilida ikki fe'l o'zaro birikishi uchun ulardan biri muayyan shaklda bo'lishi talab etiladi. Chunki fe'l boshqa so'zlarni o'z atrofida uyushtirishga xoslangan turkum hisoblanadi. Fe'l+fe'l birikuvida tobe maqomdagi fe'l shunday xususiyatga ega turkumlarga yaqinlashadi. Ammo bunday so'zlarda fe'l turkumiga xos xususiyatlar ham saqlanib qoladi. Ingliz tilida fe'lning bunday shakllari o'rganilishi uzoq tarixga ega.

Kalit so'zlar: gerundiy, infinitive, fe'l, bog'lovchi vosita, gibridd shakl.

ИЗУЧЕНИЕ ИНФИНИТИВА И GERUNDИЯ КАК СРЕДСТВ СВЯЗИ ГЛАГОЛОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В английском языке, чтобы спрягаться два глагола, один из них должен быть в определенной форме. Потому что глагол – это группа, которая организует вокруг себя другие слова. В сочетании [глагол+глагол] глагол в подчинительной позиции приближается к категориям с такими характеристиками. Но в таких словах сохраняются и характеристики глагольной группы. Изучение таких глагольных форм в английском языке имеет долгую историю.

Ключевые слова: герундий, инфинитив, глагол, союз, гибридная форма.

STUDYING THE INFINITIVE AND GERUND AS MEANS OF CONNECTING VERBS IN THE ENGLISH LANGUAGE

Annotation. In English, in order to conjugate two verbs, one of them must be in a certain form. Because a verb is a group that organizes other words around itself. In the combination [verb+verb], the verb in subordinating position approaches categories with such characteristics. But in such words the characteristics of the verb group are also preserved. The study of such verb forms in English has a long history.

Key words: gerund, infinitive, verb, conjunction, hybrid form.

Kirish (Introduction). So'zlarning o'zaro birikishini o'rganish bevosita so'z ma'nosini o'rganish bilan bog'liq hodisa bo'lganligi tufayli ham tilshunoslarning doimiy diqqat markazida bo'lib kelgan masalalardandir. Birn necha yuz yilliklar davomida sintagmatikaga oid to'plangan ma'lumotlar o'tgan asrning boshlarida nazariy sintagmatika, birikuvchanlik va valentlik nazariyasi kabi fan tarmoqlarining shakllanishi va taraqqiy etishi uchun asos vazifasini bajardi. Sanalgan fan tarmoqlariga qiziqish kuchaygandan kuchayib bordi. Chunki tilshunoslikning eng muhim obyekti bo'lgan so'z tadqiqi uning birikuvchanlik xususiyatlarini o'rganmasdan amalga oshmasligi aniq. Masalan, ingliz tilidagi *to catch* fe'lining "jalb qilmoq" ma'nosi mavjud ekanligi *someone's eye* so'zlari bilan birikkandagina yuzaga chiqadi. Zero, *to catch someone's eye* birikmasida fe'l "jalb qilmoq" ma'nosini ifodalaydi. Anglashiladiki, so'z birikmalardagini o'zining barcha leksik-grammatik xususiyatlarini namoyon etadi. "Jahon tilshunosligida ilmiy qarashlar yo'nalishi va aniq maqsadlar oqimining o'zgarishi, zamonaviy tilshunoslikda inson omili yetakchilik qiladigan antroposentrik yo'nalishning shakllanishi va rivojlanishi kognitiv tarmoqlarning taraqqiy etishi sintagmatikaga, so'zlar birikuvchi, shuningdek, valentlik nazariyasiga e'tibor yanada kuchayishi lozimligini ko'rsatmoqda" [1;15-b.].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Dunyo tilshunosligida so'zlarni biriktiruvchi vositalarning o'rganilishi bevosita so'zlar birikuvining tadqiqi bilan bog'liq holda amalga oshirilganligi, tabiiy holdir. Chunki biriktiruvchi vositalar birikmalarni hosil qilgandagina o'z mohiyatini namoyon qiladi. Ingliz tilidagi so'zlarning birikuvchi masalasi bilan amerikalik olim L.Blumfeld birinchilardan bo'lib shug'ullangan edi. Olim so'zlar birikuvchi tushunchasini muayyan so'zlar guruhi bilan chegaralamaslikni taklif etadi. L.Blumfeldning fikriga ko'ra, birdan ortiq so'zdan iborat sintaktik birliklarni ikki guruhga ajratish mumkin: 1) endotsentrik birikmalar; 2) ekzotsentrik birikmalar [2;194–195-b.]. Bunda endotsentrik birikma sifatida tarkibidagi istalgan so'z boshqa birikmada butun birikmaning o'rnida qo'llana oladigan birikmalar baholanadi. Boshqacha aytganda, birikmadagi istalgan so'z keyingi gap yoki birikma tarkibida endotsentrik birikmaning ma'nosini anglatadi. Masalan, *go swimming* (*suzishga bormoq*), *enjoy dancing* (*raqs tushishdan zavqlanmoq*) fe'l+fe'l birikmasi endotsentrik birikmalar hisoblanadi. Umuman olganda, L.Blumfeldning so'z va uning birikuvchanligi tadqiqiga qo'shgan hissasi va erishgan natijalari keyingi tadqiqotlar uchun asos vazifasini bajardi. Olimning so'zlar birikuvchi haqidagi fikrlari, misollarda ko'rib o'tilganidek, fe'l+fe'l shaklidagi birikuvlarga ham taalluqli edi. So'zlarning, xususan, fe'llarning o'zaro birikuvini L.Blumfelddan keyin G.Suit, Ch.Xokket kabi olimlar tomonidan taqiq qilindi [3;4-b.]. Jumladan, G.

Suit o'tgan asrning boshida so'z birikmasi ma'nosini beruvchi, ammo ko'p ma'noli atamaga aylangan *phrase* atamasi o'rniga word group, word cluster atamalarini qo'llashni taklif etadi. Ch.Xokket esa L.Blumfeldning endotsentrik birikmasi sifatida ajratgan birikmalarini yana ichki guruhlarga ajratdi.

Ingliz tilida fe+fel ko'rinishidagi birikmalarni hosil qilishda bir qancha vositalardan foydalanish mumkin. Masalan, 1) fe'ning bosh shakli (infinitiv); 2) gerundiy (harakat nomi); 3) iboraviy fe'llar; 4) modal fe'llar. Bu vositalarni o'rganish bosqichlarini tahlil qilish fe'l+fe'l shaklidagi birikmalarning mohiyatini chuqurroq anglash imkonini beradi. Sanalgan ingliz tilidagi fe'lni fe'lga bog'lovchi vositalarning har biri chuqur o'rganilgan. Infinitivning bizning tadqiqotimiz uchun zarur bo'lgan sintaktik xususiyatlari O. Yespersen, J.Nesfield, E.Sonnenshayn, A.Eshton, D.Bolinger, E.Anderson, P.Dafley kabi olimlar tomonidan tadqiq qilingan [5;6;7;8;9].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Fe'ning gerundiy (the Gerund) shakli ham ingliz tilida fe'lni fe'lga bog'lashda xizmat qilishi mumkin. Gerundiy ham infinitiv singari fe'ning shaxssiz shakli hisoblanadi. Bu shakldagi fe'l o'z xususiyatlariga ko'ra, ot so'z turkumiga o'xshaydi. Buni gerundiyning gap tarkibidagi sintaktik vazifalarida ko'rishimiz mumkin. Ya'ni, gerundiyning gapda ega (*Swimming is my favority activity*), ot kesim (*A beneficial activity for health is walking*), to'ldiruvchi (*I remember reading this book*) vazifasida kelishi uning otga xos sintaktik xususiyati hisoblanadi. Shuni ta'kidlash lozimki, gerundiy infinitivga nisbatan otga yaqinroq fe'l shakli hisoblanadi. Gerundiy shaklidagi fe'ning predloglar bilan birikishi (*I am interested in learning new languages*), ba'zi olmoshlarni tobe qilib kelishi (*Their taking part in the charity event is greatly appreciated*) infinitivda mavjud bo'lgan ot turkumiga xos xususiyatlar ekanligi fikrimizni dalillaydi. Gerundiyning o'rganilishi uning ham ot, ham fe'l turkumi xususiyatlariga egaligi bilan bog'liq. Ingliz tilidagi gerundiyl birikmalar tadqiqi qarama-qarshi fikrlarga boyligi bilan ajralib turadi [16;312-b.]. Tilshunoslar gerundiyning kelib chiqishi, turli tillarda qo'llanishi, gapdagi vazifasini qiyoslaydilar. Shuningdek, dunyo tilshunoligida gerundiyning tarixiy taraqqiyoti, diaxronik o'zgarishi ham tadqiq qilingan. Bu tadqiqotlarda fe'ning gerundiy shakli vaqt o'tishi bilan qanday taraqqiy etganligi, unga boshqa lingvistik omillar ta'siri tekshirildi [17;214–219-b.]. Umuman olganda, gerundiy amaliy grammatikada ham gapning struktur va semantik qismi sifatida faol o'rganildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Gerundiy fe'ning otga xoslangan shakli sifatida fe'lni fe'lga bog'lash xususiyati uning tilshunoslar diqqat markazida bo'lishiga asosiy sabablardan biri bo'ldi. Masalan, *She started laughing after reading the joke* gapida reading fe'li boshqa bir fe'l – *started* ga birikishi uchun u *-ing* shaklini, ya'ni gerundiy hosil qiluvchi shaklni qabul qilishi lozim bo'ladi. Anglashiladiki, gerundiy shakli fe'ning boshqa bir harakat bilan bog'liq belgisini bildirish uchun matnlarda qo'llanadi.

Ingliz tilida gerundiy shakli aksariyat o'rnlarda predloglar bilan birga qo'llanadi. Ma'lumki, predloglar, odatda, ot turkumiga oid so'zlar bilan birikmalarda ishtirok etadi. Shu sababli har qanday fe'l predlog bilan birikishi uchun u avval gerundiy shakliga kirishi talab etiladi. Gerundiyning predloglar bilan birga qo'llanishi tadqiqi shuni ko'rsatadiki, bunday fe'l shakli gapda vositali to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol va ot kesim vazifasini bajaradi. Predloglar bilan birikmagan fe'ning gerundiy shakli esa gapda fe'l kesim, ot kesim, vositasiz to'ldiruvchi va ega vazifalarini bajarishi mumkin. Anglashiladiki, predloglarning gerundiylga birikishi fe'ning otga xoslangan shakli sintaktik xususiyatlarini boyitadi. Shuningdek, uning semantik xususiyatlarini ham rang-barang qilishga ko'maklashadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Umuman olganda, gerundiy shaklidagi fe'ning predloglar bilan qo'llanishi uning sintaktik va semantik jihatlariga ta'sir qilishi tilshunoslarning nazaridan chetda qolgan emas. Gerundiy hosil qiluvchi shakl (*-ing*) ni boshqa morfologik shakllardan farqlash, ularning grammatik va semantik xususiyatlarini qiyoslash ham tilshunoslarni doimiy qiziqtirib kelgan masalalardan hisoblanadi. Masalan, *-ing* shakli yordamida gerundiylardan tashqari davomiylikni ifodalovchi fe'l (*She is singing*), hozirgi zamonni ifodalovchi ravish (*The running man*), harakat tarzi (*They left the house, laughing and talking*) kabilarni ifodalashi mumkin. Boshqacha aytganda, *-ing* muayyan harakat nomini (gerundiy) ifodalashdan tashqari, payt (zamon), harakat tarzi, holat kabilarni ham ifodalashi mumkin. Ularning grammatik maqomini belgilash, ya'ni, shaklning harakat nomi, ravish, sifat, otning fe'lga xoslangan, yoki aksincha, fe'ning otga xoslangan shakli ekanligini aniqlash ham tilshunoslar oldida turgan dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Ibragimov J. O'zbek tili mustaqil leksemalarining xususiy birikuvchilari va ularning modellari. Filol. fanl. dokt. (DSc) diss., Qarshi, 2023, 237-bet.
- (2). Bloomfield L. Language. Chicago, The University of Chicago Press, 1984, 565 p.
- (3). Sweet H. A New English Grammar, Logical and Historical, p. II, Oxford, 1930, p. 18–19.

- (4). Hockett Ch. A Course in Modern Linguistics, N-Y., Macmillan, 1958, p. 186.
- (5). Jespersen O. Essentials of English Grammar. London, Routledge, 1933, 387 p.
- (6). Nesfield J. Outline of English Grammar. London, Macmillan and Co Limited, 1927, 168 p.
- (7). Sonnenschein E. New English Grammar. Oxford: Oxford University Press, 1945, 483 p.
- (8). Ashton A. Mason's New English Grammar. Intermediate. London, Bell, 1921, 218 p.
- (9). Anderson E. On Verb Complementation in Written English. Lund Studies in English. Lund: CWK Gleeruo, 1985, vol 71, 293 p.
- (10). Рахимов А. Инфинитив в современном таджикском и английском языках. Дисс. канд. филол. наук, Душанбе, 2013, 122 с.
- (11). Гиясова С., Усмонов К. Субстантивные признаки инфинитива в английском и таджикском языках. Вестник ТГУПБП, 2014, № 5, с. 237 – 247.
- (12). Ефремова О. Модальная семантика инфинитива в английском языке. Дисс. канд. филол. наук, Москва, 2005, 134 с.
- (13). The Old English Version of Bede's Ecclesiastical History of the English People. Edited by Th.Miller, Oxford, EETS, 2003, 312 p.
- (14). Bernard A. The Gerund with an Object and Its Equivalent Gerundive in Preparatory Latin. The Classical Journal, 1910, vol 5, № 5, p. 214 – 219.
- (15). Добродных Т. К истории английского языка: происхождение и развитие герундия. Тамбов, “Грамота”. 2018, № 8 (86). Филологические науки. Вопросы теории и практики, с. 329 – 332.
- (16). Ильиш Б. История английского языка. Москва, “Высшая школа”, 1968, 420 с.

Namozova Manzura Uraqovna (Shahrisabz davlat pedagogika instituti katta o'qituvchis, PhD.
namamanzura4@gmail.com)

ISTIQLOL DAVRI SHE'RIYATIDA UMUMINSONIY TUYG'ULAR IFODASI

Аннотация. San'at aql bovar qilmas darajada keng qamrovlidir. U his-tuyg'ulardan va tasavvurlardan tug'iladi, argumentatsiya, tekshirish yoki dalillarni talab qilmaydi, chunki u ilmiy bilimlarga taalluqli emas. Vaholanki, ilm-fanning bosib o'tgan yo'lini chetlab o'tib, o'ziga xos yo'lni tanlab, shaxs shakllanishida san'at asosiy rol o'ynaydi. San'atning bir unsuri bo'lmish adabiyot ham dunyoni va boshqa odamni idrok etish uchun zarur bo'lgan bilim va umuminsoniy qadriyatlarni yetkazadi. Badiiy ijod ma'lum tillar, e'tiqodlar va madaniyatlarga tegishli bo'lib, odamlar o'rtasida juda yaqin aloqani o'rnatadi. Shuning uchun ham san'atni to'liq gumanitar bilimlarning asosi deb hisoblash mumkin.

Kalit so'zlar: umuminsoniy tuyg'ular, til, e'tiqod, madaniyat, his-tuyg'ular va tasavvurlar, milliy manbalar.

ВЫРАЖЕНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ЧУВСТВ В ПОЭЗИИ ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ

Аннотация. Искусство невероятно всеобъемлюще. Оно рождается из чувств и воображения, не требует аргументации, проверки или доказательств, поскольку не предполагает научного познания. Однако искусство играет ключевую роль в становлении человека, обходя путь, пройденный наукой, и выбирая уникальный способ достижения истины. Литература, являющаяся элементом искусства, передает знания и общечеловеческие ценности, необходимые для понимания мира и других людей. Художественные произведения принадлежат определенным языкам, верованиям и культурам и устанавливают очень тесную связь между людьми. Именно поэтому искусство можно считать основой полноценного гуманитарного знания.

Ключевые слова: общечеловеческие чувства, язык, вера, культура, чувства и воображение, национальные ресурсы.

EXPRESSION OF HUMAN FEELINGS IN THE POETRY OF THE INDEPENDENCE PERIOD

Annotation. Art is incredibly comprehensive. It is born from feelings and imagination, it does not require argumentation, verification or evidence, because it does not involve scientific knowledge. However, art plays a key role in the formation of a person, bypassing the path taken by science and choosing a unique path. Literature, which is an element of art, conveys the knowledge and universal values necessary for understanding the world and other people. Artistic creations belong to certain languages, beliefs and cultures, and establish a very close connection between people. That is why art can be considered the basis of full humanitarian knowledge.

Key words: universal feelings, language, faith, culture, feelings and imagination, national resources.

Tanella Boni she'riyatda umuminsoniy tuyg'ular aksi sifatida shunday fikr beradi: "She'riyat, har qanday ijod kabi, insonparvarlik bilim sohasining asosiy asoslaridan biridir. U insonning bilim va qadriyatlarini his-tuyg'ular va tasavvurlar orqali yetkazadi va shu bilan inson qalbini to'liq shakllantiradi" [7].

Ijoddagi umuminsoniylik muammosi adabiyotshunoslar, sotsiologlar, faylasuflar, madaniyatshunoslar va siyosatshunoslarning diqqat markazida. O'sib borayotgan millatchilik qarashlari, millatlararo adovatni qo'zg'atish, xalqlar va millatlarning intellektual, diniy va madaniy xususiyatlariga hujumlar ijodda milliy va umuminsoniylik muammosini juda dolzarb muammoga aylantirdi. Shu bilan birga, umuminsoniy qadriyatlar milliy manbalardan tashqarida yaratilmaydi. Demak, etnografiya, bir tomondan, cheklash bo'lsa, ikkinchi tomondan, milliy va umuminsoniy madaniyatlar rivojiga to'siq bo'ladigan asoslardan biridir.

Insonning ma'naviy olamini boyitib turuvchi bu ikki xususiyat milliy va umuminsoniy xususiyat hozirgi zamonda alohida qadriyatga ega. Hatto kichik xalqlar ham milliy suverenitetga erishish uchun, xususan, o'zlarining madaniy o'ziga xosligini saqlashga intiladilar, ularning amalga oshirilishi umuminsoniy madaniyatga qo'shgan hissasi hisoblanadi. Mavjud aloqalarni, milliy, umuminsoniy manfaatlarni milliy adabiyotning zamonaviy buyuk shoir va yozuvchilari ijodidan namunalar yordamida o'rganish zamonaviy adabiyotshunos olimlarning eng muhim vazifasidir.

Umuminsoniy tuyg'ular aks ettiruvchi she'rlar mustaqillik davrida o'z qiyofasini o'zgartirdi. Xususan, Amir Xudoyberdi shunday ijodkorlardan biridir. Bugungi kunda Amir Xudoyberdi ijodini, she'rlarini tahlil qilayotgan, undagi psixik holatlar, ruhiyat, inson qalbini aks ettirish yo'llarini izohlab berayotgan ishlar sanoqli.

KECHAGINA...

Kechirimli bo'l, yaxshilikka buyur va johillardan yuz o'gir... (A'rof.199-oyat)

Kechagina gulga ko'mganlar

Bugun seni tiqar tuproqqa.

Taqdiriga beso'z ko'nganlar

Kuch topolmas qarshi turmoqqa.

Amir Xudoyberdi [1].

20.07.2021

She'rning tub mohiyati, aslida, qanchalik chuqur ekanligini kirish qismida keltirilgan oyatdan his qilish mumkin. "Kechagina" she'ri yozuvchining bosh estetik, axloqiy prinsiplarini shakllantiruvchi asar sifatida ham qimmatlidir. "Kechagina"da ham modernistik g'oyalar mavjud, shoir she'rda zo'r ehtirom bilan ilgari surgan insondagi eng aziz, muqaddas tuyg'ular – vijdon, diyonat, imon-e'tiqod, adolat g'oyasini ham o'zida ifodalaydi.

Muallif tomonidan ko'tarilgan bir qator mavzular ichida eng muhimi tushunarsiz qalb xarakteri, umumiy milliy ruh muammosi bo'lib tuyuladi. Bu ijtimoiy-falsafiy muammo insoniyatni asrlar davomida tashvishga solib kelgan.

Ey, mening virtual do'stlarim,

Saytda mehr gulin sochasiz!

Siz tomon yo'limiz tushganda

Ko'rinish bermasdan qochasiz!

Amir Xudoyberdi

Boshqacha qilib aytganda, umuminsoniy qadriyatlarning mazmuni vaqt o'tishi bilan o'zgaradi va shuning uchun u ma'lum bir jamiyatning ma'lum bir tarixiy davrdagi hayoti bilan belgilanadi. Ushbu xulosa aniq va qo'shimcha asoslashni talab qilmaydi.

Jamiyatimizda umuminsoniy qadriyatlarning mavjudligi shakllarini yanada tahlil qilish uchun jamiyatda umuminsoniy qadriyatlarning bir nechta shakllari mavjudligini ta'minlash kerak, ular ongning ijtimoiy shakliga yoki ongga munosabati mezon bilan ajralib turadi. Ijtimoiy ongda umuminsoniy qadriyatlar ijtimoiy ideal sifatida ijtimoiy hayotning barcha sohalariga tegishli bo'lgan fazilatlarining mavhum g'oyasi shaklida mavjud. Oddiy ongda umuminsoniy qadriyatlar individual hayotiy faoliyatning maqsad va motivlarini belgilovchi qadriyatlar ko'rsatmalari sifatida ishlaydi: individual ongda umuminsoniy qadriyatlar ijtimoiy amaliyotda shaxslar o'z oldiga qo'ygan maqsadlar to'plami sifatida namoyon bo'ladi.

Muayyan davrda man etilgan ma'lum bir g'oya, mavzu, deylik, inson huquqlari, uning g'oyat subyektiv ko'ngil nidolari o'zga bir davr kelishi bilan shu davrning imkoniga, tabiatiga, yo'nalishiga, maqsad-mudadosiga qarab turib ochiq-oshkor tarannum etilishi kishini ajablantirmaydi. Chunonchi, aynan shu qonuniyat mustaqillik davri o'zbek adabiyoti, ayniqsa, she'riyatida yana bir karra o'z isbotini topdi. Keyingi 10–15 yillik davr mobaynida shoir o'z nigohini tashqaridan – atrofda yuz berayotgan olamshumul voqeahodisalardan uzib, o'z miskin ko'ngliga qaratdi va uni "tarjima" etishga kirishdi [6].

Ko'rgim kelmas yaxshi-yomonni,

Bo'g'ilaman, yetmas nafasim.

Gul davralar meniki emas,

Mening uyim – ko'ngil qafasim.

(Zebo Mirzo)

Inson ruhiyati o'ta murakkab va rang-barangdir. Shu bois uning namoyon bo'lmish shakllari ham turlichadir.

Bir lahza gangitar, yiqolmas lekin,

Nohaq malomatlar bo'lib tekkan tosh.

Kaftdek yirtiq bulut yopganda betin,

Bir lahza lol qolar hattoki quyosh. [5;18-b.]

Samandar Vohidov sakkizliklarida shamol orzularga to'siq, baxtni yo'qqa chiqarmoqqa shay insonlar yoki taqdirning inson orzulariga hamroh emasligi ma'nosida ifodalanadi. Uning baxtiga ko'z olaytirib turgan ham shu shamol. U baxtga juda ohorli ta'rif beradi: "Baxtim – qalqib turgan bir qatra shabnam, Uring g'unchasida qo'nib titrar u. U yulduz bag'ridan oqqan qatra nam, U – oying labidan to'kilgan kulgu", deydi shoir. Shabnam – butun borliqni o'zida aks ettirib turgan pokizalik, tiniqlikdir.

Samandar Vohidov inson hayotining azaliy va abadiy mezonlarini yaxshi anglagan shoir. Sakkizlik va to'rtlik she'riy shakllar shoirning hayot voqeliklariga teran munosabati, murakkab va turli-tuman ruhiy holatlar natijasi o'laroq yuzaga chiqqan. Sakkizliklarida shoirning obrazli fikrlash mahorati ortgani ko'ri-

nadi va bu orqali hissiy-emotsionallikka, to'rtliklarining turkumlanishi natijasida axloqiy-falsafiy mazmun yuksakligiga erishgan.

Yanada shunday bir mustaqillik davri zabardast shoiri borki, o'zining Vatannit madh etuvchi she'r-lari bilan muhlislar ko'nglidan joy olgan – bu shoir Abdulla Oripovdir.

Jamiyatda amal qiluvchi falsafiy qonuniyatlar asosida inson davr bilan munosabatga kirishadi, o'rni bilan ularga ta'sir o'tkazadi, o'zi ham ta'sirlanadi. Inson olamni va voqelikni idrok qilish erk, ijod va haqiqat kabi umuminsoniy tuyg'ular og'ushida bo'ladi. Aynan ushbu holatlar Abdulla Oripov she'rilarida umuminsoniy tuyg'ular orqali falsafiy mushohadalarda ko'rishimiz mumkin. Abdulla Oripov ijodida insoniy tuyg'ular alohida ahamiyat kasb etadi.

Ijodkor o'zidan, also, maslahat chiqmaydigan, oddiy muammolarga duch kelganda ham “Qani, maslahat qilaylik” deya takrorlaydigan, o'z g'oyalariga ega bo'lmagan (“Maslahat”), bebaho umri “U yoqdan” kelgan bajarish bilan o'tgan (“Uzi yo'q odam”), dunyo-yu, odamlar tadqiqi zarra tashvishga solmaydigan (“Temir odam”), do'stni g'anim-u g'animni do'st qilib qo'yuvchi (“Uchunchi odam”), o'z bandi bo'lgan olam ustidan hokim bo'lmoqni istaydigan (“Asrimiz odami”), nasab, iker-chikir, mol-mulk tashvishi uni zarracha ham jonsarak etolmagan (“Noma'lum odam”), buyuk sharq tafakkurining benazir xazinasi bo'lgan (“Alloma”) insonlar obrazi kabi butun bir timsollar galereyasini yarata olgan.

Abdulla Oripov ijodida inson konsepsiyasi uning qalbi va ruhiyatidagi tovlanishlarda o'z ifodasini topgan. Shoir oddiy insonlarning badiiy qiyofasini yaratishda uning ruhiy holatini quyidagi misralar bilan ifodalaydi:

*Ko'rdim ko'zlaringda **charchoq bir kulgu** (“Saraton”)
Bu-chi **yig'lay olmas**, aylangan toshga (“Temir odam”)
Shon-shuhrat talashgan turf axil g'arib,
Sho'rlik kimsalarga **kulib boqardi**.
Menimcha, dunyoning ustidan rosa
Miriqib **qahqaha urib ketdi u** (“Noma'lum odam”)
Bola kabi kular, biroq **ko'zda yosh**,
Bola kabi **yig'lar** va lekin **unsiz** (“Shoir”)*

Ruhiy holatning tasviri bo'lgan kulgi va ko'z yosh Abdulla Oripov lirikasida shunchaki qo'llanilmaydi, balki holatni ifodalovchi bu so'zlarning yonizga yana bir holat ifodalovchi so'z namoyon bo'ladi: *charchoq bir kulgu* [8].

*Asqar tog'day insonlikni,
Oqin suvday shodonlikni,
Saxiylikni, mardonlikni,
Qalb to'ringga joylab qo'yg'on.
Ibroyim Yusupov*

Istiqlolning ilk yillarida Ibroyim Yusupov muhabbatdan tortib yaxshilik va yomonlik, adolat va qabohat, tarix, insonlar o'rtasidagi turfa munosabatlarni qalamga olib, shu she'rni yozadi. Unda umuminsoniy tuyg'ular erk, ozodlik unsurlari bilan qo'shilgan.

Zero, Ibroyim Yusupov o'zi ta'kidlaganidek, “Adabiyotning bosh mezoni – inson. Uning maqsadi inson ongida, tafakkurida, qalbida, hayotida ro'y bergan, berayotgan o'zgarishlarni, hissiyotlarni va umuman, jamiyki xususiyatlarni aks ettirishdan iborat. Inson esa zamon va makondan tashqarida yashay olmaydi”.

*Tog'im qolgan yoqqa ayladim nolish,
Vohkim, dardim – baland, nolishlarim – past...
Ufqdan mung'ayib keldi bir tovush:
– Men ketsam bir o'zi qoladi-ku dasht...
Usmon Azim*

Usmon Azim takrorlanmas she'riyatida, takrorlanmas uslubiy izlanishlarini to'la namoyon eta olgan ijodkordir [9].

Usmon Azim ijodidagi – tasvir yaqinligi, kayfiyat haqqoniyligi, chinakam iste'dod jilolari tuyg'u va ong qatlamlaridagina emas, mazmun-mohiyat mutanosibligida, poetic yaxlitligida ko'zga tashlanadi.

Ko'rinib turibdiki, ijtimoiy ideal shaklida yoki individual ongdagi umuminsoniy qadriyatlar ichki ruhiy shakllanishlar bo'lib, ular o'zlarining ishlashi uchun ramziy (belgi) yordamni talab qiladi: moddiy va ma'naviy madaniyatning ayrim obyektlari shaklida. Umumjahon insoniy qadriyatlar mavjudligining bu shaklini belgi obyektivlashtirish deb atash mumkin.

Shunday qilib, umuminsoniy qadriyatlarni tahlil qilishda bizning dastlabki xulosamiz quyidagicha:
– umuminsoniy qadriyatlar jamoat va individual ongda mavjud;
–jamoat ongidagi umuminsoniy qadriyatlar jamiyat a’zolarining xulq-atvori uchun qadriyat ko’rsatmalari shakliga ega;
–individual ongda umuminsoniy qadriyatlar hayotiy maqsadlar shaklini oladi.
Umumjahon insoniy qadriyatlar ijtimoiy va individual ongda ideal shakllanishlar sifatida mavjud bo’lib, ular faoliyati uchun tashqi belgilar obyektivligini talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar to’yxati:

- (1). Abdurahmon Primqulov. Iztriob inkishofi yoxud shoir Amir Xudoyberdi portretiga chizgilar. Ikkinchi nashr. T., “Musiqqa”, 2015, 75-bet.
- (2). Karimov E., Nazarov B. Adabiy turlar va janrlar. 1-tom. T., “Fan”, 1991.
- (3). Mamajonov S. Uslub jilolari. T., “Adabiyot va san’at”, 1992.
- (4). Normatov U. Umidbaxsh tamoyillar. “Sharq yulduzi”, 1993, № 10 – 11, 182-bet.
- (5). Vohidov S. Shoirlik – qismat. “Davri-info”, 2011.
- (6). <https://adabiyot.islamonline.uz/adabiyotshunoslik/574-maqola.html>
- (7). <https://ru.unesco.org/courier/iyul-sentyabr-2017-g/poet-v-serdce-obshchestva>
- (8). <https://www.samdu.uz/upload/content-files/M.%D0%9D%D0%B0%D1%80%D0%B7%D0%B8%D0%B5%D0%B2%D0%B0.%20%D0%90%D0%B2%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B5%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82.pdf>
- (9). <https://jdpu.uz/wp-content/uploads/2021/03/%D2%B2%D0%BE%D0%B7%D0%B8%D1%80%D0%B3%D0%B8-%D1%9E%D0%B7%D0%B1%D0%B5%D0%BA-%D0%BB%D0%B8%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%81%D0%B8.%D2%9A%D1%83%D1%80%D0%B1%D0%BE%D0%BD%D0%B1%D0%BE%D0%B5%D0%B2.pdf>

Ergasheva Rayhon O’tkir qizi (Termiz Iqtisodiyot va servis universiteti “Ijtimoiy-gumanitar” fanlar kafedrasida o’qituvchisi; Termiz shahri)

SIROJIDDIN SAYYID SHE’RIYATIDA QUSHLAR OBRAZI

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekiston xalq shoiri Sirojiddin Sayyidning she’riyatida qushlar obrazi ifodasi tahlil etilgan. Shoir she’rlarida qaldir‘och, bulbul, qarg‘a kabi an’anaviy qushlar obrazining majoziy talqini tadqiq etilgan hamda shoirning obraz yaratish mahorati ko’rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: she’riyat, majoz, obraz, qushlar, qaldirg‘och, qarg‘a, bulbul, badiiy mahorat.

Аннотация. В данной статье анализируется выражение образа птиц в поэзии народного поэта Узбекистана Сироджиддина Сайида. В стихах поэта исследуется метафорическая трактовка образов традиционных птиц, таких как ласточки, соловьи и вороны, а также показано умение поэта создавать образы.

Ключевые слова: поэзия, троп, образ, птицы, ласточка, ворона, соловей, художественное мастерство.

Annotation. This article analyzes the expression of the image of birds in the poetry of the national poet of Uzbekistan, Sirojiddin Sayyid. In the poet's poems, the metaphorical interpretation of the images of traditional birds such as swallows, nightingales and crows is explored, and the poet's ability to create images is shown.

Key words: poetry, trope, image, birds, swallow, crow, nightingale, artistic skill.

Ma’lumki, dunyo she’riyatida ham, o‘zbek she’riyatida ham an’anaviy ravishda qushlar obrazi yetakchi obrazlardan biridir. Umuman, obrazning asosiy xususiyatlarini ifodalash, inson va uning hayotini ramziy majoziylikda ko’rsatish maqsadida Sharq adabiyotida qator asarlar F.Attorning “Mantiq ut-tayr”, A.Navoyning “Lison ut-tayr” va Gulxaniyning “Zarbulmasal” kabi falsafiy, didaktik asarlari mashhur. Bugungi zamonaviy she’riyatimizda ham Sharq mumtoz adabiyotidan oziqlanib, ayni ushbu an’anaviy obrazlar turli majoziy ma’no qirralarini ifodalashga xizmat qilgan. Ma’lumki, badiiy obraz keng ma’noda qo‘llanilganda, obraz tushunchasi doirasiga inson tasviridan tashqari, peyzaj, detallar, buyumlar, jismlar, hayvonot dunyosi, badiiy tasvir vositalari va hokazolar tushuniladi.¹

¹ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент, “Ўзбекистон”, 41-бет.

O'zbekiston xalq shoiri Sirojiddin Sayyid she'riyatda an'anaviy bo'lgan qaldirg'och, chittak, qarg'a, bulbul obrazlari faol badiiy timsollardan hisoblanadi. Shoir qushlar obrazini inson hayotining muhim jihatlarni majoziy ifodalash maqsadida faol qo'llaydi:

*Bu dunyoda g'alat ishlar
Ro'y bermog'i hech gapmas.
Bu chittaklar bir kun kelib
bulbul bo'lsa, ajabmas.*

Chittak va bulbul – insonning bolalik yoshidagi so'zamolligi chittakka, undagi notiqlikning eng yuqori pog'onasi bulbulga o'xshatilib, shoir tagma'no bilan ishora qilgan. o'quvchining xayoliga chittak ko'p sayrashi, bulbul esa chiroyli ohangda sayrashi bilan assotsiativ tarzda jonlanadi. obrazning metaforiklik bilan bog'liq xususiyatlaridan biri assotsiativlik hisblanadi, aslida, assotsiativlik, umuman, inson tafakkuriga xos xususiyat. zero, tashqi olam ta'sirida ongimizda biror narsaning aksi paydo bo'lishi hamono, u bilan bog'liq assotsiatsiyalar ham uyg'onadi. Masalan, "qish" deyilishi bilan xayolimizda assotsiativ tarzda "qor", "sovuq", "po'stin", "chana" kabi u bilan bog'liq tushunchalar uyg'onadi...

*кетди боғларингни босган қарғалар,
азал булбулларга гўзал ошёним.
тўрғайларга ўнғай маконим дедим,*

shor she'rlarida assotsiativlik bilan yaratilgan obrazlardan biri qaldirg'och obrazidir. "Qissasi Rabg'uziy" asarida qaldirg'och insonga yaxshilik qilgan qush sifatida keltiriladi. Ushbu obrazning ramziy xususiyati haqida D.Mingboyeva shunday yozadi: "Shoirning "Bahor", "Vatan yodi", "Ustodi avval", "Vatan", "Sham", "Marsiya", "Pushaymon ayvonida", "Bir muhabbat qissasi", "Bolalik qaytmadi", "Qushlar olami" singari she'rlarida ham qaldirg'ochlar baland-baland parvoz qiladi. Shoirning beshigini tebratgan qaldirg'ochlar, hatto uning to'ylarida xizmat qiladi. Ba'zan sal-pal ezmaroq kelsa, ba'zida qabog'iga in quradi. Uning ushbu obrazga qayta-qayta murojaat qilishi, xalqimizga xos milliylik ko'rsatilgan obrazlar sifatida muhim ahamiyat kasb etishi haqida olim N.Jabborov shunday yozadi: "Sirojiddin Sayyid – dardli shoir. Zero, chinakam she'riyat darddan, iztirobdan tug'iladi. Shoirning zohiran quvonchli holatning go'zal poetik ifodasi berilgandek ko'ringan misralari zamirida ham elning, yurtning g'amida yashayotgan ko'ngil iztiroblari sirqib turadi. «Ayvonlari nurga talosh, kayvonisi oy-u quyosh» bo'lgan vatan haqida «ko'zida yosh, yuzida yosh» bilan yozishining sababi shunda.

qaldirg'ochlarga ber ayvonlaringni...

benihoya jozibali misra. Binobarin, uying ayvoniga qaldirg'och qo'nishi – baxt timsoli. Har holda, xalqimiz uyga qaldirg'ochlarning in qurishini saodat darakchisi sifatida qabul qilib kelgan. Shoirning she'rlarida ana shunday xalqchil, ko'ngilga yaqin, qalbning nozik torlarini-da chertib yuboradigan misralar ko'p".¹

Uning "Egasi bor yurt" she'rida qaldirg'och obrazi ezgulik, yangilik va muhabbat timsoli sifatida qo'llanilgan:

*Qaldirg'ochlarga ber ayvonlaringni,
Qushning ham bek bilan bekasi bordir.
Singiljon, ekaver rayhonlaringni,
Egasi bor yurtning – ertasi bordir.*

Birgina "qaldirg'ochlarga ber ayvonlaringni" misrasining o'ziyoq har bir insondagi yurtga mehr-muhabbat, tabiatni sevish, bunyodkorlik, yurtning ertasi uchun fidoyilik, mas'uliyat kabi insoniy xislatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Shoir "Toshkentga bag'ishlovlar" turkumida o'xshatish vositasi sifatida ushbu obrazni majoziy qo'llaydi:

*Dunyoda eng aziz ko'z-u qoshlarday,
Har bir hovling menga qarindoshlarday.
Ko'nglimni ming bo'lib olamga sochsam,
Bunga qaytib kelgay qaldirg'ochlarday.*

Ushbu she'rida qaldirg'och Toshkentga, Toshkent timsolida vatanga bo'lgan muhabbatni ifodalovchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Inson ko'ngli bilan qaldirg'och qiyosida olam ma'no bor. Umuman, shoir o'zining ijoiy bosqichi, u bilan bog'liq voqealaifodasida ham qaldirg'och obrazini majoziy qo'llaydi. Buni shoirning "Toshkent oqshomi" gazetasiga bag'ishlangan quyidagi she'rida o'qiyimiz:

¹ Саййид С. Сўз йўли. Танланган асарлар. Икки жилдлик, 2-жилд, Т., "Шарк", 2008, 384-бет; 359-бет.

*Men bahordan qolgan qaldirg'och edim,
Qaldirg'och qaydadir qishlamog'i shart.
Qaldirg'och, ayniqsa, yosh shoir bo'lsa,
Eng avval "oqshom"da ishlamog'i shart!*

Muallif yosh shoirlarni ham, o'zini ham qaldirg'och timsolida ko'rsatib, ular ijodga yuksak ijodiy parvoz qilishida bu ro'znoma faolyati muhim o'rin tutganini ta'kidlaydi.

Shoirning adabiyotimizga kirib kelgunidan to bugunga qadar bo'lgan ijodidagi o'ziga xoslik va poetik mahorat qirralari haqida N.Rahimjonov o'z mulohozalarini "Dil manzillari (Sirojiddin Sayyid ijodiy portretiga chizgilar)" nomli maqolasida shoir ijodiy individualligi xususida batafsil ma'lumot beradi. "Sirojiddin she'riyatimizga o'z daryolari, tog'-u dashtlari-yu yomg'irlari, qaldirg'ochlari-yu shamollari bilan toshqinib kirgan shoir".¹ Munaqqid olimning ushbu fikrlari bejiz emas. Shoir yuqorida aytilgandek, o'zining ijodiy faoliyatini nazarda tutuvchi fikrlarini ayni ushbu obrazda mujassamlashirgan:

Mening she'rim nima?

Qaldirg'och ohi.

Maysadek singlimning

Shabnam nigohi.

... ..

Qancha bog' dilimdan

Ko'charda ketar.

Qaldirg'och ham bir kun

Ucharda ketar.

"Mening she'rim" deb nomlangan ushbu she'rdagi parchada lirik qahramon "shoir"ning o'z she'rlariga talabchanligi, kamtarinligini ko'rish mumkin. Bunda shoir she'rlarini "qaldirg'och ohi"ga qiyoslaydi.

"Tahlil va tahrir" she'rida esa shoir fikrlarining yangicha talqinini ko'ramiz:

Men o'ylayman qaldirg'ochlar g'uj bo'lishib,

Bir biriga ismim aytib guring bersa.

Qalamqoshlar uzun tunlar she'r so'ylashib,

Kipriklerin qatoridan o'rin bersa.

Ushbu she'rdagi "qaldirg'ochlar" timsolida shoirning muxlislarini anglash mumkin yoki qaldirg'och rangi timsol qilib olingan bo'lsa, oq-qora rangdan "yaxshi-yomon" kishilar nazarda tutilayotganini ko'ramiz.

Shoirning "Sog'inch", "Sen yolg'iz emassan", "Qaldirg'och ko'zliklarim", "Asal qizim nigina" kabi she'rlarda qaldirg'ochlar farzandlar hamda farzandlarga mehr-muhabbatni ifodalaydi.

Siz – qaro qoshliklarim,

Oy-quyosh yuzliklarim.

Qaldirg'och qoshliklarim,

Qaldirg'och ko'zliklarim.

Umr bo'yi mening ketmas bahorim,

Qaldirg'ochim vijir-vijir, niginjon.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy she'riyatimizda qushlar obrazi an'anaviy ravishda qo'llanilib, mazozlik kasb etishi bilan ahamiyatlidir. Shoir Sirojiddin Sayyid ijodida eng faol qo'llanilgan qaldirg'och obrazi ezgulik, mehr-muhabbat, yosh shoirlar, farzand kabi qator ma'nolarda qo'llanilgan. Shoir she'rlarida qushlar obrazining turli ma'nolarda qo'llanilishi uning badiiy mahoratini namoyon ettiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1) Куронов Д. ва бошқ. Адабиётшунослик луғати. Т., Академнашр, 2010, 310-бет.
- (2) Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент, "Ўзбекистон", 41-бет.
- (3) Саййид С. Сўз йўли. Танланган асарлар. Икки жилдлик, 1-жилд, Т., «Шарк», 2008, 384 бет.
- (4) Саййид С. Сўз йўли. Танланган асарлар. Икки жилдлик, 2-жилд, Т., «Шарк», 2008, 384 бет.
- (5) Саййид С. Қалдирғочларга бер айвонларингни. Сайланма, Т., «Шарк», 2005, 208 бет.
- (6) Раҳимжонов Н. Мустиқиллик даври ўзбек шеърияти. Т., "Фан", 2007, 152-бет.

¹ Раҳимжонов Н. Мустиқиллик даври ўзбек шеърияти. Т., "Фан", 2007, 152-бет.

(7). Quronov D. Adabiyotshunoslik nazariyasi asoslari. Toshkent, 2018, 95-bet.

**Xamidova Mohinaxon (Toshkent Kimyo xalqaro universiteti “Tarjima nazariyasi va amaliyoti”
kafedrası mustaqil tadqiqochisi; e-mail: m.khamidova@kiut.uz)
BADIY ADABIYOTDA TAOM DISKURSI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada taom diskursi va uning badiiy adabiyotdagi roli xususida so‘z boradi. Taom diskursining badiiy tasvirni, hissiyotni kuchaytirishdagi asosiy vazifasi jahon va o‘zbek adabiyoti namunalari tahlilida ko‘rsatib beriladi. Taom nafaqat jismoniy ehtiyoj, balki badiiy tasvir quroli ekanligi dalillanadi. Maqolada taom diskursi o‘zbek adabiyotida – urush davri adabiyotida – ocharchilik (O‘tkir Hoshimov. “Dunyoning ishlari”), kambag‘allik, nochorlik (Mirzakalon Ismoilii. “Farg‘ona tong otguncha”) kabi holatning ishonchli tasvirlarida va mustaqillik davridan keyingi adabiyotda, asosan, boylik va to‘kinlik ifodasi, mayishat sahnalarini tasvirlashda qo‘llashi tahlillar yordamida ko‘rsatib berilgan. Jahon adabiyotidagi yaxshi hamtovoq kishiga xursandchilik hadya etishi mumkinligini, lazzat onlarini hadya etadigan taom atrofida ko‘rinmas ziddiyatlar ikkinchi planga tushishi, yaxshi taom har qanday vaziyatda ham stressdan chiqishga yordam berishi mumkinligi, stoldagi lazzat ortida zo‘ravonlik va yovuzlik borligi (hayotda ham lazzat ortida yovuzlik bo‘lishi mumkinligiga ishora mavjud. Birga qilingan taom tanovvuli yosh bola va kattalar o‘rtasida ko‘rinmas rishta hosil qilishi mumkinligi, yaxshilab ovqatlanish, iqtisodiy nochor, umidsiz holatda ham eng so‘nggi puliga yaxshilab ovqatlanish taqdirning o‘zgarib ketishiga ishora ekanligi zamonaviy jahon adabiyotidagi besselarlar misolida tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: adabiyot, taom mavzusi, diskurs, gastronomik diskurs, taom diskursi.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль и значение гастрономического дискурса в художественной литературе. Основными функциями гастрономического дискурса являются усиление художественного образа и характера, которые показаны на анализе примеров из зарубежной и узбекской литературы. Доказано, что еда, пища – это не только физическая потребность живых существ, но и инструмент художественного образа. В статье гастрономический дискурс раскрывается на примере анализа произведений узбекской литературы, в частности на примере литературных произведений военных времён – в период голода («Дунёнинг ишлари» Уткира Хашимова), бедности, беспомощности («Фаргона тонг отгунча» Мирзакалона Исмаили). В литературе, написанной и изданной в годы независимости были показаны в основном сцены кутежа, богатства и насыщенности еды, также можно заметить, что в произведениях был сделан акцент на то, что хороший собеседник по мировой литературе может принести человеку радость; что невидимые конфликты вокруг еды, пищи, доставляющей минуты удовольствия, отходят на второй план, что хорошая еда может помочь выйти из стресса в любой ситуации, что за удовольствием на столе стоит насилие и зло есть намёк на то, что и в обычной жизни за всеми удовольствиями может стоять зло, что совместная трапеза может создать невидимую связь между маленьким ребёнком и взрослым, по результатам анализа бестселлеров современной мировой литературы мы выявили, что хорошее питание является признаком перемены судьбы, которое может помочь решить экономические проблемы человека.

Ключевые слова: литература, еда, дискурс, гастрономический дискурс, пищевой дискурс.

Annotation. This article deals with food discourse and its role in fiction. The main function of food discourse in enhancing the artistic image and character is shown in the analysis of examples of foreign and Uzbek literature. It is proved that food is not only a physical need but also a tool of artistic image. In the article, the discourse of food in Uzbek literature – in the literature of the war period – famine (“Dunyoning ishlari” by Utkir Hashimov), poverty, helplessness (“Farg‘ona tong otguncha” by Mirzakalon Ismaili) is shown with the help of analyses. That a good companion in world literature can bring joy to a person; The invisible conflicts surrounding the food that gives moments of pleasure fade into the background, that good food can help to get out of stress in any situation, that there is violence and evil behind the pleasure on the table there is a hint that there can be evil behind the pleasure in life as well. The fact that a meal together can form an invisible bond between a young child and an adult. It is analysed on the example of bestsellers in modern world literature that eating well is a sign of a change of fate even in the case of economic helplessness and hopelessness.

Key words: literature, food, discourse, gastronomic discourse, food discourse.

Kirish. Adabiyot keng ma'noda inson tafakkurining mahsuli o'laroq, dunyoga kelgan, o'qish uchun mo'ljallab yozilgan asarlardir. Tor ma'noda so'z san'ati, badiiy adabiyot.¹ Adabiy janrlar o'z ichiga inson va uning ichki kechinmalari, insonning ruhiyatiga ichki va tashqi psixologik ta'sirlarni qamrab oladi. Har bitta asarda turli xususiy diskursga oid matnlarni ko'rish mumkin. Ular orasida eng ko'p uchraydigan – taom diskursi, milliy gastronomik olam manzarasi ini'kosi sifatida aks etadi. XVIII–XIX asrlar Yevropa adabiyotida gastronomik mavzuni to'liq yoritishga o'tildi. Biroq XI–XII asr qadimiy qo'lyozmalaridayoq taom va ichimliklar haqidagi badiiy tasvirlar paydo bo'la boshlagan. Yunon yozuvchisi Ksenofontning uy-ro'zg'or yuritish va oila iqtisodi haqidagi "Uy ro'zg'or yuritish" kitobida ro'zg'orni tashkil etish bilan birga, dasturxon oldida o'zini qanday tutish, ibodat kunlari qanday taomlar tanovul qilish haqida yo'riqlar keltiriladi (Энциклопедия православной кухни. Н.Новгород, изд-во Братства во имя св.Александра Невского, 1999). Ovqatlanish va taom Yevropa adabiyotshunosligida maxsus o'rganiladigan yo'nalishdir. Yevropa adabiyotshunoslarining fikricha, taom va tanovul jarayonining badiiy adabiyotda o'z o'rni bor. Zero, taom – xalq madaniyati, tarixi, ijtimoiy jarayonlar haqida haqqoniy axborot bera oladigan muhim omillardan biri.²

Har bir kishi kundalik hayotida 3–4 marta ovqatlanadi. Taom va tanovul inson kun tartibidagi uxlash, muloqot qilish, ishlash kabi muntazam bajariladigan akt hisoblanadi. Taom va uning tanovvuli bilan bog'liq leksik birliklar nafaqat badiiy asardagi syujetlarni to'ldirishda, balki obrazli ifoda etishda ham qo'llaniladi. Masalan, o'zbeklarda "halimday muloyim" o'xshatmasi kishining fe'lini badiiy bo'yoqda tasvirlasa, xitoyliklar "yuzi niengao (xitoycha bo'g'irsoq)dek sariq" deganda to'lachadan kelgan, semiz, sariq yuzli odamni tasavvur qilishadi. Abdulla Qodiriy Zaynabga "kulcha yuzli" deb ta'rif beradi. Mualliflar badiiy adabiyotda taom diskursini turli maqsadlarda qo'llashadi. Taomni mazali tasvirlash orqali yaratiladigan ijobiy emotsiyalar, ochlik hissiyotining azobli va ishonchli tasvirlari har bir millat, din vakili uchun tushunarli bo'lganligi sababidan ham taom diskursini turli xalqlar adabiyotidan topish mumkin. Tasvirlar adabiyotda taom haqidagi tasavvurlar, milliy oshxonaning o'ziga xos jihatlari, personajlarning gluttonik kommunikatsiya ishtirokchilari bo'lgan boshqa qahramonlar bilan o'zaro muloqoti har bir badiiy asarda uchraydi. Badiiy asardagi gastronomik manzaralarda muallif mansub bo'lgan davlat madaniyati va odatlari ham aks etgan bo'ladi.

Badiiy adabiyotdagi taom va tanovul an'analari jahon adabiyotida nafaqat madaniyat, balki millat dunyoqarashi, badiiy fantaziyasini ham anglashga keng imkon beradi. Masalan, xitoylik yozuvchi Mo Yanning "Musallas mamlakati" orqali xitoy xalqining qora o'tmishidagi gannibalizm, odamxo'rlik an'alarini to'la tasavvur qilish mumkin.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Taom va uning iste'moliga bog'liq jarayonlar zamonaviy diskurs tilshunosligida gluttonik diskursda o'rganiladi. Gluttonik diskurs istilohi rus tilshunosi A.V.Olyanich tomonidan fanga kiritilgan bo'lib, olim mazkur istiloh institutsional xarakterga ega ekanligi va "taom" konsepti bilan bevosita bog'liq ekanligini ta'kidlaydi.³ A.V.Olyanich o'zining monografik tadqiqotida gluttonik diskursning aspektlari va kognitiv sistemasini keltirib o'tadi. Bu borada qilinadigan ilmiy ishlar doirasini belgib beradi. Gluttonik diskursni G'arb olimlaridan K.Levi-Stross, R.Bart va M.Duglas tadqiqotlarida etnomadaniyat mifologiyasi va din nuqtayi nazaridan tadqiq etadilar.⁴

Rus tilshunosligida gluttonik diskurs, uning aspektlari, til va adabiyot bilan bog'liqligi masalalari bir qator tilshunos olimlar tomonidan o'rganilgan. I.A.Derjavitskaya gluttonik diskurs tarjimasining leksik muammolarini o'rgangan.⁵ M.Undritsova esa, gluttonik diskurs tarjimasining lingvomadaniy masalalarini tahlilga tortgan.⁶ Rus tilshunosi A.Y.Zemskova gluttonik diskursni "gastronomik diskurs" sifatida talqin qiladi. Olimaning fikricha, taom iste'moli jarayoni xalqlarning etnik, diniy qarashlari in'ikosi bo'lsa, «ovqat» shu millatning gastronomik kommunikatsiyasiga xos bo'lgan bir qator semiotik xususiyat, ma'noviy birlik-

¹ D.Quronov, Z.Mamajonov, M.Sheraliyeva. Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati. T., Akademnashr, 2013, 8-bet.

² G.Odilova. Jahon adabiyotida taom va tanovul. "Jahon adabiyoti", 2018, 1-son.

³ Олянич А.В. Презентационная теория дискурса. Монография, Волгоград, "Парадигма", 2004, с. 397.

⁴ Леви-Стросс К. Происхождение застольных обычаев. М., "Университетская книга", 2000, с. 461; Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. М., 1994, с. 387; M.Douglas. Deciphering a meal. New York, London, Routledge, 1971, p. 36–54.

⁵ Державецкая И.А. Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». Том 26 (65). № 1, Глуттоническая лексика и проблемы её перевода, с. 466 – 470.

⁶ Ундрицова М.В. Глуттонический дискурс: лингвокультурологические, когнитивно-прагматические и переводческие аспекты. Дисс. ...канд. филол. наук, М., 2015.

ni o'zida mujassam etgan dominant tushuncha sifatida asosiy o'rinni egallaydi.¹ O'zbek tilshunosligida ilk bor gluttonik diskurs istilohi filologiya fanlari doktori Gulnoza Odilova tomonidan o'rganilgan.²

Gastronomik adabiyot boshqa Yevropa mamlakatlari kabi Italiyada ham 13–14-asrlarda o'rta asrlar oshxonasini qadimgi Rim oshxonasidan ajratib turuvchi uzoq davom etayotgan evolutsiya natijasida vujudga kelgan. O'rta asrlar oshxonasi aynan bir hududga tegishli deb aytib bo'lmaydi. Sababi, o'sha paytdagi retseptlari tahlilga tortilganda iste'mol qilingan masalliqalar Yevropaning hamma hududida keng tarqalganligiga guvoh bo'lish mumkin. Biroq, keyinchalik, zodagonlarning yovvoyi qushlar va baliqlardan tayyorlanadigan xos taomlari retseptlarning standartlashishiga, boy va kambag'al kishilar iste'mol qiladigan taomlarning paydo bo'lishiga olib keldi. Oddiy odamlar poliz mahsulotlari bilan zo'rg'a kun kechirardilar. Keyinchalik, boy va kambag'al qatlam o'rtasidagi taom hamda tanovul chegarasini belgilab beruvchi odatlar shakllandi.

1970-yillarda taom diskursi strukturalizm, sotsiologiya va antropologiya nuqtai nazaridan o'rganila boshdi. Shu yillarda amalga oshirilgan ilmiy tadqiqodlarning asosiy predmeti taomning ijtimoiy guruhlardagi o'rnini anglashga qaratilgan edi. Muayyan ta'mlar va ta'bning madaniyat va ijtimoiy hayotda aks etishi masalasi, turli madaniyatlarda taomga oid modellarning shakllanishini o'rganish (Klod Levi-Stross, Per Burde va Meri Duglas), kolonializm va yuqori hukmron qatlamda taomga bo'lgan munosabatning shakllanishi (Sidni Mins), taomga oid diniy marosimlar, tanovul qoidalari (Нортберт Эллиас), taomga oid ramzlar (Gerbert Gans va Rolan Bart) kabilar 1970-yillardagi taomga oid tadqiqodlarda keng o'rganildi. Shuningdek, adabiyotda taom semiotikasi, ssenariyda taom va unga bog'liq ramzlarning strukturasi tadqiq etildi. 1984-yilda adabiy tanqidchi Djeys V.Braun 19-asr adabiyotida taom mavzusi va uning adabiyotdagi roliga oid juda yirik tadqiqod ishini nashr etdi.³

Taom diskursining adabiyotda qo'llanishi masalasi, o'zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligida o'zbek va ingliz adabiyotida badiiy adabiyotning alohida janri sifatidagi tahlillar ilk bora Gulnoza Odilovaning doktorlik dissertatsiyasida keltirildi. Unga ko'ra, Yevropa adabiyotida yozuvchilar gluttonik diskursdan – taomni lazzatli tasvirlash orqali, jinsiy mayl bilan teng kuchga ega rohat baxsh etuvchi vosita yegulik ekanligi haqidagi g'oyani ilgari surishsa, taom iste'mol qilishni istash, undan lazzatlanish sharq adabiyotida negativ bo'yoqlarda tasvirlanadi. O'zbek xalqining antropotsentrik qarashlari bo'yicha taom – lazzat, undan tiyilish komillik belgisi.⁴

Natijalar va mulohaza. Taom diskursi qo'llangan asarlar Yevropa adabiyotida nihoyatda mashhur. Jan Anselm Brillat Savarinning “Stol ustidagi rohatlar” asari mazkur asar muallifi mashhur naql “sen menga nima yeyishingni ayt men senga kimligingni aytaman” jumlar muallifi, “Ta'm fiziologiyasi” asari muallifidir. 1825-yilda nashr etilgan mazkur kitobda yozuvchi “bu hayotimdagi eng uzun taom edi” deb kirish qiladi. Kitob taom tasviriga oid turli hikoyalarni o'z ichiga olgan. Bir hikoyada qahramon ikki amakivachchasini nonushtaga taklif qiladi. Voqealar nonushta uchun tuxum, pishloq va fondyu tayyorlash jarayoni bilan boshlanadi. Asar qahramoni ko'p taom tayyorlaydi va amakivachchalari bilan kun bo'yi dasturxon ustida suhbat quradi. Muallif taomlarni nihoyatda chiroyli tasvirlaydi va hayotga bo'lgan muhabbat, birgalikdagi taom tanavvulidan keladigan quvonchni taom diskursi orqali ifodalab beradi. Muallif yaxshi hamtovoq kishiga xursandchilik hadya etishi mumkinligini ko'rsatib beradi. Kun bo'yi davom etgan nonushtadan so'ng, bir kun o'tib, u xat oladi. Xatda amakivachchasi kechagi nonushta zo'r bo'lganligi, uni ancha yashartirganligini yozgan edi. Mazkur asarda muallif taom ustidagi muloqotni hayotdan zavqlanish, lazzatlanishning bir vositasi sifatida ko'rsatib bergan. Taom mazasi haqidagi ajoyib hissiyotlar Virjiniya Vulfning “Yorqin uy sari” asarida ham o'ta lazzatli bo'yoqlarda tasvirlanadi. Asar qahramoni Ramsay xonimning xizmatkori tayyorlarga mazali fransuzcha go'sht xonimning g'alaba nashidasini surish uchun yetarli edi. Lekin xonim go'shtga termular ekan, unga lazzat onlarini hadya etadigan taom atrofida ko'rinmas ziddiyatlar suzib yurganligin his etadi. Vulf taomni o'quvchiga detallarda tasvirlab beradi. Turli ziddiyatlar markazida o'quvchining ongida oniy lazzat hissini beruvchi mazali go'sht ta'mi keladi.

¹ Земскова А.Ю. Лингвосемiotические характеристики англоязычного гастрономического дискурса. Дисс. ... канд.филол.наук, 10.02.04. Волгоград, 2009, с. 338.

²G.Odilova. Xususiy diskurslar lingvomadaniy talqinining nazariyasi va amaliyoti (gluttonik diskurs misolida). Filol. fanlari.doktori.diss., Toshkent, 282-bet.

³ Mannur, Anita. Culinary fictions: food in South Asian diasporic culture. Temple University Press.1601 North Broad Street, p. 11.

⁴ G.Odilova, 144-bet.

Keyingi yana bir ajoyib asar Marsel Prustning “Svan tarafga yo‘l” asari bo‘lib, bu asarda dasturxon-dagi lazzatli taomlar tayyorlanishini tomosha qilishini sevadigan yosh asar qahramoni bir kuni oshpaz xizmatkor ayol Fransuazaning tovuq so‘yayotganini ko‘rib qoladi. Oshpaz tovuqning qarshiligiga qara-may hissiz uni o‘ldirayotgan edi. Ertasi kuni o‘sha tovuq dasturxoniga tilla rangda seli oqib mazali ko‘ri-nishda tortilganida, bola stoldagi lazzat ortida zo‘ravonlik va yovuzlik borligini his etadi. Mazkur asarda bola ruhiyatining nozik va sinuvchanligi, melankolik o‘smirning jonli hayvonni yeyish uchun so‘yish ja-rayoni ko‘rgandagi stress holati orqali tasvirlansa, atoqli qirg‘iz adibi Chingiz Aytmatovning “Sohil bo‘y-lab chopayotgan olapar” asarida butunlay teskari manzarani ko‘rish mumkin. Qissa qahramoni Kirisk ov-chilikning haqiqiy gashtini – tulening xom jigarini yeb ko‘rgandagina his etadi. Mazkur hikoyadagi ov-chi bo‘lishni orzu qilib, kattalar bilan safarga chiqqan bolakayning hissiyotlari yo‘l davomida bosqichma-bosqich tasvirlab borilgan. Biroq bu tasvirlarga «ta‘m kirgach»gina, bola chin ovchi bo‘lish gashtini tuya-di: O, Kurng (nivxlarning oliy tangrisi) egam, yetkazganingga shukur! Ovimizning boshlanishi chakki emas! – deya u o‘zining ov pichog‘ini artib, tayyor qildi. Ovdan keyin eng muhimi – tulening xom jiga-rini shu yerning o‘zidayoq yeyish edi. O‘rxon nimtalangan nerpa to‘shi oldida cho‘nqayib o‘tirib olib, ji-garni bo‘la boshladi. Ovchilar oz-moz tuz sepilgan mayin jigar burdalarini huzur qilib chalpillatib yamlab yutar edilar. Jigar juda mazali – muloyim, iliq, to‘yimli edi. U odamning tilini yog‘li sharbatga botirib, og‘izda erib ketardi. Kirskning orzusi ushaldi – haqiqiy katta kishiday ovda xom jigar yedi! (Sohil bo‘y-lab chopayotgan olapar. Chingiz Aytmatov). Birga iste‘mol qilgan tulen jigari – bolaning nazdida ovdagi teng huquqlilikni ta‘minlaydi. Gastronomik kommunikatsiya bola va kattalar o‘rtasida ko‘prik bo‘ladi. Endi u ham ovchi!¹

Taomdan lazzatlanish inson taqdirini o‘zgartirishi, taom tanovulidan keladigan bir oniy lazzat, shu lazzatdan umrbod bahramand bo‘lishga sabab bo‘lishi mumkinligi Evelin Voning “Kreml menejeri” asa-rida juda qiziqarli sujet asosida ochib berilgan. Asarda rus inqilobidan qochgan yosh rus kursanti cho‘n-tagida so‘nggi 300 frank bilan Parijga kelganida, juda nochor ahvolda qoladi. Uni ochlik balosi qiynaydi. Boris puli tugashidan oldin yana ikki yoki uch hafta arzon tamaddi qilib yurishi mumkin edi.

Biroq, u hammasini bir vaqtning o‘zida bir marta o‘tirib lazzatli taom yeyishga sarflashi mumkin. Fransiya kelib qolib, ish qidirib yurgan sobiq askarning cho‘ntagidagi pul boylarning qimmat restorani-da bir marta ovqat yeyishiga yetishini yaxshi biladi. Otasi sobiq generaldan eshitgan Parijdagi “Larne” restoraniga borishni xohlaydi. U restoran qayerda joylashganini tasavvur ham qila olmagan Boris taksi chaqiradi. Avvaliga restoranning qizil baxmal kursisiga o‘tirgan Borisning kiygan kiyimlariga qarab, ofit-siant past nazar bilan qaraydi. Ammo taomnomadan qimmat ortolan porto ikrasini va suzette quymoqla-rini qadimiy vino bilan buyurtma qilganligini ko‘rib, bu mijoz u o‘ylagandek ko‘chadan adashib kirib qol-gan kambag‘al bechora emasligini tushunadi. Uning tanlov bu qisqa hikoyada kutilmagan oqibatlariga olib keladi. Ehtimol, adabiyotning boshqa hech bir joyida ikra va suzettadan tayyorlangan tushlik hayot tarzini o‘zgartirmagan. Boris yegan taomlari uchun 260 frank, ofitsiantga 26 frank choy-chaqa, eshikda uni kutib olib shlapasini va sumkasini olgan kishiga 4 frank, taksi haydovchisiga esa 7 frank bergan edi. Bu hiko-yada lazzatli taom tanovul qilish istagi nochor holga tushib qolgan qahramonning to‘kin hayot haqidagi orzusining ramziy ifodasi hisoblanadi. Mazali va qimmat taomni tatib ko‘rish, farovon hayotga yo‘l ocha-di. Inson boyluk ta‘mini his etsagina, farovon yashashga intilishi mumkin. Yozuvchi bu asar orqali inson har qanaqa holatda ham ro‘yo bo‘lib tuyuladigan orzuning bir bo‘lagini tatib ko‘rishdan voz kechmasligi kerakligi, hayotining tubdan o‘zgarib ketishi uchun birgina urinish ham ba‘zan yetarli ekanligini taom diskursi orqali chiroyli ko‘rsatib bergan. Xitoylik yozuvchi Emi Ten xitoylik onalar farzandlariga muhab-batini quchoqlash va o‘pish orqali emas, balki o‘rdak va qisqichbaqalar pishirib namoyish etishadi, degan edi. Jahon adabiyotida onalarning farzandiga tunganmas mehrining ifodasi ularning bolasi uchun pishirgan taomlari orqali ko‘rsatib beriladi. Bu sujet MFK Fisherning “Oshxona allegoriyasi” asarida juda ta‘sirli berilgan. Bu hikoyada kekxa ona u tayyorlagan ovqatning bir luqmasini ham yemaydigan farzandlari uchun ziyofat dasturxonini tuzaydi. Juda ko‘p va mazali ovqatlar pishiradi. O‘zi doim parhezda yura-digan onaxonning yeguligi faqatgina loviya, ko‘katlar va kabachki edi, aslida. Lekin bolalari mehmonga kelishayotganligi uchun katta taraddud ko‘radi. Biroq bu ovqatlarning bir luqmasi ham yeyilmaydi.

As she chopped herbs and sliced asparagus and poured boiling water and added the magic dash of brandy to the mixed soft meat, she kept thinking, but not in a frantic way at all, about never seeing two

¹ G.Odilova. Xususiy diskurslar lingvomadaniy talqinining nazariyasi va amaliyoti (gluttonik diskurs misolida). Fi-lol.fanlari doktori.diss., Toshkent, 140 – 141-betlar.

more people again ... All she wanted to do was make them full of her love, her food, but they could not swallow it.

So‘zma-so‘z tarjimasini ko‘katlarni chopib, asparagusni kesar, qaynagan suv va va brendini go‘shga aralashtirar ekan, uning yagona istagi ularni o‘z mehri to‘ldirish bo‘ldi. Biroq, ular bir luqmayam yuta olishmadi. Xonim Kueylning kichik qizi va o‘g‘li mehromga ona uyiga kelgan. Onasining istagiga qaramay o‘z parhezini buzmagani qiz ovqatni tatib ham ko‘rmaydi. Yozuvchi bu yerda onaning pishirgan taomini tatib ko‘rmaslik orqali o‘ta nopisandlik va bemehrlikni ko‘rsatib beradi. Qiz olti soatdan keyin ketadi va oshxonada juda ko‘p ovqat qolib ketadi. Yeyilmagan ovqatlarni qariya do‘stlariga ulashadi.¹

O‘zbek zamonaviy adabiyotidagi taom diskursi ko‘zdan kechirilsa, yozuvchilarimiz taom mavzusi-dan urush davri adabiyotida – ocharchilik (O‘tkir Hoshimov. “Dunyoning ishlari”), kambag‘allik, nochorlik (Mirzakalon Ismoilov. “Farg‘ona tong otguncha”) kabi holatning ishonchli tasvirlarida va mustaqillik davri-dan keyingi adabiyotda, asosan, boylik va to‘kinlik ifodasi, maishat sahnalarini tasvirlashda qo‘llashgan.

Xona g‘oyat hashamdor bo‘lib, uzunchoq stolda ziyofat dasturxonini muhayyo edi... O‘rtada – shohona desa arzigulik dasturxon, antiqa noz-ne‘matlar, sarxil ichimliklar, atrofingda – do‘stlaring, birodarlaring, sarxush, quvnoq chehralar; dilingda shularga atalgan qanday tilaklarning bor – o‘rningdan turda, baralla ayt! Gapir, ko‘nglingda borini gapir! (Erkin A‘zam. “Manana”).

Adabiyotimizda to‘kin-sochin ziyofat, asosan, martabali kishilarga tavoze, boylarning nafi aysh-ishratining badiiy tasvirlashda ishlatilgan. Ziyofatga shaharning kazo-kazolari, boy-badavlat, martabali kishilari chorlandi. Qo‘yilgan noz-ne‘matlar dasturxonning belini sindirgunday to‘lib-toshib ketgandi.

Ustoz tasbehini yoniga qo‘yib, dasturxonga yuz burdi.

– Qara, tiriklik dahshati shu taom ustida bilinadi. Nafs qurg‘ur qancha noz-ne‘matni yutib yuboradiyu, aslo to‘ydim demaydi. Gohida o‘yga botaman. Qaniydi aql ham shu bedavo nafsdan o‘rnak olsa, sira to‘ydim demasa... (Abdumutal Abdullayev. “Hazrati Attor”).

Ba‘zan taomni kam iste‘mol qilish yoki ko‘p iste‘mol qilishdan tiyilish ijobiy fazilat, uyatchanlik belgisi qilib tasvirlangan:

Ikkinchiga baliq keltirishdi. Baliqni unchalik xush ko‘rmasdim. Ayniqsa, qiltig‘li baliqlarni jinim yoqtirmaydi, ammo oldimga qo‘yilgan baliq go‘shida bitta ham qiltiq yo‘q edi. Xumoroyim: «Yeb ko‘ring, juda mazali!» dedi oldimga sanchqini surib qo‘yarkan. Noiloj, bir bo‘lak baliqni olib, og‘zimga soldim, haqiqatan juda mazali edi, yana ikki bo‘lak yedim, dasturxondan qo‘limni tortdim, to‘grisi, ortiqcha yegani uyaldim, garchi ona-bola «oling, oling», deb qistasalar-da, men «rahmat, yedim, juda shirin tushlik bo‘ldi», deb tortinchoqlik qilishga majbur bo‘ldim (Hayit To‘lqin. “Sizdan boshqa kimim bor”).

O‘zi yemagan noz-u ne‘matlarni mehromga tutish, ochlik va soxta to‘kinlik, madaniyatimizdagi ba‘zi bir illatlar taom diskursi orqali tanqid qilinadi. Ayniqsa, shaharda yashaydigan akasi ayoli bilan kelganda juda qiynalishadi. Mehmonlarni ziyorat qilib ketaylik, deb, hamma opasingil bola-chaqasi bilan ularnikiga jamlanishadi. Bu mehmonnavozlik, ko‘pincha, hafta-o‘n kun davom yetadi. Yana ketishayotganda “Qo‘y go‘shni, mol go‘shni, tandir go‘shni, dumba, suzma, qorinyog‘, olma, anor, xurmo...”, xullas, o‘zlari yilda bir marta dasturxoniga qo‘ymaydigan noz-ne‘matlarga sumkalarini to‘ldirib kuzatib qolishadi (Jamila Ergasheva. “Mehmondorchilik”).

Taom mazasi doim bemor odamga kuch bag‘ishlagan. “Farg‘ona tong otguncha” asaridagi bemor qizaloqning hayotdan so‘nggi ilinji mazali shilpildoq sifatida berilgan bo‘lsa, quyidagi esseda qimirlashga majoli yo‘q bemorni sumalak hidi joyidan qo‘zg‘alishga majbur qiladi:

Bir kun bemor yotgan xonaga tashqaridan totli hid kirib keldi, juda tanish. Nima ekan? Gulga o‘xshamaydi, taom ham emas, tandirdan endi uzilgan nonmikan?

– Ha-a, top-d-i-im! – bemor hayajonlanib o‘rnidan turib ketayozdi. – Su-ma-lak! Parilar taomi sumalak! Qizgina sumalakning qaynashini ko‘rish niyatida o‘rnidan turmoqchi bo‘ldi, ammo tanasida mador yo‘q.

Lekin bemor yana asta-sekin oyoqlarini harakatlantirishga urindi va buning uddasidan chiqdi. Hayajon ta‘sirida asab tolalarida tiklanish paydo bo‘ldi. U ohista odimlaganacha deraza tomon qadamini bir bosdi, ikki, uch va, nihoyat, derazaga yetdi. Hovlida doshqozon, biqir-biqir sumalak qaynaydi. Onasi bosh-qosh, opa-singillari o‘choq kovlaydi (Furqat Alimardon. Ko‘ngillarda ungan chechaklar (esse)).

Badiiy asarlardagi gluttonik diskurs kitobxon uchun tarixiy voqelikni hissiy sezgilar orqali aniqroq tushunishga xizmat qiladi. Har bir badiiy asarda, tabiiyki, asar qahramonlari gluttonik kommunikatsiya-

¹<https://www.theguardian.com/books/2015/oct/28/top-10-memorable-meals-in-literature>

ga kirishadi. Personajlar o'rtasidagi gluttonik kommunikatsiyalar kitobda tasvirlanayotgan davr kishilarining ijtimoiy ahvoli haqida eng haqqoniy xulosani bera oladi.¹

O'zbek zamonaviy adabiyotida taom mavzusini analiz qiladigan bo'lsak, taom diskursi mumtoz adabiyotda asosan metoforik ko'chimlar uchun: shakar qandim (yor lablari to'g'ridan to'g'ri shirinlikka muqoyasa qilinmoqda), jigarim kabob bo'ldi (ishq o'rtagan yurakning kuyishini kabob taomiga to'g'ridan to'g'ri o'xshatish), hajringda dog'man (yor hajridagi ohdan chiqadigan tutun yog' dog'iga qiyoslanmoqda) va h.k. shakllarda namoyon bo'lgan. Ya'ni, mumtoz adabiyotimizda aynan taom va tanovul sahnalari emas, gluttonik nominantlarga o'xshatishlar, obrazli ifodalar ko'p uchraydi.

Xulosa. Bugungi kunda jahon adabiyotida taom diskursi turli maqsadlarda badiiy adabiyotda keng qo'llanmoqda. Hatto she'riyatda ham taom va uning lazzatidan his etiladigan rohat, insonning emotsional holatlari mazali ranglarda keng tasvirlab beriladi. Yevropa she'riyati qadimdan taom mavzusi mavjud bo'lgan. Bu esa taomga oid yorqin metaforalar va ko'chimlarning hosil bo'lishiga xizmat qilgan. Seamus Xeynesning "umri qisqa qorag'at", Robert Frostning "mehnatkash olma", Elizabet Bishopning "hurmatli baliq", Lyusi Kliftonning "o'zgaruvchan ko'katlar" kabi iboralari shular jumlasidandir. Shoir Djoy Xardjo (1994) "Ehtimol, oshxona stoli ustida oxiri zamon kelar, biz kulamiz, yig'laymiz va so'nggi luqmamizni yeymiz", deydi.²

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, taom diskursi jahon adabiyotida hissiy-emotsional holatlarni badiiy tasvirlashda qo'llangan bo'lsa, o'zbek adabiyotida ijtimoiy holatning semiotik belgisi sifatida qo'llaniladi. Jahon adabiyotida taom va undan kelanadigan rohat ijobiy emotsiyada tasvirlansa (taom juda mazali bo'ladi, u mehrning ifodasi, undan keladigan rohat har qanday noxush kayfiyatni tarqatadi, kelajak haqida tiniq fikrlashga xizmat qiladi), o'zbek adabiyotida taom negativ (nafsi buzuqlar ko'p taom yeydi, ko'p taom soxta o'zini ko'z-ko'z qilish) ma'nolarining badiiy ifodasida qo'llangan. Shuningdek, taom o'zbek adabiyotida ilinj (bemorning lazzatli taom tatib ko'rishdan umidi)ni ifodalashga ham xizmat qilgan. Ingliz va o'zbek adabiyotidagi taom diskursini tahlilga tortish ikki madaniyat, dunyoqarash, ijtimoiy holatni aniq tushunishga xizmat qiladi. Taom diskursi tahlili badiiy tarjima jarayonida implitsit axborotlarni tushunish va badiiy asarni to'g'ri talqin qilish imkoniyatini beradi. Asardagi taom diskursi tahlili uchun tarjimondan mazkur asar xalqining taomlanish ratsioni, taomnomasi haqida xabardorlik talab etiladi. Asar qahramonlarining iste'mol qilgan taomlari va xohishlari ularning ijtimoiy va hissiy-emotsional holati haqida to'liq ma'lumot berishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). D.Quronov, Z.Mamajonov, M.Sheraliyeva. Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati. T., Akademya nashr, 2013, 8-bet.
- (2). G.Odilova. Xususiy diskurslar lingvomadaniy talqinining nazariyasi va amaliyoti (gluttonik diskurs misolidan). Filol.fanlari.doktori.diss., Toshkent.
- (3). G.Odilova. Jahon adabiyotida taom va tanovul. "Jahon adabiyoti", 2018, 1-son.
- (4). Jessica Gigot. Gastronomica: the journal of critical food studies. Vol. 19, number 2, p. 60 – 64.
- (5). Mannur, Anita. Culinary fictions: food in South Asian diasporic culture. Temple University Press, 1601, North Broad Street, p. 11.
- (6). Державецкая И.А. Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». Том. 26 (65), № 1, Глуттоническая лексика и проблемы её перевода, с. 466 – 470.
- (7). Земскова А.Ю. Лингвосемиотические характеристики англоязычного гастрономического дискурса. Дисс. ... канд.филол.наук, 10.02.04. Волгоград, 2009, 338 с.
- (8). Леви-Строс К. Происхождение застольных обычаев. М., "Университетская книга", 2000, с. 461; Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. М., 1994, с. 387; M.Douglas. Deciphering a meal: New York, London, Routledge, 1971, p. 36 – 54.
- (9). Олянич А.В. Презентационная теория дискурса. Монография, Волгоград, "Парадигма", 2004, с. 397.
- (10). Ундрицова М.В. Глуттонический дискурс: лингвокультурологические, когнитивно-прагматические и переводческие аспекты. Дисс.канд. филол. наук, М., 2015.
Internet manbalar:
(11).<https://www.theguardian.com/books/2015/oct/28/top-10-memorable-meals-in-literature>

¹ G.Odilova. Xususiy diskurslar lingvomadaniy talqinining nazariyasi va amaliyoti (gluttonik diskurs misolidan). Filol.fanlari.doktori.diss., Toshkent, 111 – 112-betlar.

² Jessica Gigot. Gastronomica: the journal of critical food studies, vol. 19, Number 2, p. 60 – 64.

Sabirova Nasiba Ergashevna (Xorazm VPYMO‘MM “Tillarni o‘qitish metodikasi” kafedrası mudiri,
filologiya fanlari doktori (DSc), professor; e-mail: sabnas1@yandex.ru)
**O‘ZBEK FOLKLORSHUNOSLIGI VA ADABIYOTSHUNOSLIGIDA POETIK RAMZLAR
TADQIQI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada so‘z poetik ramzlarning o‘zbek folklorshunosligi va adabiyotshunosligida o‘rganilishi haqida boradi. Poetik ramzlarning o‘zbek folklorshunos va adabiyotshunos olimlari tomonidan tadqiq qilinishi, shuningdek, ilmiy maqolalar, monografiyalar, dissertatsiyalar o‘rganildi va tahlil qilindi. Jumladan, tahlilga tortilgan tadqiqotlar qiyosiy o‘rganilgan, ilmiy munosabat bildirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: ramz, poetik ramz, o‘zbek folklorshunosligi, o‘zbek adabiyotshunosligi, poetik ko‘chim, qo‘shiq, o‘zbek xalq qo‘shiqlari, poetik sezgi, ramziy obraz.

**ИССЛЕДОВАНИЕ ПОЭТИЧЕСКИХ СИМВОЛОВ В УЗБЕКСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ И
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ**

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос об изучении поэтических символов в узбекском фольклоре и литературоведении. Были изучены и проанализированы работы по исследованию поэтических символов узбекскими фольклористами и литературоведами, а также научные статьи, монографии, диссертации. В частности, были сравнительно изучены исследования, привлеченные к анализу, выражена научная позиция.

Ключевые слова: символ, поэтический символ, узбекская фольклористика, узбекская литературоведение, поэтический перевод, песня, узбекские народные песни, поэтическая интуиция, символический образ.

THE STUDY OF POETIC SYMBOLS IN UZBEK FOLKLORE AND LITERARY STUDIES

Annotation. In this article, the word deals with the study of poetic symbols in Uzbek folklore and literary studies. The study of poetic symbols by Uzbek folklorist and literary scholars, as well as scientific articles, monographs, dissertations were studied and analyzed. In particular, the studies weighed on the analysis were studied in a comparative way, a scientific attitude was expressed.

Key words: symbol, poetic symbol, Uzbek folklore, Uzbek literary studies, poetic Street, song, Uzbek folk songs, poetic intuition, symbolic image.

Kirish (Introduction). Qo‘shiq inson ma‘naviyatiga xos badiiy-estetik hodisa bo‘lib, u xalqning kundalik maishiy turmushida hamkor, ma‘naviy hayotida hamroh hisoblanadi, ruhiy dunyosining boyishiga xizmat qiladi. Har qanday xalqning, umuman, insonning hayotini qo‘shiqsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Shu sababli ham dunyodagi jamiki xalqlar folklorida qo‘shiq janri mavjudligini ko‘ramiz. Inson quvonchga to‘lganida ham, g‘am-anduhga botganida ham kuylaydi, qo‘shiq aytadi. Xalqda: “Kuygan ham qo‘shiqchi, suygan ham”, degan maqol bejizga paydo bo‘lmagan. Xalq qo‘shiqlarini turlicha nuqtayi nazardan, xususan, ularning ijro shakli, kompozitsiyasiga, raqs bilan munosabatiga, ishtirokchilariga ko‘ra, etnografik jihatdan marosim va nomarosim qo‘shiqlarga ajratib hamda mintaqaviy jihatdan – Xorazm, Farg‘ona, Qashqadaryo – Surxondaryo va boshqa hududlarga ajratib tadqiq etish mumkin. Ammo folklorshunoslik uchun asarning so‘z san‘ati namunasi sifatida, unda qo‘llaniluvchi turli poetik ko‘chimlar va ularning semantik qatlamlari, estetik qimmatiga oydinlik kiritish, tadqiq etish alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, mustaqillik yillarida ajdodlarimiz tomonidan asrlar osha yaratilib, ko‘z qorachug‘iday e‘zozlanib kelinayotgan ma‘naviy qadriyatlarimiz durdonalari bo‘lgan xalq ijodiyotiga tegishli asarlarning tub mohiyatini yoritish, ularning xalq ma‘naviyatida tutgan o‘rnini belgilash borasida jiddiy tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. O‘zbek xalq qo‘shiqlarini ifoda usuliga e‘tibor qaratilsa, poetik ko‘chmlarning turli shakllari, ayniqsa, ramziy obrazlarning keng qo‘llanilishiga guvoh bo‘lamiz. Bu holat tasodif emas, chunki inson tafakkur tarzida fikr va ifodani qiyoslab tasvirlash usuli eng qulay vosita sanaladi. Xususan, o‘zbek xalq qo‘shiqlarining qisqa shakli, asosan, to‘rtliklardan iborat ekanligi ifodaning bu shakliga tez-tez murojaat etishni tabiiy ravishda talab etadi. Shu sababli ham poetik ramzlarni tadqiq qilish folklorshunosligimizda, ayniqsa, uning qo‘shiqchilik sohasida hamisha diqqat e‘tiborda bo‘lib kelmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Folklorshunosligimizdagi bu dolzarb masalaga e‘tibor birinchilardan bo‘lib o‘zbek xalq qo‘shiqlarining XX asrdagi jonkuyar to‘plovchisi va tadqiqotchisi M.Alaviyaning tadqiqotlarida ko‘zga tashlanadi. U “O‘zbek xalq qo‘shiqlari” kitobida poetik ramzlarga tegishli misollarga murojaat qilar ekan, ularni “ramz”, “parallelizm”, “allegoriya”, “psixologik motivirovka” kabi turli nomlar bilan tilga oladi [1]. Olima qo‘shiqlarda qo‘llaniluvchi ramziy obrazlarga umumiy tarzda murojaat qilgan bo‘lsa-da, dastlab, diqqat qaratganligini ta‘kidlash lozim. Olimaning poetik sezgisi qo‘shiqlarni g‘oyaviy-badiiy talqin etishda, ularda ifodalangan mazmuni to‘g‘ri aniqlashda ta-

yanch asos bo'lib xizmat qilganligini ta'kidlash lozim. Bu xil talqinlar olimaning boshqa qator kitoblari va maqolalaridan ham ko'zga tashlanadi [2]. Ayni paytda M.Alaviyaning tadqiqotlarida poetik ramzlarni alohida figura sifatida olib, unga xos belgi va xususiyatlarga jiddiy va tizimli yondashishga diqqat qaratmaganligini ham aytib o'tish lozim. O'zbek xalq qo'shiqlari tarkibida keluvchi poetik ramzlarga oid ayrim qaydlar O.Sobirovning maqolalarida ham uchraydi [3]. Olimning fikricha: "Timsoliy tasvirlar yoki ramziy obrazlar bir qaraganda turg'undek, o'zgarimasdek ko'rinsa-da, jamiyat rivoji, badiiy tafakkurning ravshanlashuvi va takomilligiga ko'ra, zamonlar osha yangi mazmun bilan boyib boradi" [4]. O.Sobirov bildirgan ushbu fikr bevosita xalq qo'shiqlarida keng qo'llaniluvchi ramziy obrazlar tabiatini sirdan kuzatish natijasida paydo bo'lganligini uning bildirgan mulohazalardan ham anglash mushkil emas. Ammo olimning qo'shiqlarda keluvchi ramziy obrazlarga diqqat qaratganligi va o'z qiziqishi doirasida fikr bildirganligini qayd etish lozim. O'zbek folklorshunosligida poetik ramzlarni nazariy jihatdan jiddiy tadqiq etish ishlari XX asrning 80-yillaridan so'ng boshlandi. Bu sohada dastlabki fundamental ishlardan biri Sh.Turdimovning "O'zbek xalq lirik qo'shiqlarida poetik ramzlar" mavzusidagi nomzodlik ishi bo'lganligini alohida ta'kidlash lozim. Tadqiqotchi o'z ishida o'zbek folklorshunosligida birinchilardan bo'lib, ramz tushunchasining adabiyotshunoslik va folklorshunoslikdagi ta'rifi qaratdi. Adabiyotdagi ramziy obrazlarning folkloridagi ramzlar bilan umumiy hamda xususiy tomonlarini ko'rsatdi. Folkloridagi ramzlarning an'anaviy xarakterga, folklor janrlari ichida ham ramziy obrazlarning farqlanishini yoritib berdi. Lirik qo'shiqlardagi ramzlarni o'zak hamda vaziyat ramzlarga ajratib tadqiq etdi. Poetik ramzlarning yuzaga kelishidagi asosiy omillar, uning o'xshatish va metafora kabi ko'chimlardan farqi, ramzning mif va parallelizmlar bilan aloqasi, asosiy ramziy obrazlar va ularning semantik qirralari haqida atroflicha fikr yuritdi [5]. Bu o'rinda olimning "Ma'rifat" gazetasida e'lon qilingan, lirik qo'shiqlarda qo'llaniluvchi ramziy obrazga bag'ishlangan turkum maqolalarini alohida [6] aytib o'tish lozim. Bu maqolalarda tadqiqotchining o'zbek xalq lirik qo'shiqlaridagi ramziy obrazlar haqidagi keyingi xulosalari aks etgan. Sh.Turdimovning bir qator maqolalarida ramzlarning asosiy belgilarini yoritish xususida original mushohadalar bayon etilgan. "Lirik qo'shiqlarda ramz" [7] maqolasida ramzlarning o'xshatish va istiora kabi ko'chimlardan tub farqi tahlilga tortilgan, maqolada ko'proq ro'mol ramziga e'tibor qaratilgan. "O'zbek xalq qo'shiqlarida "Tom" ramzi" [8] maqolasida "Tom"ning qadimiy tushunchalarga bog'lab tahlil etar ekan, uning "Turmush qurish", "oila" ramzi ekanligini ta'kidlaydi va chuqur mantiqiy xulosalar chiqaradi. Shuni ham ta'kidlash lozimki, maqolada munozarali fikrlar ham mavjud. Jumladan, Xorazm shevasida uchraydigan "tom" so'zining muqobili bo'lgan "uchak" so'zini uchmoq (jannat) so'ziga aloqadorligi haqida bildirilgan fikr ancha bahstalabdir. Qariyalarning guvohlik berishicha, bu so'z "Uch yoq", uying uchi, yuqorisida degan ma'nolarga egadir. Sh.Turdimovning "Yoshlik" jurnalida chop etilgan "Tom ustiga tom soldim" [9] maqolasida yuqorida ta'kidlangan maqoladagi fikrlar yanada kengaytiriladi va ushbu ramzning qadimiy ildizlariga murojaat etiladi. Bevosita bizning mavzumizga tegishli bir qator Xorazm xalq qo'shiqlari namunalari olim tadqiqotlarida tahlilga tortilganligini alohida ta'kidlash lozim. Mustaqillik yillariga kelib, xalq qo'shiqlarini milliy etnografiya asosida o'rganish tendensiyasi ancha kuchaydi. Darvoqe, xalq qo'shiqlarining dastlabki ildizlari urf-odat, inonchlarga borib bog'lanadi. Chunki ibtidoiy hayot davrida "Ibodot – kuylashni, urf-odat-she'riyatni, inonchlar-raqsni ro'yobga chiqargan" [10]. Olim A.Musaqulovning "O'zbek xalq lirikasining tarixiy asoslari va badiiyati" [11] mavzusidagi doktorlik ishi bu borada dastlabki qadamlardan biri bo'ldi. Xalq she'riyatini qadimiy urf-odatlar asosida tekshirish shu muammolarni hal qilishga olib keldi. A.Musaqulovning "O'zbek xalq qo'shiqlarining tarixiy asoslari" [12] risolasida biz so'z yuritayotgan ramzlar masalasiga oid yangi fikrlar o'rta qo'yilgan. Risola muallifi xalq qo'shiqlarining tarixiy asoslarini tahlil qilar ekan, ulardagi poetik ramzlarga alohida e'tibor qaratadi, ularni hosildorlik inonchlari bilan bog'laydi. Shu asnodan suv kulti, olov kulti, o'simlik kultlari bilan bog'liq poetik obrazlarni tahlil doirasiga tortadi. Jumladan, suv poetik obrazi sevgi, oila, farzand tushunchalari g'oyalarini tashishini, o't kulti bilan aloqador o't, tarasha, cho'g', kul, sham, chiroq poetik obrazlari, shuningdek, o'simliklarga aloqador bo'lgan gul, olma, jiyda, tol poetik obrazlarining ildizlari ham yuqoridagi tushunchalar bilan uzviy bog'liq ekanligini ta'kidlaydi va xalq qo'shiqlarida poetik obrazlar qadimiy inonch-e'tiqodlarni ham, poetik ko'chimga aylanib, badiiy-estetik ma'nolarni ham ayni bir paytda ifodalashi mumkin, degan xulosaga keladi [13].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mavzuni o'rganish jarayonida qiyosiy-tipologik tasniflash, struktural tahlil usullari kabilardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Folklorshunos olim, professor A.Musaqulov tahlil etgan ko'plab qo'shiq namunalari orasida Xorazm xalq qo'shiq namunalari ham o'rin olgan. Biz o'rni bilan bu fikr-mulohazarga alohida to'xtalamiz. Poetik ramz masalasiga keyingi yillarda e'tibor yanada kuchaydi. M.Yoqubbekovanning qator ishlarida bu masala bo'yicha ayrim mulohazalar bildirilgan. Uning "Xalq liri-

kasidagi gul ekspressemasining lingvopoetik talqini [14]” risolasida gul bilan bog‘liq ramziy obrazlar masalasi yoritilgan. Tadqiqotchi gul bilan aloqador ko‘chimlarni tahlil qilar ekan, “Gul poetik obraz sifatida go‘zallik, maftunkorlik, nafosat, muattarlik, qizillik kabi belgilarni o‘zida mujassamlashtirgan ramz darajasiga ko‘tarilganligi uchun ham gulga qiyoslash ijobiy emotsional ekspressiv taassurot tug‘diradi [15]”, deb ta’kidlaydi. Shu bilan birga, tadqiqotchi gul va bulbulni gohida ramz, gohida metafora tarzida belgilaydi. Albatta bu masalada ko‘chim hosil qiluvchi obyektlarning matniy vazifalarini hisobga olish zarur edi. M. Yoqubbekova o‘zining yirik tadqiqoti bo‘lgan “O‘zbek xalq qo‘shiqlarining lingvopoetik xususiyatlari” [16] monografiyasida ham poetik ramzlar masalasiga jiddiy e‘tibor qaratgan. Monografiyada asosiy masala xalq qo‘shiqlaridagi o‘xshatish, metafora va sifatlashlarning lingvopoetik tahliliga qaratilgan bo‘lsa-da, ushbu vositalarga yondosh vosita – ramzlar haqida ham ba’zi mulohazalarni umumlashtirgan. Xususan, tadqiqotchi o‘z monografiyasida metafora, o‘xshatish va sifatlashlar bo‘yicha fikr yuritir ekan, o‘simliklar, hayvonot olami va boshqa hodisalarning mazkur ko‘chimlarga obyekt sifatida tanlanishi haqida so‘z yuritib, ko‘proq metafora tahlili jarayonida ramzlar masalasiga ham e‘tiborni jalb qiladi. Gul, bulbul, olma, anor, quyon kabi o‘simlik va jonivorlarning ayni paytda ramz sifatida ham namoyon bo‘lishini qayd qiladi va “...ba’zan metafora talqinida nom ko‘chish bilan aloqador bo‘lmagan hodisalar (simvol, metamorfoza) ham qamrab olinadi, degan xulosaga keladi [17].

O‘zbek folklorshunosligida poetik ramzlar tadqiqiga bag‘ishlangan yana bir tadqiqot M.Ro‘ziyevaning “O‘zbek xalq qo‘shiqlarida rang simvolikasi” [18] nomli dissertatsion ishidir. Ushbu ishda tadqiqotchi avvalo ranglarga nisbatan estetik munosabatning shakllanish asoslari tekshirishga harakat qiladi va folkloridagi rang ramzlarining yetakchi xossalarni ranglar bilan bog‘liq mifologik qarashlar mohiyatidan axtaradi. Folklor namunalarida qo‘llaniluvchi poetik ramz tushunchasiga va rang simvolikasi bilan bog‘liq masalarga to‘xtaladi. Shu bilan bir qatorda, marosim folklorida rang simvolikasini o‘rganar ekan, shomon marosimlari folklori, to‘y marosimlari, motam marosimlarida qo‘llaniluvchi ranglar va ularning ramziy ifodasini tadqiq etadi. Lirik qo‘shiqlarda tarkibida keluvchi rang ramzlarning semantik ko‘lami va xalq qo‘shiqlarida rang ramzlarning turli tasviriy vositalar bilan aloqasini o‘rganadi. M.Ro‘ziyevaning ushbu tadqiqoti Xorazm xalq qo‘shiqlari tarkibida ham faol qo‘llaniluvchi ranglar bilan bog‘liq ramziy obrazlarni tadqiq etishda qo‘l muhim qiyosiy manbalardan biri bo‘ladi.

Keyingi yillarda folklorshunoslik bilan aloqador S.Ro‘zimboyev [19], R.Nosirov [20], X.Toshmatov [21] kabi tadqiqotchilarning ayrim ishlari amalga oshdi. Ushbu ishlar bevosita ramzlar bilan aloqador bo‘lmasa-da, qo‘shiqlar kompozitsiyasi, xalq dostonlaridagi poetik ko‘chimlar masalasiga doir mazkur tadqiqotlarda ham ramzlar tabiatiga oid ayrim mulohazalar uchraydi. S.Ro‘zimboyevning “Xorazm dostonlaridagi ramzlar” maqolasida esa bevosita biz so‘z yuritayotgan masalaga aloqadordir. Chunki dostonlar tarkibidagi she‘riy parchalarda ishlatiladigan poetik ko‘chimlar ko‘p jihati bilan xalq qo‘shiqlaridagi o‘sha vositalarga juda hamohang keladi. O‘zbek folklorshunosligida ramziy obrazlar bilan bog‘liq tadqiqotlarning sanog‘i aytarli darajada ko‘p bo‘lmasada bu masala tadqiqotchilar diqqat e‘tiborida bo‘lganligini ta’kidlash lozim. Ayniqsa, poetik ramzlarning hududiy jihatdan o‘ziga xos tarzda ma’lum farqlar bilan namoyon bo‘lishini o‘rga-nish ham lozim. Ushbu nuqtayi nazardan S.Ro‘zimboyevning quyidagi fikrlari diqqatga sazovor. Olimning qayd etishiga ko‘ra, Xorazm vohasida tarqalgan folklor asarlarida ishlatiladigan ramziy ifodalar mintaqaviy xarakterga ega. Jumladan, ushbu hududda tom va tol kabi ramzlar uchramaydi. Tom ramzi boshqa mintaqalarda oila ramzi orqali namoyon bo‘ladi. Tadqiqotchining dalillashicha, tom va tol so‘zlari mahalliy o‘g‘uz shevasida ishlatilmaydi. Shu sababli ramziy ifodalarda ushbu tushunchalar boshqa bir vositalar orqali o‘z ifodasiga ega bo‘ladi. Darvoqe, ramzlar tanlanganda tevarak-atrofdagi eng mashhur va ommaviy predmet va vositalarga murojaat etiladi [22]. Bizning o‘ylashimizcha, bunday lokal xususiyatlar xalq qo‘shiqlari tarkibida ishlatiladigan ramziy ifodalarga ham taalluqligi, ushbu masala maxsus tadqiqotni talab etadi va muayyan yangiliklarni bera oladi. Yuqorida ko‘rsatilgan o‘tilgan tadqiqotlar orasida xalq qo‘shiqlari tarkibidagi poetik ramzlarning xarakter-xususiyatlarini mumkin qadar mukammal yoritib beradigan ish Sh.Turdimovning nomzodlik dissertatsiyasidir. Shunday bo‘lishiga qaramasdan, hali poetik ramzlar masalasida yoritilishi lozim bo‘lgan masalalar anchani tashkil etadi. Sh.Turdimov o‘z tadqiqotida yigirmadan oshiqroq turli ramziy ifodalar haqida ma’lumot beradi. Holbuki, ramzlarnig ishlatilish doirasi juda kengdir. Ularni atroflicha o‘rganish folklorshunoslik uchun muayyan yangiliklarni bera oladi.

O‘zbek adabiyotshunosligida o‘tkan asrning 80-yillarida poetik ramzlarni atroflicha tadqiq qilishga bag‘ishlangan ish A.Sharopovning “Olamlar ichra olamlar” kitobidir. Nomzodlik dissertatsiyasi sifatida yuzaga kelgan ushbu tadqiqotda ramzlarning tuzilishi, ularning o‘ziga yondosh bo‘lgan poetik ko‘chimlardan farqi, mumtoz she‘riyat hamda zamonaviy lirika misolida ancha batafsil tahlil etiladi. A.Sharopovning ta’kidlashicha, “Poetik simvol badiiy vosita–voqealigni aks ettirish usuli sifatida qadimdan istifoda qilinadi.

Uning eng dastlabki namunalari xalq og‘zaki ijodida ko‘rinadi [23]. Mazkur tadqiqotning xarakterli tomonlaridan biri shuki, unda muallif sho‘ro davrida qoralangan simvolizm oqimi va simvol haqida bahs yuritadi. O‘sha davrlarda idealistik oqim sifatida tan olingan simvolizm bilan simvolni bir deb qarash natijasida undan vaqtinchalik bo‘lsa-da, voz kechishga olib kelgan, eng asosiysi u realizmga qarma-qarshi qo‘yilgan edi. Kitob muallifi bu masalani oydinlashtirishga harakat qiladi va simvolizm oqimga aylanmasdan burun ham poetik simvollar mavjud bo‘lganligini alohida qayd qiladi va isbotlaydi.

N.Jumatovanning “Hozirgi o‘zbek she‘riyatida rang bilan bog‘liq ramziy obrazlar” [24] mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi biz tahlilga tortayotgan mavzuga ancha yaqin keladi. Tadqiqotchi o‘z ishida rang bilan bog‘liq ramziy obrazlar yaratishning xalq ijodida tutgan o‘rni va ularning xalq e‘tiqodiy tasavvurlari bilan bog‘liqligi xususida anchagina fikrlar bildiradi. Uning ta‘kidlashicha, qalb kechinmalari, his-tuyg‘ularini junbushga keltiruvchi g‘am, baxtsizlik, ayriliq, falokat, o‘lim, zamondan nolish kabilar qora rang timsolida ifodalansa; tinchlik, baxt, tozarish, ya-xshilik, shodlik va quvonch tuyg‘ulari an‘anaviy qizil va oq rang bilan ramziy obrazli birikmalarda o‘z ifo-dasini topib, qo‘shiqlarda o‘ziga xos mazmun va ohang kasb etadi [25]. O‘z navbatida, tadqiqotda maqollar, ertaklar, dostonlar tarkibida qo‘llaniladigan an‘anaviy ramzlar masalasiga ham qisqacha to‘xtab o‘tilgan va ushbu ramziy ifodalar keyinchalik yozma adabiyotga ko‘chgan degan xulosaga kelingan. O‘zbek adabiyotshunosligida poetik ramzlar masalasi turli yo‘nalishlarda tadqiqot doirasiga keng o‘rganilmoqda. Ayniqsa, rang bilan aloqador ramziy ifodalarga qiziqish kuchayganligini kuzatish mumkin. Shunday tadqiqotlardan biri I.Haqqulning qora rang bilan bog‘liq maqolasidir [26]. Maqolada qora rang bilan aloqador ramziy ifodalarning chuqur mohiyati yoritib beriladi. Ushbu rangning A.Navoiy ijodida katta o‘rin egallaganligini, buyuk shoirning “qora rang”, “qora libos” ramziga asoslanib, tasavvufiy hayot imtiyoz va imkoniyatlari, tasavvufiy axloq kuch-quvvatiga ko‘pchilikning nigohini qaratganligini alohida ta‘kidlaydi. Ushbu rang-ning mumtoz adabiyot va xalq ijodiyotida salbiy va ijobiy ramzlar sifatida faol ishlatilib kelganligini rang-barang misollar orqali dalillab beradi. Ushbu tadqiqot qora ranggina emas, balki folklorda va mumtoz adabiyotda ranglar bilan aloqador tadqiqotlarning yaratilishiga ijobiy turtki bo‘ldi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Ushbu masalani chuqurroq o‘rganish doirasida S.O‘tanovanning “Alisher Navoiy g‘azaliyotida rang simvolikasi” mavzusidagi tadqiqoti ro‘yobga chiqdi [27]. Garchi tadqiqot obyekti A.Navoiy g‘azaliyoti bilan bog‘liq bo‘lsa-da, ishning tarkibida xalq ijodiyotiga oid ranglar simvolikasiga ham murojaat etilgan. Ushbu murojaat jarayonida “Qo‘rqut ota kitobi”dagi oq, qizil va qora ranglar bilan aloqador urf-odatlar, xalq qo‘shiqlarda istifoda etiladigan oq, qora, qizil ranglar va ularning ramziy xususiyatlari xarakterli misollar yordamida yoritib beriladi. Shu bilan birga, og‘zaki adabiyot bilan yozma adabiyotdagi ramziy qiyoslarning alohidalik jihatlari ishda A.Navoiy she‘riyati orqali to‘la qonli ochib berilgan. S.O‘tanovanning qator maqolalarida rang bilan bog‘liq ramziy ifodalarning turli qirralari tadqiq etilgan. Uning “Poetik tasvirda libos va rang uyg‘unligi” [28] maqolasida A.Navoiy g‘azaliyotidagi libos bilan aloqador ramziy xususiyatlar haqida so‘z boradi. Shoirning ranglar semantikasidan foydalanib, tamsil san‘atiga murojaat qilishi va shu asnda inson ruhini ramziy tasvir orqali ifodalashga e‘tibor qaratiladi. Shuningdek, yosh tadqiqotchining “Alisher Navoiy lirikasida sariq rang semantikasi” [29] maqolasi ham ushbu rang bilan aloqador ramziy san‘atlar ma‘nosini ochishga bag‘ishlagan. Xalq qo‘shiqlari, umuman folklor va yozma adabiyotdagi turli janrlarga daxldor bo‘lib, poetik ramzlar masalasini yoritishga bag‘ishlangan yuqoridagi tadqiqotlardan ko‘rinadiki, ushbu doirada anchagina muhim ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan. Eng qadimgi poetik ko‘chimlardan biri hisoblangan poetik ramzlarning har bir asar badiiyatini ochishda eng faol vosita ekanligi ko‘rsatib o‘tilgan. Shuni ham ta‘kidlash joizki, bu bo‘rada qilingan ilmiy tadqiqotlarda haligacha hal qilinmagan muammolar uchraydi. Ramzlar ayrim hollarda poetik ko‘chimlarnig ba‘zi turlari bilan aralashtirilib talqin etilganligini ko‘rish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- (1). Alaviya M. O‘zbek xalq qo‘shiqlari. T., “Fan”, 1959, 6–101-betlar.
- (2). Alaviya M. O‘zbek xalq marosim qo‘shiqlari. T., “Fan”, 1974; Qo‘shiqning mazmuni va shakli masalasi ga doir. O‘zbek xalq ijodi. T., “Fan”, 1967, 71 – 79-betlar.
- (3). Lirik qo‘shiqlar. O‘zbek folklori ocherklari, II tom, T., 1988, 244 – 253-betlar.
- (4). Sobirov O. Qo‘shiqlar haqida. Kelinoy qo‘shiqlari, T., «Adabiyot va san‘at», 1981, 5 – 10-betlar.
- (5). Sobirov O. Qo‘shiqlar haqida. Kelinoy qo‘shiqlari, T., «Adabiyot va san‘at», 1981, 5-bet.
- (6). Турдимов Ш. Поэтические символы в узбекских народных лирических песнях, АКД, Т., 1987, с. 20
- (7). Turdimov Sh. Lirik qo‘shiqlarda ramz. “Ma‘rifat”, 2013, 23-fevral, 16-son (8561), 9-bet.
- (8). Turdimov Sh. Lirik qo‘shiqlarda ramz. “O‘TA”, 1982, 3-son, 16 – 19-betlar.
- (9). Turdimov Sh. O‘zbek xalq qo‘shiqlarida «Tom» ramzi. “Adabiy meros”, 1987, 2-son, 69–73-betlar.

- (10). Turdimov Sh. Tom ustiga tom soldim. "Yoshlik", 1988, 7-son, 75 – 76-betlar.
- (11). Колер И., Ранке И., Растел Ф. История человечества (доисторический период), СПб, Полигон, 2003, с. 78.
- (12). Musaqulov A. O'zbek xalq lirikasining tarixiy asoslari va badiiyati. DDA, T., 1995, 47-bet.
- (13). Musaqulov A. O'zbek xalq qo'shiqlarining tarixiy asoslari. Buxoro, 1994.
- (14). O'sha risola. 31-bet.
- (15). Yoqubbekova M. Xalq lirikasidagi gul ekspressemasining lingvopoetik talqini. T., 2004, 28-bet.
- (16). O'sha risola. 9-bet.
- (17). Yoqubbekova M. O'zbek xalq qo'shiqlarining lingvopoetik xususiyatlari, T., "Fan", 2005.
- (18). O'sha manba. 98-bet.
- (19). Ro'ziyeva M. O'zbek xalq qo'shiqlarida rang simbolikasi. AKD, T., 2017, 20-bet.
- (20). Ro'zimboyev S. Xorazm dostonlaridagi ramzlar. "O'TA", 1990, 2-son, 39 – 43-betlar.
- (21). Nosirov R.H. O'zbek xalq qo'shiqlari kompozitsiyasi. NDA, T., 2004, 22-bet.
- (22). Toshmatov X.Q. O'zbek xalq dostonlarida poetik ko'chimler, NDA, T., 2002, 22-bet.
- (23). Ro'zimboyev S. Xorazm dostonlaridagi ramzlar. "O'TA", 1990, 2-son, 39 – 43-betlar.
- (24). Sharopov A. Olamlar ichra olamlar. T., «Adabiyot va san'at», 2017, 10-bet.
- (25). Jumatova N.S. Hozirgi o'zbek she'riyatida rang bilan bo'g'liq ramziy obrazlar. NDA., T., 2000, 24-bet.
- (26). Haqqul I. Yana qora rang talqini haqida. "O'TA", 2001, 3-son, 17 – 24-betlar.
- (27). O'tanova S.H. Alisher Navoiy h'azaliyotida rang simbolikasi, NDA, T., 2007, 26-bet.
- (28). O'tanova S.H. Poetik tasvirda libos va rang uyg'unligi. "O'TA", 2006, 1-son, 28 – 31-betlar.
- (29). O'tanova S.H. Alisher Navoiy lirikasida sariq rang semantikasi. "O'TA", 2006, 5-son, 50 – 52-betlar.

**Isaqov Zokirjon Soliyevich (Qo'qon DPI "Boshlang'ich ta'lim nazariyasi" kafedrasida dotsenti)
BADIY MATNDA BADIY TASVIR VOSITALARINING QO'LLANILISHI**

***Annotatsiya.** Badiiy asarda tasvirlanayotgan narsani jonli tasvirlash, his-tuyg'u va kechinmalarni yorqin ifodalashga xizmat qiluvchi vositalarni umumlantirib, badiiy tasvir va ifoda vositalari deb ataladi. Badiiy tasvir va ifoda vositalari badiiy tilning belgilovchi xususiyati emas, balki belgilovchi xususiyat bo'lmish obrazli (tasviriy)lik va emotsionallikni kuchaytiruvchi unsurlardir. Aytish kerakki, bu tushuncha adabiyotshunoslikda "poetik vositalar", "sintaktik figuralar", "stilistik figuralar" kabi nomlar bilan ham yuritiladi. Shuni ham yodda tutish lozimki, bu vositalarning buni tasvir, buni ifoda vositasi deyishlik ham nomaqbul, chunki badiiy adabiyot so'z vositasida tasvirlaydi va shu tasvir orqali ifodalaydi.*

***Kalit so'zlar:** badiiy matn, san'at, adabiyot, yozuvchi, metafora, metonimiya, poetika, tasavvur, uslubiyat.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СРЕДСТВ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

***Аннотация.** Средства, служащие для яркого изображения того, что описывается в произведении искусства, а также яркого выражения чувств и переживаний, в совокупности называются «художественными средствами выразительности». Определяющим признаком художественного языка являются не художественные образы и средства выразительности, а определяющим признаком являются образность и элементы, усиливающие эмоциональность. Следует сказать, что в литературоведении это понятие еще называют «поэтическими приемами», «синтаксическими фигурами», «стилистическими фигурами». Исходя из этого, неправомерно говорить, что одним из этих средств является образ, а именно средство выражения, потому что художественная литература описывает его посредством слов и выражает мысль через этот образ.*

***Ключевые слова:** художественный текст, искусство, литература, писатель, метафора, метонимия, поэтика, воображение, методология.*

USE OF ARTISTIC IMAGERY IN THE ARTISTIC TEXT

***Annotation.** Means that serve to vividly depict what is depicted in a work of art, vividly express feelings and experiences are collectively called "artistic means of image and expression". Artistic images and means of expression are not the defining feature of the artistic language, but the defining feature is imagery (imagery) and elements that enhance emotionality. It should be said that this concept is also called "poetic devices", "syntactic figures", "stylistic figures" in literary studies. It should also be remembered that it is inappropriate to say that one of these means is an image, and that is a means of expression, because fiction describes with the means of words and expresses through this image.*

***Key words:** artistic text, art, literature, writer, metaphor, metonymy, poetics, imagination, methodology.*

Kirish. San'at har bir sohada badiiy tasvir o'z tuzilishga ega. Bu ma'naviy tamoyili ish, shuningdek, yaratish yaratish uchun ishlatiladi. Materiallarga o'ziga xos ifodalangan mezonlar sabab bo'ladi.

Badiiy tasvir va ifoda vositalari – badiiy asarda narsa hodisalarni jonli tasvirlar his-tuyg'u va kechinmalarni yorqin ifodalashga xizmat qiluvchi til vositalarining umumiy nomi (1;587-b.). Adabiyotshunoslikda ushbu tushuncha turli nomlar bilan yuritiladi: *figuralar, sintaktik figuralar, stilistik figuralar, tilning poetik vositalari tilning badiiy-tasviriy vositalari, tasviriy vositalar, ifoda-tasviriy vositalar* va b. Avvalo, tilning badiiyligi Badiiy tasvir va ifoda vositalarining ishlatilishi bilan belgilanmaydi, ular ishlatilmagan holda ham badiiy tilning bosh spetsifik xususiyatlari *obrazlilik (tasviriylik)* va *emotsionallik* mavjud bo'la oladi (2;7-b.). Badiiy tasvir va ifoda vositalari mazkur xususiyatlarni kuchaytirib namoyon etishga xizmat qiladi. Ikkinchidan, badiiy adabiyot so'z vositasida tasvirlaydi (*obrazlilik*), ayni paytda, badiiy adabiyotdagi tasvir quruq emas, u his-tuyg'ularga yo'g'rilgan (*emotsionallik*)dirki, shu tasvir orqali muayyan o'y-fikr, his-kechinma ham ifoda etiladi, ya'ni, bitta vositaning o'zi ham tasvir ham ifodaga xizmat qiladi.

Demak, bu vositalarning bunisi tasvir, unisi ifoda vositasi deb ajratish to'g'ri bo'lmaydi. Shu bilan birga, mazkur vositalarni *badiiy tasvir vositalari* debgina yuritish ham ma'qul emas. Ayrim vositalar (masalan, *takrorlar, ritorik so'roq, ritorik murojaat, ellips, jim qolish* va b.) borki, ular ifodaviylikni kuchaytirishga xizmat qiladi. Ya'ni, ular *badiiy tasvir vositalari* termini qamrov doirasidan chetda qoladi. Shu sababli ushbu tushunchani badiiy tasvir va ifoda vositalari tarzida atalgani ma'qulroqdir.

Tadqiqot metodlari va natijalar. Badiiy tilning eng muhim spetsifik xususiyatlari sifatida obrazlilik va emotsionallikni ko'rsatdik. Badiiy asarda tasvirlanayotgan narsani jonli tasvirlash, his-tuyg'u va kechinmalarni yorqin ifodalashga xizmat qiluvchi vositalarni umumlashtirib, "badiiy tasvir va ifoda vositalari" deb ataladi. Badiiy tasvir va ifoda vositalari badiiy tilning belgilovchi xususiyati emas, balki belgilovchi xususiyat bo'lmish obrazli (tasviriylik) va emotsionallikni kuchaytiruvchi unsurlardir. Aytish kerakki, bu tushuncha adabiyotshunoslikda "poetik vositalar", "sintaktik figuralar", "stilistik figuralar" kabi nomlar bilan ham yuritiladi. Shuni ham yodda tutish lozimki, bu vositalarning bunisi tasvir, unisi ifoda vositasi deyish ham nomaqbul, chunki badiiy adabiyot so'z vositasida tasvirlaydi va shu tasvir orqali ifodalaydi. Ya'ni, ko'p hollarda bitta vositaning o'zi ham tasvir, ham ifodaga xizmat qiladi. Faqat lirik asarlarda qo'llaniluvchi ayrim vositalar (masalan, tovush takrorlari) borki, ular asosan ifodaviylikni kuchaytirish vazifasini bajaradi (3;169-b.). Badiiy til umumxalq tili bazasida yuzaga keladi, dedik. Yozuvchi umumxalq tilidan foydalanar ekan, umumodatlangan normadan og'adi (ya'ni, til unsurlarini odatdagidan o'zga shakl, ma'no, tartib, munosabat va sh.k.larda qo'llaydi) va shu "og'ish"dan ma'lum badiiy-estetik maqsadni ko'zda tutadi. Bu xil og'ishlar tilning turli sathlarida – fonetik, leksik, morfologik, semantik, sintaktik sathlarda kuzatilishi mumkin. Badiiy tasvir va ifoda vositalari ijodkorning muayyan badiiy-estetik maqsadga erishish uchun umumodatlangan normadan og'ishi natijasida yuzaga keladi, ular tasvirning jonli va to'laqonli bo'lishiga, ifodaviylikning kuchayishiga xizmat qiladi (4;89-b.).

Badiiy matnda ko'chimlar turli ko'rinishlarga ega bo'lib, ularni ko'pchilik adabiyotlarda "troplar" deb yuritiladi. "Ko'chimlar deyilganda adabiy asarning badiiy qimmatini, ifodaliligini ekspressivlikni kuchaytirish uchun bir narsaning nomini, belgisini ikkinchisiga ko'chirish yoki so'zlarning, umuman, ko'chma ma'noda ishlatilishi" nazarda tutiladi (5;113-b.).

So'z ma'nosining ko'chish jarayonlari turli ko'rinishlarda voqe bo'ladi. Bu jarayonlar va ularning natijalari sifatida yuzaga keladigan hodisalar, bu hodisalarning turlari, o'ziga xos xususiyatlari kabi masalalar o'zbek tilshunosligida ancha batafsil o'rganilgan. "Badiiy tekstning lingvistik tahlili" qo'llanmasida ko'chimlar quyidagicha tasnif qilingan.

So'z ma'nosining miqdoriy ko'chishiga asoslangan ko'chimlar: a) giperbola; b) meyozi.

So'z ma'nosining sifatiy ko'chishiga asoslangan ko'chimlar: a) metafora; b) metonimiya; d) ironiya.

Boshqa tasvir vositalari mazkur ko'chimlarning ko'rinishi sifatida beriladi. "Simvol, jonlantirish, epitet, apastrofa-metaforaning, perifraza, sinekdoxa, allegoriya, epitet-metonimiyaning; antifraza, sarkazm-ironiyaning, litota-meyozisning ko'rinishlaridir.

Tasviriy vositalarning deyarli barchasida o'xshatish, chog'ishtirishdan iborat tushuncha yotadi.

Maxsus ifoda tasviriy vositalar troplar va figuralar deb ikkiga bo'linadi. Maxsus ifoda-tasviriy vositalari tilda obrazlilik, hissiylik keltirib chiqaradi. Ulardan foydalanish bilan muallif tinglovchining sezgisiga ta'sir qiladi. Bundan tashqari, bayonda qisqalikka, aniqlikka erishiladi (6;79-b.). Buning uchun esa ma'lum shart-sharoitlar kerak bo'ladi: birinchidan, notiq ifoda tasviriy vositalarning tabiatini, xususiyatini yaxshi tushungan bo'lishi kerak, ikkinchidan, ifoda tasvir vositalariga, nutqni bo'yash, haddan tashqari ko'p o'rinni o'rinsiz murojaat qilmasligi kerak. Ularning ishlatish o'rni, payti vazifasini yaxshi tushunish kerak. Aks

holda, nutq madaniyati buziladi, tinglovchi yoki o'quvchida o'sha nutqqa u orqali muallifga nisbatan salbiy munosabat uyg'onishi mumkin.

Obrazlilik, asosan, badiiy nutq hodisasi bo'lganligi uchun tilning tasviriy vositalari ham, asosan, badiiy nutq jarayonida hosil bo'ladi va badiiy nutqqa hosligicha qoladi. Tasviriy vositalar, garchand nutqning boshqa turlarida ham mavjud bo'lsa-da, bu vositalarning mohiyati badiiy nutqda ochiladi. Shuning uchun tasviriy vositalar badiiy nutqning bezagi. Negaki, biror narsani ifodalashda uni yangicha nomlash, qiyoslash, chog'ishtirish orqali ifodaga yangicha bo'yoq beriladi, shu voqeani ifodalovchi so'zga sifatiy belgi beriladi, qo'pol, dag'al haqorat so'zlar o'rnida mayin, chiroyli, ifodaviy vositalar vujudga keladi. Natijada fikrning ta'sirchanligi darajasi kuchayib, nutqning bo'yoqdorligi oshadi. Shuning uchun tasviriy vositalar badiiy nutq bezagi sanalib, badiiy adabiyotda, yorqin tasvirlarni vujudga keltirish maqsadida juda ko'p ishlatiladi va nutqiy bo'yoqdorlikni kuchaytiradi. Tasviriy vositalarning mohiyatan badiiy nutqning obrazli-ta'sirchanligini uyushtirishi, tasvirga badiiy ruh berishini hisobga olsak, bu vositalarni badiiy matn doirasida tahlil qilish nazariy va amaliy jihatdan muhimligini ko'rsatadi.

Xulosa. Metaforaning mazkur xillari qo'llanish faolligiga ko'ra, bir xil emas, ularning faolligi ro'y-xatdagi tartibga mos keladi. Metafora – jonlantirish – eng faoli, metafora–predmetlashtirish unga qaraganda sustroq. Bu ichki va tashqi olamni bir-biriga qiyosan idrok etishga intilish A.Oripov badiiy tafakkurida ustuvorligi bilan izohlanib, ko'p jihatdan shoir shaxsi shakllangan muhit bilan bog'liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик, 2-жилд, Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006, 587-бет.
- (2). Ҳакимов М. Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари. Филол.фан.номз... дис., Тошкент, 1993, 7-бет.
- (3). Курченкова Е.А. Культурно-языковые характеристики текстов газетных объявлений: На материале английской и русской прессы. Дисс. ...канд. филол. наук, Волгоград, 2000, 169 с.
- (4). Газизов Р.А., Мурысов Р.З. Лингвокультурология и современная лексикография. 2016, № 1, с. 89.
- (5). Маслова В.А. Лингвокультурология. М., 2001, с. 113.
- (6). М.Ҳо'ldoshev, S.Muhamedova, M.Saparniyazova. Matn lingvistikasi. Т., 2021, 79-бет.

Eshquvvatov Ulug'bek Abdulla o'g'li (Termiz Muhandislik-texnologiya instituti "Yo'l muhandisligi"
kafedrası katta o'qituvchisi; e-mail:eshquvvatov.ulugbek@mail.ru)

**MUHANDISLIK KASBIGA O'QITISHDA TALABALARNING KREATIVLIGINI
RIVOJLANTIRISH**

Аннотация. Ushbu maqola ta'lim jarayonida talabalarning kreativligini oshirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarning egallanishi uchun zarur bo'lgan fanlarni o'zlashtirish va ularni amalda yuqori darajada qo'llay olinishi haqida yoritilgan.

Калит so'zlar: talaba, ta'lim, tarbiya, muhandis, ijod, qobiliyat, mustaqil ta'lim, o'quv jarayoni, qiziqish, ko'nikma, malaka, kasb.

РАЗВИТИЕ КРЕАТИВНОСТИ УЧАЩИХСЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ ПРОФЕССИИ ИНЖЕНЕРА

Аннотация. В данной статье освещается вопрос об освоении дисциплин, необходимых для приобретения знаний, умений и навыков, необходимых для повышения креативности учащихся в процессе обучения, и возможность их высокого уровня применения на практике.

Ключевые слова: студент, образование, воспитание, инженер, творчество, способности, самостоятельное обучение, учебный процесс, интерес, умение, квалификация, профессия.

**DEVELOPMENT OF STUDENT CREATIVENESS IN TEACHING THE ENGINEERING
PROFESSION**

Annotation. This article covers the acquisition of the subjects necessary for the acquisition of knowledge, skills and qualifications necessary to improve the creativeness of students in the educational process and their application at a high level in practice.

Key words: student, education, upbringing, engineer, creativity, ability, independent education, educational process, interest, skills, qualifications, profession.

Kirish. Jahonda kasbiy tayyorlash jarayonida talabalarning kreativligini rivojlantirishning innovatsion texnologiyalari ta'lim jarayoniga tatbiq etilmoqda. Janubiy Koreyada o'tkazilgan Xalqaro ta'lim forumida 2030-yilgacha qabul qilingan «Incheon declaration»da "Ta'lim-taraqqiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchi va barqaror rivojlanish maqsadlarga yetkazuvchi muhim faoliyat" [4] sifatida e'tirof qilingan. Jahon ta'lim va ilmiy tadqiqot muassasalarida oliy ta'lim talabalarning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish jarayonlarini modellashtirish, loyihalashtirish asosida kasbiy sifatlarni va kompetensiyalarni rivojlantirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda.

Respublikamizda so'nggi yillarda talabalarning kreativligini rivojlantirish ta'lim jarayonini innovatsion axborot texnologiyalari vositasida tashkil etish, xorijiy tajribalar asosida kadrlar tayyorlash jarayonlarini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya sifati va samaradorligini ta'lim, fan va ishlab chiqarishning integratsiyalashuvi asosida rivojlantirish, jahon sivilizatsiya yutuqlaridan ijodiy foydalanish, o'qitish jarayoniga kreativ ta'lim texnologiyalarini tatbiq etishning me'yoriy asoslari yaratilmoqda. Jamiyatni taraqqiyotning navbatdagi bosqichiga olib chiqish maqsadida ta'lim tizimida "oliy ta'lim bilan qamrov darajasini 50 foizga yetkazish va ta'lim sifatini yanada oshirish, o'quv dasturlari va darsliklarni ilg'or xorijiy tajriba asosidato'la qayta ko'rib chiqib, amalda joriy etish, yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish"[2] ustuvor vazifalar etib belgilandi. Natijada sohalar uchun zarur yetakchi kadrlar tayyorlash, xususan, oliy ta'lim muassasasi talabalarining kreativligini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari kengayadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ta'lim tizimini modernizatsiyalash va uni shaxs imkoniyatlariga to'liq moslashtirishga ko'maklashuvchi zamonaviy ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biri ta'lim oluvchilarda tashabbuskorlik, mustaqillik, kreativlik sifatlarini qaror toptirish va rivojlantirishdan iborat etib belgilangan. Shu nuqtayi nazardan yondashadigan bo'lsak, mutaxassislar tayyorlash tizimini modernizatsiyalash, pedagogik faoliyat samaradorligini ta'minlashning asosiy shartlaridan biri ularda kasbiy faoliyatga nisbatan kreativ yondoshuvni rivojlantirishdan iborat.

Jahon ta'lim va ilmiy tadqiqot tashkilotlarida talabalarning ijodiy qobiliyatini rivojlantirish mexanizmini takomillashtirish, ijodiy qobiliyatini rivojlantirish darajasi diagnostikasini amalga oshirish, pedagogik ijodkorlikni rivojlantirish bo'yicha kreativ masalalarini yechish jarayonlarini takomillashtirishga oid ilmiy-tadqiqotlar olib borilmoqda. Ta'lim oluvchilarning kreativligini rivojlantirish masalalari qator olimlar tomonidan o'rganilgan [6]. Xususan, Z.Nishonova, A.Z.Rahimov, K.A.Yodgarovlar tomonidan tadqiq qilingan.

Kreativlik hodisasini o'rganish hamda tushunishga yondashuvlar xilma-xilligi tufayli ularni tasniflash zarurati paydo bo'ldi. Turli mualliflar o'zlarining tasniflarini taklif qilishadi. V.A.Molyako talabalar kreativligining yetti belgisini nomlaydi: o'ziga xoslik, evristik, fantaziya, faollik, konsentratsiya, aniqlik, sezgirlik. Kreativ mutaxassis quyidagi fazilatlariga ega bo'lishi lozim: topqirlik, o'z-o'zini tanqid qilish hamda tanqidiylik, moslashuvchan fikrlash, mustaqillik, fikr-mulohazalar, jasorat va g'ayrat, ishni oxirigacha yetkazishda matonat, maqsadga muvofiqlik.

Tahlillar asosida ma'lum bo'lishicha, fanlarni bilishda yetakchi rolni nafaqat bilimlar hajmi, balki ularning tizimliliigi, aniqligi, harakatchanligi ham bajaradi. Bugungi kunga kelib, kreativlik va bilim o'rtasidagi yaqin aloqani ko'rsatadigan yetarli miqdordagi tadqiqotlar mavjud. Inson qanchalik ko'p bilimga ega bo'lsa, yangi, nostandart vazifalar va muammolarni hal qilishda uning yondashuvlari shunchalik xilma-xil bo'ladi. Talabalar uchun kelajakdagi kasbda o'zini-o'zi anglash zarurati hamda u bilan bir qatorda universitetda o'qishga yuqori yoki yetarli darajada motivatsiya tanlangan kasbga qiziqish, bilimlarini ijodiy o'zlashtirish alohida ahamiyatga egadir. Shaxs kreativligi o'zini-o'zi anglash ehtiyojlari, pedagogika sohasida bilimlarni o'zlashtirgan holda, transformatsion faoliyat qobiliyati sifatida talabalarning nostandart va funksional qo'llaniladigan obyektlarni tezda yaratish qobiliyati bilan tavsiflanadi.

Natijalar. Ma'lumki, pedagogik faoliyat yuqori darajadagi ijodkorlikni o'z ichiga oladi, bunda u o'ziga xos individuallikka ega bo'lgan va alohida idrok etishni talab qiladigan obyektlarni yaratishga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Shu o'rinda maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalari o'zlarining kasbiy faoliyatlarida pedagogikadan tashqari, ijodkorlik muammolarini ham hal qilishadi. Davlat standartlarini tahlil qilib, biz shunday xulosaga keldikki, ijodkorlik qobiliyati pedagogik ta'lim talabalarining majburiy muhim belgisi sifatida standartlarda mustahkamlangan. Ushbu mutaxassislik talabalari, shubhasiz, pedagogika fanlar bo'yicha bilimga ega bo'lishlari kerak, ammo bu yetarli emas. Ushbu bilimlardan motivatsiya, o'ziga xoslik hamda fikrlashning ravonligi bilan bir qatorda, kreativ o'zini namoyon qilish uchun asos sifatida foydalanish kerak.

Tadqiqotlarni tahlil qilib, ilmiy ish uchun alohida ahamiyatga ega bo'lgan umumiy g'oya-pedagogik ta'limning tarkibiy qismlarini kreativlik birlashtiradi degan xulosaga kelish mumkin. Shunday qilib, talabalarining kreativligini rivojlantirish o'quv jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi. Ta'lim butun jarayonning asosiy va tizimni tashkil etuvchi bo'g'iniga aylangan uslubiy tayyorgarlik orqali amalga oshirilishi kerak. Shundan kelib chiqib, maktabgacha ta'lim talabalarini ta'lim olishning xususiyatlarini ta'kidlab o'tish joizdir. Bu xususiyatlar maktabgacha ta'lim talabalarining kreativligini rivojlantirishda namoyon bo'ladi hamda talabalarning og'zaki va og'zaki bo'lmagan kreativligini rivojlantirish zarurligidan iborat hisoblanadi.

Muhokama. O'qituvchining kasbiy salohiyatidan tashqari, uning nostandart, ijodiy vazifalarni hal qilish qobiliyati alohida ahamiyatga ega. Bu talabalarni kasbiy tayyorlashda kreativligini rivojlantirishni talab qiladi.

Talabalar kreativligini rivojlantirish uchun o'rganilayotgan materialga tuzatishlar kiritish, dars mazmunini yangilash, talabalarni faollashtirish zarur. Kasbiy vazifalarni individual yoki birgalikda tahlil qilish jarayonida malakali obyektiv harakatlar texnikasini o'zlashtirgan holda, talaba mutaxassis sifatida rivojlanadi. Bu talabalarni kasbiy tayyorlash jarayoni kreativlikni rivojlantirishga qaratilgan o'quv faoliyatini izchil ravishda kasbiy faoliyatga aylantirishdir. Ta'lim jarayoni shunday tuzilishi kerakki, unda talabalarning hayotiy tajribasini aktallashtirishga ega bo'lgan va nazarda tutilgan vaziyatlar mavjud bo'lishi lozim.

Talabalarning ta'lim mazmuni ularni kelajakdagi kasbiy yo'nalishiga mos keladigan kasbiy faoliyatga jalb qilish orqali asta-sekin kasbiy darajaga yaqinlashadigan ta'lim holatlari, muammolar va vazifalar tizimini o'z ichiga olishi, ya'ni talabalar bilimni kontekstda o'zlashtirishlari lozim. Talabalar turli pedagogik vazifalarga ham duch keladigan kontekstli yondashuv kasbiy faoliyatga o'tishga yordam beradi. Bu esa muayyan bilimlarni, hayotiy tajribani va nostandart yechimlarni dolzarblashtirishni talab qiladi.

Tadqiqotchi G.Ibragimova interfaol o'qitish jarayonida ta'lim oluvchilarda kreativlikning rivojlantirish bosqichlarini quyidagicha ifodalab o'tgan:

1. Reproduktiv-tavakkalchilik bosqichi. "Bu bosqich ta'lim oluvchilarda kreativ faoliyat, kreativ faollik va ijodkorlikka bo'lgan moyillikni qaror toptirish, ta'limdagi innovatsion texnologiyalarning mohiyatini anglash va yangi g'oyalarning tug'ilishi, shakllanishi bilan tavsiflanadi.

2. Ijodiy-izlanish tadqiqotchilik bosqichi. Ta'lim oluvchilardagi tadqiqotchilik, ijodiy faollik, nostandart tafakkur, bilish mustaqilligi, improvizatsiya, yangilik yaratish ko'nikmalarining shakllanishi bilan belgilanadi.

3. Kreativlik, novatorlik bosqichi. Yaratilgan yangilikni amalda qo'llash, baholash, tahlil qilish, omalashtirish va uni keng tatbiq etish hamda istiqbolga yo'naltirilgan strategik rejalarni tuzish bilan bog'liq jarayonlarni o'z ishiga oladi.

Bo'lajak mutaxassisning o'z sohasi bo'yicha faoliyatini olib borishda unda quyidagi shaxsiy sifatlar bo'lishi zarur: ijodkorlik, texnik fikr yuritish, o'z kushiga ishonish, o'z ustida ishlash, tajribalar almashish, kasbiy kompetensiyaning yuzaga chiqishi natijalari.

Real hayotda kreativlik shaxslarning faoliyatida tez-tez ko'zga tashlansa-da, biroq, bu holat ularning kelgusida ijodiy yutuqlarni qo'lga kiritishlarini kafolatlamaydi. Faqatgina ular tomonidan u yoki bu ijodiy ko'nikma, malakalarni o'zlashtirishlari zarur, degan ehtimolni ifodalaydi.

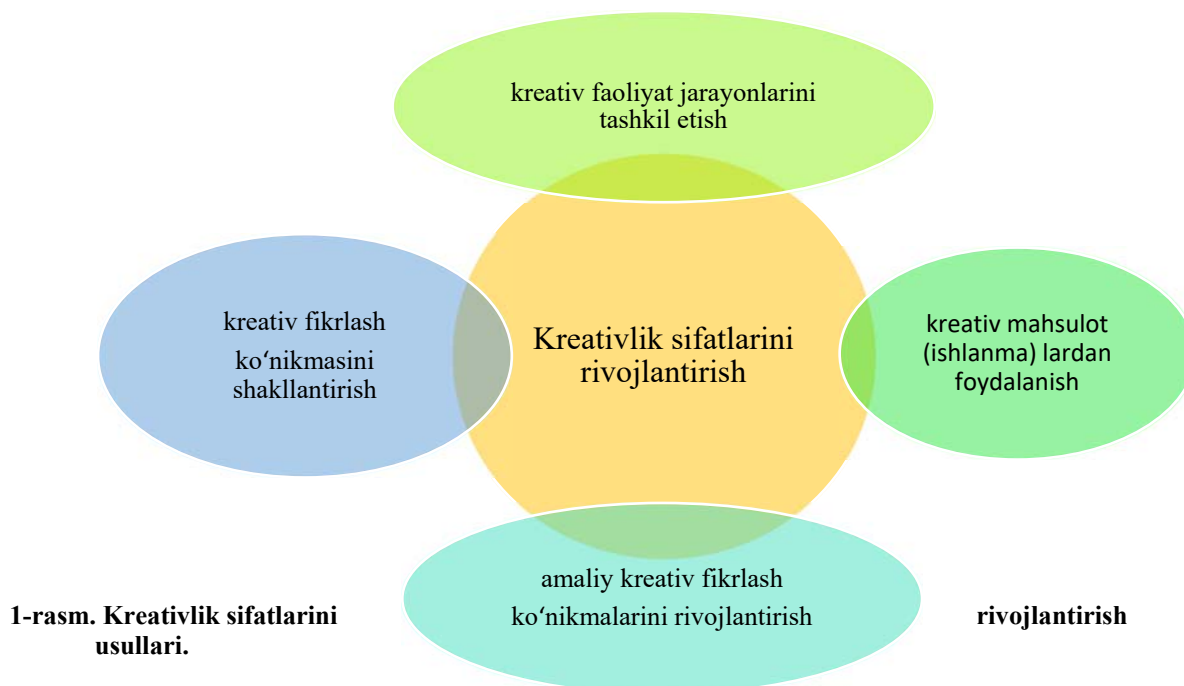
Ushbu jarayonda, dastlabki bosqichda har bir talabanning texnik tafakkuri va texnik madaniyatining rivojlanish darajasini aniqlash kerak. Bu ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish vazifalari talabanning imkoniyatlari darajasiga mos kelishi uchun zarurdir. Ijodiy vazifani muvaffaqiyatli yakunlash talabalarning o'z qobiliyatlari va qobiliyatlariga bo'lgan ishonchini kuchaytiradi. Bundan tashqari, talabalar vazifani guruh-guruh shaklida bajarishi, ularni ijodiy guruhlarga birlashtirishga imkon beradi, unda hamma ishtirok etadi va har kimdan maksimal harakat talab etiladi. O'zaro hamkorlik jarayonida talabalar bir-birlariga o'rgatadilar, hamkorlik va hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantiradilar. O'qituvchining ijodiy vazifalarni amalga oshirishdagi roli kerakli ma'lumotlarni qidirishga rahbarlik qilish, talabalarni vazifaning o'ziga xos xususiyatlarini yaxshiroq tushunishga imkon beradigan zarur faktlar, farazlar va nazariyalarni aniqlashga undaydi.

Talabalarda kreativlikni rivojlantirishda quyidagilarga e'tibor qaratish zarur: ular tomonidan qiziqishi doirasida savollar berilishini ta'minlash va bu odatni qo'llab-quvvatlash talabalarning mustaqilligini rag'batlantirish va ularda javobgarlikni kuchaytirish, talabalar tomonidan mustaqil faoliyatning tashkil etilishi uchun imkoniyat yaratish, talabalarning qiziqishlariga e'tibor qaratish.

Bo'lajak muhandis talabalarga o'z oldiga qo'yilgan muammoli masalalarni hal qilishda mavjud bilimlari va tajribalariga mos kelmaydigan dalillar duch keladi. Bu esa ularning yuzaga kelgan vaziyat yuzasidan o'z ustida ishlash, mustaqil o'qib o'rganishini talab etadi. Talabalar ilmiy tadqiqot ishlari va ilmiy yoki ijodiy loyihalarni amalga oshirishi ularda kreativlik potensialini rivojlantiradi. Kreativlik ularning tafakkuri muloqoti, his-tuyg'ulari, muayyan faoliyat turlarida yuzaga keladi.

Barcha shaxslarda bo'lgani kabi, bo'lg'usi muhandislarda ham kreativlik sifatlari o'z-o'zidan rivojlanmaydi. Shundan kelib chiqib, kreativlik sifatlarini muvaffaqiyatli rivojlantirish bir necha usullar mavjud bo'lib, quyidagi rasmda ko'rishimiz mumkin (1-rasm).

““““

Kreativ fikrlash ko'nikmasini shakllantirish. Bu jarayonda asosiy urg'u kreativ fikrlashga yo'naltirilgan bo'lib, talabalar fe'llar yordamida kreativ xarakterdagi harakatlarning mohiyatini ifodalashga yo'naltiriladi. Bu holat misollar bilan tushuntirilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

Misollarni keltirish orqali talabalar savol tarkibidagi «ta'riflab bering» tushunchasi o'z mohiyatiga ko'ra, «mavjud bilimlaringizni birma-bir aytib o'ting» deyish bilan teng. Nazorat savollari talabalarni ikrlashga undovchi vosita hisoblanib, ularning kreativ fikrlashlarini osonlashtiradi.

Kreativ faoliyat jarayonlarini tashkil etish. Bu usulda esa talabalarni muammo yuzasidan yechim topish va innovatsion g'oyalarni tatbiq etishda kreativ, ijodiy fikrlashga urg'u beriladi. Ushbu jarayonlarda kreativ metod va usullar faol qo'llanilmasa-da, kreativ fikrlash yuz beradi.

Har qanday ko'nikmani shakllantirish mumkin bo'lganiday, kreativ fikrlash qobiliyati yoki ko'nikmasini ham rivojlantirish mumkin. Bu talabalarga ham taalluqli bo'lib, kreativlik ustida ishlash talabalarga noodatiy tarzda fikrlashga yordam beradi. Biroq talabalarni ruhlantirish va kreativ bo'lishga undash o'qituvchining qay darajada malakali ekanligiga bog'liq. Kreativlik bo'yicha olib orilgan tadqiqotlar va kreativlik nazariyashilarining ishlari talabalarda kreativlik ko'nikmasini shakllantirishda qo'llanma sifatida xizmat qiladi. Bu auditoriyadagi muhit, talabalarda fikrlash tarzining shakllanishi, o'qituvchining yondashuv va strategik elementlarini o'z ishiga oladi. Talabalarining kreativlik qobiliyatlari o'qituvchi tomonidan doim ravishda rag'batlantirish talabalarni juftlikda, kishik jamoalarda faol ishlashlari uchun sharoit yaratilsa, mustaqil, ijodiy, tanqidiy kreativ fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, oliy ta'lim muassasalarida mutaxassislik fanlarni o'qitish orqali talabalarining ilmiy tadqiqot faoliyatini tashkil etishni tahlil qilganimizda, bu faoliyatning ikki tomonlama xususiyatini alohida keltirib o'tdik. Mutaxassislik fanlarni o'qitish hamda hisob-grafik ishlari va kurs loyihalarini bajarishda texnika oliy ta'lim muassasalarida talabalar tomonidan ishlab chiqilgan tadqiqot qobiliyatlari darajasini aniqladik. Bulardan muhimlari:

- muammolarni hal etish uchun fundamental qonunlar hamda ilmiy-texnik nazariyalarni qo'llash;
- tadqiqotning maqsadi, vazifalari hamda usullarini aniqlash;
- o'rganilayotgan fanlar bo'yicha nazariy bilimlarning tadqiqot muammosini hal etish uchun integratsiyalash;
- bajarilgan ishning natijasini tizimlashtirish hamda tahlil etish;
- loyihani himoya etish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-yil, 6-son, 70-modda.

(2). O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli «2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi farmoni.

(3). Толипов Ў., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг таъбикий асослари. Т., 2006, 260-бет.

(4). Incheon Declaration. Education 2030. Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all, p. 4–5. <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002338/233813m.pdf>.

(5). Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To'rayev A.B. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. Toshkent, 2015, 72–92-betlar.

(6). Eshquvvatov Ulug'bek. Talabalarni muhandislik kasbiga yo'naltirishning dolzarbligi. «Педагогическая акмеология», международный научно-методический журнал, 1.3 (2023).

Isaboyeva Dilyora Zokirjon qizi (Qo'qon DPI o'qituvchisi; e-mail dilyoraisaboyeva1@gmail.com) O'QUVCHILARNING BILIM, KO'NIKMA VA MALAKALARINI SINOVDAN O'TKAZISH VA BAHOLASH MEZONLARI

Annotatsiya. So'nggi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida ulkan iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlariga erishilayotganligi barcha sohalarida malakali kadrlar va yetuk mutaxassis-larga bo'lgan talabni yanada oshirmoqda. Bu o'z-o'zidan o'quvchilarimizning darslarga qiziqish xususiyatini oshirish va o'qituvchilarning har tomonlama ta'lim-tarbiyaga e'tiborini kuchaytirishni talab etadi. Yuqoridagi talablarning ta'lim tizimi uchun juda muhim ekanligi, aksariyat xorijiy davlatlardagi kabi ta'lim va fan sohalarini rivojlanishini baholash va monitoring qilish orqali ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan ilg'or tajribalarni sohaga jalb qilish kerakligini anglatadi.

Kalit so'zlar: bilim, malaka, ko'nikma, pedagogik texnologiya, PISA, monitoring, faoliyat, ta'lim-tarbiya.

КРИТЕРИИ ПРОВЕРКИ И ОЦЕНКИ ЗНАНИЙ, НАВЫКОВ И УМЕНИЙ СТУДЕНТОВ

Аннотация. В результате реформ, проводимых в нашей стране в последние годы, достигаются огромные показатели экономического роста, увеличивается потребность в квалифицированных кадрах и передовых специалистах во всех областях. Это, в свою очередь, требует повышения интереса наших учащихся к занятиям и внимания учителей к всестороннему образованию. Вышеуказанные требования очень важны для системы образования, как и в большинстве зарубежных стран, что обуславливает привлекать лучший опыт, направленный на повышение качества обучения, путем оценки и мониторинга развития образования и науки.

Ключевые слова: знания, умения, педагогические технологии, PISA, мониторинг, деятельность, образование.

CRITERIA OF TESTING AND ASSESSMENT OF STUDENTS' KNOWLEDGE AND SKILLS

Annotation. As a result of the reforms carried out in our country in recent years, huge economic growth indicators are being achieved, increasing the demand for qualified personnel and advanced specialists in all fields. This in itself requires increasing the interest of our students in classes and increasing the attention of teachers to all-round education. The fact that the above requirements are very important for the education system means that, as in most foreign countries, it is necessary to attract the best practices aimed at improving the quality of education by evaluating and monitoring the development of education and science.

Key words: knowledge, skills, pedagogical technology, PISA, monitoring, activity, education.

Yoshlarga ta'lim-tarbiya berish masalalarida yangicha yondashish davr talabi bo'lib kelmoqda. Zero, Kadrlar tayyorlash milliy dasturida "Ilg'or pedagogik texnologiyalar, ta'limning yangi shakl va uslublari, o'quv, shu jumladan, tabaqalashgan dasturlar amaliyoti joriy etiladi",¹ deb ta'kidlanadi. Respublikamizda uzluksiz ta'lim tizimini joriy etishdan ko'zlangan asosiy maqsad – yosh avlodda yuqori kasbiy madaniyat, ijodiy va ijtimoiy-siyosiy faollik, erkin fikr yuritish kabi qobiliyatlarni shakllantirishdan iborat. Bunda, avvalo, tahsil oluvchilarning faolligini oshirish talab qilinadi. Shuning uchun ham o'quvchilarning mustaqil, ijodiy, tanqidiy fikrlarini o'stirishda ta'limning interfaol usullaridan keng hamda o'rinli foydalanish maqsadga muvofiqdir. Shu bilan birga, o'quvchilarda mehnat ta'limiga oid bilim va ko'nikmalarini shakllantirishda dars va darsdan tashqari mashg'ulotlarni tashkil etishda tizimlilik, aniq maqsadga yo'naltirilganlik, o'qitish ishlarining natijalarini nazorat qilish hamda baholashga yangicha usullarni joriy etish kabilar yetarlicha o'z aksini topmay qolmoqda. Shuning uchun umumta'lim maktablarida o'quv-uslubiy ishlarni takomillashtirishda ta'lim va tarbiyaning faol usullaridan foydalanish, o'qitishning hamda sinov-nazorat ishlari o'tkazishni maqbul shakllaridan oqilona foydanish yo'llarini izlab topish dolzarb masalaga aylanib bormoqda. Ma'lumki, o'qitish usullari o'qituvchining o'quvchilar bilan muayyan maqsadlarga erishish yo'lidagi faoliyatidan tarkib topgan bo'lib, kimga nimani qanday o'rgatish zarurligi haqidagi masalalarni ochib berishga xizmat qiladi. Shuning uchun o'quvchilarni bilish faoliyatlarini faollashtirish va ularning mustaqil, ijodiy fikrlashlari uchun qo'llaniladigan shakl va usullarini mos ravishda tanlash kelgusida kadrlar tayyorlashda o'z samarasini beradi.

Bilim – kishilarning tabiat va jamiyat hodisalarini haqida hosil qilgan ma'lumotlari, voqelikning inson tafakkurida aks etishi. Kundalik tasavvurimizda nimaning nima ekanligiga ishonsak va bu ishonchimiz biz odatlangan voqea va hodisalar (qoidalar)ga zid kelmasa, bunday ishonch bilim hisoblanadi. Voqelik haqidagi bilgan ma'lumotlarimiz bilim darajasiga ko'tarilishi uchun quyidagi shartlarni qanoatlantirishi lozim:

- birinchidan, bu ma'lumotlarning voqelikka mutanosibliigi;
- ikkinchidan, yetarli darajada ishonarli bo'lishi;
- uchinchidan, bu ma'lumotlar dalillar bilan asoslangan bo'lishi lozim.

Uchala shart birgalikda mavjud ma'lumotlarni bilim darajasiga olib chiqadi. Inson ijtimoiy taraqqiyot jarayonida bilmasliqdan bilishga, mavhum bilimlardan mukammal va aniq bilimlar hosil qilish tomon boradi. Kishining moddiy dunyo to'g'risidagi bilimi nisbiydir, u doimo rivojlanib boradi. Bilim kundalik tajriba, kuzatish orqali to'planadi. Bilimlarni tadqiq etuvchi ta'limot – epistemologiyada perseptiv (hissiy), hayotiy – kundalik (sog'lom aql) va ilmiy bilim shakllari ajratib ko'rsatiladi. Ilmiy adabiyotlarda bilimlarning ilmiy va ilmdan tashqari shakllari ham farq qilinadi. Ilmdan tashqari, bilimlarga madaniyat, adabiyot, san'at, mifologiya, din va sh.k. sohalarga oid bilimlar kiradi. Odatdagi fan sohalari tadqiq etiladigan bilimlar ekzoterik (ko'zga tashlanuvchan) bilimlar deb atalsa, astrologiya, va sh.k. sohalarga oid bilimlar ezoterik (pinhoni) bilimlar deyiladi. Ekzoterik bilimlar ilmfan qoidalariga zid kelmaydigan bo'lsa, ezoterik bilimlar bunday qoidalarga zid kelishi mumkin.

Ko'nikma – mashq qilish natijasida yuzaga kelgan xatti-harakatlarning avtomatlashgan usuli.

Malaka – oldinga qo‘yilgan maqsad va xatti-harakat sharoitidan kelib chiqadigan muvaffaqiyatli harakatlar usuli. Malakalar xatti-harakatning maqsad va konkret shart-sharoitlariga tegishli bo‘lgan holda doimo suyanadi. Odam ishni qanchalik yaxshi bilsa, uni shunchalik malakli amalga oshiradi va undan foydalanadi.

Malaka – bu o‘quvchilarning avtomatik ravishda amalga oshirilgan holda, birorta ishni bajarish qobiliyati.

Ko‘nikmani shakllantirish – bu kasbiy ta‘limning majburiy oxirgi maqsadi bo‘lib, bu ko‘nikma, o‘qish, amaliyot jarayonida bosqichma-bosqich shakllanib boradi.

Kasbiy qobiliyat – kasbiy faoliyat sharoitida ishni muvaffaqiyatli bajarish uchun zarur bo‘lgan shaxsning shaxsiy-psixologik sifat belgisi.

Qobiliyat tug‘ma bo‘lmasdan, uning ko‘zga tashlanishi yoki ajralib turishi muhitga, o‘rganishga, tarbiyaga bog‘liqdir. Bilim, ko‘nikma, malaka va qobiliyat o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ularni alohida-alohida baholash juda murakkab. O‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini baholash ustozning, o‘qituvchining uslubiy faoliyatini tarkibiy qismidir. Shuning uchun ham o‘qituvchi o‘quv sharoitida har bir o‘quvchini diqqat bilan kuzatib, o‘rganib borish va faoliyatni baholash zarur.

Maktabda olingan bilim insonning kelgusi hayot yo‘lini belgilaydi. Ko‘pchilik bilimni baho bilan o‘lchaydi. Ammo baho bilimni belgilovchi aniq mezon emas. U o‘quvchilarni faollikka undovchi, rag‘batlantiruvchi vosita, xolos. Har bir o‘qituvchining o‘z ish usuli, baholash metodi bor. Yana, pedagoglar orasida bahoni nisbatan yuqoriroq qo‘yuvchi yoki o‘quvchining bilim darajasi talabga javob bersa-da, “5”ni tayjdiganlari bor. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot xalqaro tashkiloti tomonidan 3 yilda bir marta dunyoning 70 dan ortiq davlatning 15 yoshli o‘quvchilarining ona tili, matematika va tabiiy fanlardan egallagan bilimlarini amaliyotda qo‘llay olish layoqatlarini baholash bo‘yicha PISA dasturi amaliyotga joriy etilgan, natijada ishtirok etgan davlatlarning reytingi aniqlanib, o‘quv-tarbiya jarayonini yaxshilash bo‘yicha tegishli tavsiyalar ishlab chiqish mexanizmi yo‘lga qo‘yilgan.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining ta‘lim, madaniyat va san‘at yo‘nalishi bo‘yicha maxsus tashkiloti UNESKOning Osiyo va Tinch okeani mintaqasida ta‘lim sifati monitoringi tashkiloti NEQMAP tomonidan tizimli ravishda mintaqadagi 15 dan ortiq davlatlardagi umumta‘lim maktablarida baholash tizimlarini qiyosiy taqqoslashga oid tadqiqot dasturi ishlab chiqilib, amaliyotga joriy etilgan.

Mamlakatimizda ham ta‘lim sifati monitoringini amalga oshirish vazifalari quyidagilardan iborat:

a) o‘quvchilarning umumiy o‘rta ta‘limning davlat ta‘lim standartlari talablarini bajarish dinamikasini hamda unga ta‘sir etgan omillarni aniqlash;

b) monitoring natijalariga ko‘ra, o‘quvchilar bilimida aniqlangan bo‘shliqlarni to‘ldirishga hamda sifatli ta‘lim-tarbiya jarayonini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar belgilash;

d) monitoring natijalari, jamiyat, fan va texnika, texnologiyaning rivojlanishi bilan bog‘liq ravishda zarur deb topilgan talablar asosida davlat ta‘lim standartlari sharhlariga va o‘quv dasturlariga o‘zgartirishlar kiritish bo‘yicha takliflar tayyorlash;

e) turli pedagogik texnologiyalarning qo‘llanishi natijalarini o‘zaro taqqoslash hamda ilg‘or ish tajribalarini ommalashtirish va boshqa.

Ta‘lim muassasalarida boshlang‘ich sinflardan boshlab barkamol avlodni ma‘naviy yetuk qilib tarbiyalashning muhim omili sifatida ta‘lim-tarbiya jarayoniga innovatsion yondashuvning joriy etilganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Ta‘lim sifati monitoringi jarayonida innovatsion yondashuv quyidagi indikator ko‘rsatkichlari asosida baholanadi:

▪innovatsion pedagogik jarayonlar haqida maktab jamoasining tushunchasi mavjudligi, yangi g‘oya, yangi tashabbus, yangi texnologiyalarning joriy etilishi qo‘llab-quvvatlanishi;

▪ta‘lim muassasalaridagi izlanuvchan, ijodkor, is‘tedodli pedagoglarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarining yaratilganligi;

▪maktab rahbariyatining ta‘lim muassasasida innovatsiyalarni tatbiq etish rejasining va aniq maqsadlarining mavjudligi;

▪innovatsion faoliyatda o‘qituvchilarning samarali ishtirokini ta‘minlovchi rag‘batlantiruvchi muhit va chora-tadbirlarning mavjudligi;

▪ta‘lim boshqaruvi idoralari tomonidan tavsiya etilgan innovatsiyalarni amaliyotga joriy etish monitoringining olib borilganligi;

▪ta‘lim muassasalarida pedagog kadr (o‘qituvchi)lar va o‘quvchilar uchun ijodiy muhit yaratilganligi, tashabbuslar va yangiliklarga qiziqish paydo bo‘lganligi;

▪natijaga ko‘ra, rag‘batlantirishning yo‘lga qo‘yilganligi;

▪samarali natijaga olib keluvchi o‘zaro hamkorlikning mavjudligi.

Bu innovatsion jarayon esa o‘qituvchilardan quyidagi talablarga javob berishni talab etadi:

▪o‘z fanining ilmiy-amaliy nazariyasini va zamonaviy yutuqlarini bilish;

▪o‘quvchilarning mustaqil bilim olishlarini, ularda boshlang‘ich tadqiqotchilik ko‘nikmalarini shakllantirish maqsadida samarali usullarni qo‘llay olishlari;

▪ilg‘or ish tajribalar, yangiliklarni o‘qitish jarayoniga tatbiq eta olishlari;

▪o‘quvchida mustaqil bilim olish, ijodkorlik va izlanishlarni rivojlantirish usullaridan foydalana olish;

▪dars jarayonida o‘zaro hurmat, ishonch va o‘zaro yordamni tashkil eta olish;

▪dars va darsdan tashkari jarayonni ko‘tarinki kayfiyatda tashkil eta olish;

▪o‘quvchilarni umumiy maqsadlarga intilishlarini rag‘batlantirish va qo‘llab-quvvatlash.

Xulosa. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, boshlang‘ich ta‘limda o‘quvchilarning yoshi, psixofiziologik xususiyatlarini inobatga olgan holda, ta‘lim sifati monitoringi parametr va indikatorlarini amaliyotga joriy etish yuqori samara beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar to‘yxati:

(1). И.Эргашев, Э.Набиев, Н.Комилов ва б. Миллий истиқлол ғояси. Дарслик, Т., “Фан”, 2004, 58-бет.

(2). А.Паршев, Л.М.Каримова. Фикрга қарши фикр, ғояга қарши ғоя, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш тамойили/fikt.uz., Фикр, ғоя ва маърифат рукни, 31 март 2016 йил, 12; 45-бет.

(3). И.Эргашев, Э.Набиев, Н.Комилов ва б. Миллий истиқлол ғояси. Дарслик, Т., “Фан”, 2004, 58-бет.

(4). U.N.Khodjamkulov. Necessity and conditions for forming a cluster of Pedagogical education (on the example of the Education system of Uzbekistan)/European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. 8 № 4, 2020, Part II. ISSN 2056-5852.<http://www.idpublications.org/ejrres-vol-8-no-4-2020-part-ii/>

Ismoilova Shoira (Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti “Aniq va tabiiy yo‘nalishlarda xorijiy tillar” kafedrasida dotsenti v.b.)

TALABALARNING INGLIZ TILI FONETIKASIGA OID KOMPETENSIYALARINI OSHIRISH VA O‘RGANISH

Annotatsiya. *Ingliz tilini o‘qitish jarayonida talabalarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirish bugungi kun metodikasining asosiy maqsadi hisoblanadi. Kommunikativ kompetensiya esa, o‘z navbatida, bir necha kichik kompetensiyalarni o‘z ichiga oladi va ulardan eng birinchisi lingvistik kompetensiya-dir. Ingliz tilini o‘qitishda asosiy e‘tibor bugunda til o‘rganuvchilarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirishga qaratilmoqda. Buning natijasida grammatik birliklar va qoidalarni ham an‘anaviy usulda emas, balki kommunikativ yondashuvga asoslangan holda o‘qitish maqsadga muvofiqdir. Ushbu maqolada, talabalarning ingliz tili fonetikasiga oid kompetensiyalarini oshirish haqida fikr va mulohazalar yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *ingliz tili, talabalar, kompetentlik, fonetika, kommunikativ, nutq, jamiyat.*

Аннотация. *Формирование коммуникативной компетентности у студентов в процессе обучения английскому языку является основной целью сегодняшней методики. Коммуникативная компетентность, в свою очередь, включает в себя несколько субкомпетенций, и первой из них является языковая компетентность. Сегодня основное внимание в преподавании английского языка сосредоточено на формировании коммуникативной компетентности у изучающих язык. В результате желательно преподавать грамматические единицы и правила на основе коммуникативного подхода, а не традиционного метода. В данной статье изложены мысли и мнения по поводу повышения фонетической компетентности студентов по английскому языку.*

Ключевые слова: *английский язык, студент, компетентность, фонетика, коммуникативность, речь, социум.*

Annotation. *The formation of communicative competence in students in the process of teaching English is the main goal of today’s methodology. Communicative competence, in turn, includes several sub-competencies, and the first of them is linguistic competence. Today, the main attention in teaching English is focused on the formation of communicative competence in language learners. As a result, it is desirable to teach grammatical units and rules based on a communicative approach rather than the traditional method. In this article, there are thoughts and opinions about improving students’ competence in English phonetics.*

Key words: *English language, students, competence, phonetics, communicative, speech, society.*

Kirish. Lingvistik kompetensiya, ya'ni bunda til materiali (fonetika, leksika, grammatika) haqida bilimlar va nutq faoliyati turlari (tinglab-tushunish, gapirish, o'qish va yozish) bo'yicha ko'nikmalarni egalash nazarda tutiladi. Sotsiolingvistik kompetensiya so'zlovchining biror-bir nutqiy vaziyat, kommunikativ maqsad va xohish-istagidan kelib chiqqan holda, kerakli lingvistik shakl, ifoda usulini tanlash imkonini yaratadigan kompetensiya hisoblanadi. O'rganilayotgan ingliz tilda kommunikativ vaziyatda tushunmovchiliklar paydo bo'lganda takroran so'rash, uzr so'rash va hokazolar orqali murakkab vaziyatlardan chiqib keta olish qobiliyatini nazarda tutadigan kompetensiya bu pragmatik kompetensiyadir.¹

Hozirgi CEFR, ya'ni Xalqaro Yevropa ta'lim standartlarining talablari bo'yicha to'rtta (writing, reading, listening, speaking) ingliz tilida yozib, o'qib, tinglab, so'zlashib o'rganish kompetensiyalari bo'yicha olib borilayotgan darslar davomida texnologiyalardan unumli va o'rinli foydalanish ahamiatlidir. Masalan, tinglab tushunish darslarida audiomatnlarni qo'yib eshittirishning ham o'ziga yarasha qonun-qoidalari mavjud. Unda asosiy maqsad o'rganuvchi eshitayotgan audiomaterialni tushunib olishi va uni qiynalmasdan tahlil qila olishi muhimdir.

Buning uchun esa, eng avvalo, muhitni audiomaterialni qo'yib eshittirish uchun hozirlash, bunda tinglovchilar osoyishta muhitni ta'minlashlari, o'qituvchi esa qo'yilayotgan audioning sifatiga hamda ovoz kuchaytirgichlarning yaxshi ishlayotganligiga e'tibor qaratishi va audioni eshittirishdan oldin va keyin bajariladigan mashqlarning tayyor ekanligi va o'rganuvchilar tarqatma materiallar bilan ta'minlangan bo'lishi lozim. Qo'yilgan barcha talablar amalga oshirilgach, o'qituvchi audiomaterialni o'rganuvchilarga qo'yib eshittirishni boshlashi mumkin. Eshittiruv kamida ikki marta amalga oshiriladi, aks holda, til o'rganuvchilar mavzuni tushunmasliklari va audiomaterial eshitib bo'lingach, bajariladigan mashqlarni to'g'ri bajara olmasliklari mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Kompetentlik yondashuvining shakllanishi ta'limni taraqqiy ettirish talabi, zamonaviy jamiyat ehtiyojlariga moslashish yo'llarini qidirish bilan bog'liq hisoblanadi. Kompetentlik yondashuvi shaxsda bilimlardan tashqari amaliy vazifalarni hal etish qobiliyatini shakllantirishga intilishini ham aks ettiradi. Kasbiy faoliyat mazmunining o'zgarishi, yangi texnologiyalarni qo'llash, o'zgacha miqyosdagi tayyorgarlikni, umumta'lim asosi maktabdanoq shakllantiriluvchi kasbiy tayyorgarlikni taqozo etadi. Yuqorida keltirib o'tilgan ushbu kompetensiyalar talabalarning ingliz tilidagi kommunikativ kompetensiyalarini shakllanishga olib kelishi ko'zda tutiladi. Bundan ko'rinib turibdiki, kommunikativ kompetensiya ham tayanch kompetensiyalar asosida turadigan ham xususiy kompetensiyalar jamul-jamidan kelib chiqadigan, kompetentlikni ta'minlab berishga xizmat qiladigan asosiy kompetensiyadir. O'z navbatida, kommunikativ kompetentlik, lingvistik, sotsiolingvistik, diskursiv, strategik, ijtimoiy-madaniy va ijtimoiy kompetensiyalarni kabi kompetensiyalarni o'z ichiga oladi.

Barchamizga ma'lumki, bizning buyuk bobokolonlarimiz ham qadimdan ikki, uch tilni bilganlar. Bu esa ularga boshqa millat vakillari bilan erkin muloqot qilish va hamnafas yashash imkonini bergan. Shuning uchun ham ingliz tilini o'qitishda kursantlarning madaniyatlararo muloqot kompetensiyalarini shakllantirib borish nihoyatda muhim bo'lib, bu nafaqat ingliz tilini kerakli darajada chuqur o'zlashtirishga, balki turli mamlakatlar xalqlari o'rtasida keng miqyosli ijtimoiy-madaniy munosabatlarni o'rnatishga ham samarali ta'sir ko'rsatuvchi vositalardan biri hisoblanadi.²

Hozirgi kunda ingliz tilini o'rganishning ahamiyati O'zbekistonda avvalgiga qaraganda ancha yuqori bo'lib bormoqda. Bir qancha ingliz tili mutaxassislari ingliz tilini o'rganishni yangi metod va yo'llarini hayotga tatbiq qilishmoqda. Bu, albatta, chet tillarni o'qitish samaradorligini yanada oshiradi. Texnologiyalardan foydalanib o'qitishning bir qancha o'ziga xos afzalliklari mavjud. Bundan tashqari, u o'qitish tizimining samaradorligini ancha oshiradi, o'z navbatida, til o'rganilayotgan o'quvchini zamon bilan hamnafas bo'lib, olg'a intilishiga ko'maklashadi.

Texnologiya asta sekinlik bilan an'anaviy o'qitishning o'rnini egallamoqda. Bugungi kunda televizion dasturlarda ingliz tilini o'rgatishga ko'maklashuvchi bir qancha yangi dastur va ko'rsatuvlar muntazam ravishda uzatilib kelmoqda. Shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, bugungi kunda o'qitishning samaradorligini oshirish uchun O'zbekistonda yangi zamonaviy innovatsion texnologiyalardan foydalanishning yangi metodlari joriy qilindi. Misol uchun, multimedia asosida chet tili o'rgatilayotgan o'quvchida to'rt ko'nik-

¹ Skandera, P. and P.Burleigh. 2011. A Manual of English Phonetics and Phonology. 2nd edition. Tubingen: Narr Verlag, p. 118–122.

² Ashby, M. and J.Maidment. 2005. Introducing Phonetic Science. Cambridge: Cambridge University Press. Baccinuti, R. 2008, 37 p.

mani rivojlantirish, qiziqarli materiallar orqali ham ko‘rib, ham eshitib o‘rganish imkoniyati paydo bo‘ldi. Bundan tashqari, o‘quvchi jonli harakatlarni ko‘rib, ba‘zi so‘zlarning ma‘nosini taxmin qila oladi va uni tushinishga harakat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. So‘zlashib va yozib o‘rganishda ham texnologiyadan foydalangan holda, dars o‘tish jarayonida multimedialardan foydalanib, o‘rganuvchilarga videofilmlar, roliklar namoyish qilish va uni muhokama qilish juda samarali usul hisoblanadi. Bunda o‘rganuvchilarga tanish bo‘lgan lug‘at ishlatilishi, yangi va murakkab so‘zlar ishtirok etgan bo‘lsa, so‘zlarga izoh berish, yangi so‘zlar bilan bog‘liq bo‘lgan mashqlar bajarib olingach, videomaterialni namoyish etish mumkin. Bu jarayonni amalga oshirish uchun ham, albatta, tinch, shovqin bo‘lmagan muhit, qulay va toza sinfxona, barchaga tomosha qilish imkonining mavjud bo‘lishi, ovoz kuchaytirgichlarning ishlayotganini tekshirib chiqish muhimdir.¹

Videoni qo‘yib berishdan oldin, o‘rganuvchilarning namoyish etilishi kerak bo‘lgan videomavzusi haqida suhbatlashish, savol-javoblar o‘tkazish, haqiqatdan ham, o‘rganuvchilar ushbu mavzuga qiziqishayotganliklariga amin bo‘lgach, videomaterialni qo‘yib berishi kerak. Video tugagach, o‘qituvchi o‘quvchilarning videofilm haqidagi fikrlari bilan qiziqishi, mashqlar bajarishi kerak bo‘ladi. Ushbu etaplar to‘g‘ri amalga oshirilgach, bu darslar, albatta, o‘rganuvchilarning qiziqishlari va bilimlarining ortib borishiga katta hissa qo‘shadi. Bundan kelib chiqadiki, darslarimizni yanada boyitish, o‘rganuvchilarni qiziqitira olish, ularning bilimlarini boyitishda zamonaviy texnologiyalarning o‘rni beqiyosdir. Ularni to‘g‘ri va o‘rinli qo‘llay olish esa yutuqlarimizning asosiy garovi hisoblanadi.

Hozirgi davrda ingliz tillarni o‘qitishning asosiy maqsadi faqat lisoniy bilimlar, ko‘nikma va malakalarni yetkazish, hatto mamlakatshunoslikka oid ma‘lumotlarni risoladagidek o‘rganishdangina iborat bo‘lib qolmasligi lozim. Bu haqida Ter Minasova fikri quyidagicha: “Pedagogik jarayonda madaniyatlararo muloqotda ishtirok eta olish qobiliyati asosiy o‘rinni egallashi kerak. Bu, ayniqsa, hozir juda ham muhim, “xalqlar, tillar, madaniyatlarining bir-biriga aralashuvi mislsiz keng quloqch yoyganida – o‘zga madaniyatlarga bag‘rikenglikni tarbiyalash, ularga nisbatan qiziqish va hurmat uyg‘otish hamda o‘zida o‘zga madaniyatlardagi ortiqchalik, yetishmaslik yoki o‘xshamasligidan g‘ashlanish hissini yengish kabi muammolar ko‘ndalang turadi. Aynan shu munosabat bilan madaniyatlararo kommunikatsiya masalalariga nisbatan har tomonlama qiziqish uyg‘ongan”.²

Ingliz tili darslari davomida ba‘zi o‘qituvchilarning texnologiyalarni qo‘llashni bilmasliklari va foydalanmasliklari o‘quvchilarning birmuncha zerikishlariga olib keladi. Aynan shu sababli, ya‘ni o‘rganuvchining ishtiyogini so‘ndirmaslik uchun dars davomida texnologiyalardan va kamida komputerdan foydalanish o‘rganuvchining qiziqishini ortib borishini yanada ta‘minlaydi. Zero, o‘rganuvchining yoshiga, qiziqishiga, qobiliyatiga, darslarni o‘zlashtirishiga qarab tayyorlangan o‘quv materiallari, albatta, samara beradi.

Tahlil va natijalar. Aksincha, biz, o‘qituvchilar ushbu talablar asosida o‘quv materiallarini tanlamsak, boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga murakkab so‘zlardan iborat bo‘lgan videofilmlar, qo‘shiqlar yoki matnlarni eshittirsak yoki multimedia, komputerdan orqali namoyish etsak, o‘rta va yuqori sinf yoki guruh o‘rganuvchilariga juda ham sodda matnlardan iborat o‘quv materiallarini namoyish etganimizda o‘rganuvchilarning tilni o‘rganishga bo‘lgan qiziqishlari asta-sekin so‘na boshlaydi va darslarni o‘zlashtirmay qo‘yishadi. Bu esa, o‘z navbatida, baholarning pasayib ketishi, o‘qituvchining o‘quvchilar oldida o‘z hurmatini yo‘qotib qo‘yishga olib kelishi mumkin. Demak, bundan kelib chiqadiki, dars davomida texnologiyalardan shunchaki foydalanish emas, balki ularni o‘z o‘rnida qo‘llay bilish va texnologiyalardan foydalanish o‘quvchi bilimini oshirishga xizmat qilishini ta‘minlash asosiy vazifa hisoblanadi.

Darhaqiqat, bugungi kunga kelib, ingliz tilini o‘qitishning ijtimoiy-madaniy konteksti o‘zgargan deb ayta olamiz. Xalqaro muloqot tillarini o‘qitishning hozirgi bosqichida tili o‘rganilayotgan mamlakat madaniyatini bilish tildan foydalanishda muhim ahamiyatga ega. Tilni madaniyat bilan birga o‘rganish zamonaviy til ta‘limining asosiy yo‘nalishi hisoblanadi va buni amalda unumli ishlata olish katta muvaffaqiyatlarga olib keladi. Tilni o‘rganilayotgan jamiyat madaniyatidan uzilgan holda o‘rganish mumkin emas, til va madaniyat bu har doim yonma-yon ishlatiladigan bir butun tushunchadir. Chunki til jamiyat taraqqiyoti mahsuli va uning madaniyati tashuvchisidir.

Xulosa. Ijtimoiy-madaniy yondashuvning til ta‘limidagi umumiy maqsadi kursantlarni ingliz tili vositalari orqali ko‘p madaniyatli dunyoda madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini rivojlantirish orqali faol hamkorlikka tayyorlashdir. Til muayyan ijtimoiy-madaniy voqelikni aks ettiruvchi vosita bo‘lib, uni

¹ Fonetikos terminai. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla. Carr, Ph. 2008. A Glossary of Phonology. Edinburgh, Edinburgh University Press. 342 p.

² Carr, Ph. English Phonetics and Phonology. An Introduction. 2nd edition. Oxford: Wiley-Blackwell, 2013, 223 p.

egallash orqali biz madaniyatga tegishli olam manzarasini ham egallaymiz. Til bilishning o'zi, aslida, madaniyat belgisining bir ko'rinishidir. Ingliz tilini o'qitishda asosiy e'tibor bugunda til o'rganuvchilarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirishga qaratilmoqda. Buning natijasida grammatik birliklar va qoidalarni ham an'anaviy usulda emas, balki kommunikativ yondashuvga asoslangan holda o'qitish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Skandera, P. and P.Burleigh. 2011. A Manual of English Phonetics and Phonology. 2nd edition. Tubingen, Narr Verlag, 118–122 p.
- (2). Ashby, M. and J.Maidment. 2005. Introducing Phonetic Science. Cambridge: Cambridge University Press.
- (3). Bacevičiūtė, R. 2008, 37 p.
- (4). Fonetikos terminai. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla. Carr, Ph. 2008. A Glossary of Phonology. Edinburgh, Edinburgh University Press. 342 p.
- (5). Carr, Ph. English Phonetics and Phonology. An Introduction. 2nd edition. Oxford: Wiley-Blackwell 2013y. 223 p.

Kushbakova Vasila (Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti “Aniq va tabiiy yo'nalishlarda xorijiy tillar” kafedrasida dotsenti v.b.)

INGLIZ TILI DARSLARIDA O'YIN METODLARIDAN FOYDALANISH

Annatsiya. Ushbu maqolada talabalarga ingliz tili darslarida o'yin metodlaridan foydalanish haqida fikr va mulohazalar yuritiladi. Bugungi kunda xorijiy tillarni o'rganish muhim ahamiyat kasb etayotganligi sababli, tillarni nafaqat oliy ta'lim muassasalarida, maktablarda, shuningdek, maktabgacha ta'lim muassasalarida ham o'rgatilmoqda. Darslar o'ziga xos usullar, qiziqarli metodlar bilan o'tilmasa, o'quvchilarni darsga jalb qilish biroz murakkab vazifaga aylanishi mumkin. Agarda darslarda an'anaviy usullardan kechilsa, qiziqarli qilib olib borilsa, bu nafaqat dars sifatini ta'minlaydi, shu bilan birga, zerikishning oldini olib, passiv o'quvchilarni ham darsda faol ishtirok etishga jalb qiladi.

Kalit so'zlar: til o'rganish, zamonaviy axborot texnologiyalari, pedagog, o'quvchi, o'yinlar, yoshlar psixologiyasi.

Аннотация. В данной статье представлены мысли и мнения по поводу использования игровых методов на уроках английского языка для школьников. Поскольку изучение иностранных языков сегодня приобретает все большее значение, языки преподаются не только в высших учебных заведениях, школах, но и в дошкольных образовательных учреждениях. Если уроки не проводятся с использованием уникальных и интересных методов, привлечение учащихся к уроку может стать сложной задачей. Если на уроках используются традиционные методы, если они проводятся интересно, это не только обеспечивает качество урока, но и предотвращает скуку, привлекает к участию в уроке пассивных учащихся.

Ключевые слова: изучение языка, современные информационные технологии, педагог, студент, игры, психология молодежи.

Annotation. In this article, there are thoughts and opinions about the use of game methods in English lessons for students. Since learning foreign languages is gaining importance today, languages are taught not only in higher education institutions, schools, but also in pre-school educational institutions. If the lessons are not taught with unique and interesting methods, it can become a difficult task to attract students to the lesson. If traditional methods are used in the lessons, if they are conducted in an interesting way, this not only ensures the quality of the lesson, but also prevents boredom and attracts passive students to participate in the lesson.

Key words: language learning, modern information technologies, pedagogue, student, games, youth psychology.

Kirish. Hozirgi kundagi asosiy vazifalarimizdan biri o'quvchilarning shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy hayotlarida uchraydigan vaziyatlarda egallab turgan turli tipdagi malakalarini samarali ravishda qo'llashga o'rgatish, mustaqil o'rgatish, mustaqil ravishda fanga oid zaruriy axborotlarni izlab topish, tahlil qilish natijasida zaruriy bilimlarni oshirishga oid materiallarni ajrata olish, ko'zda tutilmagan noaniq, ya'ni, muammoli vaziyatlar vujudga kelganda, ish beradigan malakalarga alohida ahamiyat berish hamda egallagan bilimlarni kundalik turmush jarayonida qo'llay oladigan xususiyatlarni egallashni tarbiyalashdan iboratdir.

O'quvchilarda bu xususiyatlarni tarbiyalashda, ayniqsa, ingliz tili faniga oid bilim, ko'nikma va malakalarning dars jarayonida singdirish bilan birgalikda, ularda kompetensiyalarni ham shakllantirilishi lozim.¹

Ingliz tili fanini o'qitishda turli xil o'yinlar orqali o'rgatishning o'rni beqiyosdir. Dars davomida har xil o'yinlar o'ynatib turish sinfda fanni o'rganishga bo'lgan ishtiyoqni yanada oshiradi, passiv o'quvchilarni ham darslarda yaxshiroq qatnashishga undaydi, sinfda o'quvchilar o'rtasida raqobat, ayni paytda, jamoadoshlik muhitini hosil qiladi. Shuningdek, o'quvchilarning ustozlariga bo'lgan hurmatini oshiradi. Quyida sizga ingliz tili darslari davomida o'qitish samaradorligini yanada oshirishga xizmat qiluvchi o'yinlar taqdim etiladi.²

Ingliz tilini o'rgatish jarayonida bir qator qiziqarli o'yinlar mavjud. Shuni aytib o'tish joizki, bolalarga til o'rgatishda shunday o'yinlardan foydalanish kerakki, unda barcha o'quvchilar birdek ishtirok etishsin hamda darsdan yangilik olishsin (masalan, yangi lug'atlar yodlab ketishi mumkin, har kuni shu jarayon takrorlansa, o'quvchining lug'at boyligi yuqori darajaga ko'tariladi). O'quvchilarga darsni grammatik tushunchalar bilan boshlash noo'rindir, ayniqsa, kichik sinf o'quvchilarining tezda zerikishiga sabab bo'ladi.

Adabiyotlar tahlili. Natijada dasrga bo'lgan qiziqish so'nishi mumkin. Ular bilan, hatto salomlashish jarayonini ham noan'anaviy tarzda boshlash kerak, masalan, o'qituvchi kirishi bilan darsni qandaydir salomlashishga oid inglizcha qo'shiq bilan boshlash (asosan, boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun mativat-sion usuldir) usuli samarali usuldir. Shu tariqa, dars davom etsa, o'quvchilar dars davomida har bir topshiriqqa bo'lgan e'tiborini yo'qotishmaydi. Hatto ular ingliz tili darslarini intizorlik bilan kutishadigan bo'ladi. Albatta, bularning barchasini o'qituvchi tashkillashtirishi kerak, bu pedagogning zimmasida. Shunday ekan, chet tilini o'rganishni qiziqarli qilish uchun ba'zi o'yin turlarini keltirib o'tish mumkin. Ingliz va rus tillari darslarining samaradorligini oshirish uchun "Rolli o'yinlari" dan foydalanish mumkin.³

Bu o'yinning afzallik tomonlari shundaki, bu vaziyatdan kelib chiqib o'ynaladi. Bu o'yin nafaqat fan o'rganilishi uchun foydali, shu bilan birga, aqliy qobiliyatni shakllantirishga ham yordam beradi. Bu o'yinda mavzular tanlab olinib, bolalar dialoglar tashkil qilishadi. Masalan, yo'lovchining taksini to'xtatgan jarayonidagi suhbat yoki kiyim do'konlaridagi muloqotlar – bularning barchasini ingliz tilida ham gapirib, ham ko'rsatib berishadi. Aynan shu o'yinda, guruh bilan ishlash taktikasini qo'llasak ham bo'ladi, ya'ni o'quvchilarni guruhlariga ajratib, turli mavzularni bo'lib berish. Bu holatda raqobatlashuv ham vujudga keladi. Raqobat yuksalish mezonidir. Topshiriqni yaxshi bajargan guruh rag'batlantirilsa, qolgan o'quvchilarning intilishi ham kuchayadi. Bundan tashqari, ingliz tili darslarini mazmunli o'tkazish uchun didaktik o'yinlardan foydalanish ham maqsadga muvofiqdir.⁴

OBJECT – bu o'yin o'quvchilarning so'z boyligini oshirishga xizmat qiladi. Bizga ma'lumki, chet tili fanlarini o'rganishdagi eng muhim yo'nalish bu yangi so'zarni yod olish. O'quvchilarning xarakterlarini hisobga olsak, har bir o'quvchi o'z usulida lug'at yodlaydi. Shunga ishonchimiz komilki, o'yinlar orqali yangi so'zlarni yodlash hammaga mos keladi; bu jarayonni yengillashtiradi.

Yuqorida aytib o'tgan o'yinimizda, dars paytida sinf xonadagi 15 ta buyum stol ustiga qo'yiladi va o'quvchilar kelib, bu buyumlarni ko'zdan kechiradi. Buyumlarning usti yopib qo'yiladi va so'ngra o'quvchilar ko'rgan narsalarining, ma'lum vaqt davomida inglizchasini doskaga yozishlari kerak. Eng ko'p so'zni to'g'ri yoza olgan o'quvchi g'olib bo'ladi. Shu o'yinning sifatini ta'minlash maqsadida shuni ayta olamanki, shu vaziyatning o'zida qolgan, ishtirok etmagan o'quvchilarni ham darsga jalb qilish uchun ularga shu buyum nomlariga bittadan gap tuzish toshirig'i berilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi va bu befarqlikning oldini ham oladi.⁵

Pictionary – ko'pchilik ingliz tili fanini o'rgatuvchi va o'rganuvchilar uchun bu o'yin tanish, ya'ni o'z nomi bilan so'z o'yini va unda rasm chiziladi. Bu o'yinda rasm chizish uchun oddiy doskadan yoki magnit doskadan foydalanish mumkin. Sinf o'quvchilari ikki guruhga bo'linadilar va har bir jamoa uchun doskaning ikki tarafiga jadval chiziladi. Jamoalarning ballari shu jadvallarga yozib boriladi. Parta ustiga so'z nomlari yozib qo'yiladi va teskari qilib o'giriladi. Har bir guruhdan o'quvchilar navbatma-navbat chi-

¹ Gozcu, E.&Caganaga, C.K. (2016). The importance of using games in EFL classrooms. *Cypriot Journal of Educational Science*. 11(3), p. 126 – 135.

² McCallum, G.P. (1980). 101 word games: For students of English as a second or foreign language. Oxford University Press.

³ Mei, Y.Y., & Yu-jing, J. (2000). Using games in an EFL class for children. *Daejin Univeristy ELT Research Paper*.

⁴ Meijer, P.C. (2002). Multi-Method Triangulation in a Qualitative Study on Teachers' Practical Knowledge: An Attempt to. *Kluwer Academic Publishers*, p. 145 – 167.

⁵ Miiles, M., & Huberman, A. (1994). *Qualitative Data Analysis*. Sage Publications.

qib, yashiringan soʻzlar orasidan birini tanlab, doskaga chizib beradi. Qaysi jamoa birinchi topsa, shu jamoaga ball beriladi. Bu oʻyin ham oʻquvchilar zehni charxlaydi. Shuni ham ayta olamizki, rasmlardan foydalanish oʻquvchilarni tez jalb qiluvchi taktikadir, ayniqsa, u oʻquvchilarning oʻzi tomonidan yaratilsa.¹

Tadqiqot metodologiyasi. Taboo words oʻyini (taqiqlangan soʻzlar) – bu qiziqarli oʻyin oʻquvchilarga sinonim soʻzlar, ularning taʼriflarini qoʻllashda yordam beradi. Sinonimlardan foydalanish nutqning ravonligi, soʻzlashuvning chiroyli boʻlishini taʼminlaydi. Ayniqsa, ingliz tili fanida soʻz qoʻllash bilan bogʻliq xatolikga yoʻl qoʻymaslik kerak, chunki ingliz tilidagi koʻplab bir xil maʼnoni anglatuvchi soʻzlar, gap mazmuniga koʻra foydalaniladi. Aynan ushbu oʻyin shu jihatda ehtiyotkor boʻlishga yordam beradi. Bunda guruhlar tashkil qilinadi, yaʼni oʻquvchilar qarama-qarshi holda oʻtiradilar. Har bir jamoa oʻz jamoasidan bir kishini roʻparasidagi stulga oʻtirishi uchun tanlaydi. Oʻqituvchi esa oʻquvchilar ortiga oʻtib katta qoʻgʻozda yozilgan soʻz ushlab turadi. Oʻrindiqa oʻtirgan oʻquvchilar bu soʻzni koʻra olmasligi kerak boʻladi. Jamoaning oʻrindiqa oʻtirgan aʼzosi oʻqituvchi ushlab turgan soʻzni aytirish uchun biroz vaqt boʻladi.

Tennis oʻyini bu oʻyinning maqsadi oʻquvchilarning tezligini oshirishdir. Bu oʻyin zanjir oʻyiniga oʻxshaydi va tanlangan mavzu doirasida boʻlib oʻtadi. Bunda aytilgan soʻzning soʻnggi harfiga yangi soʻz aytishi kerak, masalan, mavzu nomi "Animals" boʻlsa, mavzudan chetlashmagan holda, "Tiger" soʻzi bilan boshlansa, ikkinchi ishtirokchi "rabbit" deb davom ettiradi. Shu tariqa, oʻyin davom etadi. Oʻyin davomida toʻxtab qolgan oʻquvchi 5 daqiqa davomida javob bera olmasa, oʻyindan chetlashtiriladi va qolgan oʻquvchilar bilan davom ettiriladi.²

Oʻyinni sinf bilan, yaʼni koʻpchilik bilan oʻynash juda qiziqarli va maroqli boʻladi. Bu oʻyinni mavzuni oʻzgartirish orqali ham oʻynash mumkin. Shu bilan birga, oʻyinlarni tashkil etish jarayonida, ularni turli texnik vositalar bilan bogʻlab oʻtish ham qiziqishni oshirishga xizmat qiladi. Chunki bugungi tez surʼatlar bilan rivojlanayotgan zamonda barcha yoshlar, oʻsmirlar va kattalar ham zamonaviy texnologiyalarga befarq emas. Shunday ekan, qiziqarli fan oʻyinlari kompyuterlarda tashkil qilinishi orqali samarali natijaga erishish mumkin.

Tahlil va natijalar. Bingo – oʻquvchilar bu oʻyinni bir marta oʻynaganlaridan keyin har safar yana oʻynashlarini iltimos qiladigan boʻlib qoladi! Yana bu oʻyin ortib qolgan daqiqalardan unumli foydalanish uchun ajoyib usul. Har bir oʻquvchingizga qoʻgʻozga 6 ta ustun chizishlarini soʻrang.³ Siz kategoriya (soʻz uchun mavzu)ni oxirgi oʻtilgan mavzulardan tanlashingiz mumkin. Eng koʻp qoʻllaniladigan kategoriyalar oziq-ovqat, ismlar, shaharlar yoki davlatlar, mebellar yoki jihozlar, ish harakat yoki kiyimlar hisoblanadi. Biror istalgan harfni tanlang va uni doskaga yozing. Oʻsha harf bilan boshlanuvchi soʻzlarni ustunlarga yozib chiqishlari uchun oʻquvchilaringizga biroz vaqt bering. Siz boshqa harflar bilan oʻyinni istalgancha qaytadan boshlashingiz mumkin.⁴

Darhaqiqat, dars berishda grammatik tushunchalar ham oʻrgatiladi, chunki oʻqituvchilarning dars rejalarida bu koʻrsatilgan. Ammo, bu jarayonni osonlashtirish va qiziqarli oʻtkazish uchun ham oʻyin mavjud. Masalan, mavzu soʻz turkulari (parts of speech). Ular soʻz turkumlarini yaxshi oʻrganishlari va bir-biridan ajrata olishi kerak. Oʻquvchilarga ingliz tilida musiqa qoʻyib berilib, qoʻshiq ichidan tinglash paytida faqat ot (noun) soʻz turkumiga oid soʻzlarni yozish topshirigʻi berilishi va keying oʻquvchiga boshqa soʻz turkumi berilishi mumkin. Shunday qilib, mavzu mustahkamlanadi, bu usulni boshqa mavzularni oʻtish jarayonida ham qoʻllash mumkin. Buni oʻquvchilar uchun madaniy hordiq sifatida tashkillashtirish ham mumkin.

Xulosa. Oʻyinlardan foydalanishda ularni bolalarning bilimiga va yoshiga qarab oʻzgartirishimiz, yaʼni osonlashtirish yoki murakkablashtirishimiz mumkin. Ushbu yuqorida keltirilga oʻyinlarning maqsadi oʻquvchilarning xotirasini kuchaytirish, aqliy salohiyatini oshirish, tezkorlik, ziyraklik, yangi soʻzlarni oson esda saqlash, eng asosiysi, darsni mazmunli tashkil qilishdir. Bugungi kunda taʼlim jarayoni, asosan, anʼanaviy tarzda olib borilayotgan boʻlsa-da, taʼlim tizimining barcha bosqichlarida chet tillarini uzluksiz oʻrganishni tashki qilish, shuningdek, oʻqituvchilar malakasini oshirish hamda zamonaviy oʻquv-uslubiy materiallar bilan taʼminlashni yanada takomillashtirishni taqozo etadi. Zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiyalari bilan taʼlim berishning ilgʻor uslublarni joriy etish yoʻli bilan oʻsib kelayotgan yosh avlodni shu oʻrganayotgan tillarining mutaxassisi boʻlishi, buning negizida ular shu tillarda bemalol soʻz-

¹ Patton, Q.M. (2002). *Qualitative Research & Evaluation Methods*. Sage Publications.

² Rixon, B.D. (1979). *Communication Games*. NFER & Nelson for the British Council.

³ Sanchez, M.M.M., Morfin, A.P., & Campos, V.E.P. (2007). Interactive games in the teaching-learning process of a foreign language, *Teoriya Praxis*, 4, p. 47–66.

⁴ Silverman, D. (2011). *Interpreting Qualitative Data*. Sage Publications.

lash olishlari maqsadga muvofiqdir. Zero, barchasi yoshlarimizning buyuk kelajagi, yurtimiz ravnaqi uchundir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Gozcu, E. & Cag anaga, C.K. (2016). The importance of using games in EFL classrooms. *Cy priot Journal of Educational Science*. 11(3), p. 126 – 135.
- (2). McCallum, G.P. (1980). *101 word games: For students of English as a second or foreign language*. Oxford University Press.
- (3). Mei, Y.Y., & Yu-jing, J. (2000). Using games in an EFL class for children. *Daejin Univeristy ELT Research Paper*.
- (4). Meijer, P.C. (2002). Multi-Method Triangulation in a Qualitative Study on Teachers' Practical Knowledge: An Attempt to. *Kluwer Academic Publishers*, p. 145 – 167.
- (5). Miiles, M., & Huberman, A. (1994). *Qualitative Data Analysis*. Sage Publications.
- (6). Patton, Q.M. (2002). *Qualitative Research & Evaluation Methods*. Sage Publications.
- (7). Rixon, B.D. (1979). *Communication Games*. NFER & Nelson for the British Council.
- (8). Sanchez, M.M.M., Morfin, A.P., & Campos, V.E.P. (2007). Interactive games in the teaching-learning process of a foreign language, *Teoriay Praxis*, 4, p. 47 – 66.
- (9). Silverman, D. (2011). *Interpreting Qualitative Data*. Sage Publications.

Xaitbayeva Nazokat Adilbek qizi (Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent Axborot texnologiyalari universitetining o'qituvchilari; e-mail: nazokatxaitbayeva@bk.ru)

“AKADEMIK YOZUV” FANIDA TALABALARNING TADQIQOTCHILIK FAOLIYATINI TASHKIL QILISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Akademik yozuv” fanida talabalarning tadqiqotchilik faoliyatini to'g'ri tashkil qilish orqali fandan olgan bilimlarini amaliyotda qo'llash, har bir sohada yetuk tadqiqotchi qilib tarbiyalash hamda ta'lim jarayonini sifatli va mazmunli tashkil qilish, talablarning bilim qobiliyatini o'stiruvchi omillar haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: ilmiy tadqiqot, ilmiy matn, nutq, soha, investitsiya, element, tahlil, texnologiya.

ОРГАНИЗАЦИЯ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ПО ПРЕДМЕТУ “АКАДЕМИЧЕСКОЕ ПИСЬМО”

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос о применении полученных студентами знаний по предмету “Академическое письмо” на практике посредством правильной организации своей исследовательской деятельности. Приводится информация о факторах, повышающих требования к знаниям и качественной и содержательной организации образовательного процесса по каждой области.

Ключевые слова: научное исследование, научный текст, речь, область, инвестиции, элемент, анализ, технология.

ORGANIZING THE RESEARCH ACTIVITY OF STUDENTS IN THE SUBJECT “ACADEMIC WRITING”

Annotation. In this article, in the subject of “Academic Writing”, students will apply their knowledge in practice through the proper organization of their research activities, Information is given about the factors that increase the knowledge of the requirements and the quality and meaningful organization of the educational process in each field.

Key words: scientific research, scientific text, speech, field, investment, element, analysis, technology.

Kirish. Bugun uzluksiz ta'lim tizimida talabalarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirish; ularda ijodkorlik va izlanuvchanlik faoliyatining muhim elementlarini tarkib toptirish hamda qiziqqan fan sohasidagi eng so'nggi yangiliklar bilan tanishish va undan amalda foydalanish malakasini shakllantirish muhim masalalardan biriga aylandi. Talabalarga “Akademik yozuv” fanini o'qitish orqali barcha sohalarda tadqiqotchilik faoliyatini to'g'ri tahlil qilishga va to'g'ri yondashishga o'rgatish hozirgi zamon talablari-dan biridir.

Talabalarning tadqiqotchilik faoliyatini tashkil etishda ilmiy tadqiqot bilan o'quv tadqiqoti tushunchalari o'rtasidagi farqni aniqlab olish maqsadga muvofiq. Rejalashtirilgan ish hajmi, yangiligi va muddati bu tushunchalar o'rtasidagi farqni oydinlashtiradi. Binobarin, ilmiy tadqiqotda obyektiv ilmiy muammoga yechim izlansa, o'quv tadqiqotida subyektiv, ya'ni talabani o'zi yangilik deb bilgan ilmiy muammoni

hal etilishi nazarda tutiladi. Jarayonda qo‘yilayotgan ta‘limiy muammo talabalarda mavjud bilim, tajriba va qiziqishlariga mos holda qo‘yilishiga e‘tibor qaratilmasa, o‘quv muammosi hal qilinmay qolishi kuzatiladi.

Zamonaviy ta‘limning asosiy maqsadi nafaqat talabalarga bilim, malaka, ko‘nikmalarning oddiy yig‘indisi, to‘plamini berishgina emas, balki o‘quv materiallarini mustaqil o‘zlashtirish, tahlil qilish, maqsadga muvofiq ishlata bilish qobiliyatini shakllantirish hisoblanadi. Ta‘lim jarayonida talabalarning tadqiqotchilik faoliyatini tashkil qilishda yozma nutqda amalga oshiriladigan rejali tartibda olib boriladigan yozma nutqning ham alohida ahamiyatga ega.

Talabalarning tadqiqotchilik faoliyatini tashkil qilishda, innovatsiya va texnologik yondashuvlar asosida ta‘lim shakllarini qulaylashtirish, natijasini kafolatlash, inson salohiyati hamda texnik vositalarning o‘zaro ta‘sirini inobatga olib, ta‘lim maqsadlarini oydinlashtirib, o‘qitish va bilim o‘zlashtirish jarayonlarini hamda o‘quv materiallarini tanlash, qayta ishlab talabalarning kuchiga, o‘zlashtirish xususiyatlariga moslab shakli, hajmini o‘zgartirish ham ta‘lim texnologiyasiga daxldor. O‘quv jarayonining motiv komponentini ro‘yobga chiqarish maqsadida predmetning mazmuniga kiritish uchun qo‘shimcha ravishda vaziyatli matnlar, shaxsda shakllantirish nazarda tutilgan kasbiy sifatlar va ma‘naviy fazilatlarini o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan tadqiqotchilik faoliyatida turli metodlar orqali tashkil qilish bugungi kunning asosiy vazifasidir.¹

Til vositalarining ishlatilishi, jamiyat a‘zolarining faoliyati sohaslarida tildan foydalanish xususiyatlariga ko‘ra bir-biridan farqlanadi. Umumiy olganda turli faoliyat sohalari va ularga mos nutqiy aloqa sohalarning mavjudligi ularning har bir uchun xos bolgan ichki kommunikativ umumiylik darajasining mavjudligini, ichki aloqaviy esa kommunikativ umumiylikning tabiiy doirasi bu milliy til tizimi hisoblanadi: bu umumiylikning darajalanishi yozma nutqning xilma-xil ko‘rinishi va shakllarda bo‘lishini ko‘rsatadi. Yozish malakasini egallashning dastlabki bosqichlarida har bir alohida operatsiya – yoziladigan tovushni tahlil qilish, har bir harfni topish, bu harfni yozish – alohida, mustaqil ongli harakatdir. So‘z yozish bola uchun bir qator vazifalarga – harf bilan belgilanishi kerak bo‘lgan tovushni ajratish, shu zarur harfni eslab qolish, uni to‘g‘ri tasvirlash kabilarga bo‘linadi. Bundan tashqari, hatto har bir harfning imlosi ham boshida alohida harakatlar qatoriga ajratiladi. Harflarni tashkil etuvchi alohida elementlarni yozish, o‘qish va yozishni o‘rganishni boshlagan o‘quvchi har bir harf elementining to‘g‘ri yozilishi uchun qayg‘uradi. Oldin to‘liq ongli harakatlarning natijasi bo‘lgan narsa endilikda avtomatlashtirilgan, ko‘pincha, deyarli ongsiz operatsiyalar qatoriga kiradi. Faqat ba‘zi hollarda, masalan, tovush tarkibiga ko‘ra murakkab bo‘lgan so‘zni yozganda yoki yozma matnni tekshirganda, bola so‘zning tovushlarga parchalanishiga qaytadi, alohida operatsiyalar yana ongli bo‘lib, yozuvchi unda qo‘shimcha, biroq ongsiz operatsiya jarayonlarini aniq tushuna boshlaydi (tovush tahlili, harfni qidirish, uning grafik tasviri).

Mazkur muammo ta‘limda o‘z yechimini topgan bo‘lsa ham, talabalar uchun yangilik sanalgan jihatlarni qayta kashf qilishiga imkon yaratiladi. Hozirgi kunda metodlar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalari o‘quv jarayonida qo‘llashga bo‘lgan qiziqish sabablaridan biridir. Zamonaviy texnologiyalar ularni egallayotgan bilimlarini o‘zlari qidirib topishlariga, mustaqil o‘rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o‘zlari keltirib chiqarishlariga o‘rgatadi.

Ta‘limdagi yangilanish ta‘lim jarayoni orqali talabalarni o‘z kelajagini yorqin tasavvur qila oladigan, bu borada o‘z taqdiri va o‘z shaxsiga ongli munosabatda bo‘lib, turli faoliyatlarda o‘zini-o‘zi rivojlantira oladigan erkin faol va mustaqil shaxsni shakllantirishni ko‘zda tutadi. Endilikda oliy ta‘lim muassasalari oldiga faqatgina o‘qimishli insonnigina emas, balki voqealarni oldindan ko‘ra biladigan, to‘g‘ri qaror qabul qila olish uquviga ega, o‘zini-o‘zi rivojlantirish zaruriyatini tushunib yetadigan oqil va barkamol shaxsni shakllantirish va innovatsion texnologiyalar asosida ilmiy tadqiqot faoliyatini yanda mukammal darajda yozish orqali ko‘zlangan maqsadni ochib berish asosiy vazifalardan biridir. Ayni paytda dunyoda ilm-fan va texnologiya shiddat bilan rivojlanib, mamlakatimizning xalqaro hamkorlik aloqalari tobora kengaymoqda. Natijada hayotimizga chetdan ko‘plab yangi tushuncha, so‘z va iboralar kirib kelmoqda. Glaballashuv sharoitida milliy tilimizning sofligini saqlash, uning lug‘at boyligini oshirish, turli sohalarda zamonaviy atamalarining o‘zbekcha muqobilini yaratish, ularning bir xil qo‘llanishini ta‘minlash dolzarb vazifa bo‘lib turibdi.

Kelgusida ilmiy tadqiqot bilan shug‘ullanishi zarur bo‘lgan talabalarning e‘tibori “Akademik yozuv” fanini o‘rganish, xususan, tilni egallash, nutqni yaratish, nutqni tushunish, til va tafakkur munosabati kabi dolzarb ilmiy muammolarga qaratilishi har jihatdan maqsadga muvofiqdir. Talabalarlarning bilish faoliyatlarining o‘ziga xos taraqqiy etishini hisobga olish, ayniqsa, ularning ruhiy, fiziologik xususiyatlari bilan bog‘liq bo‘lgan ishlarga yetarli ahamiyat qilish lozim.

¹ Salimov B. Ta‘lim tizimida fan va innovatsion texnologiyalarning o‘rni. “Xalq ta‘limi”, 2018, 1-son, 37–41-betlar.

Demak, talabalarning izlanish faoliyatini yo'lga qo'yish orqali bilim olish jarayonining tadqiqot elementlari bilan uyg'unlashuviga qulay sharoit yaratiladi, har bir talabaning ichki pozitsiyasi, o'quv faoliyati, o'quv va bilish motivlari to'g'ri shakllanishi ta'minlanadi. Eng muhimi, ilmiy bilimlarni shakllantirish va rivojlantirish jarayoni xususida dastlabki ko'nikmalar hosil qilinishiga erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Almatov T., Yadgarov Q., Pochayeva G. O'zbek tili o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma, Jizzax, 2006.
- (2). Nurmonov A., Ikramov I., Boynazarov F. Yangi pedagogik texnologiya asoslari. Toshkent, 2007.
- (3). Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. Ma'ruzalar matni, Qarshi, "Nasaf", 2000.
- (4). Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. T., "Fan", 1992, 254-bet.
- (5) Rajabova I. O'qitish tizimiga tizimli tafakkur va ilmiy tadqiqotchilik nuqtayi nazaridan yondashish. "Kasb-hunar ta'limi", Toshkent, 2013, 1-son, 28-bet.
- (6). Tolipov O'. Tajriba-sinov ishlarini o'tkazishda yangi pedagogik texnologiyalar. "Xalq ta'limi", 1999, 2-son, 63 – 68-betlar.
- (7). Худойберганаева Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. Монография, Тошкент, "Фан", 2013.

Sultanova Nargiza (Toshkent davlat Pedagogika universiteti "Aniq va tabiiy yo'nalishlarda xorijiy tillar" kafedrasida dotsenti v.b.)

TALABALARNING INGLIZ TILIDAGI YOZISH KO'NIKMALARINI OSHIRISH USULLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tilida yozish ko'nikmalarini oshirishning talabalar uchun ahamiyatli jihatlari va qanday zamonaviy usullar yordamida ularning yozish mahoratlarini shakllantirish mumkinligi xususida so'z boradi. Universitetda tahsil olayotgan talabalarning yozish ko'nikmalarini oshirish ularning ilmiy ishlarida ham muhim ahamiyatga ega ekanligiga alohida urg'u beriladi. Bundan tashqari, yozish mahoratini oshirish uchun foydali bo'lgan kitoblar, o'quv qo'llanmalar va ilovalar haqida ham ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: yozish mahorati, ingliz tili, axborot texnologiyalari, foydali ilovalar, zamonaviy metodika, innovativ usullar, interaktiv darslar.

Аннотация. Данная статья фокусируется на актуальных аспектах улучшения навыков письма на английском языке для студентов и освещает современные методы, которые могут быть использованы для формирования их навыков письма. Особое внимание уделяется тому, что улучшение указанных навыков студентов, изучающих в университете иностранный язык, также важно для их научной работы. Кроме того, предоставлена информация о книгах, учебниках и приложениях, которые полезны для улучшения навыков письма.

Ключевые слова: навыки письма, английский язык, информационные технологии, полезные приложения, современная методология, инновационные методы, интерактивные уроки.

Annotation. This article focuses on the relevant aspects of improving writing skills in English for students and what modern methods can be used to shape their writing skills. Special emphasis is placed on the fact that improving the writing skills of students studying at the university is also important in their scientific work. In addition, there is also information about the book, tutorials and applications that are useful for improving writing skills.

Key words: writing skills, English, information technology, useful applications, modern methodology, innovative methods, interactive lessons.

Ingliz tilida yozish ko'nikmalarini yaxshilash yozma ingliz tilida samarali muloqot qilish qobiliyatini oshirishni, bu grammatika, lug'at va sintaksisni chuqur o'zlashtirishni, shuningdek, yozishni aniq va izchil tarzda qanday tuzishni o'rganishni o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, yozish ko'nikmalarini takomillashtirish turli formatlarda malakali bo'lish uchun insholar, hisobotlar, ijodiy yozish va professional yozishmalar kabi turli xil yozish turlarini mashq qilishni ham qamraydi. Ingliz tilida keng ko'lamli o'qish va yozganingiz haqida fikr-mulohazalarni olish ham yaxshilanish uchun juda muhimdir.

Chet tilini o'qitishga bo'lgan talab kundan kunga va bosqichma-bosqich ortib bormoqda. Yuqorida aytib o'tilganidek, chet tili to'rt komponentga (o'qish, o'qishni tushunish, tinglab tushunish va gapirish) bo'linadi, ularning har biri alohida tushuncha va ko'nikmalarni o'rgatadi. Ta'lim jarayonida ta'lim texnologiyasi hozirgi axborot texnologiyalarining ajoyib qurolidir. Shuningdek, ta'lim jarayoniga ilg'or texnologiyalarni joriy etish orqali ta'lim sifati va samaradorligini oshirishga intiladi. Ayniqsa, xorijiy tillarni o'rganishda bunday axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning turli afzalliklari bor.

Talabalarning yozish mahoratlarini oshirish uchun bir qancha zamonaviy va an'anaviy usullardan foydalanish mumkin.

Kitob mutoaalasi. Turli xil materiallarni o'qish talaba-yoshlarni turli yozish uslublari, so'z boyligi va jumla tuzilmalari bilan tanishtiradi. Bu g'oyalar va ma'lumotlarni yozma shaklda qanday qilib samarali yetkazishni tushunishga yordam beradi. O'qish ularni grammatikadan to'g'ri foydalanish bilan tanishtiradi va umumiy tilni tushunishlarini oshiradi.¹

Doimiy ravishda yozish. Ingliz tilida yozishni muntazam mashq qilish orqali ularning yozishida ravonlik, ijodkorlik va izchillikni rivojlantirishingiz mumkin. Jurnal yozish, hikoya qilish yoki professional tarzda yozish orqali bo'ladimi, izchil amaliyot ularning mahoratini oshiradi va o'ziga xos uslubini topishga yordam beradi.

Grammatika va lug'atni o'rganish. Grammatika qoidalarini tushunish va lug'at boyligini kengaytirish talabalarga o'z fikrlarini yanada aniqroq va ta'sirchan ifodalash imkonini beradi. Buni grammatika kitoblari, lug'atni rivojlantirish mashqlari va til o'rganish ilovalari orqali amalga oshirish mumkin.

Fikr-mulohazalarni izlash. Talabalar o'z ishlarini o'qituvchilar, tengdoshlar yoki yozish guruhlari kabi boshqalar bilan baham ko'rish orqali yaxshilash kerak bo'lgan joylarni aniqlashga yordam beradi. Konstruktiv fikr-mulohaza yozish uslubini va yondashuvini takomillashtirish imkonini beradi.

Tahrirlash va qayta ko'rib chiqish. Yozilgan matnlarni tahrirlash va qayta ko'rib chiqishni o'rganish, yozish mahoratining oshishi va yozilgan matnlarning uyg'unligini oshirish uchun zarur. Bu esa talabalarga g'oyalarini takomillashtirish, yozilgan esse yoki maqolaning izchilligini ta'minlash va xatolarni qayta ko'rib chiqib, tartibga solishga imkon yaratadi. Ushbu usullarni izchillik bilan qo'llash vaqt o'tishi bilan ingliz tilida yozish qobiliyatlarini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Har bir yondashuv ularning yozish mahoratini har tomonlama rivojlantirishga yordam beradi.

Yozish amaliyoti, grammatikani to'g'rilash va so'z boyligini kengaytirish imkonini beruvchi texnologiya vositalari va platformalaridan foydalaning. Masalan, interaktiv onlayn yozish platformalari tezkor fikr-mulohaza va tuzatishlarni taqdim etishi mumkin. Yozish amaliyoti, grammatikani to'g'rilash va so'z boyligini kengaytirish imkonini beruvchi texnologiya vositalari va platformalaridan foydalanish kerak bo'ladi. Masalan, interaktiv onlayn yozish platformalari tezkor fikr-mulohaza va tuzatishlarni taqdim etishi mumkin.

Talabalar uchun ingliz tilidagi yozish mahoratini oshirish ular uchun ko'plab imkoniyat eshiklarini ochadi. Masalan, ulardan biri bu muloqotdir. Kuchli yozish ko'nikmalari o'quvchilarga o'z g'oyalari, fikrlari va istiqbollarini samarali yetkazish imkonini beradi. Bu malaka ham akademik, ham professional sharoitlarda juda muhim. Shuningdek, ingliz tilida yozishni bilish akademik muvaffaqiyat uchun zarurdir. Talabalar mavzular bo'yicha o'z tushunchalarini ifodalay olishi, izchil dalillar keltirishi va turli baholash topshiriqlarida, masalan, insho, hisobot va tadqiqot ishlarida samarali muloqot qila olishi kerak. Ayniqsa, karyerada o'sish uchun ham tobora globallashtirib borayotgan dunyoda ingliz tili xalqaro muloqot, savdo va biznesning asosiy tiliga aylandi. "Ingliz tilini yozish qobiliyatlari kasbiy hujjatlar, hisobotlar va ishbilarmonlik aloqalarini yaratish uchun juda muhim bo'lganligi sababli keng ko'lamli martaba imkoniyatlarini ochib beradi"²

Axborot texnologiyalari va zamonaviy o'qitish usullarini integratsiyalash qobiliyati yangi ma'lumotlarni tez o'zlashtirishga yordam beradi. O'qituvchi turli strategiyalarni birlashtirib, ma'lum kurslarni hal qilishi mumkin. Buning samarasida o'qituvchi va talabalar xorijiy tillarni o'qitishning zamonaviy usullari bilan yaqindan tanishdilar. Natijada siz o'z maqsadlaringizga erishish uchun eng samarali usulni tanlashingiz mumkin bo'ladi. Bir qator o'qitish va o'rganish usullaridan foydalanish foydali bo'lishi mumkin.³ O'qitishda kichik qadamlar qo'yiladi va u o'quvchining mavjud bilim tizimiga asoslanadi. Boshida talaffuzga urg'u beriladi. Harmerning fikricha, ona tilida so'zlashuvchining birinchi sharti talaffuzdir. O'qituvchi mashg'ulotning boshida talabaning talaffuziga e'tibor qaratishi kerak. Grammatika va lug'at qimmatli, ammo ma'ruzachi ularni noto'g'ri talaffuz qilsa, ular foydasiz. Agar ma'ruzachi so'zlarni to'g'ri talaffuz

¹Smith, J. (2022). Effective Writing Strategies: A Comprehensive Guide. *Journal of Writing Excellence*, 15 (2), p. 45 – 62.

²Brown, A.,&Johnson, M. (2021). The Impact of Reading Habits on Writing Proficiency. *International Journal of Language Studies*, 8(4), p. 112 – 128.

³Rakhmatullaevna, S.G. (2019). Theoretical concept of text and literary text. *Проблемы педагогики*, (1 (40)), с. 38–39.

qilsa, ona tilida soʻzlashuvchilar grammatik xatolar bilan muloqotni tushunishlari mumkin. Natijada talafuzga sinflarda eng koʻp eʼtibor beriladi.¹

Shu jumladan, yozish tanqidiy fikrlash koʻnikmalarini rivojlantiradi, oʻquvchilarga axborotni tahlil qilish, sintez qilish va baholash imkonini beradi. Fikrlarni tuzilgan yozma shaklda tashkil etish jarayoni oʻquvchilarni tanqidiy fikrlashga va oʻz fikrlarini aniq ifodalashga undaydi. Eng asosiysi, samarali yozish oʻquvchilarga oʻz ijodkorligi, tasavvurlari va oʻziga xos istiqbollarni ifoda etish imkoniyatini beradi. Bu ularning individual ovozi rivojlantirishga va oʻz fikrlari va his-tuygʻularini aniq tarzda yetkazishga yordam beradi. Shuningdek, yozish orqali talabalar turli madaniyatlar, jamiyatlar va istiqbollarni oʻrganishlari mumkin. Bu ularga turli global qarashlarni tushunish va qadrlash imkonini beradi, empatiya va madaniyatlararo tushunishni rivojlantiradi.

Zamonaviy til oʻqitish yangi maʼlumotlarni oʻz-oʻzini tahlil qilish va tartibga solish qobiliyatiga ega boʻlgan madaniyatli shaxsni rivojlantirishga qaratilgan. Umumiy tizimni modernizatsiya qilish innovatsion usullardan foydalanishni taqozo etadi. Shuni yodda tutgan holda, oʻqituvchilar eng ilgʻor gʻoyalar bilan tanishishlari mumkin, keyin ularni aralashtirib, taʼlim tizimini sezilarli darajada kengaytirishga yordam berish uchun oʻz ishlarida qoʻllashlari mumkin.² Koʻpgina korxonalar axborotni uzatish va qabul qilish uchun multimedia imkoniyatlarini yangi bosqichga koʻtarmoqda.

Yana bir muhim tomoni shundaki, yozish oʻquvchilarga oʻz tajribalari haqida fikr yuritish, his-tuygʻularini qayta ishlash va oʻzini chuqurroq anglash uchun vosita beradi. U oʻzini namoyon qilish va shaxsiy rivojlanish vositasi boʻlib xizmat qiladi. Umuman olganda, ingliz tilini yozish koʻnikmalari talabalar uchun ajralmas hisoblanadi, chunki ular nafaqat samarali muloqot va akademik muvaffaqiyatga yordam beradi, balki tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va shaxsiy rivojlanishni ham rivojlantiradi. Ushbu koʻnikmalar zamonaviy dunyoning murakkabliklarida harakat qilish va akademik va professional ishlarda muvaffaqiyatga erishish uchun zarurdir.

Xulosa qilib aytganda, ingliz tilida talabalarning yozish qobiliyatlarini oshirish uchun kitob oʻqish, amaliyot, fikr-mulohaza yuritish kabilar juda muhim ahamiyatga ega. Jarayonni qabul qiling, yozish tartibingizga sodiq qoling va turli uslub va janrlarni oʻrganishga ochiq qoling. Esda tutingki, siz yozgan har bir asar qisqa yoki keng boʻlsin, yozuvchi sifatida oʻsishingizga hissa qoʻshadi. Yozma soʻz orqali oʻzingizni aniqlik va ijodkorlik bilan ifoda etishning rivojlanayotgan sarguzashtlaridan zavqlaning.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

- (1). Smith, J. (2022). Effective Writing Strategies: A Comprehensive Guide. Journal of Writing Excellence, 15 (2), p. 45 – 62.
- (2). Brown, A., & Johnson, M. (2021). The Impact of Reading Habits on Writing Proficiency. International Journal of Language Studies, 8 (4), p. 112 – 128.
- (3). Gulnoza, S. (2022). Professional auditory ability of students. Confrencea, 6 (6), p. 18–19.
- (4). Rahmatillaeva S.G. (2021). Using Educational Information Resources To Develop Students' Professional Listening Skills. European Scholar Journal, 2(1), p. 66–68.
- (5). Rakhmatillaeva, S.G. (2021). The current state of speech in the development of students' professional auditory ability (colloquial speech) and written ("writing") speech. Open Access Repository, 1(02), p. 60 – 67.
- (6). Rakhmatillaeva, S.G. (2019). Theoretical concept of text and literary text. Проблемы педагогики (1 (40), c. 38 – 39.
- (7). Gonzalez, R., et al. (2020). Utilizing Technology for Writing Enhancement: A Comparative Analysis of Writing Apps. Journal of Educational Technology, 25 (3), p. 78 – 94.

Xudayberdiyev Oybek Gafurovich (Chirchiq davlat Pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi (PhD)) LOYIHA METODI ASOSIDA "TARBIYA" FANINI OʻQITISH TUZILMASI VA TIZIMI

Annotatsiya. Mazkur maqolada umumtaʼlim maktabi oʻquvchilarida konfliktologik madaniyatni rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu texnologiya asosida "Tarbiya" darsining oʻqitilishi oʻquvchilarning dars jarayonida mustaqil fikrlashiga, muloqot madaniyatining shakllanishiga, oʻz fikrlarini erkin bayon etishga hamda ularda bahslashish madaniyatini tarbiyalashga, konstruktiv muloqot usullarini qoʻllay olish koʻnikmasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

¹ Gonzalez, R., et al. (2020). Utilizing Technology for Writing Enhancement: A Comparative Analysis of Writing Apps. Journal of Educational Technology, 25 (3), p. 78 – 94.

² Rahmatillaeva, S.G. (2021). Using Educational Information Resources To Develop Students' Professional Listening Skills. European Scholar Journal, 2(1), p. 66 – 68.

Kalit soʻzlar: innovatsion texnologiya, loyiha metodi, tadqiqotchilik, baholash, mustaqil fikrlash, mustaqil qarorlar chiqarish, taqdimot qilish, loyihasi pasporti, texnologik xarita, loyiha ekspertizasi.

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос о развитии конфликтологической культуры учащихся общеобразовательной школы. Проведение «воспитательного» урока на основе данной технологии способствует самостоятельному их мышлению в ходе урока, формированию культуры общения, свободного выражения своего мнения и развитию у них культуры аргументации, развитию умения поддерживать конструктивные способы общения.

Ключевые слова: инновационная технология, метод проектов, исследование, оценка, самостоятельное мышление, самостоятельное принятие решений, презентация, паспорт проекта, технологическая карта, экспертиза проекта.

Annotation. In this article, she helps to develop a conflictological culture among students of a comprehensive school. Conducting an “educational” lesson on the basis of this technology contributes to the independent thinking of students during the lesson, the formation of a culture of communication, the free expression of one’s opinion and the development of a culture of argumentation, the development of the ability to maintain constructive ways of communication.

Key words: innovative technology, project method, research, assessment, independent thinking, independent decision-making, presentation, project passport, technological map, project expertise.

Kirish. Hozirda ta’lim jarayonida innovatsion texnologiyalardan, jahon pedagogikasining ilg’or metodlaridan samarali foydalanish dolzarb masalalardan bo’lib, loyiha metodi ta’lim ilg’or usullarini o’zida mujassamlashtirgan. Loyiha metodidan “Tarbiya” fani o’qituvchisi o’quv mashg’uloti jarayonida mavjud tajribani o’zlashtirish va ta’limning barcha bosqichlarida qo’llashdek muhim vazifa turadi. Loyihalash – oldindagi faoliyat modelini tuzish, mavjud sharoitlarda o’rnatilgan vaqt mobaynida yo’l va vositalarni tanlash uchun maqsadga erishish bosqichlarini ajratish, ular uchun alohida vazifalarni shakllantirish, o’quv axborotini yetkazish vositasi va yo’llarini aniqlash usulidir. Umumiy o’rta ta’lim maktablarida “Tarbiya” fanini o’qitishda loyihalash usuli bilim va malakalarni amaliy qo’llash, tahlil va baholashni nazarda tutuvchi majmualari o’qitish usulini amalga oshiradi. Ta’lim oluvchilar yuqori darajada, boshqa o’qitish usullaridan foydalanishga qaraganda, rejalashtirishda, tashkillashtirishda, o’z-o’zini nazorat qilishda, tahlil qilish va vazifani bajarish natijalarini baholashda ishtirok etadilar. O’quv loyihalari usuli ta’lim beruvchining ta’lim oluvchilarga muammoni, faraz, vazifalarni ifodalashda yordam beradi va tezkor boshqaradi. Loyihalarda o’qitish nafaqat natijalar, balki jarayonini o’zi ham qimmatlidir. Loyiha fanlararo, bir fan yoki fan tashqarisida bo’lishi mumkin.

“Tarbiya” fanini loyihalash ta’limning sifati va samaradorligini oshiradi, o’quvchilar loyiha ustida ishlashda loyiha rejasi asosida aniq maqsad uchun faoliyatlarini amalga oshiriladi. Natijada qatnashchilarda loyihani bajarilishi o’zining faoliyatiga bog’liq ekani tushunchasini anglash yuqori mas’uliyat hissini yuzaga keltiradi, loyihaning barcha bosqichlarini bajarish jarayonida fikrning tug’ilishidan yakuniy refleksiya uchun o’quvchilar tajriba orttiradilar, o’quvchilarda eng muhim o’quv ko’nikma va malakalari (tadqiqotchilik, baholash, mustaqil fikrlash, o’z-o’zini nazorat qilish, mustaqil qarorlar chiqarish, konstruktiv kommunikativlikni oshirish, taqdimot qilish) shakllantirish to’la boshqariladigan jarayonga aylanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Loyiha usuli 19-asrning ikkinchi yarmida AQSH qishloq xo’jaligi maktablarida paydo bo’lgan, u “pragmatik pedagogika”ning nazariy tushunchalariga asoslanadi. Uning asoschisi amerikalik idealist faylasufi Jon Dyui (1859–1952) bo’lgan.

Zamonaviy didaktikada loyiha usuli – bu o’quv jarayonini individuallashtirishga imkon beradigan, o’quvchiga o’z faoliyatini rejalashtirish, tashkil etish va nazorat qilishda mustaqillik ko’rsatishga imkon beradigan kompleks o’qitish usuli [1].

I.S.Sergeev loyiha usuli bo’yicha ish pedagogik faoliyatning yuqori darajadagi murakkabligini ta’kidlaydi [2]. Jahon pedagogik amaliyotida loyiha usuli prinsipial jihatdan yangi emas, garchi bugungi kunda u XXI asrning pedagogik texnologiyalari deb atalsa-da.

100 yildan ortiq vaqt oldin o’qitishni o’quvchining shaxsiy qiziqishlari va maqsadlarini hisobga olgan holda, uning maqsadga muvofiq faoliyatiga asoslash taklif qilingan [3]. Sinfdan tashqari ishlarda loyihalari usuli ham o’rganilgan [4]. Keyinchalik, mustaqillik davrida, bu g’oyalar maktabda qo’llanila boshlandi, lekin yetarli darajada o’ylangan va izchil emas edi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Loyiha ishini tashkillashtirishda o’quvchilarning yoshi va sinfiga mos talablar qo’yilishi lozim.

Loyiha ishini quydagicha tashkil qilish mumkin. Taqdimot (slyayd, gazeta, kichik maqola, yoki (ESSE): 10-sinf “Tarbiya” fani. Mavzu: “Tinch va xotirjam yashash baxti”, “Dunyo dinlarida insonparvar-

lik g'oyalari" va h.k. Vatanparvarlikni namoyish etish, shahar ko'chalari, maktab, jamoat joylari va tadbirlardagi rasmlar hamda badiiy asarlardan foydalanish tavsiya etiladi. Volontorlik faoliyati).

Loyiha ishi. Taqdimot (videorolik): 11-sinf. "Tarbiya" fani. Mavzu: "Imkoniyatlar va tahdidlar", "Buzg'unchi g'oyalar" va h.k. (Tinchlik, ezgulik, hamkorlik va insoniylikni namoyish etish. Darslikdagi topshiriqlardan foydalanish tavsiya etiladi. Tadbirlardagi volontorlik tajribasi hisobga olinadi).

Loyiha ishi bo'yicha o'quvchiga qo'yiladigan talablar:

- maqsadni aniq qo'ya olishi va amalga oshirishga intilishi;
- mas'uliyatni anglashi;
- mustaqil tafakkurga ega bo'lishi;
- nizoli vaziyatlarda yechim topa olish ko'nikmasiga ega bo'lish;
- bir-birini takrorlamaydigan g'oyalarni tatbiq qilishi;
- kreativlik;
- refleksivlik;
- konstruktiv kommunikativlik;
- nutq madaniyati;
- jamoa bilan ishlash ko'nikmalari (loyiha ishi 2–3 slayd shaklida, 3 ta o'quvchi yoki sharoitdan kelib chiqib, guruhlariga bo'linib, taqdimot tayyorlash tavsiya etiladi);
- o'quvchilar oldindan guruhlariga bo'linib, loyiha ishiga tayyorlanadilar;
- bajarilgan ish bo'yicha foydalanilgan manbalar ro'yxati ko'rsatiladi.

Loyihalar ekspertizasining aniq tizimi g'olibni xolisona aniqlashtirib qolmay, loyihaning sifatini xolisona baholash, loyiha ustida ishlash elementlari monitoringini yaratadi. Loyihani ekspert baholashi uchun ekspert komissiyasi tuziladi. Ushbu komissiya tarkibiga zaruriy malakaga ega bo'lgan ota-onalarni, oliy o'quv yurtlari o'qituvchilarini, boshqa maktab o'qituvchilarini kiritish mumkin. Bajarilgan o'quv loyihasi natijalarini baholash jarayonida loyiha sifati, loyiha ustida ishlash jarayoni, ishning natijaviyligi, qiyinchiliklar va uni yengib o'tish yo'llariga e'tibor qaratiladi. Loyiha ishini baholash mezonlari har bir sinflar uchun moslashtirilgan holda ishlab chiqildi.

Taqdimot (videorolik): 11-sinf uchun

Loyiha ishini baholash mezonlari		
1	G'oyasi va kreativlik uchun	<u>20 ball</u>
2	Videorolik tayyorlagani uchun	<u>10 ball</u>
3	Videorolikning tarbiyaviy ahamiyatga ega ekanligi uchun	<u>10 ball</u>
4	Jamoa bilan ishlash	<u>10 ball</u>
5	Plagiat uchun	<u>-20 ball</u>
	JAMI:	50 ball

Taqdimot (slayd, gazeta, kichik maqola yoki (ESSE): 10-sinf uchun

Loyiha ishini baholash mezonlari		
1	G'oyasi va kreativlik uchun	20 ball
2	Taqdimot tayyorlagani uchun	10 ball
3	Jamoa bilan ishlashi va tushuntirib berishi uchun	10 ball
4	Nutq madaniyati uchun	10 ball
5	Plagiat uchun	-20 ball
	JAMI:	50 ball

Loyiha ishini baholashda quydagilar hisobga olinadi:

1. G'oyasi va kreativlik uchun – 20 ball.

Bunda o'quvchining ijod turi, ijod darajasi, ijod qamrovi, ijodning davomiyligi, ijodning shakli, yaratilgan g'oyasi va ijod mahsulini ma'nosi va murakkabligi baholanadi. Ushbu baholash mezoni o'quvchining yaratuvchanligini va kreativligini oshirishga undaydi. Kreativlikning mohiyati – intellekt insonning aqliy salohiyati bo'lsa, kreativlik ana shu aqliy salohiyatni maqsadga yo'naltirilgan tarzda erkin ishlata olish qobiliyati hisoblanadi.

2. Taqdimot tayyorlagani uchun yoki videorolik tayyorlagani uchun – 10 ball.

Ushbu baholash mezoni o'quvchining ijodkorlikga, yaratuvchanlikga, AKT va smartfonlardan unumli foydalanishga undaydi.

Slyd taqdimotining afzalliklari quyidagilardan iborat:

- taqdimot ketma-ketligi – o‘zgaruvchan slydlar yordamida tomoshabinlar e’tiborini jalb qilish oson;
- rasmiy cheat varaqlaridan foydalanish imkoniyati–taqdimot nafaqat tomoshabinlar ko‘rgan va eshitadigan, balki ma’ruzachi uchun eslatmalar – urg‘ularni qanday joylashtirish, nimani unutmaslik kerak;
- multimedia effektlari – taqdimot slydlari shunchaki rasm emas, u animatsiya elementlarini, audio va videoqismlarini o‘z ichiga olishi mumkin;
- nusxa ko‘chirish qobiliyati – taqdimotning nusxalari bir zumda yaratiladi, shuning uchun har bir kishi taqdimot materiallarini o‘z qo‘liga olishi mumkin;
- tashish imkoniyati – taqdimot disketi afishalar rulosidan ancha kichikroq va taqdimot fayli orqali osongina yuborilishi mumkin.

Taqdimot ostida auditoriya uchun yangi ma’lumotlarni uzatish yoki taqdim etishni nazarda tutadi, ya’ni an’anaviy ma’noda taqdimot ommaviy nutq uchun ko‘rgazmali materialdir. Hamma biladiki, omma oldida nutq so‘zlash imkoniyati ko‘pchilik uchun shunchaki dahshatni falaj qiladi va kompyuter dasturi prezentatsiyani yaratish nutqni to‘liq yoddan saqlamaslikka imkon beradi va taqdimot slydlari nutqingizning konturi bo‘ladi.

3. Videorolikning (loyha ishining) tarbiyaviy ahamiyatga ega ekanligi uchun – 10 ball.

Videota’lim – bu yosh maktab o‘quvchilarining badiiy va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradigan zamonaviy texnologiyalarning vositalaridan biri hisoblanadi. Mustaqil tayyorlangan videoroliklar, birinchidan, o‘quvchining ijod mahsuli hisoblanadi, ikkinchidan, o‘z dunyosini aks ettiradi.

Loyha ishida videorolik, garchi so‘zni bosma ravishda ko‘paytirmasdan ijtimoiy hayotni ovoz va tasvir vositasida aks ettiradi. Loyha ishida videorolik ijtimoiy informatsiya yig‘ish va tarqatish vazifasining 3 qirrasini bo‘lmish tasvir, tahlil va ta’sir funksiyalarini to‘la bajaradi, ya’ni u hayotdagi voqea va hodisalarni tasvirlaydi, ularni tahlil qiladi, hayotga o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Bu ta’sir tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lishi zarur. Tarbiya jarayonida tarbiyalanuvchining o‘zi ham obyekt, ham subyekt hisoblanadi. O‘quvchilar loyiha ishida videorolikning tarbiyaviy ahamiyatini yaratishda o‘zlarining tarbiyalanganlik darajasidan kelib chiqib yaratishadi. O‘quvchilar yosh xususiyatidan kelib chiqib, yaratgan har qanday ijod mahsuli (matn, rasm, slyd, video va boshqalar) o‘zi tengi yoshlar uchun bola tilida yozilganligi uchun tushunarli bo‘ladi.

4. Jamoa bilan ishlashi va tushuntirib berishi uchun – 10 ball.

Ushbu baholash mezonini o‘quvchining jamoa bilan hamkorlikni olib borishga, muammoli vaziyatni individual yoki guruhli hal qilishga, bahs-munozralarda jamoaviy harakat qilish va birgalikda muammolarga yechim izlashga undaydi.

Jamoa bilan samarali ishlashda sinergiya paydo bo‘ladi, ya’ni konstruktiv energiya birligi. Bu a’zolarining sa’y-harakatlarini kuchaytirishga, harakat vaqtini qisqartirishga va natijalar samaradorligini oshirishga olib keladi.

Jamoa a’zolarining turli xil qarashlarini birlashtirish muammolarga yanada samarali yechimlarni yaratishga yordam beradi. Bundan tashqari, jamoaviy ish bilimlarni baham ko‘rishga yordam beradi va individual va guruhli ta’limni rag‘batlantiradi.

Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida “Tarbiya” fanini o‘qitishda loyihalar usuli bilim va malakalarni amaliy qo‘llash o‘quvchining o‘quv va aqliy faoliyat ko‘nikmalari quyidagi jadval asosida nazorat qilinadi (1-jadval)

<i>1-jadval</i>		
№	O‘quv va aqliy faoliyat	O‘quv va aqliy faoliyat ko‘nikmalari darajasiga qo‘yiladigan talablar
1	Bilish va tushunish	Hislarini anglaydi va nazorat qila oladi. Konstruktiv kommunikativlik g‘oyalarini ilgari sura oladi. Kreativ sifatlarni namoyon qiladi. Ma’naviy tahdidlarni, nizolarni anglaydi va baholaydi. Ma’naviy, ruhiy va intellektual kamolotga intiladi. O‘zini-o‘zi nazorat qila oladi. Daxldorlikni his etadi va faol ishtirok etadi. Konfliktlarni konstruktiv hal etish ko‘nikmasiga ega bo‘ladi. Jamoa bilan hamkorlikda yaxshi ishlay oladi. Ichki sotsiofobiyasni va shaxsiy ichki nizolarini yenga oladi. O‘zining fuqarolik burch va huquqlarini biladi.

2	Qo'llash	ijtimoiy sharoitlarga moslasha oladi; kreativligi, refleksivligi, nutq madaniyati ortadi; o'z-o'zini rivojlantiradi, bilimini muntazam ravishda oshirib borishni tizimlashtira oladi; burch, majburiyat va huquqlarini biladi, ularga rioya qiladi; faol konfliktologik madaniyatga ega fuqarolik pozitsiyasini namoyon qiladi; ijtimoiy hayotga tayyorligini namoyon qila oladi; hissiyotlarini boshqara oladi, nizoli vaziyatlarda o'zini-o'zi idora qila oladi; muammolarni tinch yo'l bilan hal etishga harakat qiladi; ichki nizolarini boshqara oladi; mustaqil tafakkurga ega bo'ladi, o'z xatti-harakatlarini tanqidiy baholay oladi; ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega bo'ladi va targ'ib qila oladi.
3	Tahlil	Hislarini angelaydi va nazorat qila oladi. Konstruktiv kommunikativlik g'oyalarini ilgari sura oladi. Kreativ sifatlarni namoyon qiladi. Ma'naviy tahdidlarni, nizolarni angelaydi va baholaydi. Ma'naviy, ruhiy va intellektual kamolotga intiladi. O'zini-o'zi nazorat qila oladi. Daxldorlikni his etadi va faol ishtirok etadi. Konfliktlarni konstruktiv hal etish ko'nikmasiga ega bo'ladi. Jamo bilan hamkorlikda yaxshi ishlay oladi. Ichki sotsiofobiyasni va shaxsiy ichki nizolarini yenga oladi. O'zining fuqarolik burch va huquqlarini biladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Loyihalash metodi ta'lim jarayonining muhim jihatlardan biri bo'lib, o'qituvchining o'quvchilar bilan individual ishlash imkonini beradi. O'qituvchi dars vaqtidan unumli foydalanib, o'quvchilarning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda, ular bilan yakka tartibda yoki guruhli ishlaydi. Bunda ularning "Tarbiya" fanini mohiyatini chuqurroq egallashlariga kengroq yo'l ochib beriladi. Loyihalash ishlarini tashkil etishda didaktik vazifaning qo'llanilishi va uni hal etish muammolari ko'rib chiqiladi.

Biz tavsiya qilgan loyiha metodi asosida "Tarbiya" fanini o'qitish tuzilmasi va tizimi o'quvchilarning konfliktologik madaniyatining rivojlanishiga juda ham katta ta'sir ko'rsatadi.

Ta'lim oluvchilar loyiha ustida ishlash jarayonida olgan bilimlaridan, bilish jarayonida xizmat qiladigan amaliy maslahatlardan foydalanishsa, mustaqil tahliliy fikr yuritishga o'rganadilar. Ularda yangi g'oyalarni topish, ijodiy fikrlashga, to'g'ri strategiya tanlash, aniq masala-muammolarni va muammoli nizolarni yechish ko'nikmasi hosil bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar to'yxati:

- (1). Васильевская А.И. Метод проектов на уроках в начальной школе. Фестиваль педагогических идей. Available at: <http://xn--i1abbnckbmcl9fb.xn--B8/501897/>
- (2). Сергеев И.С. Как организовать проектную деятельность учащихся. Москва, 2005.
- (3). Jon Dyui. Maktab va jamiyat [elektron resurs]. Kirish rejimi: http://www.gumer.info/bibliotek_buks/pedagog/galag28.php (kirish sanasi: 11/1/2016).
- (4). Шацкий С.Т. Школа для детей или дети для школы [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pedagog/galag33.php (дата обращения: 01.11.2016).
- (5). Пахомова Н.Ю. Метод учебного проекта в образовательном учреждении. Москва, 2005.
- (6). Abdurahmonova P.D., Hasanova Sh.S., Abdulayeva Z.A. Internet-boshlang'ich maktabda chet tillarini o'rgatishning samarali vositasi sifatida. ilm-fan, madaniyat, ta'lim olami. 2016, 3 (58), 6 – 8-betlar.

Yadgarov Doniyor Baxodirovich (UrDU "Sport faoliyati" kafedrasida katta o'qituvchisi, PhD) UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING JISMONIY SIFATLARINI HARAKATLI O'YINLAR YORDAMIDA RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada umumta'lim maktablarida boshlang'ich sinif o'quvchilarining jismoniy sifatlari harakatli o'yinlar yordamida oshirish muammolari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: o'quvchilarning bo'sh vaqti, jismoniy sifatlari, kasaba uyushmalar, jamoat joylari, ommaviy sport tadbiri, sog'lom turmush tarzi, sport musobaqalari, jismoniy faollik, motivatsiya.

Аннотация. В данной статье изучаются проблемы совершенствования физических качеств учащихся младших классов с помощью двигательных игр.

Ключевые слова: свободное время студентов, физические качества, профсоюзы, общественные места, массовое спортивное мероприятие, здоровый образ жизни, спортивные соревнования, двигательная активность, мотивация.

Annotation. This article examines the problems of improving the physical qualities of elementary school students with the help of motor games.

Key words: free time of students, physical qualities, trade unions, public places, mass sports event, healthy lifestyle, sports competitions, motor activity, motivation.

Harakatli o'yinlarining ijtimoiy-pedagogik xususiyatlarini o'rganish sohasida ko'pgina ishlar amalga oshirilgan. Dunyo amaliyotini o'rganish shuni ko'rsatadiki, jismoniy tarbiya jarayonida insonning jismoniy sifatlari va harakat qobiliyatlari rivojlanadi va yaxshilanadi. Shu bilan birga, insonning kasbiy, maishiy va sportga layoqati hamda uning ijtimoiy-shaxsiy mavqeyi maqsadli ta'limiy-sog'lomlashtiruvchi, rivojlantiruvchi va tuzatuvchi ta'sirlarning murakkab tuzilishi va vositalari tizimi asosida shakllanadi.

Milliy xalq o'yinlari va milliy sport turlari tarixiy taraqqiyot jarayonida jiddiy o'zgargani, har bir iqtisodiy tuzum ularning mazmun va qoidalarida o'zining muayyan izini qoldirgani haqida yuqorida to'xtalgan edik. Ba'zi o'yinlarning nomi va qoidalari hozircha saqlanib qolgan. Ana shunday o'yinlardan foydalanishda ularning bolalarga jismoniy ta'sirdan tashqari, tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishini ham nazardan soqit qilmaslik, ijodiy qo'llashni maqsadga muvofiqlashtirish kerak.

Umumta'lim maktablarda o'quv yili davomida jismoniy tarbiya darslarida bazaviy mashqlar to'plamiga qo'shimcha rivojlantiruvchi vositalarni qo'llash hisobiga boshlang'ich sinf o'quvchilarining jismoniy sifat ko'rsatkichini samaradorligini oshirishdan iborat.

Tadqiqotning maqsadi boshlang'ich sinf o'quvchilarining jismoniy tarbiya darslarida bazaviy va kompensatsiya qiluvchi vositalardan kompleks foydalanish asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining jismoniy tayyorgarligini oshirishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari. Umumta'lim maktablarida boshlang'ich sinf o'quvchilarida harakat tezligi va chaqqonlikni rivojlantirish uchun "Jismoniy sifatlarni rivojlantirish kompleksi"ni ishlab chiqish.

Tadqiqot usullari. Tadqiqotda ilmiy-uslubiy adabiyotlar tahlili, pedagogik kuzatuv, anketa so'rovi, boshlang'ich sinf o'quvchilarining jismoniy tayyorgarligini baholashga mo'ljallangan nazorat testlari, matematik statistika usullaridan foydalanilgan.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

• umumta'lim maktablarida boshlang'ich sinf o'quvchilarining harakat sifatlarini rivojlantirish uchun tana (bo'yin, qo'l, oyoq, qorin va ko'krak) mushaklariga auksotonik ish rejimida ta'sir etgan holda "Jismoniy sifatlarni rivojlantirish kompleksi"ga noodatiy (anjomlar bilan) bajariladigan (to'r yordamida to'pni ushlab, to'pni qo'llar yordamida oyoqlar orasidan olib o'tish) mashqlar qo'shish orqali harakat tezligini va chaqqonlikni rivojlantirish imkoniyati kengaytirilgan.

1-jadval

Jismoniy sifatlarni rivojlantirish kompleksi		
Jismoniy sifatlarni	Jismoniy mashqlar	Harakatli o'yinlar
Chaqqonlik	1. Bilakdan ag'anayotgan kubni ush-lash. 2. To'pni otib-ushlash. 3. To'r yordamida to'pni ushlab. 4. Belgilangan halqalarga sakrash.	1. "Yomg'ir". 2. "Telegraf". 3. "Sehrgar". 4. "Bir doira ichida to'p".
Egiluvchanlik	1. Bosh aylantirish (egish). 2. Kaftni birlashtirib aylantirish. 3. Qo'llarni orqada birlashtirib enga-shish. 4. Mushaklarni cho'zish mashqi.	1. "Jirafa". 2. "Raqam". 3. "Tuya poygasi". 4. "Ko'prik".
Tezkorlik	1. Joyida turib tizzalarni ko'tarib yugu-rish. 2. Yuguruvchilarning bir vaqtda chiqi-shi. 3. Yuqori startdan 15 m masofaga yu-gurish. 4. Oyoqlarni orqaga bukib yugurish.	1. "Sholg'om". 2. "To'pni ushlab". 3. "Zanjirlar". 4. "Ushlab itarish".

Boshlang'ich sinf o'quvchilarda harakat sifatlarini rivojlantirish metodikasining asosiy vazifasi – har bir bolaning har tomonlama jismoniy tayyorgarligini ta'minlash, inson hayoti davomida mehnat va faol dam olish uchun zarur bo'lgan kuchli ko'nikma va harakat malakalarini egallashga yordam berish. Ushbu maqsad va vazifalar “Jismoniy sifatlarini rivojlantirish kompleksi”da ifoda etilgan.

Bolaning harakat tajribasini boyitish izchil ravishda bir yosh bosqichidan ikkinchisiga tomon amalga oshiriladi. Shu bilan birga, shakllanishi yosh va individual rivojlanish bilan bog'liq bo'lgan harakatli faoliyat turlarini o'z vaqtida o'zlashtirish alohida ahamiyatga ega.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining harakat sifatlarini rivojlantirish metodikasining ijobiy samarasiga faqatgina jismoniy mashqlarni, tabiatning shifobaxsh kuchlarini, gigienik va ijtimoiy omillarni sekin-asta, tizimli va kompleks qo'llash bilangina erishish mumkin.

2-jadval

O'quv yilining 2-choragida 4-sinf o'quvchilarida jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarining o'sishi
(1-pedagogik tajriba)

№	Test (o'lchov birliklari)	O'lchanayotgan jismoniy qobiliyatlar	Sinaluvchilar	Nazorat guruhi ($\bar{X} \pm \delta$)	Tajriba guruhi ($\bar{X} \pm \delta$)	p
1	Joydan uzunlikka sakrash (sm).	Oyoq mushaklarining tezkor-kuch sifatleri	1-chorak oxirida	144,8±15	148,5±13,9	≥0,05
			2-chorak oxirida	146,1±14	151,5±14,2	≤0,05
2	Gavdani 30 soniya ichida chalgancha yotgan holatdan ko'tarish (marta).	Qorin mushaklarining tezkor-kuch chidamkorligi	1-chorak oxirida	24,5±2,5	24,05±3,4	≥0,05
			2-chorak oxirida	24,9±2,6	25,9±2,9	≤0,05
3	Turnikda tortilish (marta).	Qo'l bukuvchi mushaklarining kuch chidamkorligi	1-chorak oxirida	2,05±0,6	1,8±0,5	≥0,05
			2-chorak oxirida	2,5±0,6	3,05±0,3	≤0,05
4	O'tirgan holda oldinga egilish, (sm).	Egiluvchanlik	1-chorak oxirida	2,9±1,1	2,8±1,5	≥0,05
			2-chorak oxirida	3,4±1,6	3,9±1,1	≤0,05
5	Joydan balandlikka sakrash (sm)	Oyoq mushaklarining portlovchi kuchi	1-chorak oxirida	35,7±4,9	34,9±4,7	≥0,05
			2-chorak oxirida	36,1±5	36,7±4,5	≤0,05
6	Arg'amchida 1 daqiqa sakrash (marta)	Chidamkorlik	1-chorak oxirida	53,9±8,8	54,9±8,9	≥0,05
			2-chorak oxirida	56,1±7,8	62,3±8,9	≤0,05
7	Predmetlarni standart sxema bo'yicha ko'chirish (s)	Diqqatni jamlash tezkorligi	1-chorak oxirida	18,7±2,7	18,9±2,5	≥0,05
			2-chorak oxirida	18,2±2,01	17,3±2,8	≤0,05

Nazorat guruhida harakat salohiyatini kengaytirish, bazaviy harakat ko'nikmalarini takomillashtirish, asosiy jismoniy sifatlarini rivojlantirish gimnastika va o'yinlar yordamida amalga oshirildi. Nazorat guruhidagi darslarning mazmuni davlat dasturi bo'yicha rejalashtirishga to'liq mos edi.

Tajriba guruhi o'quvchilari darslarining mazmuni nospetsefik mashg'ulot ta'sirini, xususan, oyoq mushaklarining kuch sifatlarini va umumiy chidamlilikni oshirishga qaratilgan kompensatsion vositalarni o'z ichiga olgan (2-jadval).

Pedagogik tajriba natijalarini tahlil qilish quyidagilarni qayd etishga imkon beradi. Birinchi chorak oxirida ikkala guruh o'quvchilarining jismoniy tayyorgarligi ko'rsatkichlarining o'rtacha qiymatlarini taqqoslash oyoq mushaklari tezkor-kuch sifatlarining rivojlanish darajalarida, o'g'il bolalarda qorin mushaklarining tezkor-kuch chidamkorligi, qo'l va yelka kamari mushaklarining chidamkorligi, shuningdek, qizlarda oyoqlarning portlovchi mushak kuchi, diqqatni jamlash tezkorligi darajalarda ishonchli farqlar aniqlandi.

Statistik ishonchli farqlar chidamkorlik va egiluvchanlikning o'rtacha qiymatlari o'rtasida mavjud bo'lib, qizlarda bu sifatning rivojlanish darajasi o'g'il bolalardagiga qaraganda yuqori bo'ldi.

Qiz bolalar bir daqiqada arg'amchida sakrash mashqini o'rtacha 12 ta sakrashga ko'proq amalga oshirib, qiyalik amplitudasi o'g'il bolalar natijasidan 5 sm yuqori bo'ldi.

Nazorat guruhida mutlaq qiymatlarda va jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarining foizda (%) o'sishi miqdorida quyidagi o'zgarishlar yuz berdi. Quyidagi ko'rsatkichlar ishonchli o'sdi:

– egiluvchanlikning rivojlanish darajasi: oldinga egilish qiyaligi 32,8 ($p \leq 0,05$)ga oshdi, tajriba boshida qiyalik amplitudasi $2,2 \pm 0,56$ sm tashkil qilgan bo'lsa, tajriba oxirida $2,9 \pm 0,33$ sm.ni tashkil qildi;

– qizlarda qo'l va yelka kamari mushaklarining chidamliligi 11,2%ga, tortilishlar soni 7,6+1,40 dan 8,7+1,66 martaga oshdi. Quyidagi ko'rsatkichlar oshishi tendensiyasi kuzatildi: oyoq mushaklari tezkor-kuch sifatlarining rivojlanish darajasi 1,07% ga ($p \geq 0,05$), joydan uzunlikka sakrash uzoqligining o'rtacha qiymatlari 2-chorak boshida $145,54+2,51$ sm bo'lgan bo'lsa, oxirida bu ko'rsatkich $147,09+2,51$ sm.ni tashkil qildi, qorin bo'shlig'i mushaklarining tezkor-kuch chidamkorligi darajasi 10%ga ($p \geq 0,05$), chidamkorlikning rivojlanish darajasi 3,5%ga, oyoq mushaklarining portlovchi kuchi darajasi (balandlik) 1,0%ga ($p \geq 0,05$), diqqatni jamlash tezkorligi 4,7% ga ($p \geq 0,05$), o'g'il bolalarda qo'l mushaklarining kuch chidamkorligi rivojlanish darajasi 3,5%ga ($p \geq 0,05$) oshdi.

Tajriba guruhida jismoniy faoliyatga xos bo'lgan harakat sifatleri, qo'llar, gavda va oyoqlar yetakchi (faol) mushaklarining konditsion tayyorgarligi sezilarli darajada oshdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Kerimov F.A. Sportda ilmiy tadqiqotlar. T., "Ilmiy-texnika axboroti press" nashriyoti, 2018, 388-bet.
- (2). Jammatov J.Sh. Maktab o'quvchilarining jismoniy rivojlanish va jismoniy tayyorgarlik darajasini aniqlash va monitoring qilish. "Jismoniy tarbiya va sport nazariyasi va uslubiyatini rivojlantirishning zamonaviy tendensiyalari" mavzusidagi xalqaro ilmiy anjuman, 2019-yil 24-may, 396–400-betlar.
- (3). Jammatov J.Sh., Bekmanova X.Sh. Maktab o'quvchilarining tezlik-kuch qobiliyatini rivojlantirishning innovatsion usuliyati. "Boshlang'ich ta'limda integratsiyaviy – innovatsion yondashuvlar" respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. Toshkent, 2019-yil 6-may, 51–52-betlar.

Yadgarova Dinara Baxodirovna (UrDU "Sport faoliyati" kafedrasini o'qituvchisi) TALABALARNING SPORTGA YO'NALTIRILGAN JISMONIY TARBIYA SHAKLLARI MOSLASHISHINI BAHOLASH

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim jarayonida talabalarning sportga yo'naltirilgan jismoniy tarbiya shakllariga moslashtirish muammolari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim jarayoni, psixologik ko'rsatkichlar, jismoniy tarbiya, harakat yuklamasi, jismoniy mashq, harakat faolligi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы адаптации студентов к спортивно-ориентированным формам физического воспитания в образовательном процессе.

Ключевые слова: учебный процесс, психологические показатели, физическая подготовка, двигательная нагрузка, физические упражнения, двигательная активность.

Annotation. This article examines the problems of students' adaptation to sports-oriented forms of physical education in the educational process.

Key words: educational process, psychological indicators, physical training, movement load, physical exercise, movement activity.

Hozirgi zamonda ta'lim jarayonida talabalarni o'quv jarayoniga moslashtirish muammosi ilmiy jihatdan dolzarb hisoblanadi, chunki yoshga ko'ra rivojlanish davomida o'sayotgan organizm ko'p martalab yangi, noodatiy ta'sirlarga va shart-sharoitlarga duch keladi, ular, birinchi navbatda, o'ziga, keyin esa atrof-muhitga moslashishni talab etadi.

Hozirgi zamon sharoitlarida talabalarning o'quv-tarbiya jarayoni yangi ijtimoiy buyurtmani bajarishga mustaqil, tashabbuskor, ijodiy va sog'lom shaxsni shakllantirishga yo'naltirilishi lozim. Ushbu muhim ijtimoiy vazifani hal etish yo'llaridan biri talabalarning o'quv jarayoniga moslashishini o'rganish hisoblanadi, bu tahsil oluvchi talabalarning zaxira imkoniyatlarini qiyinchiliklar va psixologik to'siqlarni yengib o'tishga maqsadli faollashtirish asosi sanaladi.

Insonning salomatlik holati o'zgaruvchandir. U tashqi omillar o'zgarishiga qarab doimo turli xil holatlarda bo'ladi va bashoratlash nazariyasi nuqtai nazaridan organizmning turli xil moslashish bosqichlaridan izchil o'tish jarayoni sifatida namoyon bo'ladi. Organizmning jismoniy holati kompleks holda, bir-biri bilan yaqindan bog'liq bo'lgan omillar yig'indisi sifatida aniqlanadi: yosh, antropometrik xossalalar, somatik tip, organizm tizimlarining funksional holati, jismoniy ishchanlik qobiliyati, psixomotor sifatlarining rivojlanish darajasi va boshqalar.

Shu sababli organizm funktsional zaxirasining o'zgarishi to'g'risidagi xulosa asosiy antropometrik belgilarning o'rtacha statistik me'yorlardan chetlashish darajasini aniqlash asosida amalga oshiriladi. Harakat faolligining cheklanishi gipokineziya va katta hajmdagi o'quv yuklamasi talabalar hayotining muhim xususiyati hisoblanadi, bu holat ko'pincha asosiy rejimlarning buzilishiga olib keladi, hatto organizmning mushak faoliyatiga bo'lgan tabiiy ehtiyojlarining amalga oshirilishini ushlab qolishi mumkin. Y.V.Fazleeva, N.V.Vasenkovlarning fikricha, talabalarning jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga bo'lgan bo'sh motivatsiyasi oliy ta'limdagi jismoniy tarbiya muammolaridan biri hisoblanadi. Mualliflar tomonidan o'tkazilgan anketa so'rovi natijasida shu narsa aniqlanganki, aksariyat talabalar jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining ahamiyatini inkor etmaydi, 31% talabalar "passivlik", "erinchoqlik", "vaqt yetishmasligi", "shart-sharoitlarning yo'qligi" kabi motivlarni misol qilib keltirganlar.

Biroq aksariyat talabalar jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga motivatsion moyillikka egalar. Vazifa shundan iboratki, bunday moyillikning mavjudligi harakat faolligiga bo'lgan ehtiyojni bosqichma-bosqich shakllantirishga yordam berishi kerak. Undan tashqari, shuni inobatga olish zarurki, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining haftada ikki marta o'tkazilishi talabalar uchun aniq yetarli emas. Oliy o'quv yurtiga o'qishga kirish bilan talabalarning harakat rejimi 50% ga kamayadi, shu sababli olimlar o'quv jarayoniga 3–4 martalik jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini kiritishni taklif qilmoqdalar.

Talabalarning moslashishi, ishchanlik qobiliyati va salomatligi jismoniy faollik bilan chambarchas bog'liq va pedagogik, psixologik va fiziologik jihatdan kompleks holda o'rganilishi kerak bo'lgan muhim ijtimoiy muammodir. Aqliy va jismoniy yuklamalarni tanlash anatomik-fiziologik xususiyatlarga mos kelishi va ilmiy asoslangan bo'lishi kerak. Sport seksiyalarida shug'ullanmagan yoki oliy o'quv yurtiga o'qishga kirgandan so'ng shug'ullanishni to'xtatib qo'ygan talabalarda moslashish jarayoni uzoq vaqt davom etgan. Faqat uchinchi, hatto to'rtinchi kurslarda ular oliy o'quv yurtidagi o'quv jarayoni rejimiga moslasha olganlar, aqliy ish qobiliyati ko'rsatkichlari esa ularda sport bilan shug'ullanganlarga nisbatan past bo'lgan. Yuqorida bildirilgan fikrlardan xulosa qilish mumkinki, oliy o'quv yurtida rejim va o'quv jarayoniga moslashish qobiliyati – kechagi o'quvchi – bugungi talabaning asosiy qonuniyatidir.

Murakkab biologik tizimlarning samaradorligi va moslashganligi mezonlari bo'yicha eng yaxshi yakuniy natijaga erishish quyidagilar orqali ta'minlanadi:

- 1) energiya sarfining yuqori darajadagi tejamkorligi;
- 2) tiklanish jarayonlarining yuqori tezligi;
- 3) ortiqcha jismoniy va psixoemotsional yuklamalarga bo'lgan yuqori darajadagi chidamlilik;
- 4) salomatlikni saqlash va sportdagi uzoq faoliyat;
- 5) jismoniy ishchanlik qobiliyati va texnik mahoratning yuqori darajasi.

Jahonda va mamlakatimizda ro'y berayotgan o'zgarishlar yuqori malakali mutaxassisdan mehnat bozorida raqobatbardoshli bo'lishni, o'z kasbini erkin egallab olishni, turdosh sohalarda bilimlarga ega bo'lishni, mutaxassisligi bo'yicha jahon standartlari asosida samarali ishlashga tayyor turishni, ijtimoiy va kasbiy safarbarlikni taqozo etadi. Buning uchun bo'lajak mutaxassislardan nafaqat ma'lum hajmdagi bilimlar va malakalarni egallab olish, balki o'z salomatligini saqlash va takomillashtirish talab qilinadi. O'qish davrida talaba yoshlar boshdan kechiradigan yuqori darajadagi aqliy va psixoemotsional yuklamalar salomatlik holatida kamchiligi bor talabalarning soni oshishiga olib kelmoqda. Oliy o'quv yurtini bitirish arafasida 42% bitiruvchilar surunkali kasalliklarga, 50% talabalar esa morfofunktsional patologiyaga egadirlar, shuningdek, har bir ikkinchi talabada bir nechta surunkali kasalliklarning mavjudligi aniqlanmoqda.

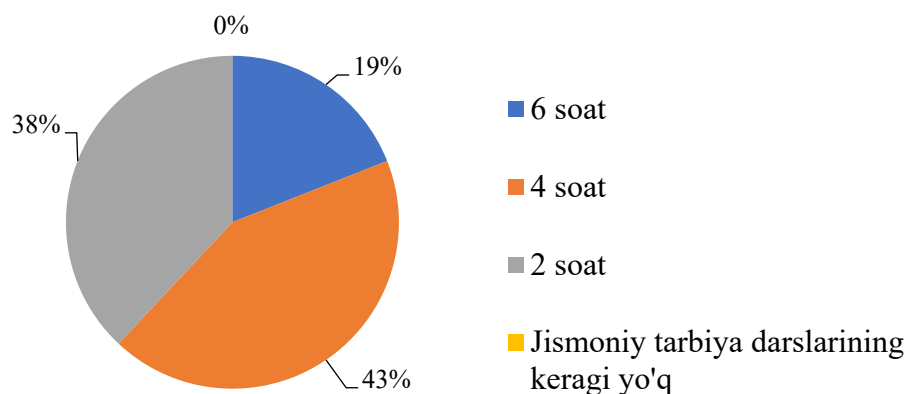
Y.S.Juravleva va A.Z.Pillipovskiylar tomonidan ayollar organizmining funktsional zaxirasini oshirishda har xil yo'nalishdagi mashg'ulot jarayoni samaradorligining qiyosiy tahlili o'tkazilgan.

Ayollar organizmining hayotiy muhim zaxira imkoniyatlarini oshirishga yo'naltirilgan mashg'ulot jarayonini tuzishda yangi uslubiyatlarni tanlash dolzarbligi tana massasi indeksini (TMI) dinamik nazorat qilish zaruratini nazarda tutadi. TMI, zamonaviy tasavvurlarga ko'ra, metabolizm sindromining muhim qismi hisoblanib, insonda kelgusida yuqumli kasalliklar paydo bo'lish natijalarini bashorat qilishga imkon beradi.

V.V.Zayseva va V.D.Son'kinlar tana tuzilishi har xil bo'lgan bolalar, o'smirlarda mushak faoliyatining energiya ta'minoti xususiyatlarini tekshirganlar. Tashqi muhit omillariga moslashish organizmning ham morfologik, ham fiziologik tavsiflariga taalluqlidir. Har xil tipdagi tana tuzilishiga ega kishilarning harakat imkoniyatlari bo'yicha farqlari tana proporsiyasi hamda harakatlarning energiya ta'minoti xususiyati bilan bog'liq. Olingan dalillar bolalar va o'smirlarning jismoniy hamda motor rivojlanishini baholashga an'anaviy "o'rtacha" yondashuvni qayta ko'rib chiqish foydasiga asos bo'lib xizmat qiladi.

L.V.Kapilevich, A.V.Kabachkovalar tomonidan talabalarning sportga yo'naltirilgan jismoniy tarbiya shakllariga moslashishini baholash ishlab chiqilgan. Mualliflarning fikricha, oliy o'quv yurtlari uchun xos bo'lgan yangi omillar kompleksiga moslashish murakkab ko'p darajali ijtimoiy-psixofiziologik jarayon bo'lib, talabalar organizmining kompensator-moslashish tizimlarining katta zo'riqishi bilan kuzatiladi. Ijtimoiy va tabiiy muhit omillari kompleksiga nisbatan yuqori moslashish salohiyati bilan bir qatorda, salomatlikning buzilish xavfi mavjud. Oliy o'quv yurti manfaatdor tomon sifatida talaba yoshlarning salomatligini saqlash, tiklantirish va yanada yaxshilash bo'yicha maqsadli hamda samarali ishlarning tashabbuskori va tashkilotchisi bo'lishi kerak. Harakat yuklamasi rejimini rejalashtirishda, asosan, faqat salomatlikni saqlashga e'tibor qaratiladi va organizmning funksional holati inobatga olinmaydi.

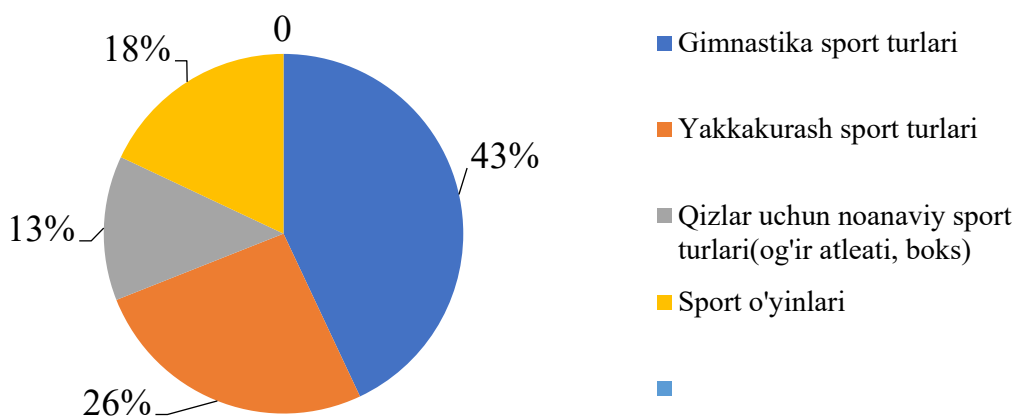
Jismoniy tarbiya darslari haftada necha soat bo'lishini xohlaysiz

1-rasm. Oliy o'quv yurtlarida ta'lim olayotgan talaba yoshlarning anketa so'rovnoma orqali aniqlangan Jismoniy tarbiya darslariga bildirgan munosabatlari (n=200,%).

Haftada o'quv jadvaliga 6 soat jismoniy tarbiya darslarni kiritish lozim degan talabalar 19%ni, haftada 4 soat deganlar 43%ni, haftasiga 2 soat yetarli deganlar – 38%ni, jismoniy tarbiya darslari kerak emas degan talabalar 0 % ni tashkil etdi.

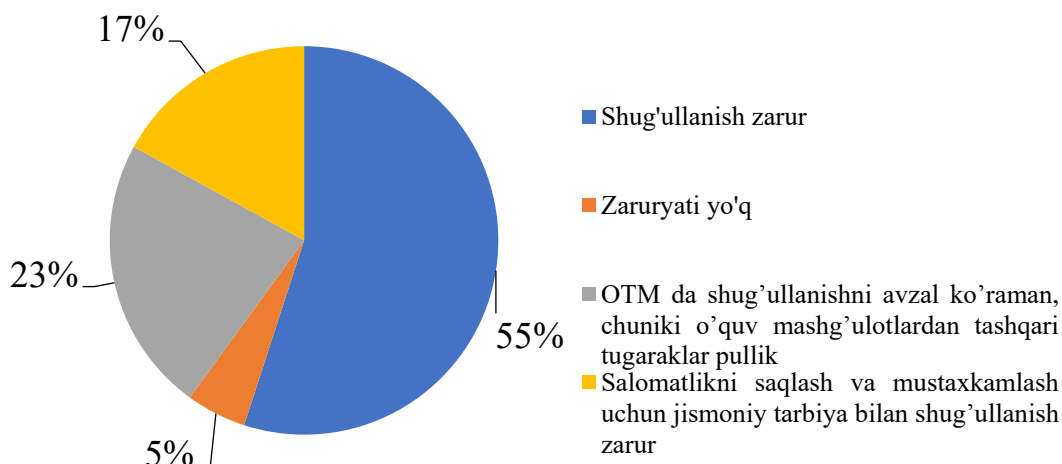
Qaysi sport turi bilan shug'ullanishni xohlaysiz

2-rasm. Oliy o'quv yurtlarida ta'lim olayotgan talaba yoshlarning anketa so'rovnoma orqali aniqlangan o'zlarini qiziqtirgan sport turlariga munosabatlari (n=200,%).

O'tkazilgan anketa so'rovnoma natijasida shu holat aniqlandiki, 43% talabalar gimnastika sport turlarini, 26% talabalar yakkakurash sport turlarini, 13% talabalar qizlar uchun noanaviy sport turlarini, 18% talabalar sport o'yinlariga qiziqishlarini bildirganlar.

Jismoniy tarbiya mashg'ulotlari bilan shug'ullanish zarurligi

3-rasm. Oliy o'quv yurtlarida ta'lim olayotgan talaba yoshlarning anketa so'rovnoma orqali aniqlangan Jismoniy tarbiya mashg'ulotlari bilan shug'ullanish zarurligiga bildirgan munosabatlari (n=200,%).

Jismoniy tarbiya mashg'ulotlari bilan shug'ullanish zarur, degan talabalar 55% ni, zarurati yo'q degan talabalar 5%ni, OTMda shug'ullanishni afzal ko'raman, chunki o'quv mashg'ulotlardan tashqari tugaraklar pullikligi degan talabalar 23%ni, salomatlikni saqlash va mustahkamlash uchun jismoniy tarbiya bilan shug'ullanish zarur degan talabalar 17%ni tashkil etdi.

“Jismoniy tarbiya bilan nima sababdan shug'ullanasiz?” degan savolga deyarli barcha talabalar sog'lomlashtirish yo'nalishiga ega motivlarni ko'rsatishgan.

Talabalar tomonidan ko'rsatilgan motivlardan namoyon bo'ldiki, ularning o'z salomatliklariga bo'lgan munosabatlari ancha o'zgargan. “Psixik va jismoniy salomatlikni asrash” motivi o'sdi – birinchi kursda 50%dan 4-kursda 70%gacha; “Jismoniy rivojlanish darajasi pasayganligini 1-kursda 65%dan 4-kursda 40% gacha talabalar; “Jismoniy mashqlar bilan shug'ullanishdan mushaklarni yaxshi his etish quvonchini” 40% dan (matematika fakul'teti) 80%gacha (jismoniy tarbiya fakulteti) talabalar e'tirof etishdi, tanlangan ixtisoslikda o'qishga qarab “jismoniy ishchanlik qobiliyatini oshganligini” yuqoridagi fakul'tetlardagi 35% dan 78% gacha talabalar ta'kidlashgan.

Ushbu muhim vazifaning hal etilishini ta'minlaydigan ustuvor omil sifatida talabalarning jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga bo'lgan qiziqishlaridan foydalanish lozim, u, o'z navbatida, mashg'ulotlarni oqilona tashkil etish, samarali o'qitish uslubiyati va harakat amallarini tashkillashtirish orqali shakllantiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Сафарова Д.Д., Гулямов Н.Г., Мусаева У.А. Валеология. Избранные лекции. Издательско-полиграфический отдел УзГИФК, 2006.
2. Сафарова Д.Д., Гулямов Н.Г. Аспекты спортивной медицины: восстановление организма спортсменов. “Фан–спортга”, Ташкент, 2006, №.1.
3. Yusupov G'.A. Talaba yoshlarning salomatligini baholash natijalari va sog'lomlashtiruvchi jismoniy tarbiya, “Fan–sportga” ilmiy-nazariy jurnali, Chirchiq, 2019, 3-son, 50 – 56-betlar.

Elmuradova Gulxayo Axmadjonovna (O'zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti “Mediamenejment va mediamarketing” kafedrasida katta o'qituvchisi; g.elmuradova1991@mail.ru)

Taqrizchi: pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent Sh.N.Taylaqova

ZAMONAVIY MULTFILMLAR VA MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR: MEDIASAVODXONLIKNING ASOSIY YUTUQLARI VA KAMCHILIKLARI

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistonda audiovizual mediada maktabgacha yoshdagi bolalar uchun mediata'limning sosiologik, huquqiy, madaniy, psixologik, haqida ijtimoiy tarmoqlarda berib borilayotgan mediakontentlar tahlil qilinadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun pedagogikaning zamonaviy yo'nalishi sifatida maktabgacha mediata'lim konsepsiyasining mohiyati, maqsadi, vazifalari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: maktabgacha mediata'lim, mediasavodxonlik, animatsiya, mediakutubxona, media ijodkorlik, mediata'lim o'yini, mediamakon.

СОВРЕМЕННЫЕ МУЛЬТФИЛЬМЫ И ДЕТИ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА: ОСНОВНЫЕ ПРЕИМУЩЕСТВА И НЕДОСТАТКИ МЕДИАГРАМОТНОСТИ

Аннотация. В статье анализируется социологическая, правовая, культурологическая, психологическая и искусствоведческая история медиаобразования дошкольников в аудиовизуальных СМИ Узбекистана. Как современное направление педагогики дошкольного образования раскрыты сущность, цель и задачи концепции дошкольного медиаобразования.

Ключевые слова: дошкольное медиаобразование, медиаграмотность, анимация, медиатека, медиатворчество, медиаобразовательная игра, медианпространство.

MODERN CARTOONS AND PRESCHOOL CHILDREN: THE MAIN ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF MEDIA LITERACY

Annotation. The article analyzes the sociological, legal, cultural, psychological, and art history of media education for preschool children in audiovisual media in Uzbekistan. As a modern direction of pedagogy for preschool children, the essence, purpose, and tasks of the concept of preschool media education have been revealed.

Key words: preschool media education, media literacy, animation, media library, media creativity, media-educational game, media space.

Kirish. BMTning “Bola huquqlari to‘g‘risida”gi Konvensiyasida (1989) har bir bolaning madaniy rivojlanish, ta‘lim va axborot olish huquqi belgilangan. Bolalar va o‘smirlarning rivojlanishi tashqi manbalardan olgan axborotlari bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, ular orasida ommaviy axborot vositalari alohida o‘rin tutadi. Bolalik davri shaxsning uzluksiz shakllanishi, uning shaxsiy rivojlanishi, shaxsda muayyan qadriyatlar kamol topadigan davrdir. Bu “ijtimoiylashuv” so‘zi bilan belgilanadigan polisillabik jarayondir, shuning uchun ijtimoiylashuv eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Hozirda dunyoda axborot jamiyati sari faol harakat davom etmoqda va bu ommaviy axborot vositalari rivojidadagi asosiy tendensiya bo‘lib qolmoqda. Bu, birinchi navbatda, raqamli televideniya va internet kabi yangi inqilobiy texnologiyalarning joriy etilishi bilan bog‘liq. Bugun jurnalistikada bosma va elektron ommaviy axborot vositalarining xilma-xilligini farqlash va kengaytirish, shuningdek, ommaviy axborot vositalarining integratsiyasi kuzatilmoqda. Yosh avlodga dunyoning zamonaviy axborot resurslari tez va oson ta‘sir ko‘rsatmoqda.

So‘nggi o‘n yil ichida dunyoda teleko‘rsatuvlar, umuman olganda, mediakontentlar soni hajmi oshdi. Inson ongini ommaviy axborot vositalari tomonidan manipulatsiya qilishdan himoya qilish muammosi dolzarbligicha qolmoqda. Shu sababli zamonaviy odam uchun ma‘lumotni idrok etish ko‘nikmala-riga, audiovizual tasvirlarning ma‘nosini to‘g‘ri tushunish va axborot oqimlarini saralash qobiliyatiga ega bo‘lish ehtiyoji oshib bormoqda. Shu munosabat bilan aytish joizki, bolalar mediakontentlarini yaratishda mediata‘limning o‘rni alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Bolalik – bu inson rivojlanishidagi juda qisqa, ammo juda muhim davr. Ko‘pgina olimlar maktabgacha yoshdagi davr insonning jadal jismoniy va ma‘naviy rivojlanish davri ekanligini ta‘kidlaydi. Maktabgacha yoshdagi bolalik – bu miyada olamni anglash, olam haqidagi dastlabki tushunchalarga ega bo‘lish davri. Maktab yoshiga qadar bolalarda axloqiy talablarga ko‘ra o‘z xohish-istaklarini sekin-asta bo‘y-sundirish qobiliyati shakllana boshlaydi. Ammo bu yoshda bola hali o‘zining axloqiy e‘tiqodiga ega emas, asosan, atrofdagi odamlarning munosabatlari va axloqiy fazilatlarini kuzatadi.

Shu bilan bir qatorda, bola shaxsini shakllantirishga televideniya va internetdagi mediakontentlarning ham katta ta‘siri bor. Ko‘pgina tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ko‘ngilochar o‘yin dasturlari, internet orqali ko‘riladigan ayrim saviyasiz mediakontentlar maktabgacha yoshdagi bolalarda tanqidiy ong darajasini pasaytirib, atrofni, dunyoni idrok etish jarayonida o‘zgarishlar keltirib chiqarmoqda. Internetdagi mediakontentlarning ba‘zan real hayot bilan mos kelmasligi bolalarni chalg‘itadi. Ular mediakontentlar ta‘sirida qolib, virtual qahramonlarning xatti-harakatlariga taqlid qila boshlaydi. Ijobiy qahramonlarga taqlid qilish asnosida bola shaxsida ijobiy fazilatlar shakllansa, salbiy qahramonlarga taqlid qilish esa salbiy sifatlarni rivojlantiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mediakontentlar bolalarda nafaqat fiklash, balki nutqiy rivojlanish, fikrni nutqda ifoda etish ko‘nikmalarini ham shakllantirishi lozim. Mediapsixologlar televizor va internet bu jarayonda faol OAV ekanligini ta‘kidlaydi. Shu ma‘noda kompyuter o‘yinlari, kattalar tomonidan boshqarilmaydigan ko‘ngilochar dasturlar maktabgacha yoshdagi bolalarni ta‘lim va tarbiyalash sohasidagi standartlar talablariga javob bermasa, maktabgacha yoshdagi bolaning aqliy rivojlanishining teskari yo‘nalishga, ya‘ni nutqiy rivojlanishdan orqada qolishiga sabab bo‘ladi. Bugungi kunda ushbu ko‘p qirrali tu-

shunchaning ko'plab talqinlari mavjud. Mediapedagogika sohasidagi mutaxassis D.Lemish, u "Mediasavodxonlikning mediamatnlarini tahlil qilish uchun quyidagi muhim narsalardagi pozitsiyalar: muallif mafkurasi; rejani belgilagan, mediamatnni yaratish jarayoni va uning auditoriya tomonidan idrok etilishi shart" deb baholaydi. Ko'pgina o'zgarishlar va qo'shimchalarga qaramay, biz maktabgacha yoshdagi bolalarga nisbatan mediasavodxonligi ta'rifini olishga harakat qilamiz. Ushbu maqsadga erishish uchun biz A.V. Fedorovning ta'rifiga e'tibor qaratamiz: "Mediasavodxonligi – mediata'lim, mediatadqiqotlar natijasi. Mediasavodxonligi rivojlangan shaxs mediamatnlarini idrok etish, tahlil qilish, baholash va yaratish, ularning ijtimoiy-madaniy va siyosiy kontekstini tushunish qobiliyatiga ega" [Fedorov. 2007, 22-bet]. Shuningdek, A.V.Fedorovning ta'rifiga e'tibor qaratgan holda, biz mediasavodxonlikning ta'rifini olamiz. Chunki televizor tomosha qilish va kompyuter o'yinlarini o'ynashda bola tashqi yoki ichki nutqdan foydalanmaydi, idrokning yuzakiligi ham, individual taassurotlar qiymatining pasayishi ham bolaning nutqi va tafakkuriga ta'sir qiladi. Tadqiqot jarayonida biz zamonaviy multfilmlarni tomosha qilishning bolalar nutqiga ta'sirini tahlil qildik. Maktabgacha yoshdagi bolalarning 90%dan ortig'i (6 yosh) multfilmlarni tomosha qilishni yaxshi ko'radi. Sevimli multfilmlar orasida bolalar:

"Leo" (Leo). Maktab hayoti sirlarga to'la va bu faqat darsga taalluqli emas. Multfilmdagi bolalar juda omadli, chunki sinfxonaning burchagida deyarli 75 yildan beri yashab kelayotgan ajoyib maslahatchi bor. Uy vazifasi o'quvchilar va qariya kaltakesakning hayotini qanday o'zgartirgani haqida multfilmni;

"Ajoyib beshlik" (Five on a Treasure Island). Hatto daydi itlar ham buyuk ishlarga qodir. Agar ular bo'lmaganida, katta spektaklni buzmoqchi bo'lgan yomon odamlarni kim to'xtatar edi? Qahramonlar jamoasi buyuk Yekaterinaning tiarasini topib, qaytarishi kerak. Sizningcha, ular bu vazifani uddalay olishi haqida multfilmni;

"Elementar" (Elemental). Bir vaqtlar dunyoda to'rtta xalq yashagan, lekin kunlarning birida suv odami Ueyd go'zal Emberning boshiga tushdi. Shu vaqtdan boshlab hammasi ostin-ustun bo'lib ketgani haqida multfilmni;

"Aka-uka super Mariolar kinoda" (The Super Mario Bros. Movie). Mario o'yini o'ynash ajoyib, lekin uning mustaqil sarguzashtlarini kuzatish ham undan qolishmaydigan haqida multfilmni;

"O'rgimchak odam: Olamlar turi" (Spider-Man: Across the Spider-Verse). Mayls Morales allaqachon o'z koinotidan chiqqanga o'xshaydi. Endi boshqa joylarga sayohat qilish vaqti keldi. Gven Steysi shaxsan siz uchun kelganida qanday qilib rad qilishingiz mumkinligi haqida multfilmni;

"Laylakning sayohati-2" (A Stork's Journey). Sizningcha, chumchuq laylaklarning yetakchisiga aylanishi mumkinmi? Lekin Richard bunga chin dildan ishondi. Haqiqat ba'zida multfilmlarga ham kirib boradi. Endi u o'zi sayohatga chiqishi, hatto qushlar to'dasi o'rtasidagi urushda qatnashishi kerak bo'lgan haqida multfilmni;

"Robotlar mamlakatidan qochish" (Boonie Bears: Guardian Code). Bu ayiqlar hech qayerda kelisha olmaydi: sirkda ham, kosmosda ham. Aftidan, robotlar mamlakati ham ular uchun mos kelmaganligi haqida multfilmni;

"Charli va fantastik to'rtlik" (Heroes of the Golden Mask). Imkoniyat berilsa, ko'p odamlar o'zgaradi. Kichkina o'g'ri Charli buning yaqqol dalilidir. O'z egasiga aql bovar qilmaydigan kuchlar beradigan qadimiy niqob uni tanlaganida oldingi hayoti u uchun emasligini anglaydi. Yangisini boshlash vaqti keldi, lekin bu katta mas'uliyat va kuch talab qiladigan haqida multfilmni;

"Poygachi" (Rally Road Racers). Butun dunyo sizga qarshi bo'lsa, hayotda ildamlab ketish qiyin. Ji buni juda yaxshi tushunadi, ammo u mashhur poygachiga chaqiriq bilan chiqdi. Endi u mashina izlashi, uni professional haydashni o'rganishi va g'alaba qozonishi kerak haqida multfilmni;

"Ninza toshbaqalar: mutant qirg'in" (Teenage Mutant Ninja Turtles: Mutant Mayhem). Bu toshbaqalar allaqachon mukammallikka intilishdan charchagan. Ularning orzusi oddiy yashash, lekin buni amalga oshishi dargumon. Axir dunyo mutantlar bosqinidan qutqarish kerak bo'lgan qahramonlarga muhtoj ekanligi haqida multfilmlar tomosha qilishmoqda. Shuni ta'kidlash kerakki, ko'plab zamonaviy multfilmlarda stilistik jihatdan qisqartirilgan lug'at mavjud, bunday so'zlar nafaqat bolalar, balki kattalar nutqida ishlatilmasligi kerak. Biroq, bolalar bunday so'zlarni tez o'zlashtiradi va nutqda ishlatishadi. Xavf shundaki, bolalar bunday so'zlarni kundalik hayotda takrorlashlari, buni norma deb bilishlari, doimiy nutqqa kiritishlari va shu bilan o'z lug'atlarini qisqartirish holatlari yuzaga kelishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Mamlakatimizda maktabgacha mediata'lim yagona amaliy xarakterga ega bo'lganligi sababli nazariy jihatdan – bular maktabgacha ta'lim mediapedagoglari bir nechta nashrlari va maktabgacha yoshdagi bolaning shaxsiyatining ma'lum psixologik-pedagogik xususiyatlarini mediata'lim orqali rivojlantirishga bag'ishlangan ishlari biz maktabgacha mediata'limiga oid quyidagi masalalar

bo'yicha nufuzli fikrlarini bilish uchun yetakchi media o'qituvchilari va jurnalistlar bilan birgalikda so'rov-noma tashkil etdik:

1. Maktabgacha yoshdagi bolalarga mediasavodxonlikni o'rgatish dolzarb va zarur deb hisoblaysizmi?
2. Sizning fikringizcha, maktabgacha mediata'limning vazifalari nimalardan iborat?
3. Sizningcha, maktabgacha yoshdagi bolalar bilan mediata'lim darslarini qurishning eng yaxshi usuli qanday ommaviy axborot vositalari?
4. Sizningcha, animatsion filmlarga (kompyuter, audioertaklar, video, telemultfilmlar) tayanish maktabgacha yoshdagi bolalar uchun mediatarbiyaning barcha muammolarini hal qila oladimi?
5. Maktabgacha ta'lim muassasalari va maktabgacha yoshdagi bolalar oilalarida pedagogik-psixologik jihatdan to'g'ri tanlangan animatsion filmlarni sifatli tanlash natijasida shakllangan mediakutubxonani yaratish zarur deb hisoblaysizmi?
6. Maktabgacha yoshdagi bolalarning mediasavodxonligini shakllantirish bo'yicha mashg'ulotlarni tashkil etish uchun maktabgacha tarbiyachilarga qanday animatsion filmlarni tavsiya qilaisiz?
7. Maktabgacha yoshdagi bolalarning bo'sh vaqtini tashkil etish uchun ota-onalar va tarbiyachilarga qanday animatsion filmlarni tavsiya qilgan bo'lardingiz?

Mavjud ijtimoiy-madaniy vaziyatdan kelib chiqqan holda, mediata'lim bolalarni maktabgacha yoshdan boshlab tarbiyalashning ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanib bormoqda. Shu bilan birga, shuni yodda tutish kerakki, mediata'lim informatika emas, kompyuter bilan ishlashni o'rgatish maqsadini qo'ymaslik kerak. O'yin sharoitida bolalarga turli xil ma'lumot materiallari (vizual materiallar sifatida) berilishi mumkin, shu bilan birga, ko'rilgan yoki tinglangan narsalarni muhokama qilish juda muhim. Bolalikda ekran materialini idrok etish ma'lum bir o'ziga xoslikka ega. Ular uchun ekrandagi yorqin qahramon, hatto salbiy qahramon bo'lsa ham, ko'pincha, hayotiy qahramonga aylanadi. Shunday ekan, o'qituvchining o'rni katta. Suhbat qanday tashkil etilishi nafaqat bolalar bog'chasida, balki maktabda ham ta'limga bog'liq bo'ladi, chunki maktabgacha yoshda bilim va ko'nikmalarning asosi shakllanadi va rivojlanish maktabda davom etadi. "Natijada bolalarning bir-biri bilan muloqot qilishida muammolar yuzaga keladi. Buning sabablaridan biri, ehtimol, bolalar televizor oldida uzoq vaqt o'tirishi, internet kontentlari ta'sirida virtual olamga sho'ng'ishi natijasida nutq mexanizmlaridan foydalanishga hojat qolmaydi. Ular, asosan, shunchaki tinglovchiga aylanib qoladi. Tinglovchiga aylanib qolgan kichik tomoshabin-da televizorda ko'rgan narsasi uning tasavvurini, ijodkorligini rivojlantirishga undamaydi. Shu sababli ayrim bolalar o'z fikrlarini ifoda etishga qiynaladi. Bolalar animatsion filmlardagi lug'atdan foydalanib, qahramonlarning xatti-harakatlarini ham o'zlashtiradilar, uni tanqidiy idrok eta olmaydilar. Bundan tashqari, qahramonlar o'rtasidagi munosabatlar, qoida tariqasida, atrofdagi hayotga ko'chirib o'tkaziladi. Bugungi kunda ko'pchilik ota-onalar farzandlariga kam e'tibor berishadi, ularning o'rni televizor yoki internet manbalari egallab olganday. Bola multfilmlarni, onlayn dasturlarni tomosha qilish bilan band bo'lsa, u atrofida sodir bo'layotgan hamma narsadan uzilib qolgan, nutqning oddiy tovushiga javob bermaydi. Bolalar tomosha qilayotgan mediakontentlar ota-onalar tomonidan nazorat qilinishi muhim. Nazoratsiz qolgan bolalar salbiy mediakontentlar ta'sirida tajovuzkor, o'jar bo'lib qolishi yoki qo'rquvga tushishi mumkin. Tadqiqotlarimiz va ota-onalar bilan suhbatlarimiz davomida ularning ko'pchiligi bolalarda, ayniqsa, kechki paytlarda qo'rquv hissining paydo bo'lishini ta'kidladilar. Bolalar multfilmlardagi yirtqich hayvonlar, qo'rqinchli kadrlar bola psixikasiga o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi. Multfilm tanlashda kitob tanlashdan ko'ra ehtiyot bo'lish kerak, chunki vizual tasvirlar ichki dunyosi va estetik didi endigina shakllanayotgan bolaga kuchliroq ta'sir qiladi. Ya'ni, bu yoshda bola uchun filmlar ham, multfilmlar ham nafaqat o'yin-kulgi, balki tarbiya vositasidir. Multfilmlar sujetlarida mojaro, jang, otishma, quvish, ya'ni zo'rovonlik va tajovuzkorlik elementlari mavjudligi bolalarni ruhan charchatadi. Bola deyarli barcha ma'lumotlarni tasvirlar ko'rinishida qabul qiladi, shunga qarab, u o'z tasavvurida dunyo modelini quradi.

Shu sababli bolalar mediakontentlari bolalarini shunchaki band qilishga emas, balki mediakontentlar orqali ma'lum bilimlarga ega bo'lish, tushunish, qo'llash kabi sifatlarni shakllantirishga xizmat qilishi lozim. Bolalar mediakontentlarini tayyorlashda mediata'limning o'rni yaqqol sezilmoqda. Respublikamizda sohani rivojlantirishga tomon olib borilayotgan harakatlar bolalar jurnalistikasi oldiga ham muhim vazifalarni, talablarni qo'yimoqda. Bugungi kunda bolalar auditoriyasiga mo'ljallangan audiovizual materiallarga mediata'limning muhim nuqtasi deb qarash davr talabi hisoblanadi. Chunki maktabgacha yoshdagi bolalarda mediakontentlar misolida mediasavodxonlikni sekin-asta shakllantirish mumkin. Ammo, tan olishimiz kerakki, bugun nafaqat O'zbekistondagi bolalar matbuotida, balki dunyoning ko'pgina dav-

latlaridagi yosh avlodga bag'ishlangan mediakontentlarda mediata'lim instrumentlaridan to'la-to'kis foydalanish yetarlicha yo'lga qo'yilmagan. Bu esa mediakontentlar ta'sirida tarbiya va hayot o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni keltirib chiqarmoqda. Shu sabab bolalar jurnalistikasi mutaxassislari, avvalo, o'zlari mediata'lim va uning ahamiyatini his etishlari kerak. Mediata'limning ahamiyatini chuqur anglash, mediakontentlarning bolalar tarbiyasi va shaxsiy rivojidadagi ahamiyatini to'g'ri idrok etgan mutaxassisgina bolalar auditoriyasi uchun foydali kontent tayyorlay oladi. Ma'naviy klajak moddiyatdan ustunligini tushunmagan "media"chilar mediamuhitni biznes muhitiga aylantirib yuborishadi. Ular tomonidan ishlab chiqarilgan mediamahsulotlar moddiyatga xizmat qiladi. Shularni hisobga olib, quyida bolalar dasturlarini tayyorlashda mediata'limning ahamiyatini izohlashga to'xtalamiz.

Tahlil va natijalar. Maktabgacha yoshdagi bolalar jurnalistikasining bolalar dunyoqarashini kengaytirishga, hayotiy rivojlanish qobiliyatiga ega bo'lgan tarbiyani shakllantirish funksiyasi kontekstida ko'rib chiqiladi. Bunday OAV materiallari bolalar bilimlarini kengaytiradi, uning ruhiy olamini boyitadi. Albatta, "ma'lumot uzatish kanallari tizimining keng rivojlangani bois bolalar tarbiyasiga katta hissa qo'shadigan vosita – bu bolalar uchun mo'ljallangan jurnalistik materiallardir". Bolalar uchun ixtisoslashgan OAVlar bolalar tomonidan hayotiy faktlarni tanlash, ularni sharhlash va targ'ib qilish, voqelik to'g'risidagi tegishli ijtimoiy ahamiyatga ega ma'lumotlarni tarqatish, turli ijtimoiy qatlamlarning axborot ehtiyojlarini qondirish uchun "mas'ul" asosiy manba sifatida talab qilinadi.

Bolalar jurnalistikasi yangi kognitiv tajribaga ega bo'lish, qiziqish, kuzatish, tadqiqot va tajribalariga qiziqishni rivojlantirish usuli sifatida uni hal qilishda juda yaxshi yordam berdi.

Bolalar mediadasturlarining asosiy vazifasi, birinchidan, maktabgacha yoshdagi bolalarning hayotni anglash tajribasini shakllantirish, ikkinchidan, bolalarda boshlang'ich ta'lim ko'nikmalarini shakllantiradi, qiziquvchanlik, kuzatuvchanlik, tashkilotchilik, intizomni rivojlantirishga yordam beradi. Mediata'lim deyilganda, shaxsning OAV bilan muloqot o'rnatishi va auditoriyada ijodiy, kommunikativ, tanqidiy xususiyatlarini, axborotni tahlil etish va baho berish ko'nikmalarini mediamatnlar hamda ommaviy axborot vositalari materiallari asosida va yordamida rivojlantirish tushuniladi. UNESCO tavsiyalarida qayd etilishicha, "Mediata'lim – har bir fuqaroning axborot olish huquqining bir qismidir".¹

1982-yilda UNESCO Mediata'lim deklaratsiyasini qabul qilgandan keyin, "mediata'lim" so'zi MDH davlatlariga ham kirib keldi. Inglizcha "media education" so'zi so'zma-so'z tarjima qilinishi emas, balki ma'no jihatdan tushunilishi maqsadga muvofiq. Rus tadqiqotchisi A.A.Jurinning uni quyidagi uch turga bo'lishi masalani oson tushunishga xizmat qiladi.²

Ommaviy axborot vositalarining bolalar va o'smirlarga ta'sirini o'rganuvchi va nazariy masalalarini ishlab chiquvchi, ta'lim oluvchilarni OAV dunyosi bilan yuzlashtiruvchi pedagogik fan.

Bolalar va o'smirlarni ommaviy axborot vositalaridan foydalanish medianing dunyodagi rolini tushunishga tayyorlovchi o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi amaliy faoliyati.

Ta'limning ommaviy axborot vositalarining madaniyat va dunyoni tushunishdagi roli haqida bilim beruvchi va mediaaxborotlari bilan samarali ishlash ko'nikmasini shakllantiruvchi qismi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, mediata'limning maqsadini quyidagicha izohlash mumkin: mediata'limning asosiy maqsadi – zamonaviy axborot sharoitida yosh avlodni turli axborotlarni qabul qilish, tushunish, anglash, texnika vositalari va zamonaviy axborot texnologiyalari imkoniyatlarini, kommunikatsiyalarning noverbal shakllari asosida amalga oshiriladigan muloqot usullarini o'zlashtirish, bir so'z bilan aytganda, yosh avlodni hayotga tayyorlashdan iborat. Bundan tashqari, mediata'lim – bolalarga taqdim etilayotgan bilim va axborotlarning tushunarli va yodda qolarli bo'lishini ta'minlovchi o'rgatish usulidir.

Xulosa va takliflar. Aksariyat ota-onalarning o'zlari farzandida mediasavodxonlik asoslarini qanday shakllantirish bo'yicha zarur bilimga ega emaslar. Shuning uchun, albatta, bolalarning media-ta'limini imkon qadar erta boshlash kerak, ular turli xil va janrlardagi media matnlar bilan tanishishlari kerak. Maktabgacha yoshdagi bolalarga mediasavodxonligini o'rgatishni dolzarb va zarur deb bilaman, chunki bu yosh audiovizual ma'lumotni idrok etishga sezgir, uning xususiyatlaridan biri uzatilgan tasvirlarning ko'rinishidir. Mediasavodxonlik bolalarda vizual ma'lumotni og'zaki ma'lumotga aylantirish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi, bu ularning nutqining rivojlanishiga ijobiy ta'sir qiladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarga animasion filmlar va boshqa ommaviy axborot vositalarining eng yaxshi namuna-

¹ UNESCO, 2001. Media education. Paris, p. 8.

² Жури А.А. Интеграция медиаобразования с курсом химии средней общеобразовательной школы. "Медиаобразование", 2005, № 1, с. 32

lari asosida mediasavodxonlikni o'rgatish bolalarning axloqiy va estetik tarbiyasi uchun foydali bo'ladi, shuningdek, o'quvchi shaxsining mediakompetensiyasini rivojlantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning turli audiovizual mediamatlarga bo'lgan qiziqishlarining yuqoriligini inobatga olgan holda, ularga mediasavodxonlikka o'rgatish pedagogik faoliyatning o'ta muhim jihatidek tuyuladi. Bolalarning ijodga katta qiziqishi tufayli ijodiy faoliyatdan foydalanish ayniqsa samarali bo'lishi mumkin. Maktabgacha yoshdagi bolalarni ommaviy axborot vositalaridagi matnlardagi qahramonlarning ichki xususiyatlarini ochib beradigan vositalarni aniqlash va o'z ishlarida foydalanish qobiliyatini o'rgatish muhimdir, bu orqali ularning munosabatlarini tahlil qilishga o'tish mumkin. Mavjud vositalardan foydalanilgan holda hamma narsani ko'rishga, tinglashga, takrorlashga harakat qiladi, ya'ni unga ommaviy axborot vositalarini o'rgatish, ommaviy axborot vositalari bilan ishlashni o'rgatish kerak. Maktabgacha yoshdagi bolaning rivojlanishida asosiy rol (bu boshlang'ich sotsializatsiya davri) oilaning kundalik hayotining umumiy madaniy fonida o'ynashiga ishonaman. O'qituvchilar, kutubxonachilar va boshqalarning sa'y-harakatlari, ular nimani va qanday o'qishlari, ota-onalarni kuzatishlari, ota-onalarning ommaviy axborot vositalariga qanday munosabatda bo'lishlari oldin orqada qoladi. Ya'ni, bolalarga mediasavodxonlikni o'rgatish bo'yicha har qanday chora-tadbirlarni tarbiyalash va ota-onalarga maslahat berishdan boshlash kerak. Bu yoshda bolalar ommaviy axborot vositalarining iste'molchisi bo'lganligi sababli, ular uni qanday qilib adekvat idrok qilishni o'rganishlari maqsadga muvofiqdir. Zamonaviy axborot muhitida mediata'lim–media bilan muloqot qilish madaniyatini, tanqidiy fikrlash va kommunikativ qobiliyatni, bolalarda atroimizdagi olam haqidagi bilimlarini shakllantirish hamda mediatexnika yordamida o'z fikrini ifodalashning har xil turlarini o'rgatish imkoniyatlarining mavjudligini hisobga olib aytadigan bo'lsak, mediata'lim ommaviy axborot vositalari ma'lumotlari asosida bola shaxsini rivojlantirish jarayoni sifatida qabul qilinmoqda.

Bolalar auditoriyasi uchun mo'ljallangan mediakontentlarda, birinchi navbatda, mavzu rang-barangligiga alohida e'tibor qaratish talab etiladi. Chunki zamonaviy bolalarning qiziqishlari xilma-xil har birining o'z talabi bor. Bolalar uchun qiziqarli kontent tayyorlashda bolalar telekanallari faol mualliflar doirasini kengaytirish, yangi-yangi ijodkorlarga imkoniyat berish va ularni kashf etishi lozim.

Bolalar jurnalistikasida ham ijodkorning badiiy mahorati, bolalar mavzulari va muammolarga munosabati ularning ijodiy mahoratiga borib taqaladi. Shakl va mazmun, kontentni yaratish formati, uslubi bolalar audiovizual materiallarida ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Muallifning mahorati mediakontentning muvaffaqiyatini belgilovchi muhim omillardandir. Bu borada namuna bo'larli ijodkorlar qatori bolalar jurnalistikasida hali professional darajaga ko'tarilmagani ham sir emas. Ya'ni, bolalar telekanallari dasturlarida havaskorlik darajasida ijod qilayotgan mualliflarning telelavhalarini kuzatish holatlari ham yo'q emas. Ayrim dasturlarning uslubiy g'o'r, tahrirtalab, bolalarbop tilni his etmaslik holatlari bo'lgan materiallarining berilishi bolalar jurnalistikasi masalalarini doimiy va muntazam tadqiq etish ehtiyoji muhim muammasini ko'rsatadi.

Zamonaviy axborot makonida mo'ljalni aniqlash, axborot oqimiga nisbatan bola shaxsida to'g'ri munosabatni shakllantirish, yosh avlodni zararli axborot xurujlaridan asrash masalasi bolalar matbuotining muhim vazifalaridan biri ekan, bolalarga mo'ljallangan milliy kontentlarni tayyorlash hamda xorijiy kontentlarni saralab keyin uzatishga alohida e'tibor qaratish, mavzuga doir chiqishlarni, axborot savodxonlikni oshirishga doir samarali seminar-treninglarni muntazam yo'lga qo'yishi davr talabidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Andersen N., Duncan B.&Pungente, J.J. (2020). Mediata'lim – bolalar va ommaviy axborot vositalari. Ta'lim. ishtirok etish. Geteborg: UNESKOning bolalar va zo'rvonlik bo'yicha xalqaro hisob-kitob markazi Nordi-comdagi ekranda, p. 139 – 162.
- (2). Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ta'lim fan va madaniyat tashkiloti–UNESKOga yo'llangan tavsiyalar. Ommaviy axborot vositalari va raqamli asr uchun ta'lim. Vena, UNESKO, 2022, 273 – 274-betlar.
- (3). Duncan, B.A. Mediasavodxonlik. Muvaffaqiyatli mediatadqiqotlari uchun ingredientlar. 2010, 265–288-betlar.
- (4). Jon Pungent, S.J.Barry Duncan va boshqalardan. Mediasavodxonligi bo'yicha qo'llanma, Ontario Ta'lim vazirligi, 36 – 72-betlar.
- (5). Laura Lederer. 2020. Boshqa davlatlar mediata'lim sohasida nima qilmoqdalar? <http://www.medialit.org/reading>.
- (6). Media Network. Ommaviy axborot vositalaridan xabardorlik.english/teachers/media_education/mediae-ducation_chronology.cfm
- (7). Mediatadqiqotlari markazi. Mediasavodxonlik tarixi. 255 – 300-betlar.

- (8). Qosimova N., Toshpo'latova N. O'zbekiston ommaviy axborot vositalarida bolalar mavzusini yoritishning nazariy va amaliy asoslari. O'quv qo'llanma, T., O'zDJTU, 2014, 108-bet.
- (9). Toshpo'latova N. Bolalar masalalarini ommaviy axborot vositalarida yoritishda jurnalist mas'uliyati. Ilmiy maqolalar to'plami, T., 2014.
- (10). Jalilova B. O'zbek bolalar publitsistikasi. T., "Fan", 2006, 5-bet.
- (11). Atakulova E. Zamonaviy matbuotda bolalar nashrlari: tadrij, tahlil va talqin. Mag. diss., T., O'zDJTU, 2012, 89-bet.
- (12). Yunusov M. Mustaqillik davrida O'zbekistonda bolalar jurnalistikasining taraqqiyoti: yutuqlar, muammolar va yechimlar (bosma nashrlar misolida). Diss., T., O'zMU, 2019, 128-bet.
- (13). Mamatova Y., Sulaymonova S. O'zbekiston mediata'lim taraqqiyoti yo'lida. O'quv qo'llanma, T., "Extremum-Press" MCHJ, 2015, 103-bet.
- (14). Djumanova S. Mediata'lim ommaviy kommunikatsiya mahsuli sifatida. Diss., T., O'zDJTU, 2014, 117-bet.

**Gofurjanova Nilufarxon Kodirjon qizi (Andijon davlat Pedagogika instituti Pedagogika fakulteti
"Boshlang'ich ta'lim metodikasi" kafedrası stajyor o'qituvchisi; nilufarkadirovna95@gmail.com)
BOSHLANG'ICH SINFLARDA O'QIB TUSHUNISH KOMPETENSIYALARINI
RIVOJLANTIRISH**

***Annotatsiya.** Bugungi kunda bilim berish va uni sinovdan o'tkazishning xalqaro me'yorlari o'rganilib, ularni Respublikamizdagi ta'lim jarayoniga joriy etish rejalashtirilmoqda. Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda o'qib tushuntish kompensatsiyasini rivojlantirish haqida so'z yutilgan.*

***Kalit sozlar:** o'qish, tushunish, lug'aviy ma'no, PISA, PIRLS, vaziyatlar, kontekstual ma'no topshiriqlar.*

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ПОНИМАНИЯ ПРОЧИТАННОГО В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

***Аннотация.** Сегодня изучаются международные нормы передачи знаний и их проверки, и планируется внедрить их в образовательный процесс в нашей республике. В данной статье рассматривается вопрос о чтении и интерпретации текста в начальных классах.*

***Ключевые слова:** чтение, понимание, словарное значение, PISA, PIRLS, ситуации, контекстуальные значения.*

DEVELOPING READING COMPREHENSION SKILLS IN ELEMENTARY GRADES

***Annotation.** Today, international standards for the transfer of knowledge and their testing are being studied, and it is planned to introduce them into the educational process in our republic. This article discusses the issue of reading and interpreting text in primary school.*

***Key words:** reading, comprehension, vocabulary meaning, PISA, PIRLS, situations, contextual meaning assignments.*

Kirish. O'qish va tushunish bu matnni qayta ishlash, uning ma'nosini tushunish va o'qiyotgan shaxs oldindan bilgan narsalar bilan bog'lab anglay olish qobiliyatidir. So'zlarning lug'aviy ma'nosini bilish, so'zlarning kontekstual ma'nosini bilish, matn mazmuniy bloklarining o'zaro bog'lanishini anglash, matn tarkibidagi parchalar asosida xulosa chiqarish, matndagi asosiy fikrini aniqlash, berilgan savollarga matn asosida javob bera olish, matnda ishlatilgan badiiy san'atlar yoki so'z birikmalarini tanib, ajratib olish va ohangini aniqlash, vaziyatning kayfiyatini (tasdiq, inkor, so'roq qilish, buyruq berish), muallifning maqsadi, niyati va nuqtayi nazarini aniqlash va muallif to'g'risida xulosalar chiqarish qobiliyatlari o'qilgan matnning samarali tushunish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va malakalar hisoblanadi (diskurs-semantika).

Matnni o'qib tushunish qobiliyatiga o'quvchining yuqoridagi ko'nikmalari hamda ma'lumotni qayta ishlash qobiliyati ta'sir ko'rsatadi. Agar o'quvchi so'zning ma'nosini bilmasa, u matnni qayta ishlash uchun juda ko'p vaqt sarflaydi, chunki u matndagi tushunilmagan so'zlarni individual tarzda anglashga urinadi, bu esa tushunishga ham halal beradi. O'qib tushunish malakasini rivojlantirish uchun ko'plab mashqlar mavjud, ular orasida so'z boyligini oshirish, matnni tanqidiy tahlil qilish, maydalab o'qish [3].

Metodologiya. Bugungi kunda bilim berish va uni sinovdan o'tkazishning xalqaro me'yorlari o'rganilib, ularni Respublikamizdagi ta'lim jarayoniga joriy etish rejalashtirilmoqda. Dunyoda ta'lim sifati, saviyasi va darajasini aniqlab beruvchi PISA (O'quvchilarning ta'limdagi yutuqlarini baholash xalqaro dasturi), PIRLS (Matnni o'qish va tushunish darajasini aniqlovchi xalqaro tadqiqot), TIMSS (Maktabda matematika va aniq fanlar sifatini tadqiq qiluvchi xalqaro monitoring) kabi bir qator xalqaro dasturlar mavjud bo'lib, ular rivojlangan davlatlardagi ta'lim sifatini yanada oshirishdagi mezon sifatida keng qo'llanilib kelmoqda [1].

PISA – o‘quvchilarning ta’lim sohasidagi yutuqlarini baholash bo‘yicha xalqaro dastur bo‘lib, undagi test jahon davlatlaridagi maktab o‘quvchilarining bilimi va ularni amaliyotda qo‘llay olish mahoratini baholaydi [2]. Dasturning asosiy maqsadi–15 yoshli o‘quvchilar ta’lim dargohida olayotgan bilim va tajribalarini ijtimoiy munosabatlarda va inson faoliyatida uchraydigan turli xil hayotiy vazifalarni yechishda qanchalik foydalana olish qobiliyatini baholash. Mazkur xalqaro tadqiqotning maqsadi turli xil ta’lim tizimidan iborat bo‘lgan davlatlardagi boshlang‘ich maktab o‘quvchilarining matnini o‘qish va qabul qilish bo‘yicha tayyorgarligi hamda o‘quvchilarning har xil yutuqlarga erishishga sabab bo‘luvchi ta’lim tizimidagi o‘ziga xos xususiyatlarni aniqlash va baholashdan iborat.

Muzokara. O‘zbekiston Respublikasi umumiy o‘rta va o‘rta-maxsus ta’limi DTS va dasturining yangi nashrida o‘quvchilarning yosh darajasiga qarab, ular ega bo‘lishi kerak bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalari (A1, A1+, B1, B1+...ko‘rinishlarida) belgilanib, kompetensiyalarga talablari ham kiritilgan [3]. Ona tili fani bo‘yicha belgilangan kompetensiyalarida tinglab tushunish, so‘zlash, o‘qish, yozish kabi talablar berilgan bo‘lib, lisoniy malakani baholashdagi eng asosiy bo‘g‘inlardan biri bo‘lgan matnini o‘qib tushunish kompetensiyalar sirasida tilga olinmagan. Dasturda ham matnini o‘qib tushunish bo‘yicha topshiriqlar kiritilmagan. Til o‘qitish nazariyalariga oid tadqiqotlarda o‘qib tushunishga alohida e’tibor qaratish kerakligi ta’kidlanadi [4].

O‘quvchilar matnini uch marta o‘qidilar va berilgan to‘rtta topshiriqni bajardilar.

▪birinchi topshiriqda to‘g‘ri, noto‘g‘ri, berilmagan (true, false, not given) jadvali mashqi bo‘lib, unda matn yuzasidan yettita gap berildi;

▪ikkinchi topshiriqda shu matn tarkibidan grammatik mavzuga aloqador uyadosh so‘zlarni topish;

▪uchinchi topshiriqda ba’zi so‘zlari tushirib qoldirilgan gaplar berildi. O‘quvchilar tayanch so‘zlaridan foydalanib, uni to‘ldirishlari kerak edi;

▪to‘rtinchi topshiriqda esa o‘quvchilar o‘zlarining tasavvurlaridagi asalarini chizishlari kerak edi [5].

Natija. Ikkinchi topshiriq natijalari birinчисiga qaraganda biroz yuqori, ya’ni 7 ta o‘quvchi 100%, 3 ta o‘quvchi 50 % tushunib bajarganlar. Uyadosh so‘zlar nimaligi tushuntirilgan edi. To‘g‘ri bajarganlar quyidagicha yozganlar: “asalari-gul-asalari uyasi – quyosh-gulzor-asal” kabi, xato yozganlar esa: “uya-o‘tloq-ferma” yoki “olim-fan-gul-asalari raqsi-asal” deb javob berganlar. Noto‘g‘ri yozganlar matn mazmunidan kelib chiqqan holda, bir-birini ergashtiradigan so‘zlarni topganlar. Uya stimol so‘zi, uning o‘tloq yoki fermada mavjud bo‘lishiga assotsiatsiya bo‘lgan.

Uchinchi, so‘zlari tushirib qoldirilgan matnini to‘ldirish bo‘yicha xatolar yuqoridagi ikkita topshiriqlardan yaxshi bajarilgan, ya’ni, ikkita o‘quvchi, umuman, xato qilmagan (100%), uchta o‘quvchi bittadan (95%), bitta o‘quvchi ikkita (81%), ikkita o‘quvchi uchtadan (74%), qolgan ikkita o‘quvchi 4 (70%) va 10 ta (45%) xato qilganlar. Bunda ko‘p o‘quvchilar quyidagi gaplarda xato qilganlar:

“Kichik doira yoki ...raqami shaklini hosil qilib raqsga tushayotgan asalarining harakatlariga qarab ...gulning qayerda, qancha masofada, qanday ...ekanini aniq bilib oladi”.

Asl matnda: “Kichik doira yoki sakkiz raqami shaklini hosil qilib raqsga tushayotgan asalarining harakatlariga qarab sheriklari gulning qayerda, qancha masofada, qanday o‘lchamda ekanini aniq bilib oladi”.

Ikkita o‘quvchi tushirib qoldirilgan sakkiz so‘zining o‘rniga “raqs, sheriklari” deb, sheriklari so‘zining o‘rniga “sakkiz, raqs” deb yozganlar.

Bundan ko‘rinib turibdiki, bu o‘quvchilar yuqoridagi savollarga javob topish davomida matnga qayta murojaat qilmaganlar. Shuningdek, so‘zni qo‘ygandan keyin, u gapga mos tushayotgan yoki mos tushmayotganligini o‘quvchi o‘qib tekshirib ko‘rmagan.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, matn o‘quvchining o‘z ona tilida bo‘lishiga qaramay, uni o‘qib, to‘liq tushunish turli xil mashqlar va mashg‘ulotlar davomida rivojlantirishni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- (1). Ta’lim sifatini baholashning ilg‘or tajribalari o‘rganildi va takliflar ishlab chiqildi//<https://kun.uz/uz/news>.
- (2). PISA bu nima? <https://www.google.com>
- (3). O‘zbekiston Respublikasi umumiy o‘rta va o‘rta-maxsus ta’limi dasturi. 2017, 16-aprel.
- (4). David Nunan. Language teaching methodology. Macquarie university, 1991.
- (5). Azimova I. O‘zbek tilidagi gazeta matnlarining mazmuniy persepsiyasining psixologiyistik tadqiqi. F.f.n. diss., T., O‘zMU, 2008.

Maqsudova Hafiza Ismatilloevna (Osiyo Xalqaro universiteti “Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (boshlang’ich ta’lim)” magistrantura mutaxassisligi)

BOSHLANG’ICH SINIF O’QUVCHILARINI O’QISHGA QIZIQTIRISHDA DIDAKTIK O’YINLARDAN FOYDALANISH USULLARI

Annotatsiya. Boshlang’ich sinf o’quvchilarini o’qishga qiziqtirish muhim vazifa hisoblanadi. O’qishga qiziqtirish orqali bolaning ilk dunyoviy qarashlari shakllantiriladi hamda savodning fundamentiga asos solinadi. Ushbu maqolada yuqoridagi vazifani amalga oshirishning bir qator metodlari, jumladan, didaktik o’yinlardan foydalanish imkoniyatlari o’rganib chiqiladi.

Kalit so’zlar: o’qish, didaktik o’yin, o’qitish, metod, boshlang’ich sinf, texnologiya.

МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР ДЛЯ ЗАИНТЕРЕСОВАНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ К ЧТЕНИЮ

Аннотация. Заинтересовать младших школьников чтением – важная задача. Посредством чтения у них формируются первые мировоззренческие взгляды и закладываются основы грамотности. В данной статье изучается ряд методов реализации поставленной задачи, в том числе возможности использования дидактических игр.

Ключевые слова: чтение, дидактическая игра, обучение, методика, начальный класс, технология.

METHODS OF USING DIDACTIC GAMES IN INTERESTING PRIMARY CLASS STUDENTS IN READING

Annotation. Getting primary school students interested in reading is an important task. By getting interested in reading, the first worldly views of the child are formed and the foundation of literacy is laid. In this article, a number of methods of implementing the above task, including the possibilities of using didactic games, are studied.

Key words: reading, didactic game, teaching, method, primary class, technology.

Kirish. O’zbekiston Respublikasining “Ta’lim to’g’risida”gi qonuni amaliyotga keng joriy qilinmoqda. Istiqloq sharofati bilan mamlakatimiz xalq ta’limi tizimida ham mustaqil chuqur islohatlar o’tkazishga keng imkoniyat berildi. Shunday islohatlardan biri o’quvchilarning nutq madaniyatini takomillashtirishga qaratilgan. Bola nutqining to’g’ri shakllanishi, asosan, boshlang’ich maktabda izga solinadi va u o’rta maktabga o’tganida to’laligicha takomillashadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Usbu yuqorida so’z yuritilgan va bizning kichik tadqiqotimiz mavzusi bo’lgan boshlang’ich sinflar ona tili va o’qish darsida didaktik vositalardan foydalanish borasida mamlakatimizning qator olimlari turli tadqiqotlarda va asarlarda quyidagi g’oyalarni ilgari surganlar:

•M.Xolmetov boshlang’ich sinflarda bolalarning didaktik o’yinlarda faol ishtirok etishi belgilangan topshiriqlarni bajara olishi haqida fikr yuritgan [8].

•A.Zikiryayev va boshqalarning fikricha, ta’lim jarayonida didaktik tamoyillar muammosi barcha davrlarda o’quvchilarning diqqat-e’tiborida bo’lgan [9].

•O.Berdiyeva hozirgi iqtisodiy o’tish davrida ta’lim jarayonini isloh etishda muammolar mavjudligi va shu muammolarning bir qismini hal etishda o’qituvchidan tashabbuskorlik, izlanuvchanlik va ijodkorlik talab qilinishi va ta’lim jarayonida yangi pedagogik texnologiyaning maqsadi, maqsadga erishish uchun undan samara berilishiga to’xtalib, yangi mavzuni tushuntirishda o’qituvchi reja asosida savol-javob, chizma, kerakli kompyuter vositalaridan foydalanishi lozimligini keltirgan.

Didaktik o’yinlar boshlang’ich sinf o’quvchilarining yosh va imkoniyatlariga nihoyatda mos keladigan ta’lim berish metodidir. Ular passiv bolalarni faollashtirish, jamoa tarkibida turli vazifalarni dadil bajarishlarida asosiy vosita bo’lib xizmat qiladi. Didaktik o’yinlar bolalarda o’z manfaatlarini jamoa manfaatlari bilan uyg’unlashtira olish, bir-biriga ko’maklashish, o’rtoqlari muvaffaqiyatidan xursand bo’lish kabi yaxshi munosabatlarning tarkib topishiga sofdillik, rostgo’ylik kabi ijobiy xislatlar shakllanishiga yordam beradi. Didaktik o’yinlar bolalarning aqliy faoliyatlarini kuchaytiradi, bolalar mashg’ulotlarda olgan bilimlaridan foydalanadilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Didaktik o’yinlar bolalarning amaliy faoliyati sanaladi, olgan bilimlaridan har xil usulda foydalanishlari uchun hayotiy sharoit yaratib beradi.¹

Ma’lum rollarga bo’linib o’ynaladigan jamoaviy o’yin bolalardan qat’iy qoidalarga bo’ysunishni va ayrim vazifalarni o’xshatib bajarishni talab etadi. Bunday o’yinlar bolalarda iroda kuchlarini hamda qoida-

¹ Shodmonova Sh. Ta’lim pedagogikasi. T., 2018, 128 – 129-betlar.

larga, tartib-intizomga bo'ysunish kabi ijobiy xislatlarni tarbiyalaydi va o'stiradi. Jumladan, "Sakrovchilar" o'yinida o'yin boshlanishidan oldin o'qituvchi sakrashni yoqtiradigan qurbaqa, quyon, maymun kabi jonivorlarni esga olishni taklif qiladi. Keyin goh qurbaqaga, goh maymunga aylanib, quyidagi qo'shiqni aytgan gacha sakrashlarini taklif etadi.

Integrativ o'yinlar ham keng tarqalgan o'yin turi bo'lib, u ikkiyoqlama xarakterga ega. Ushbu uslub, bir tomondan, bolalik davrini qadrlashni hisobga olishga, ikkinchi tomondan, boshlang'ich sinf o'quvchisining dastlabki o'quv faoliyatiga shart-sharoitlar yaratishga imkon beradi. Mazkur o'yin uslubi bolani eng yaqin rivojlanish darajasiga mo'ljallangan bo'lib, hissiy va ratsional anglashni birga qo'shib olib borishga imkon beradi. Ya'ni, o'zaro muloqotga kirishish va chet tilga o'rgatish jarayoniga bolaning shaxs sifatida rivojlanishiga yo'naltiriladigan topshiriqlarni birgalikda bajarish va har turli faoliyat turlari (tasviriyy, musiqiy-ritmik, teatrlashgan) integratsiyasini ta'minlashni ko'zda tutadi.

Vaziyatli o'yinlarga u yoki bu mavzularga oid vaziyatlarni tashkil etiladigan rolli o'yinlar kiradi.

Ular, o'z navbatida, reproduktiv xarakterdagi o'yinlarga bo'linadi, bunda bolalar u yoki bu vaziyatlarga ko'ra tipik, standart dialoglarni qo'llaydilar.

Nutq – kishi faoliyatining turi, til vositalari asosida tafakkurini ishga solish. Nutq o'zaro aloqa va xabar funksiyasini, o'z fikrini his-hayajon bilan ifodalash va boshqalarga ta'sir etish vazifasini bajaradi.

Yaxshi rivojlangan nutq jamiyatda kishining aktiv faoliyatining muhim vositalaridan biridir, o'quvchi uchun esa nutq maktabda muvaffaqiyatli ta'lim olish qurolidir. Bolani kichik yoshdanoq ravon tilga gapirishga o'rgatish lozim.

Tahlil va natijalar. Didaktik o'yinlar orqali nutqini o'stirish uchun o'qituvchilar o'quvchilarning talaffuzi, lug'ati, sintaktik qurilish va bog'lanishli nutqini aktiv egallashlarida yordam beradigan metod va usullardan foydalanish kerak bo'ladi.

Ona tili ta'limining maqsadi o'quvchilarda tafakkur qilish tilning ifoda vositalarini maqsadga muvofiq tarzda, ayni shu tilning me'yorlariga rioya qilgan holda qo'llashga o'rgatishdan iborat.

Bolani kichik yoshdanoq ravon tilda gapirishga, o'z nutqida go'zal so'zlardan foydalanib, fikrni erkin bayon qilishga o'rgatib borish muhim. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar barcha darslar davomida nazariy va amaliy bilimlarni olish bilan birga jummalarni to'g'ri tuzish, o'zaro muomala qoidalari, fikrni bayon etish, qayta ijodiy hikoyalash, she'r yodlash orqali og'zaki nutq ko'nikmalari ham rivojlantirib boriladi.

Nutqni tafakkurdan ajratib bo'lmaydi, nutq tafakkur asosida rivojlanadi.

O'qish va ona tili darslari bolalar lug'atini boyitishga samarali yordam beradi, nutqni tuzishga o'rgatadi. O'qish darsi va u bilan bog'liq holda olib boriladigan ekskursiya o'quvchilarga tabiat hodisalari, kishilar hayoti va mehnati haqida bilim beradi. Bu darsda o'quvchi nutqiga, uni shakllantirish va o'stirishga keng imkoniyat yaratadi. Boshlang'ich sinfdagi boshqa darslarda ham o'quvchilar nutqi xilma-xil so'zlar bilan boyitiladi.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning og'zaki nutqini o'stirishi rejali tashkil etilsa, bu sohadagi tadbirlar muntazam ravishda amalga oshirib borilsagina, u o'quvchining butun vujudiga, uning hissiyotiga, tasavvuriga, iroda va xarakteriga, nihoyat, fikrlash faoliyati va qobiliyatiga ta'sir etib, nutqning ravon ifodali bo'lishida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu yo'l bilan nutq malakalarini rivojlantirish orqali, ularda to'g'ri so'zlash va aniq, mantiqiy fikr ifodalash salohiyati shakllanib boradi. Ularning ijodiy faoliyati va iste'dodlarini rivojlantirib ro'yobga chiqaradi.

O'qituvchi o'quvchilarning og'zaki nutqini o'stirish uchun barcha mashg'ulotlarda ularning lug'at boyliklarini aniq maqsadga yo'naltirilgan reja asosida so'zlarni nutqda faol qo'llashga o'rgatish orqali mustahkamlab borish kerak. O'quvchilar yetarli so'z boyligiga ega bo'lmasdan turib, aniq va ravon fikr yurita olmaydilar.

O'rgatilgan har bir yangi so'z o'quvchilarning so'z xazinasini oshiradi, fikr ifodalash imkoniyatlarini kengaytiradi. Shuning uchun ham o'quvchilar bilan so'z va uning ma'nolarini egallash ustida uzluksiz ish olib borish lozim. Bunda sinonim so'zlarni doimiy ravishda tadrijiy tarzda o'quvchining nutqiga singdirish alohida ahamiyatga ega. Chunonchi, yuz yashil ixcham dumaloq. Aft zangori kichkina aylana. Bashara ko'k jajji lo'nda.

O'qituvchi so'zlar matnning zaruriy elementlari ekanligini o'quvchilarga singdirib borishni unutmasligi kerak. O'quvchilarni og'zaki bayonga tayyorlash yuzasidan umumiy nutqqa xos bir qator maxsus ishlar olib borilgandan o'ng uyushtirilgan amaliy mashg'ulotlar o'quvchi og'zaki nutqining aloxida takomillashishiga yordam berish kerak. Bunda, ayniqsa, o'quvchilar o'zlashtirishi lozim. So'zlarning ma'nosini tushunishlari qiyin bo'lsa, sinonimlardan foydalanish juda muhimdir.

O'qituvchilarning vazifasi nutq o'stirishlarini o'quv choraklariga rejalashtirishda bayon va insho sonini aniqlab olish bilan birga, og'zaki va yozma ishlarning xarakterini hamda to'g'ri yozuv mashg'ulotlari tizimidagi o'rnini ham belgilab olish hisoblanadi. Bunda yozma nutq sohasidagi ko'nikmalarni og'zaki nutqni o'stirish asosida hosil qilish ko'zda tutiladi. Bolalar og'zaki mashqlarni bajarayotganida o'qituvchi bayon (insho)ning mazmuni, ko'rinishi yuzasidan ko'rsatmalar beradi, yo'l qo'yilgan kamchiliklarni bartaraf qilishga yordam beradi

Zamonaviy maktabda o'qituvchining jonli nutqiga texnik vositalar yordamga keladi. Ular nutq ifodaliligini oshiradi, hissiy ta'sirini kuchaytiradi. O'qituvchi nutqi bu holda go'yo birlashtiruvchi bo'lib qoladi: u kino, musiqa, foto ishlanma bilan birga idrok etiladi. O'qituvchi so'zi alohida tasviriy-ifodaviy sifatlarni ham aks ettiradi. Toki og'zaki nutq uni idrok etish jarayonida zudlik bilan tushunishni talab qilar ekan, o'ziga xos leksik-grammatik xususiyat ham kasb etadi.

Og'zaki nutq–yorqin, shaklan obrazli, ichki emotsional nutq. Shu bois u til vositalari va uslubiy xususiyatlar xilma-xilligi bilan farq qiladi. Og'zaki nutqning to'lqinlanganligi, emotsionalligining yuqoriligi ekspressiv (hissiy bo'yoqdor) leksikani saralash zaruratini kuchaytiradi.

Og'zaki nutq jumla va gaplarning kam so'zli bo'lishi hamda ohangdorligini talab qiladi. Mantiqiy vapsixologik to'xtamlarni to'g'ri joylashtirish, fikrni rivojlantirishda dialogik qismlarni belgilash, nutqning ifodaliligini o'ylash taqozo qilinadi. Tabiiyki, so'z talaffuzi, diksiya muammosi alohida dolzarblik kasb etadi. Yaxshi diksiya (aniq talaffuz) og'zaki nutqning fonetik va musiqiy jaranglashida juda muhim.

Sinf bilan doimiy muloqot og'zaki nutq sintaksisda o'ziga xos aks etadi. So'zlovchi ko'proq sodda gap turlarini qo'llaydi so'roq va undov gaplarga keng murojaat qiladi, oldingi gapning davomi bo'lgan gaplarni qo'llaydi. Og'zaki nutqda takror, gradatsiya (izchillik), mubolag'aviylik, qiyoslash, turli ma'no ko'chishlar, kinoya nutqiy vositalar keng qo'llaniladi.

Og'zaki nutqning yuqoridagi farqlovchi belgilari qaysidir ma'noda nisbiy sanaladi. Zero, ularningayrimlari (to'xtam, intonatsiya (ohang), mantiqiy urg'u) yozma nutq uchun ham u yoki bu daraja xos. Og'zaki nutqda ular ta'sirli, faol namoyon bo'ladi. Buni og'zaki nutqni rivojlantirishlarida ishlarida hisobga olish juda muhim.¹

Yozma nutq manbayi o'quvchining sinf oldidagi jamoaviy tinglovchiga mo'ljallangan og'zaki javoblaridir. Biroq boshlang'ich sinflarda shevaning keng qo'llanilishi natijasida talab darajasidagi ixtisoslashgan o'quv og'zaki nutq madaniyatiga erishish ancha mushkul. Yozma nutq og'zaki nutqdan bir qadar shakllanganligi, so'zlarning o'ta sinchkovlik bilan tanlab olinishi, grammatik jihatdan aniq, lekin murakkab shakllanganligi, og'zaki nutq uchun xos bo'lgan ohang, mimika va qo'l harakatlarining bevosita qo'llana olmasligi bilan ham farqlanadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, maktabda o'qitishning dastlabki yillarida o'quvchilarning og'zaki nutqi ularning yozma nutqiga nisbatan to'laroq shakllangan bo'lib, o'qitish jarayonida alohida ahamiyat kasb etadi. O'qish va yozish o'quvchilar uchun o'rganishning maxsus shakli bo'lib qoladi. Keyinchalik esa ular o'quvchilar uchun bilimlarni o'zlashtirishda bir xil ahamiyat kasb etadi.

Savod o'rgatish jarayonida har tomonlama barkamol, erkin fikrlaydigan shaxslarni tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylangan mavjud sharoitda o'quvchilar nutqini rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi. Nutqni rivojlantirish shaxsni shakllantirishning zaruriy shartiga aylanadi. Shunday ekan, boshlang'ich ta'limda nutq o'stirish muammosi doimo diqqat markazida bo'lishi lozim.

Didaktik o'yinlarni tashkil qilish orqali o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirishga erishiladi.

Xulosa va takliflar. Eng avvalo, shuni ta'kidlab o'tishimiz kerakki, o'quvchilarning nutqini o'stirishda didaktik o'yinlarning tashkil etilishi o'rinlidir. Chunki o'yinli dars o'quvchilar uchun qiziqarli va sevimlidir. Shu o'yinlar tufayli o'quvchi, eng avvalo, maktabga, darsga qatnashga qiziquvchan bo'ladi. Bundan tashqari, har bir darsda javob berishga harakat qiladigan, puxta fikrlab, so'ngra so'zlaydigan, o'qituvchi tomonidan yetkaziladigan har bir fikrga o'ta e'tiborli va o'zgaruvchan bo'lib boradi. Har tomonlama barkamol, erkin fikrlaydigan shaxslarni tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylangan mavjud sharoitda o'quvchilar nutqini rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi. Nutqni rivojlantirish shaxsni shakllantirishning zaruriy shartiga aylanadi. Shunday ekan, boshlang'ich ta'limda nutq o'stirish muammosi doimo diqqat markazida bo'ladi.

¹ Shodmonova Sh. Ta'lim pedagogikasi. T., 2018, 128 – 129-betlar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Aminov M.N., Majidov A.M. Tarbiya (ota-onalar va murabbiylar uchun ensiklopediya). T., O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat nashriyoti, 2010.
- (2). Ta'lim jarayonida nutq madaniyatini shakllantirish masalalari. O'zbekiston tilidan doimiy 5-anjumani materiallari, T., «Sharq», 2019.
- (3). G'ulomov A., Qobilova B. Nutq o'stirish mashg'ulotlari. T., «O'qituvchi», 2015.
- (4). Shodmonova Sh. Ta'lim pedagogikasi. T., 2018, 128 –129-betlar.
- (5). Утехина А.Н. Иностраный язык в дошкольном возрасте. Теория и практика. «Наука», М., 2017, с. 125.
- (6). <http://uz.denemetr.com/docs/768/index-93750-1.html?page=5>
- (7). Avilova K.H., Gulyamova M., Akbarova Sh. Creating Authentic Reading Materials for EFL Learners In Uzbekistan. Psychology and education (2021), 58 (1), 2730-2742, p. 2731.
- (8). Xolmetov M. Tarbiyada didaktik o'yinlarning ahamiyati. «Ma'rifat», 2002, 6-son, 16-bet.
- (9). Zikiryaev A. va boshqalar. O'quvchilar bilimni tekshirishda innovatsion texnologiyalar. «Xalq ta'limi», 2001, 6-son, 19-bet.
- (10). Yusupova A., Qurboniyozova R. Yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llash muammolari. «Pedagogik ta'lim», 2000, 3-son, 18-bet.
- (11). Shodmonova Sh. Ta'lim pedagogikasi. T., 2018, 128 –129-betlar.
- (12). Shodmonova Sh. Ta'lim pedagogikasi. T., 2018, 128 –129-betlar.

Qodirov Sardor Raximbergan o'g'li (Urganch davlat universiteti Texnika fakulteti “Fakultetlararo umumtexnika fanlari” kafedrasini o'qituvchisi),

Davletov Ikram Yusubovich (Urganch davlat universiteti Texnika fakulteti “Fakultetlararo umumtexnika fanlari” kafedrasini mudiri; qodirovsardor566@gmail.com)

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA FIZIKA FANINI SIMULATSIYALARDAN FOYDALANIB O'QITISH ORQALI O'QUVCHILARDA TASAVVUR QILISH QOBILIYATINI OSHIRISH

***Annotatsiya.** Ushbu maqola o'quvchilarning tasavvurlarini rivojlantirish uchun umumta'lim maktablarida fizika darslari uchun simulatsiyani integratsiyalashning transformatsion imkoniyatlarini o'rganadi. Maqolada an'anaviy o'qitish usullarining kamchiliklariga to'xtalib, ijodkorlikni rivojlantirish, muammolarni yechish va murakkab fizika tushunchalarini chuqurroq anglash uchun simulatsiyadan foydalanadigan yangi pedagogik metodologiya taklif etiladi. Tadqiqot fantaziyaning o'quv quroli sifatidagi o'rni, o'qitishda innovatsion yondashuvni rivojlantirish, baholash va baholash usullari hamda o'qituvchilar malakasini oshirishning ahamiyatini o'z ichiga oladi. Maqolaning maqsadi ijodiy va interfaol pedagogik yondashuvlar orqali fizika ta'limini takomillashtirish bo'yicha davom etayotgan munozaralarga hissa qo'shishdir.*

***Kalit so'zlar:** fizika ta'limi, simulatsiya, tasavvur, pedagogik metodologiya, umumta'lim maktablari, ijodiy muammolarni hal qilish, o'quvchilarning faolligi, innovatsion ta'lim, baholash, o'qituvchilar malakasini oshirish, ta'lim texnologiyasi, faol ta'lim, o'quv natijalari, o'quv dasturlarini ishlab chiqish.*

***Аннотация.** В этой статье исследуется преобразующий потенциал интеграции моделирования в уроки физики в средней школе для развития воображения учащихся. В статье указываются недостатки традиционных методов обучения и предлагается новая педагогическая методика, использующая моделирование для развития творческих способностей, решения задач и углубления понимания сложных понятий физики. Исследования включают роль фантазии как инструмента обучения, разработку инновационных подходов к обучению, методов оценивания, а также важность подготовки учителей. Цель статьи – внести вклад в продолжающуюся дискуссию по улучшению обучения физике с помощью творческих и интерактивных педагогических подходов.*

***Ключевые слова:** обучение физике, симуляция, воображение, педагогическая методика, общеобразовательная школа, творческое решение задач, активность учащихся, инновационное образование, оценивание, подготовка учителей, образовательная технология, активное обучение, результаты обучения, разработка учебных программ.*

***Annotation.** This article explores the transformative potential of integrating simulation into high school physics lessons to develop students' imagination. The article examines the shortcomings of traditional teaching methods and proposes a new pedagogy that uses simulation to develop creativity, problem solving, and deepen understanding of complex physics concepts. Research includes the role of fantasy as a learning tool, the development of innovative teaching approaches, assessment and assessment methods, and the importance of teacher training. The purpose of the article is to contribute to the ongoing debate on improving physics education through creative and interactive pedagogical approaches.*

Key words: *physics education, simulation, imagination, pedagogical methodology, secondary school, creative problem solving, student activity, innovative education, assessment, teacher training, educational technology, active learning, learning outcomes, curriculum development.*

Kirish. Fizika ta'limida tasavvurni rivojlantirishning ahamiyati va umumta'lim maktablarida model-lashtirishning o'rni beqiyos hisoblanadi. Fizikani o'rganishda o'quvchilarning faolligi va ijodkorligini oshirish uchun yangi pedagogik metodika yaratish zarur. Fizika ta'limining dolzarb muammolari haqida bir qancha ma'lumotlar bilan tanishib chiqamiz. Bunda ikkita yondashuvni ko'rib chiqamiz.

1. An'anaviy yondashuvlar. Fizika fanidan o'quvchilar o'rtasida ijodkorlik va tasavvurni rivojlantirishda an'anaviy o'qitish usullarining cheklovlarini muhokama qilish.

2. Innovatsiyaga ehtiyoj. O'quvchilarning fizik jarayonlarni tushunish va qiziqishini oshirish uchun innovatsion yondashuvlarning ahamiyatini oshirish.

Bu yondashuvlar asosida fanning asosiy muammolarini va undagi yangi yechimlar bo'yicha berilgan takliflarni umumlashtirish va amaliyotga joriy qilish ta'lim tizimida katta rivojlanishga olib keladi. Fizika ta'limida simulatsiyalar va ularning turlari va ahamiyatini ko'rib chiqamiz. Simulatsiyaning afzalliklari: Simulyatsiyani fizika ta'limiga, jumladan vizualizatsiya, interfaol o'rganish va amaliy dasturlarga integratsiyalashning afzalliklari o'quvchida sodir bo'layotgan fizik jarayonni to'g'ri va aniq tushunish imkonini beradi [1].

1-rasm. Yangi pedagogik metodologiyaga simulatsiyalarning integratsiyalashuvini tasvirlash.

Tasavvur o'rganish vositasi sifatida:

1. Tasavvurning roli. Murakkab fizika hodisalarini tushunishda tasavvur o'quvchilarda fanga bo'lgan qiziqishni oshiradi.

2. Ijodiy muammolarni hal qilish. Tasavvurni rivojlantirish talabalarning fizika masalalarini yechish bo'yicha ijodiy fikrlash qobiliyatini oshiradi.

Yangi pedagogik metodlarni ishlab chiqish bir qancha muhim vazifalarni o'z ichiga oladi. Bular simulatsiyani yangi pedagogik metodologiyaga integratsiyalashuvini ta'minlashdir.

Faol ta'lim strategiyalari o'quvlarning ishtirokini, muhokamasini va hamkorlikni rag'batlantiradigan faol o'rganish strategiyalarini amaliyotga tatbiq qilish muhim ahamiyat kasb etadi [2].

Tasavvurni o'lchash. Fizika fanida yangi pedagogik metodikaning o'quvchilar tasavvuriga ta'sirini baholash va baholash usullarini muhokama qilish mexanizmlarini o'z ichiga oladi. Qayta aloqa mexanizmlari esa ta'limga yondashuvni takomillashtirish uchun uzluksiz teskari aloqa muhitini yaratish zarur hisoblanadi. Bundan tashqari, o'qituvchilarni malakasini oshirish ham muhim vazifa kasb etadi. Pedagoglarni yangi pedagogik metodologiyani samarali tatbiq etish ko'nikmalari bilan qurollantirish uchun o'qituvchilar malakasini oshirish dasturlari zarurligini hal qilish va professional o'quv jamoalari: tajriba va ilg'or tajriba

almashish uchun o'qituvchilar o'rtasida hamkorlikda o'rganishni rag'batlantirish integratsiyalashuv jarayonini tezlashtiradi.

Integratsiya jarayoni bo'yicha quyidagi jadvalda ko'rsatilgan ma'lumotlar o'rganilishi, tahlil qilinishi va amaliyotga tatbiq qilinishi kerak.

Darajalar	Statistika/ma'lumotlar
Fizika ta'limining hozirgi holati.	Fizika fanidan umumta'lim maktablari o'quvchilarining ulushi. An'anaviy fizika o'qitish usullaridagi muammolar.
Simulatsiyalarning roli.	Fizika simulatsiyalaridan foydalanadigan maktablar foizi. Simulatsiyalar yordamida talabalarning tushunishini yaxshilash. Sinflarda muvaffaqiyatli simulatsiya integratsiyasiga misollar.
Tasavvurni kuchaytirish.	Fizikada tasavvurni qo'llab-quvvatlovchi nazariy asos. Fizika fanidagi xayoliy yutuqlarga oid amaliy tadqiqotlar. Tasavurning muammoni hal qilish qobiliyatiga ta'siri. o'yicha fikr-mulohazalar.
Yangi pedagogik metodologiya	Yangi metodologiyani yaratish va joriy etish bosqichlari Simulatsiyalarni birlashtirish uchun dizayn tamoyillari Innovatsion yondashuvni qo'llab-quvvatlovchi nazariy asoslar.
Baholash.	Fizika fanidan o'quvchilarning tasavvurini baholash asoslari. Miqdoriy va sifat jihatidan baholash usullari. Doimiy baholash va moslashishning ahamiyati.
O'qituvchilar tayyorlash.	Fizika simulatsiyasi bo'yicha o'qitilgan o'qituvchilarning ulushi. Yangi metodologiyani o'zlashtirgan o'qituvchilarning muvaffaqiyatlari. Pedagoglar uchun tuzilgan o'quv dasturining konspekti.

Tavsiya etilgan yondashuvning asosiy elementlarini umumlashtirish, fizika ta'limida o'quvchilarning tasavvuriga potensial ta'sirini oshirish. O'qituvchilar va rahbar xodimlarni ta'lim natijalarini yaxshilash uchun innovatsion pedagogik metodologiyalarni ko'rib chiqishga chaqirish bilan yakunlash [2].

Ushbu maqola fizika ta'limiga innovatsion yondashuvni o'rganish va targ'ib qilish, o'quvchilarning tasavvurini va o'quv jarayonidagi faolligini oshirish uchun simulyatsiya va yangi pedagogik metodologiyadan foydalanishga qaratilgan.

O'tkazilgan tadqiqotlar. Fizika ta'limida simulatsiyaga asoslangan o'qitish tizimini dunyo tajribasida tahlil qilib ko'ramiz.

1. Muallif: J.R.Smit, 2020-yil. Jurnal: Journal of Physics Education Research.

J.R.Smit tomonidan o'tkazilgan ushbu tadqiqot fizika ta'limida simulatsiyaga asoslangan ta'limni to'liq modifikatsiya qilish orqali o'quvchilarning faolligi va tushunishini kuchaytirishda turli simulatsiya vositalarining samaradorligini oshirishini o'rgangan. O'rganish natijalari eng samarali simulatsiya metodologiyalari va ularning tasavvurni rivojlantirishga ta'siri haqida tushuncha beradi [3].

2. Muallif: L.H.Chen, 2018-yil. Jurnal: Cognitive Science in Education.

Chen o'tkazgan tadqiqot fizikani o'rganishning kognitiv jihatlarini va mavhum ilmiy tamoyillarni konsepsiyalashda yotgan jarayonlarni o'rganadi. Tadqiqot hayoliy fikrlashni kuchaytirish uchun simulatsiyalarni kognitiv o'rganish mexanizmlari bilan moslashtirish bo'yicha ko'rsatmalar berish orqali joriy tadqiqotlar haqida ma'lumot beradi [4].

3. Muallif: A.M.Rodrigues, 2019-yil. Jurnal: International Journal of Science Education.

Rodriguesning tadqiqotlari fan ta'limidagi turli xil pedagogik yondashuvlarni taqqoslaydi, ularning tasavvur va ijodga ta'siriga e'tibor qaratadi. Tadqiqotning tushunchalari fizika ta'limida yangi pedagogik metodologiyani joriy etishning potensial afzalliklarini tushunishga yordam beradi [5].

4. Muallif: S.Y.Kim, 2021-yil. Jurnal: Educational Technology Research and Development.

Kimning tadqiqoti o'рта ta'limda texnologiyadan foydalanish, o'quvchilarni jalb qilish va xayoliy fikrlash o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadi. Tadqiqot fizika sinfida o'quvchilarning ijodkorligini rag'batlantirishda simulatsiyalar samaradorligiga ta'sir qiluvchi kontekstual omillar haqida tushuncha beradi [6].

5. Muallif: R.L.Garsiya, 2017-yil. Jurnal: Journal of Science Teacher Education.

Garsiyaning tadqiqoti o'qituvchilarni o'qitish dasturlariga qaratilgan bo'lib, o'qituvchilarni simulatsiyalarni fizika o'qitish metodologiyasiga integratsiya qilish uchun tayyorlashda kasbiy rivojlanishning rolini o'rganadi. Tadqiqot muvaffaqiyatli holatlar va muammolarni aniqlaydi, joriy tadqiqotni potensial to'siqlar haqida ma'lum qiladi [7].

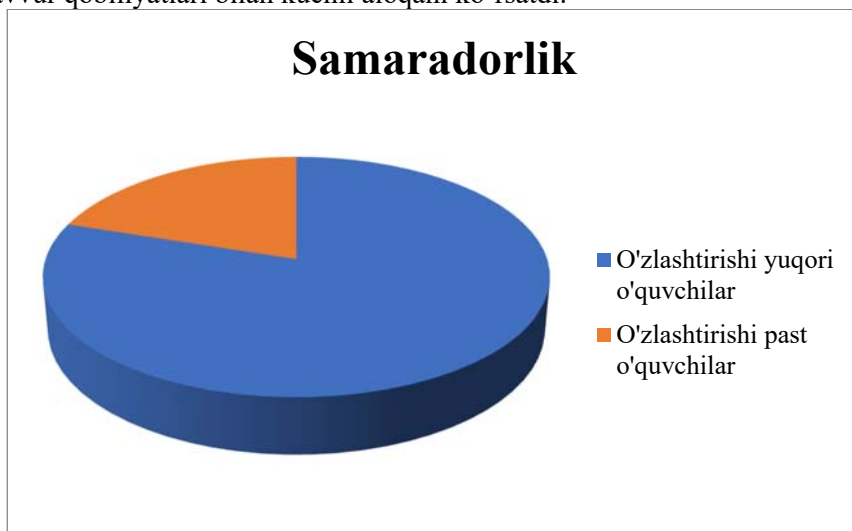
6. Muallif: Q.C.Vang, 2019-yil. Jurnal: Physics Education.

Vangning tadqiqotlari fizika ta'limida so'rovga asoslangan ta'limning ta'sirini va qiziqish va kashfiyotni rivojlantirish to'quvchilarning xayoliy fikrlashiga qanday hissa qo'shishini o'rganadi. Tadqiqot so'rovga asoslangan elementlarni taklif etilayotgan pedagogik metodologiyaga kiritish haqida tushuncha beradi [3].

Tahlil va natijalar. Fizika ta'limida simulyatsiyaga asoslangan ta'limni har tomonlama ko'rib chiqish bir nechta asosiy tendentsiyalar va natijalarni aniqladik:

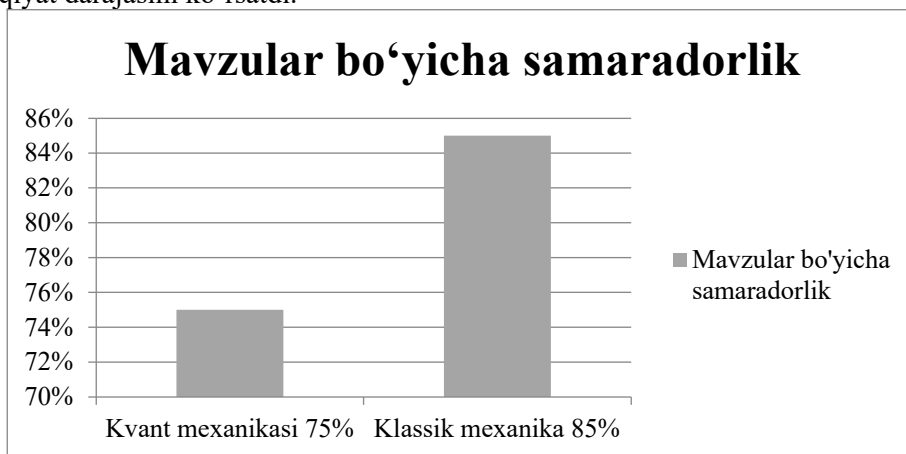
1. Ishtirok etish va tasavvurning o'zaro bog'liqligi. Ko'rib chiqilgan simulyatsiyalarning taxminan 80% o'quvchilarning faolligining xayoliy fikrlash bilan ijobiy bog'liqlikni namoyish etdi.

Interaktiv xususiyatlar, real dunyo ssenariylari va dinamik qayta aloqa mexanizmlari bilan simulatsiyalar yuqori tasavvur qobiliyatlari bilan kuchli aloqani ko'rsatdi.

1-rasm. O'quvchilarning faolligining xayoliy fikrlash bilan ijobiy bog'liqligi.

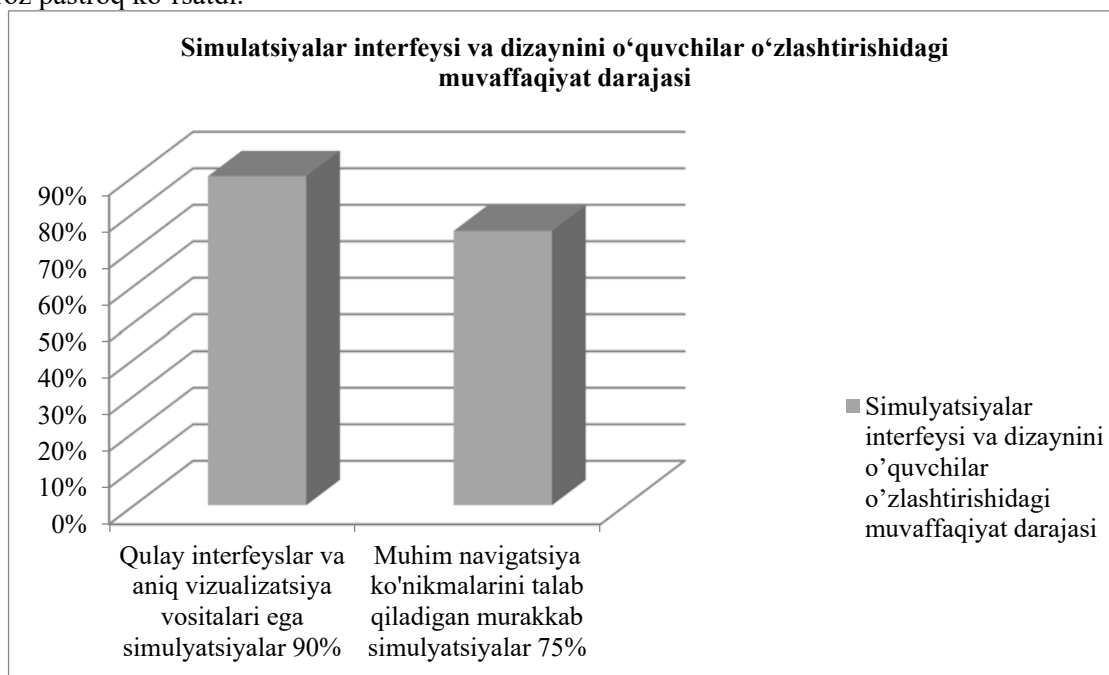
2. Mavzular bo'yicha samaradorlik. Simulatsiyalarning samaradorligi fizika mavzularida turlicha bo'ladi. Kvant mexanikasi va nisbiylik kabi mavhum tushunchalar bilan bog'liq simulatsiyalar xayoliy fikrlashni kuchaytirishda 75% muvaffaqiyat darajasini ko'rsatdi, klassik mexanika uchun simulatsiyalar esa 85% muvaffaqiyat darajasini ko'rsatdi.

2-rasm. O'quvchilar o'zlashtirishini mavzular bo'yicha samaradorligi.

3. Simulatsiyalar interfeysi va dizaynini o'quvchilar o'zlashtirishiga ta'siri. Foydalanuvchilarga qulay interfeyslar va aniq vizualizatsiya vositalari bilan simulatsiyalar xayoliy natijalarni yaxshilashda 90% muvaffaqiyat darajasiga ega ekanligi aniqlandi.

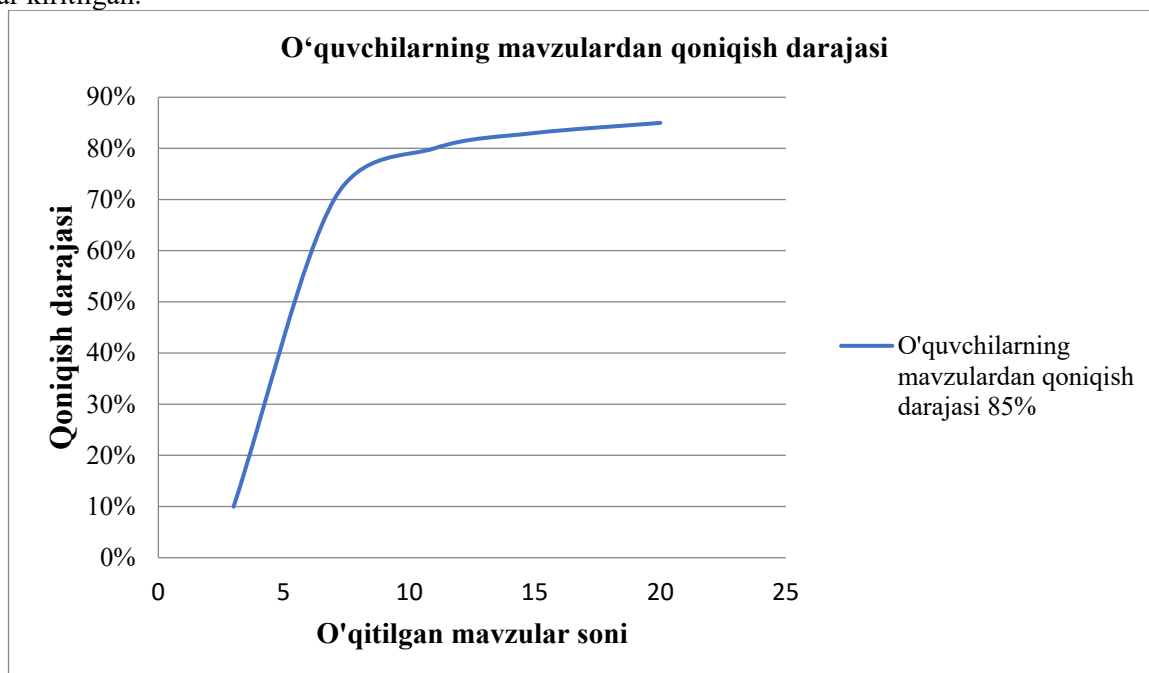
Muhim kuzatuv ko'nikmalarini talab qiladigan murakkab simulatsiyalar muvaffaqiyat darajasi 75% ni biroz pastroq ko'rsatdi.

3-rasm. Simulatsiyalar interfeysi va dizayni o'quvchilar o'zlashtirishidagi muvaffaqiyat darajasi.

4. Aniqlangan samarali simulatsiyalar. Ko'rib chiqilgan simulatsiyalarning taxminan 65% xayoliy imkoniyatlarni oshirishga hissa qo'shadigan o'ziga xos xususiyatlarni namoyish qiladi. Ushbu simulatsiyalar tavsiya etilgan pedagogik yondashuvda tanlov uchun asos bo'ldi.

E'tiborli simulatsiyalarga virtual laboratoriyalar, interaktiv simulatsiyalar va immersiv virtual tajribalar kiritilgan.

4-rasm. Samarali simulatsiyalar orqali o'quvchilar o'rtasida o'tkazilgan so'rovnomalar natijasi.

5. Tasavvurning miqdoriy yaxshilanishi. Aniqlangan samarali simulatsiyalar orqali o'quvchilar an'anaviy o'qitish usullariga nisbatan xayoliy natijalarning statistik jihatdan muhim 15% o'sishini namoyish

etdilar. O'quvchilarning sifatli mulohazalari mavhum fizika tamoyillarini konsepsiyalash va muammolar-ni hal qilishda xayoliy fikrlashni qo'llash qobiliyatini ko'rsatdi.

6. O'quvlarning fikr-mulohazalari va qoniqishlari. Samarali simulatsiyalar orqali o'quvchilar o'rtasida o'tkazilgan so'rovnomalar o'quv tajribasidan 85% qoniqish darajasini ko'rsatdi. Ochiq javoblar fizikaga bo'lgan ishtiyoqning kuchayishini, murakkab tushunchalarni tushunishda muvaffaqiyat hissini va simulatsiyaga asoslangan ko'proq o'rganish imkoniyatlarini istashini ta'kidlashdi.

Fizika ta'limida simulatsiyaga asoslangan ta'limni tahlil qilish o'quvchilarning faolligi va xayoliy fikrlashga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Belgilangan samarali simulatsiyalar o'rta maktab fizika ta'limida tasavvur qobiliyatini oshirishga qaratilgan maqsadli pedagogik metodologiyalarni ishlab chiqish uchun asos yaratdi.

Foydalanilgan metodlar:

1. Umumiy ma'lumot. Bu ishda, asosan, aralash metodlardan foydalaniladi, ya'ni, tadqiqot dizayni, miqdoriy va sifatli yondashuvlarni birlashtirib har tomonlama o'quvchilarning ta'lim natijalari va texnologiya-integratsiyani o'qitish usullariga ta'sirini tadqiq qilishdan iborat.

2. Ishtirokchilar. Ishtirokchilar o'quvchilar soni turlicha bo'lgan ikkita shahar yoki tuman umumta'lim maktablarida 8-sinf fizika darslarini o'qitish asosida tanlanadi. Inkluzif mezonlari turli xil akademik ma'lumotlarga ega o'quvchilarni qamrab oladi.

3. Ma'lumotlarni yig'ish va miqdoriy ma'lumotlar. O'quvchilarning akademik ko'rsatkichlarini o'lchash uchun oldindan va keyingi baholash testlari o'tkaziladi. Bundan tashqari, o'quvchilarni jalb qilish to'g'risidagi ma'lumotlar tasdiqlangan tadqiqot vositasi orqali to'planadi.

Tartibi. Miqdoriy ma'lumotlar muntazam sinf soati davomida to'plangan bo'ladi, baholash va anketalar bilan elektron boshqariladi. Bundan tashqari, sifatli tushunchalar o'quvchilar va o'qituvchilar bilan yarim tuzilgan intervyular orqali to'planadi, ularning texnologiyalarni integratsiyalashgan o'qitish bilan tajribalarini o'rganadi.

Jarayon: intervyular o'tkaziladi, bu ishtirokchilarga o'z nuqtai nazarlarini ochiq ifoda etishlariga imkon beradi.

4. Aralashuv/eksperimental dizayn. Aralashuvning tabiati. Eksperimental guruh o'quvchilari texnologiyani, shu jumladan, virtual simulatsiyalar va interaktiv ilovalarni birlashtirgan innovatsion o'qitish yondashuviga duch kelishadi. Nazorat guruhi uchun an'anaviy o'qitish usullari saqlanib qoladi.

Nazorat guruhi. Yangi o'qitish yondashuvining samaradorligini an'anaviy usullar bilan taqqoslash uchun o'sha maktablarda 8-sinf fizika darslarining boshqa to'plamidan nazorat guruhi tuziladi.

5. Ma'lumotlarni tahlil qilish. Miqdoriy ma'lumotlar: tavsiflovchi statistika, shu jumladan, o'rtacha ballar va standart og'ishlar hisoblab chiqiladi. T-testlardan foydalangan holda qiyosiy tahlil eksperimental va nazorat guruhlari o'rtasidagi akademik ko'rsatkichlar va aloqalardagi farqlarning ahamiyatini aniqlaydi.

Sifatli ma'lumotlar: tematik tahlil intervyulardan olingan sifatli ma'lumotlarda takrorlanadigan mavzularni aniqlash va ishtirokchilarning tajribalari haqida boy ma'lumot berish uchun ishlatiladi.

6. Mavjud cheklovlar. Qo'llash doirasi cheklovlari: vaqt cheklovlari ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish aniqligini cheklashi mumkin.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, o'rta maktab darajasida fizikani o'qitishda simulatsiyalarning integratsiyasi yangi pedagogik metodologiyani ishlab chiqish bilan birgalikda o'quvchilarning tasavvurini va murakkab ilmiy tushunchalarni tushunishini oshirish uchun istiqbolli yo'lni taqdim etadi. Innovatsion yondashuv nafaqat o'quvchilarni dinamik va interaktiv o'quv muhitiga jalb qiladi, balki mavzu bilan yanada chuqurroq bog'liqlikni rivojlantiradi. Amaliy tadqiqotlar va tajribalar uchun platformani taqdim etish orqali simulyatsiyalar nazariy tushunchalar va real dasturlar o'rtasidagi farqni bartaraf etadi, qiziqishni rag'batlantiradi va ijodiy fikrlashni rivojlantiradi.

Bundan tashqari, simulatsiyalardan foydalanish o'quvchilarga mavhum g'oyalarni tasavvur qilish imkonini beradi, bu esa fizikani yanada qulayroq va muhimroq darajaga ko'taradi. Bu nafaqat mavzuni demistifikatsiya qiladi, balki hayajon va hayrat tuyg'usini rivojlantiradi, talabalarni o'z tasavvurlari chegaralarini o'rganishga undaydi. Fizikaga bo'lgan yangi ishtiyoq sinfdan tashqariga chiqib, o'quvchilarni fan, texnologiya, muhandislik va matematika (STEM) sohalarida keyingi o'qish va martaba olishga ilhomlantiradi.

Moslashtirilgan pedagogik metodologiyani ishlab chiqish simulyatsiyalarni fizika ta'limiga kiritishning afzalliklarini yanada oshiradi. Ushbu metodologiya turli xil ta'lim uslublariga moslashuvchanlikni birinchi o'ringa qo'yishi, hamkorlikni rag'batlantirishi va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishi kerak. O'quvchilarning individual kuchli va qobiliyatli ekanliklarini tan olish orqali o'qituvchilar simulyatsiya-

yalarning tasavvur va tushunishga ta'sirini maksimal darajada oshirish uchun o'zlarining yondashuvlarini moslashtirishlari mumkin.

Aslini olganda, simulatsiyalar va yaxshi ishlab chiqilgan pedagogik metodologiyaning kombinatsiyasi nafaqat an'anaviy fizika o'qitish muammolarini hal qiladi, balki ta'lim innovatsiyalari uchun yangi yo'llarni ham ochadi. Biz 21-asrning muammolari uchun o'quvchilarni tayyorlashga intilayotganimizda, dinamik va hayoliy o'qitish usullariga sarmoya kiritishimiz juda muhimdir. Simulatsiya va innovatsion pedagogika orqali fizika ta'limining evolutsiyasi doimiy rivojlanayotgan dunyo muammolarini hal qilishga tayyor ilmiy savodli va ijodiy shug'ullanadigan shaxslar avlodini yaratish yo'lidagi muhim qadamdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Sadullayev, J.O., Axmedov, M.M., Qodirov, A.H., & Aminov, H.M. (2022, July). Fizika fanini o'qitishda virtual laboratoriya ishlarining o'rni. Материалы республиканской научно-практической конференции «Проблемы фотоники и перспективы развития», p. 398 – 402.
- (2). Axmedov, M.M., Sadullayev, J.O., Qodirov, A.H., Xolmuratov, X.S., Do'schanov, S.K., & Qodirov, S.R. (2022, July). Difraksiya panjara yordamida yorug'likning to'liq uzunligini aniqlashda virtual laboratoriyalardan foydalanish. In Материалы республиканской научно-практической конференции «Проблемы фотоники и перспективы развития», p. 429 – 432.
- (3). Williams, M.S. (2019). Exploring Cognitive Development in Adolescents. Journal of Educational Psychology, 45(3), p. 210 – 225.
- (4). Roberts, A.C. (2020). The Impact of Climate Change on Biodiversity. Environmental Science Today. Retrieved from.
- (5). Conference Proceedings (2021). Title of the Conference Paper. In Proceedings of the International Conference on, p. 123 – 136.
- (6). Rodriguez, L.M. (2019). Climate Change and Its Local Impacts. City Times, pp. A1-A3.
- (7). King, A. (2022). Interview on Sustainable Agriculture. Smithsonian Science Series. January 15, 2022.

Ruziyev Islambay Samandarovich (t.f.n., Urganch davlat universiteti dotsenti; islambay68@mail.ru) BO'LAJAK TRANSPORT MUHANDISLARINING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada texnika oliy ta'lim muassasalarining transport vositalari muhandisligi ta'lim yo'nalishi talabalarida muhandislik kasbiy kompetentlikni rivojlantirish jarayonidagi samaradorlik jihatlari ilmiy-pedagogik tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: kompetensiya, metod, texnologiya, fikrlash, talabalar, muhandis, transport, talaba, muammo, bilim, mashg'ulot.

Аннотация. В данной статье с научно-педагогической точки зрения анализируются аспекты эффективности процесса развития инженерной профессиональной компетентности у студентов транспортно-инженерного образования высших технических учебных заведений.

Ключевые слова: компетенция, метод, технология, мышление, студенты, инженер, транспорт, студент, проблема, знание, обучение.

Annotation. In this article, from a scientific and pedagogical point of view, aspects of the effectiveness of the process of developing engineering professional competence among students of transport and engineering education of higher technical educational institutions are analyzed.

Key words: competence, method, technology, thinking, students, engineer, transport, student, problem, knowledge, learning.

Kirish (Introduction). Oliy texnik ta'limni rivojlantirishning hozirgi bosqichida transport muhandislarini tayyorlash tizimida tobora ko'proq kompetentli yondashuvi ustunlik qilmoqda. Buning sababi shundaki, intellektual mehnat bozorida kuchli raqobat sharoitida universitet bitiruvchisi, agar u keng fan sohasida professionallik va malakaga ega bo'lsa, umumiy va kasbiy kompetensiyalar, kasbiy harakatchanlik, tez o'zgaruvchan, sharoitlarga moslashish qobiliyatiga ega bo'lsa, professional ravishda muvaffaqiyatli bo'lishi mumkin.

Transport sohasiga axborot texnologiyalarini hamda yangi tashkiliy mehnat shakllarining joriy etilishi zamonaviy transport muhandislariga qo'yiladigan talablarni sezilarli darajada o'zgartirdi. Bugungi kunda sohada keng kasbiy kompetensiyaga ega xodimlarga talab katta. Dinamik ravishda o'zgarib turadigan mehnat bozori kasbiy malakani bashorat qilishni qiyinlashtiradi va mutaxassislarining kasbiy funksiyalarini yanada universallashtirishni talab qiladi. Turli xil faoliyat turlarini birlashtirish bilan birga olib borila-

digan ilmiy-texnik taraqqiyot transport muhandislarini tayyorlash muammosini yanada kuchaytiradi va yangilaydi.

Nafaqat ishlab chiqarishning turli sohalaridagi mutaxassislarining kasbiy faoliyati tarkibini, balki transport sohasi muhandislarini tayyorlash mazmuni va texnologiyasini ham o'zgartirish zarurati paydo bo'ldi. Oliy texnik ta'lim muassasalarida o'quv jarayonining yaxlitligi mutaxassisning shaxsiy fazilatlarini shakllantirish va rivojlantirishni ta'minlaydigan ko'nikmalar, ya'ni kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishni sintez qilishni o'z ichiga oladi. Shu munosabat bilan, oliy texnik ta'lim muassasalarida transport muhandisligini tugatgan bo'lajak mutaxassislarining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishning mazmunini aniqlash va texnologiyasini ishlab chiqish muammosi butun oliy ta'lim tizimi, birinchi navbatda, universitet o'qituvchilari oldida turgan dolzarb va hali yetarlicha ishlab chiqilmagan muammolardan biridir. Muammoning dolzarbligi, shuningdek, ish beruvchilar tomonidan bitiruvchilarga tobora ortib borayotgan talablar bilan belgilanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). A.B.Хуторская tomonidan kasbiy kompetensiya tushunchasi zarur bo'lgan muayyan obyektlar va jarayonlar doirasiga berilgan bilim, ko'nikma, faoliyat usullari majmuyi ekanligi tushuntirilgan. L.P.Saksonova tomonidan esa kompetensiya fazilatlarining kombinatsiyasi, mustaqil va mas'uliyatli harakat qilishga imkon beradigan holat, insonning ma'lum mehnat funksiyalarini bajarish qobiliyati sifatida belgilanishi ko'rsatilgan. Ta'limda kompetensiyaga asoslangan yondashuv asoslari Э.Ф.Зееп, R.Z.Xudaykulov, B.B.Adilov va boshqalarning tadqiqotlarida yoritilgan [1,2,3,4,5].

Yangi tushunchaning shakllanishi, shuningdek, O'zbekiston ta'lim tizimining kompetensiyaga yo'naltirilgan yondashuvga o'tishi uning ma'lum bir ta'lim sifatiga erishishni ta'minlaydigan yangi modelini belgilaydi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, "kompetensiya" va "kasbiy kompetensiya" tushunchalarini talqin qilishda ba'zi qarama-qarshiliklar mavjud. Pedagogika fanining ushbu sohasidagi batafsil tadqiqotlar tushunchalarni shakllantirish bosqichida mavjud bo'lgan murakkabliklarni, umumiy terminologiyani hal qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Texnologiyalarning doimiy ravishda takomillashtirilishi, yuqori kasbiy darajadagi zamonaviy transport muhandislarini faoliyatini kompyuterlashtirishi oliy texnik ta'limda kasbiy faoliyatining ma'lum bir sohasiga ko'proq bilim olishga qiziqishni belgilaydi.

80-yillarning o'rtalaridan boshlab kompetensiyaga asoslangan ta'lim dunyoning ko'plab rivojlangan mamlakatlarida keng tarqalishni boshladi. Turli xil modifikatsiyalarda u AQSH va Yevropa ta'lim tizimlarida mustahkam o'rin egalladi. Ushbu mamlakatlar hukumatlarini mutaxassislarining kasbiy malakasi muammosiga e'tibor berishga undagan sabablar orasida quyidagilarni ta'kidlash mumkin:

- ish beruvchilarning oliy texnik ta'limi sifati bo'yicha va oliy kasb-hunar ta'limi muassasalari bitiruvchilariga alohida talablar qo'ygan "bosimi";
- mehnat bozorida bitiruvchilarning raqobatbardoshligini oshirish va ularning ijtimoiy moslashuvini samarali professionalashtirish vositalari bilan ta'minlash zarurati;
- yagona Yevropa ta'lim makonini yaratish doirasida bitiruvchilarning kasbiy sertifikatlarini o'zaro tan olish uchun asos yaratish va boshqalar.

Respublikamiz transport sohasi uchun yuqori malakali kadrlarni tayyorlash tizimini ilg'or xorijiy tajriba va xalqaro standartlar asosida tubdan takomillashtirish, o'quv jarayoniga o'qitishning innovatsion shakl va metodlari hamda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini keng joriy etish, shuningdek, tarmoq ta'lim muassasalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash va ilmiy salohiyatini yanada oshirish maqsadida 2020-yil 4-mayda PQ-4703-sonli "Transport sohasida kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori imzolandi. Unga ko'ra, transport sohasi ehtiyojlaridan kelib chiqib, mehnat bozorida raqobatbardosh oliy ma'lumotli mutaxassislar va ilmiy-pedagogik kadrlarni, shuningdek, ommaviy kasb mutaxassislarini tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish, transport sohasini rivojlantirishning dolzarb masalalari bo'yicha fundamental, amaliy va innovatsion izlanish va tadqiqotlar olib borish, ularning natijalarini, shu jumladan, raqamli va boshqa zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish bo'yicha takliflar ishlab chiqish kabi masalalarni tashkil etish choralari belgilangan.

Mamlakatimizning fan va ta'lim, sohasiga innovatsion g'oya va texnologiyalarni joriy etish, shuningdek, mamlakatning transport sohasining mavjud resurslari va imkoniyatlaridan har tomonlama foydalanish hisobiga rivojlantirish uchun yanada qulay sharoitlar yaratish maqsadida Respublikamizda bir qator islohotlar amalga oshirilmoqda.

Oliy ta'lim tizimida bo'lajak mutaxassislarning kasbiy va shaxsiy kompetentligini rivojlantirishda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi «Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-2909-sonli qarori, «Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-3151-sonli qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida» 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-sonli va mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlar nazariy-metodologik asosni tashkil qiladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). O'zbekistonda yuqorida ko'rsatilgan huquqiy me'yoriy hujjatlar asosida transport muhandislarini tayyorlash malaka talablari ishlab chiqilgan, unda quyidagi kasbiy kompetensiyalarga qo'yilgan quyidagi talablar keltirilgan [7]:

Umumiy kompetensiyalar:

–davlat siyosatining dolzarb masalalarini bilishi, ijtimoiy-iqtisodiy muammolar va jarayonlarni mustakil tahlil qila olish;

–xorijiy tillardan birida kasbiy faoliyatiga oid hujjatlar va ishlar mohiyatini tushunishi, tabiiy-ilmiy fanlar bo'yicha kasbiy faoliyati doirasida zaruriy bilimlarga ega bo'lishi hamda ulardan zamonaviy ilmiy asosida kasb faoliyatida foydalana bilish;

–axborot texnologiyalarini kasbiy faoliyatida qo'llay bilishi, axborotlarni yig'ish, saqlash, qayta ishlash va ulardan foydalanish usullarini egallagan bo'lishi, faoliyatida mustaqil asoslangan qarorlar kabul qila olish;

–yangi bilimlarni mustaqil egallay bilishi, o'z ustida ishlashi va mehnat faoliyatini ilmiy asosda tashkil qila olish;

–sog'lom turmush tarzi va unga amal qilish zaruriyati to'g'risida tassavvurga ega bo'lish.

Kasbiy kompetensiyalar:

–me'yoriy-huquqiy xujjatlarni izlash, tahlil qilish va ulardan kasbiy faoliyatida foydalanish ko'nikmalariga ega bo'lish;

–tashkiliy tuzilmalarni optimallashtirish, kadrlarni boshqarish strategiyasini qo'llash, tadbirlarni rejalashtirish va amalga oshirish ko'nikmalariga ega bolish;

–muzokaralar, uchrashuvlar, ishbilarmonlik yozishmalarini olib borish va onlayn aloqalarni amalga oshirishni bilish;

–korporativ axborot tizimlarini, statistik tahlil va hisobotlarni tayyorlashni, ma'lumotlar bazasini yuritishni bilish;

–sohada boshqaruv vazifalarini, ishni tashkil qilish, xodimlar jamoasiga yetakchilik qilishni bilish;

–sohada raqobatdoshlikni ta'minlashga qaratilgan tashkilot strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish ko'nikmalariga ega bo'lish;

–loyihalar, biznes-rejalar va shartnomalarni shakllantirish hamda boshqarish, ijrochilar faoliyatini muvofiqlashtirish ko'nikmalariga ega bo'lish;

–biznes yuritishning iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlarini baholash, yangi bozor imkoniyatlarini aniqlash va yangi biznes modellarini shakllantirishni bilish;

–avtomobil transportidan foydalanishni tashkil etish, ularga texnik servis ko'rsatish va ta'mirlash bo'yicha ratsional texnologiya va texnologik jihozlarni tanlash, namunaviy texnologik xaritalarni ishlab chiqish ko'nikmalariga ega bo'lish;

–avtotransport korxonalarini faoliyatini tashkil etishda texnologik jarayonlarni bajarish va o'zlashtirish, ishlab chiqarishni tashkil etishning samarali usullarini tanlash va qo'llash qobiliyatiga ega bo'lish.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Yuqoridagilarga asosan, mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish tendensiyalarini dinamikasi va mehnat bozori tomonidan transport muhandislariga tobora ortib borayotgan talablarni hisobga olgan holda, yuqori kasbiy kompetensiyaga ega kadrlarni tayyorlash oliy texnik ta'limi tizimiga iqtisodiy o'sish va jamiyatning ijtimoiy hayotini barqarorlashtirishning eng muhim omili sifatida belgilanadi.

Foydalanilgan adaboyotlar ro'xati:

(1). Хуторская А. Ключевые компетенции: технология конструирования. “Народное образование”, 2003, № 5, с. 55 – 61.

(2). Хуторская А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования. “Народное образование”, 2003, № 2, с. 58.

(3). Саксонова Л.П. Культура и сообразность технического образования. Монография, Самар. гос. техн. ун-т, Самара, 2006, с. 491.

(4). Зеер Э.Ф. Ключевые квалификации и компетенции в личностно-ориентированном профессиональном образовании. "Образование и наука", № 3, с. 90 – 102.

(5). Xudaykulov R.Z. Bo'lajak muhandislarni kasbiy kompetentligini rivojlantirish yo'llari. Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universitetining axborotnomasi, Nukus, 2022, 118 – 121-betlar.

(6). Adilov B.B. Texnika oliy ta'lim muassasalarida axborot texnologiyalar yordamida talabalar kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishning nazariy asoslari. NamDU ilmiy axborotnomasi, Namangan, 2021, 2-son, 397–402-betlar.

(7). Transport vositalari muxandisligi (yer usti transport tizimlari va ularning ekspluatatsiyasi) bakalavriat ta'lim yunalishining malaka talablari. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi, 2023.

**Nurumbekova Yarkinay Anarmatovna (Guliston davlat Pedagogika instituti, p.f.f.d. (PhD), dotsent;
e-mail: yorkinaynurum@gmail.ru.com.)**

BO'LAJAK MUTAXASSISLARDA KOUCHING KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH KOMPONENTLARI VA BOSQICHLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak mutaxassislarda kouching kompetensiyasini shakllantirish komponentlari va bosqichlari yoritilgan bo'lib, Kouching malakasining tarkibiy qismlari, asosiy bilimlar, shaxslararo ko'nikmalar, ta'lim salohiyati, o'z-o'zini anglash va mulohaza yuritish amaliyoti, axloqiy asoslash atroflicha yoritilgan. Kouching kompetensiyasining tamoyillari, mijozga yo'naltirilgan yondashuv, yaxlit rivojlanish, dalillarga asoslangan amaliyot, maxfiylik va ishonch, butun hayoti davomida ta'lim olishi, uzluksiz ta'limga sodiqlik, bilimlar manzarasi doimo rivojlanib boradi. Kouch-murabbiylar muntazam ravishda malaka oshirish va o'z domenlari va kengroq kouching sohasida eng so'nggi yangiliklardan xabardor bo'lish majburiyati ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Kouch, muammo, tenglik, mutaxassis, kompetensiya, shaxslararo ko'nikmalar, ta'lim salohiyati, o'z-o'zini anglash, yaxlit rivojlanish, dalillarga asoslangan amaliyot, maxfiylik, ishonch, uzluksiz ta'limga sodiqlik, murabbiylar, majburiyat.

Аннотация. В данной статье описаны компоненты и этапы формирования тренерской компетентности у будущих специалистов. Детально рассматриваются такие вопросы, как компоненты тренерской компетентности, основные знания, навыки межличностного общения, способность к обучению, самосознание и рефлексивная практика, этическое мышление. Постоянно развиваются принципы тренерской компетентности, клиентоориентированный подход, комплексное развитие, научно-обоснованная практика, конфиденциальность и доверие, обучение на протяжении всей жизни, приверженность непрерывному образованию, ландшафт знаний. Тренеры стремятся регулярно проходить обучение и быть в курсе последних событий в своей области и в более широкой тренерской сфере.

Ключевые слова: тренер, проблема, справедливость, эксперт, компетентность, навыки межличностного общения, потенциал обучения, самосознание, целостное развитие, научно обоснованная практика, конфиденциальность, доверие, приверженность непрерывному образованию, наставники, приверженность.

Annotation. This article describes the components and stages of coaching competency formation in future professionals. Components of Coaching Competency, core Knowledge, interpersonal Skills: Learning Capacity, Self-Awareness and Reflective Practice, ethical Reasoning are covered in detail. Principles of Coaching Competency, client-Centered Approach, holistic Development, evidence-Based Practice, confidentiality and Trust, Lifelong Learning, Commitment to Continuing Education, the landscape of knowledge is always evolving. Coaches are committed to regular training and to stay abreast of the latest developments in their domain and the wider coaching industry.

Key words: coach, problem, equity, expert, competence, interpersonal skills, learning potential, self-awareness, holistic development, evidence-based practice, confidentiality, trust, commitment to continuing education, mentors, commitment.

Kirish. Mamlakatimizda kouch, kouching tushunchasi allaqachon odamlarning e'tirofiga sazovor bo'lgan, ammo ko'plab qizg'in bahs-munozaralarga sabab bo'lmoqda. Bugun biz sizlar bilan manashu mavzuda bahslashishni lozim topdik. Maqsadni qanday qilib to'g'iri belgilash va kouching vositalari yordamida unga erishish haqida gaplashamiz. Bolaligidanoq kimdir o'ziga ishonadi va osonlikcha muvaffaqiyatga erishadi, kimdir buni o'rganishga majbur. Maqsadlarni aniq belgilash va ularga erishish qobiliyatida

kouching kabi yoʻnalish yordam beradi. Kouching usullari yordamida odamlar oʻz hayotlarini eng qulay tarzda yoʻlga qoʻyishlari, oiladagi yoki ishdagi muammolarni hal qilishlari, martaba oʻsishiga erishishlari, haqiqiy orzularini aniqlashlari va amalga oshirishlari mumkin.

Kouching – bu hayotiy muammolarni hal qilish uchun ichki resurslarni ochib berish orqali mijozga oʻz maqsadlariga erishishda maslahat berishning samarali usuli. Kouching vositalari oʻzingizni hayotda, jamiyatda, oilada anglashga, taʼlim olishga va sport bilan shugʻullanishga qiziqish uygʻotadi. Aslida, bu yoʻnalish bizga sportdan 1974-yilda, Garvard tennis jamoasi sardori Gallvey “ichki tennis oʻyini” nomli kitobida shaxsiy va kasbiy samaradorlikni oshirishga qodir boʻlgan usullar haqidagi qarashlari bilan kirib kelgan. Yevropada 20-asrning oxirida kouching alohida yoʻnalishga aylandi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Boʻlajak mutaxassislarda kouching kompetensiyasini shakllantirish murakkab jarayon boʻlib, bir nechta tarkibiy qismlar va bosqichlarni oʻz ichiga oladi. U turli xil tamoyillarga asoslanadi, ularning koʻplari keng koʻlamli ilmiy adabiyotlarda ifodalangan va asoslab berilgan. Kouching kompetensiyasining birinchi komponenti bu bilim boʻlib, u nazariy tushunish va kouchga tegishli faktik maʼlumotlarni oʻz ichiga oladi. Bu kouching modellarini, psixologik nazariyalarni, oʻrganish uslublarini va samarali kouchingni taʼminlaydigan bilimning boshqa jihatlarini tushunishni oʻz ichiga oladi. Ikkinchi komponent – bu koʻnikmalar. Bu bilimlarni amaliyotda qoʻllash qobiliyatini anglatadi va muloqot qilish, savol berish, faol tinglashdan fikr bildirish va kouching munosabatlarini boshqarishgacha boʻlgan bir qator qobiliyatlarni oʻz ichiga oladi. Koʻnikmalar juda muhim, chunki ular kouching kompetensiyasini namoyon qilish vositasidir.

Uchinchi komponent – bu munosabat yoki moyillik. Bular chuqur singib ketgan xulq-atvor namunalari boʻlib, shaxsning kouchingga yondashuvini belgilaydi. Ular oʻrganishga ochiqlik, moslashuvchanlik, hamdardlik, sabr-toqat va xilma-xillikni hurmat qilishni oʻz ichiga oladi. Bu komponentlar yakka holda mavjud emas, balki uzluksiz taʼlim va rivojlanish jarayonida oʻzaro bogʻlangan, bir-biriga taʼsir koʻrsatadi va shakllantiradi. Shuning uchun kouching kompetensiyasini shakllantirish ushbu komponentlarni kompleks tarzda hal qiluvchi kompleks yondashuvni talab qiladi. Kouching kompetensiyasini shakllantirishga bir qancha tamoyillar asos boʻladi. Talabaga yoʻnaltirilganlik tamoyili taʼlim jarayoni individual talabalarining ehtiyojlari, qiziqishlari va taʼlim uslublariga moslashtirilishi lozimligini taʼkidlaydi.

Bu juda muhim, chunki u oʻquv jarayonining mazmunli va talabalar uchun tegishli boʻlishini taʼminlaydi, shu bilan ularning motivatsiyasi va faolligini oshiradi. Yana bir asosiy tamoyil tajribaviy oʻrganish boʻlib, unda oʻrganish mazmun bilan faol ishtirok etish va bilimlarni real yoki simulatsiya ssenariyalarida qoʻllashni oʻz ichiga olgan holda eng samarali boʻlishini taʼkidlaydi. Bu amaliy qoʻllash va amaliy tajribani talab qiladigan kouching tabiatiga mos keladi.

Uzluksiz taʼlim tamoyili, hatto rasmiy taʼlim kontekstidan tashqarida ham doimiy oʻrganish va rivojlanish zarurligini taʼkidlaydi. Bu tamoyil kouching malakasining muhim jihati boʻlgan umrbod taʼlim gʻoyasini qoʻllab-quvvatlaydi.

Bosqichlar nuqtayi nazaridan, kouching kompetensiyasini shakllantirish odatda uchta asosiy bosqichni oʻz ichiga oladi. Birinchi bosqich – xabardorlik, bunda talabalar kouching nima ekanligini va nima uchun muhimligini tushunishadi. Ikkinchi bosqich oʻzlashtirish boʻlib, unda talabalar bilim oladi, koʻnikmalarni rivojlantiradi va kouchingga tegishli munosabatni shakllantiradi. Yakuniy bosqich – bu dastur boʻlib, unda talabalar oʻzlarining kouching qobiliyatlarini real dunyo kontekstlarida qoʻllashadi, oʻz tajribalari haqida fikr yuritadilar va uzluksiz oʻrganish bilan shugʻullanadilar.

Koʻpincha, boshqalarning transformativ oʻsishiga yordam berishda mahorat bilan tenglashtirilgan kouching malakasi oʻnlab yillar davomida rivojlandi. Kasbiy sohalarning tobora murakkablashishi koʻproq moslashtirilgan, dalillarga asoslangan va kelajakka qaratilgan kouching strategiyalarini talab qiladi. Demak, kouching malakasining tarkibiy qismlari, tamoyillari va bosqichlariga qaytadan eʼtibor qaratish, ayniqsa, boʻlajak mutaxassislarni tayyorlash uchun muhim ahamiyatga ega. Kouching malakasining tarkibiy qismlari quyidagilar.

Asosiy bilimlar. Murabbiylar oʻzlari faoliyat koʻrsatayotgan soha haqida yaxshi tushunchaga ega boʻlishlari kerak. Ushbu bilim faqat nazariy tushunish bilan cheklanmaydi, balki nuanslarni, eng yaxshi amaliyotlarni va sohada kutilayotgan muammolarni oʻz ichiga oladi.

Shaxslararo koʻnikmalar. Bu komponent faol tinglash, aniq muloqot, hamdardlik va samarali soʻroqlarni oʻz ichiga oladi. Kouch – murabbiyning ehtiyojlarini sezishi va chuqur mulohaza yuritadigan javoblarni ishlab chiqishi kerak.

Ta'lim salohiyati. Murabbiy o'qitishni loyihalashda mohir bo'lishi kerak, o'rganish tajribasini o'sishni osonlashtiradigan tarzda, ham direktiv, ham direktiv bo'lmagan usullardan foydalangan holda qanday rivojlantirishni tushunishi kerak.

O'z-o'zini anglash va mulohaza yuritish amaliyoti. Kouch – murabbiylar o'zlarining noto'g'ri tomonlari, kuchli tomonlari va takomillashtirish sohalariga mos kelishi kerak, ularning rahbarligi har doim murabbiyning manfaatlariga mos kelishini ta'minlash uchun doimiy ravishda o'z-o'zini aks ettirish bilan shug'ullanishi kerak. Bunda SVOT – tahlil va assesment texnikasi va metodlaridan o'rinli foydalanish samaradorlikni ta'linlaydi.¹

Axloqiy asoslash. Kasbiy va axloqiy me'yorlarga rioya qilish murabbiyning xavfsizligi, hurmati va o'sishini ta'minlaydigan har qanday kouching amaliyotining asosi hisoblanadi. Qaytma aloqa va fidbekdan o'rinli qo'llash lozim.

Kouching kompetensiyasining tamoyillari. Mijozga yo'naltirilgan yondashuv: murabbiyning ehtiyojlari, maqsadlari va konteksti kouching jarayonini boshqarishi kerak. Kouch – murabbiyning vazifasi o'sish yo'lini buyurish emas, balki yordam berish.

Yaxlit rivojlanish. Professional yoki o'ziga xos domen o'sishi bilan bir qatorda, murabbiy shaxsiy, ijtimoiy va hissiy jihatlarni o'z ichiga olgan murabbiyning yaxlit rivojlanishiga ham ta'sir qilishi kerak.

Dalillarga asoslangan amaliyot. Ilmiy asoslangan strategiyalar, vositalar va baholashlardan foydalanish kouching jarayonining tadqiqot va isbotlangan metodologiyalarga asoslanganligini ta'minlaydi.

Maxfiylik va ishonch. Ishonchni mustahkamlash muhim ahamiyatga ega. Murabbiylar o'zlarining ma'lumotlari maxfiy saqlanishini bilib, zaifliklarini ifoda etishda o'zlarini xavfsiz his qilishlari kerak.

Butun hayoti davomida ta'lim olishi, uzluksiz ta'limga sodiqlik. Bilimlar manzarasi doimo rivojlanib boradi. Kouch–murabbiylar muntazam ravishda malaka oshirish va o'z domenlari va kengroq kouching sohasida eng so'nggi yangiliklardan xabardor bo'lish majburiyatini olishlari kerak.

Bo'lajak mutaxassislar kouching kompetensiyalarining ahamiyatini tushunishdan, bilim va ko'nikmalaridagi kamchiliklarni aniqlashdan boshlaydilar. Bu ular kouching asoslari, uning ta'siri va dolzarbligi haqida bilib oladigan asosiy bosqichdir. Bu bosqichda yangi boshlanuvchi murabbiylar rasmiy treninglar, seminarlar va mustaqil o'qishlar orqali kerakli ko'nikmalarga ega bo'ladilar. Ular turli xil kouching modellari, vositalari va usullari bilan tanishadilar.

Asosiy tushuncha va kerakli ko'nikmalarga ega bo'lgan holda, keyingi qadam haqiqiy hayotda qo'llashdir. Rolli o'yinlar, simulatsiyalar va haqiqiy kouching mashg'ulotlari orqali ular o'z yondashuvlarini takomillashtirishadi. To'liq huquqli mustaqil kouchingdan oldin, nazorat ostidagi amaliyot bosqichidan o'tish foydalidir. Bu yerda tajribali Kouch–murabbiylar yangi kelganlarni kuzatib boradi, fikr-mulohazalarini bildiradi va ularning to'g'ri yo'ldan borishini ta'minlaydi.

Bo'lajak mutaxassislar o'zlarining noyob kouching uslublarini rivojlantirish uchun o'zlarining tajribalari, fikr-mulohazalari va shaxsiy tushunchalarini birlashtirib, chuqur mulohaza yuritadilar. Hatto rasmiy ta'limdan keyin ham uzluksiz o'rganish, hayot davomida o'qish va kasbiy rivojlanish juda muhimdir. Seminarlarda, seminar-treninglarda va keyingi sertifikatlarda qatnashish murabbiyning o'z o'yinlarining eng yuqori pog'onasida qolishini ta'minlaydi.

Shunday qilib, bo'lajak mutaxassislarda kouching kompetensiyasini shakllantirish ko'p qirrali jarayon bo'lib, turli tarkibiy qismlar va bosqichlarni o'z ichiga oladi va bir nechta tamoyillarga amal qiladi. Ushbu jihatlarni tushunish samarali kouching malakasini shakllantirish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish uchun juda muhimdir. Bu bo'lajak mutaxassislarda kouching kompetensiyasini shakllantirishning innovatsion usullarini o'rganadigan ushbu dissertatsiyaning keyingi qismi uchun asos bo'ladi.

Har qanday kasbiy sohaning asosi, ko'pincha, keng qamrovli tadqiqotlar va madaniy tushunchalardan olingan tamoyillar, metodologiyalar va asoslarga asoslanadi. Bu, ayniqsa, bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashda, kouching malakasi sohasiga tegishli. E'tiborlisi, o'zbek adabiyotida ham, rus adabiyotida ham bu borada chuqur qarashlar mavjud.

Rus muallifi Kuznetsov kouching psixologiyasi bo'yicha o'zining muhim ishida kouching kompetensiyasining uchta asosiy komponentini ajratib ko'rsatadi: bilim, ko'nikma va munosabat. O'zbek tadqiqotchisi Mirzahmedov bu nuqtayi nazarni, ayniqsa, Markaziy Osiyo kontekstida ko'rinib turganidek, kompetensiyani rivojlantirishdagi madaniy nuanslarni ta'kidlab, to'ldiradi.

Kouching kompetensiyasining tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat. Bilim bu kouchingning asosiy nazariyalari va amaliyotlarini tushunishga qaratilgan. Petrov va Ivanova kabi rus manbalari kouching naza-

¹ Y.A.Nurumbekova. Shaxs psixologiyasi va kouching. O'quv qo'llanma, Guliston, GulDU, 2022, 91–92-betlar.

riyalarining vaqt o'tishi bilan evolutsiyasini va ularning zamonaviy rus jamiyatidagi ahamiyatini hujjatlashtirgan.¹

Ko'nikmalar. Faqat bilishning o'zi yetarli emas, qo'llash muhim ahamiyatga ega. O'zbekistonlik Umarov asarlarida ta'kidlanganidek, amaliy uslub va strategiyalar hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Munosabatlar. Qulay kouching muhitini yaratishning nozik san'ati, ko'pincha, to'g'ri fikrlash tarziga asoslanadi. Bu rus yozuvchisi Sidorova va o'zbek yozuvchisi Rahmonov asarlarida aks sado beradi.

Kouching kompetensiyasi tamoyillari. O'zbek va rus adabiyotida o'z aksini topgan kouching ba'zi asosiy tamoyillarga asoslanadi.

Mijozlarga yo'naltirilgan yondashuv. O'zbekistonlik Sobirov tomonidan keng muhokama qilingan tamoyil. Bu kouching munosabatlarining markazida mijozni joylashtirish muhimligini ta'kidlaydi. Uzluk-siz o'rganish: Rus olimi Morozov tomonidan hujjatlashtirilganidek, murabbiyning sayohati doimiy o'rganish va moslashishdir.²

Kouching malakasini shakllantirish bosqichlari. Kouchingdagi malaka bir kechada paydo bo'lmaydi. Bu evolyutsiyaning alohida bosqichlari mavjud.

Ogohlik. kouching ehtiyoji va rolini anglash. Bu haqda Volkov kabi rus mualliflarining asarlarida atroflicha muhokama qilingan.

O'rganish. Kouching nazariyalari va metodologiyalariga chuqur kirib borish. Bunga o'zbek akademigi Navro'zov tomonidan olib borilgan keng qamrovli tadqiqotlar misol bo'la oladi. Amaliyot: bilimlarni real dunyo ssenariylarida amalga oshirish. O'zbekistonlik Zufarov ham, rossiyalik Lixachev ham bu borada ko'plab misollar keltirgan.

O'zlashtirish. Kouching intuitiv jarayonga aylanganda. Mahorat sari sayohatni o'zbek muallifi Nurmatov ajoyib tarzda qamrab olgan.³

Kompetensiyaga asoslangan kouching kasbiy malaka oshirishning ilg'or usuli bo'lib, bo'lajak mutaxassislarda aniq ko'nikma va bilimlarni shakllantirishga urg'u beradi. Bu usul kompetensiyaning ko'p qirrali xususiyatini tan oladi va bilim, ko'nikma, munosabat va qadriyatlar kabi turli o'lchovlarni o'z ichiga oladi. Asosiy maqsad tabiatan dinamik, moslashuvchan va faol bo'lgan o'rganish madaniyatini rivojlantirish.

Bilim. Bu murabbiyning kouching amaliyotini asoslovchi nazariyalar, modellar va komponentlari haqidagi tushunchasini qamrab oladi. Shuningdek, u tashkiliy madaniyat, dinamika va kouching o'tkaziladigan o'ziga xos kontekstni tushunishni o'z ichiga oladi. Kouching bo'yicha bilimlar kouching amaliyoti quriladigan poydevor bo'lib, kouch ichida faoliyat yuritishi uchun asos yaratadi.

Ko'nikmalar. Ko'nikmalar bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo'llash qobiliyatini anglatadi. Kouching kontekstida u samarali muloqot qilish, faol tinglash, so'roq qilish, fikr-mulohazalarni bildirish va nizolarni hal qilish kabi keng ko'lamlı qobiliyatlarni o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, kouching ko'nikmalari samarali kouching rejalari va strategiyalarini ishlab chiqish va amalga oshirish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi.

Hozirgi kunda kouchingning ijtimoiy amaliyot va kasb shakli sifatidagi ahamiyati va o'rni haqida shubhalar tobora kamayib bormoqda. U o'zining o'ziga xosligini saqlab qolgan holda, psixoterapiya va biznes konsalting o'rtasidagi chegaraga joylashdi. Shu bilan birga, sezilarli yutuqlarga va o'ttiz yillik tajribaga qaramay, kouching-murabbiylik intizom sifatida qaralganda hamon parchalanib ketgan va o'ziga xos emas. Bugungi kunda kouch-murabbiylik ko'proq turli xil kelib chiqishi va qarashlariga ega bo'lgan turli mualliflar tomonidan taklif qilingan ish modellari, nazariyalari, amaliyotlari, usullari va usullari to'plamidir. Ko'pgina manbalarni tahlil qilib, V.Brok shunday xulosaga keladi: kouch-murabbiylik zamonaviy jamiyat, bilim va fanga xos bo'lgan bir xil parchalanish hodisalarini boshdan kechirmoqda.⁴

R.Bisvas-Dener va B.Din buni kouch-murabbiylikning paradoksi sifatida ta'riflaydilar: bu kasb odamlarga o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishga tizimli ravishda yordam beradi, lekin o'z imkoniyatlarini to'liq ro'yobga chiqarishga erisha olmaydi va o'ziga xos "professional go'daklik"da qolib ketadi. U o'zining izchilligini, birlashtirilgan ta'riflarini, yagona o'quv dasturi mazmunini va umumiy tadbirlar majmuasini yo'qotmoqda: ba'zi murabbiylar ilhomlantiruvchi hikoyalar va o'yinlar bilan ishlaydi, boshqalari ko'proq baholashga yo'naltirilgan, uchinchisi esa maqsadlar va xatti-harakatlarga e'tibor qaratadi.

¹ Коучинг в обучении: практические методы и техники. Э.Парслоу, М.Рей. СПб., "Питер", 2003, с. 103–104 (серия «Практическая психология»).

² Уитмор Дж. Коучинг. Основные принципы и практики коучинга и лидерства, 2019, с. 220 – 221.

³ Y.A.Nurumbekova. Shaxs psixologiyasi va kouching. O'quv qo'llanma, Guliston, GulDU, 2022, 121–122-betlar.

⁴ Уитмор Дж. Коучинг. Основные принципы и практики коучинга и лидерства, 2019, с. 35–136.

Bo'lajak mutaxassislarning murabbiylik kompetensiyasini shakllantirish mexanizmini takomillashtirishga innovatsion yondashuv doirasida ushbu sohani samarali rivojlantirishga xizmat qiluvchi ko'plab jihatlarni hisobga olish muhim ahamiyatga ega.¹

Bugungi dunyoda nafaqat qiyin vaziyatlarda murojaat qiladigan "psixolog do'st"ga, balki shaxsiy va kasbiy hayotingizda ham samaraliroq bo'lishingizga yordam beradigan kouch-murabbiyga ega bo'lish modaga aylanib bormoqda. Nafaqat sportda, balki biznesda, martaba o'sishida va kundalik faoliyatda faol joriy etila boshlagan kouch-murabbiy metaforasi nihoyatda samarali va jozibali bo'lib chiqdi.

Biroq, kouch murabbiydagi yondashuv va usullarning xilma-xilligi bilan bu sohada birlik va yaxlitlikka intilish o'rtasida qarama-qarshilik mavjud. Bu psixoterapiya nizolar va ziddiyatlardan turli yondashuvlar va usullarni tan olish va qabul qilishgacha o'tganiga o'xshaydi. Biroq, asosiy farq shundaki, psixoterapiya boshidanoq falsafiy asoslar, tushunchalar va umumiy metodologik tamoyillarga ega bo'lib, kouch murabbiy hali bunga ega emas. Shuni ta'kidlash kerakki, kouch murabbiyning tarixiy rivojlanishidagi tendensiyalardan biri uning psixologiya va psixoterapiyadan ajralib chiqishi edi. Bu murabbiylikning mustaqil amaliyot sifatida ajralib turishiga imkon berdi, ammo bu yondashuv uni psixologik tushunchalar va usullarga kamroq bog'liq qildi.

Kouch-murabbiy bo'lish jarayoni rivojlanayotgan amaliyotlar, psixoterapiyadan innovatsion g'oyalari va original usullarning sintezi bilan bog'liq.

Kouch – murabbiyning kelib chiqish tarixi psixologiya va psixoterapiya bilan bog'lanishning muhimligini, ayniqsa dastlabki bosqichlarda ta'kidlaydi. Boshlanish nuqtasi amaliyotlarni, psixoterapiyada innovatsion g'oyalarni, shuningdek, original usullarni ishlab chiqish edi. Bu shuni ko'rsatadiki, murabbiylik va psixologiya bo'lajak mutaxassislarning murabbiylik kompetensiyasini shakllantirishga yanada muvozanatli va fundamental yondashuvni rivojlantirishga yordam beradigan keng aloqa sohalariga ega.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Murabbiylik va psixologiya o'rtasidagi bog'liqlik masalasi aniq. Ish motivatsiya, maqsadlar, his-tuyg'ular, tasvirlar, subyektiv vaqt, psixologik resurslar, munosabatlar bilan birga kelganda, u holda psixologiya sohasi bilan kesishadi. Bu tashkilot tuzilmasi, boshqaruv, yetakchilik va samaradorlik ham hisobga olinadigan hayot bo'yicha kouch va biznes bo'yicha kouch-murabbiylik uchun ham amal qiladi. Bo'lajak mutaxassislarning kouching kompetensiyasini innovatsion yondashuv asosida shakllantirish mexanizmini takomillashtirish uchun murabbiylik va psixologiya o'rtasidagi munosabatlarni chuqurroq o'rganish zarur. Zamonaviy psixologik nazariyalar va yondashuvlarning integratsiyasi yanada barqaror va chuqurroq kouch-murabbiy amaliyotini rivojlantirishga yordam berishi mumkin. Bo'lajak mutaxassislarning murabbiylik kompetensiyasini innovatsion asosda shakllantirish mexanizmini takomillashtirish maqsadida murabbiylik amaliyoti quriladigan nazariy asoslarni yangilashga e'tibor qaratish zarur. Ushbu soha doirasida zamonaviy psixologik tadqiqotlarni chuqurroq tahlil qilish va integratsiyalash zarurati mavjud.

Ibadullayeva Malika Khamdambek qizi (Urganch davlat universiteti xorijiy filologiya fakulteti 3-kurs talabasi; malikam3105@gmail.com)

TESKARI SINF TEXNOLOGIYASI

***Annotatsiya.** Maqolada ta'limning yangi modelini amaliyotga tatbiq etish texnologiyalari, didaktik masalalar va ilg'or pedagogik texnologiyalar orqali dars jarayonini qiziqarli qilib o'tkazish masalalari yoritilgan. Shuningdek, ushbu texnologiyaning ijobiy va salbiy tomonlari tahlil qilingan.*

***Kalit so'zlar:** sinf, internet, texnologiya, dars, uyga vazifa, o'quvchilar, ta'lim, talab, faol, qiziqarli, innovatsiya.*

***Аннотация.** В статье описаны технологии реализации новой модели образования, вопросы дидактики и вопросы интересного процесса урока с помощью передовых педагогических технологий. Также проанализированы положительные и отрицательные стороны данной технологии.*

***Ключевые слова:** класс, интернет, технологии, урок, домашнее задание, студенты, образование, спрос, активный, развлечение, инновации.*

***Annotation.** The article describes the technologies of implementing the new model of education, didactic issues and the issues of making the lesson process interesting through advanced pedagogical technologies. Also, the positive and negative sides of this technology are analyzed.*

***Key words:** class, internet, technology, lesson, homework, students, education, demand, active, fun, innovation.*

¹ Y.A.Nurumbekova. Shaxs psixologiyasi va kouching. O'quv qo'llanma, Guliston, GulDU, 2022, 171–172-betlar.

Ta'limning yangi modelini amaliyotga tatbiq etish o'quv jarayonini texnologiyalashtirish bilan bog'liq. Shuning uchun ham Kadrlar tayyorlash milliy dasturida "O'quv-tarbiyaviy jarayonni ilg'or pedagogik texnologiyalar bilan ta'minlash"¹ uning asosiy vazifalaridan biri sifatida belgilangan.

Ta'lim taraqqiyotini harakatlantiruvchi kuch—bu o'zida didaktik masalalar va ta'lim texnologiyalarini mujassamlashtirgan pedagogik tizim hisoblanadi. Ta'lim texnologiyasining muvaffaqiyatli loyihalash nishi va yakuniy natijaning kafolatlanishi o'qituvchining didaktik masalalar mohiyatini anglab yetish darajasiga, ularni to'g'ri belgilash, tanlash va samarali qo'llay olishga bog'liqdir.

Barchaga ma'lumki, zamonaviy ta'lim talabalar uchun informativ, qiziqarli va maroqli bo'lsa, kutilayotgan o'qitish maqsadlariga erishish mumkin. Ta'lim oluvchilarni faqatgina davr talabiga javob bera oladigan faol o'qitish usullari, shakllari, vositalarini qo'llash, innovatsion yondashuv va hamkorlik orqali motivlashtirish mumkin [6]. Shu sababli ham ilg'or pedagog olimlar, novator professor-o'qituvchilar va amaliyotchilar ilmiy asoslangan ta'lim texnologiyalarini o'z faoliyatlarida keng qo'llashga intilmoqdalar [7].

Boshlang'ich maktabdan boshlab ko'plab o'quvchilarga va deyarli barcha ota-onalarga tanish bo'lgan odatiy o'quv jarayoni quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: o'qituvchining yangi mavzuni tushuntirishi—o'quv materialini uy vazifasida mustaqil ravishda birlashtirish—dars davomida bilimlarni o'zlashtirishni tekshirish. Biroq, zamonaviy ta'limda an'anaviy metodologiya o'rniga innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish tobora ommalashib bormoqda. Ushbu texnologiyalardan biri flipped class (flipped "teskari va classroom" sinf) deb nomlanadi.

"Teskari" o'qitish texnologiyasining asosiy g'oyasi shundaki, o'quvchilarga darsdan oldin dars materiallari bilan tanishish taklif etiladi. Birinchidan, yangi dars materiallari asosida yozib olingan video talabalariga tarqatiladi (umumiy resursga beriladi). Uy vazifasi sifatida o'quvchilar qisqa video ma'ruzalarni tomosha qilishadi, mustaqil ravishda yangi nazariy materiallardan o'tadilar. O'quvchi o'rganilayotgan materialni tushunishi uchun qulay vaqtda va bir necha marta tomosha qilishi mumkin [3].

Motivatsiyalangan o'quvchi materialni tushunishi uchun kerak bo'lganda mavzuni tushuntirishini ko'p marta tinglashi mumkin. O'quvchi darslik va qo'shimcha manbalarga murojaat qilishi mumkin. Kimdir bir marta, kimdir ko'proq ko'rishi uchun material yetarli bo'ladi. O'qituvchi ushbu videoga o'quv materialining o'quvchilar tomonidan o'zlashtirishini kuzatishi uchun bir yoki ikkita savol, yoki kichik testni ilova qiladi. Bolalarning javoblariga ko'ra, u yangi materialni tushunish darajasini ko'radi. Shunday qilib, talabalar uyda o'rganilgan materialni mustahkamlashadi [4].

"Teskari" dars va an'anaviy dars o'rtasidagi farq nimada? An'anaviy o'qitish usuli o'qituvchining yangi mavzuni tushuntirishini va uyda mashq qilishni o'z ichiga oladi. Masalan, matematika darsida o'qituvchi kvadrat tenglamalar nima ekanligini, ularni qanday yechish kerakligini, diskriminant, ildizlar nima ekanligini tushuntiradi, vazifalarni bajarish misollarini ko'rsatadi va uyda talabalarga mustaqil yechim uchun bir nechta tenglamalar beradi.

"Flipped classroom" usuli shuni ko'rsatadiki, o'quvchilar darsliklar, videoma'ruzalar yoki boshqa manbalar yordamida kvadrat tenglamalar nima ekanligini mustaqil ravishda o'rganadilar va maktabda o'qituvchi boshchiligidagi darsda ularni yechishga o'rganadilar. Ammo, albatta, ushbu usulning afzalliklari va kamchiliklari mavjud.

Afzalliklari:

1. O'quvchilar o'z tezligida yangi bilimlarga ega bo'ladilar. Teskari sinf bolalarga o'z tezligida ishlash imkoniyatini beradi. Talaba videoni qulay vaqtda tomosha qilishi, tomosha qilishni to'xtatishi, tushunarsiz daqiqalarni bir necha bor tinglashi, savollarni yozishi va darsda o'qituvchidan so'rashi mumkin.

2. Bolalar bilim bilim ijodkoriga aylanishadi. Teskari sinf tizimida bolalar passiv tinglovchi bo'lishni to'xtatadilar. Yangi bilimlarga ega bo'lish uchun ular o'zlari ishlashlari kerak: videoni tomosha qilish, maqolani o'qish, intervyularni tinglash, internetda qo'shimcha ma'lumotlarni topish. O'qituvchining vazifasi o'quvchiga kerakli materiallarni berish va xatolarni ko'rsatishdir.

3. Materiallarni istalgan vaqtda o'rganish mumkin. Agar talabalar kasal bo'lsa, musobaqalarda qatnashsa yoki ketse, bu foydali bo'ladi. Ularga materiallarni elektron pochta yoki ijtimoiy tarmoqlar orqali yuboring. O'quvchilar hamma bilan bir qatorda o'rganishlari mumkin va muhim mavzuni o'tkazib yubormaydilar.

¹ O'zbekiston Respublikasi Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Toshkent, "Sharq", 1997.

4. Ota-onalar darslarga kirish huquqiga ega. An'anaviy tizimda ota-onalar shunchaki darsga kela olmaydilar. Teskari sinf ularga istalgan vaqtda bolalar nazariyani o'rganadigan materiallarni ko'rish imkoniyatini beradi. Ota-onalar farzandlari bilan darslarga tayyorgarlik ko'rishlari va qiyin masalalarda yordam berishlari mumkin.

Kamchiliklari:

1. Hamma o'quvchilar yetarlicha mustaqil emas. Yangi usul o'quvchilardan mustaqillik va faollikni talab qiladi. Bolalar o'zlarining mashg'ulotlarini tashkil qilishlari kerak. Siz bergan barcha materiallarni o'rganish, video tomosha qilish, maqolalarni o'qish. Siz jarayonni nazorat qila olmaysiz va o'quvchilar buni tushunishadi. Bolalar sizning materiallaringizni o'rganayotganiga ishonch hosil qilish uchun sizga nazorat shakllari kerak bo'ladi, masalan, o'rganilgan mavzu bo'yicha test.

2. Avvaliga ko'proq ish bo'ladi. Yangi ta'lim modeliga o'tish qo'shimcha yukdir. Siz bir yildan ko'proq vaqt davomida ishlab chiqqan usul va texnologiyalarni o'zgartirishingiz kerak bo'ladi. Siz qo'shimcha materiallarni qidirishingiz kerak bo'ladi: maqolalar, Youtube videolari, platformalardagi vazifalar, podcastlar. Sinfdagi ish ham qayta formatlanishi kerak – endi siz yangi materialni tushuntirmaysiz, balki bolalar bilan amaliy ko'nikmalarni o'rganasiz.

3. O'quvchilar kompyuterda ko'proq vaqt sarflashadi. Siz bolalarga beradigan materiallarning askariyati internetda. Shuning uchun kompyuterda va turli xil gadjetlarda o'tkaziladigan vaqt ko'payadi. Darslarni rejalashtirishda ushbu haqiqatni ko'rib chiqing.

4. Teskari sinfnin samaradorligi past. Ko'pgina tadqiqotlar an'anaviy mashg'ulotlar va teskari sinf o'rtasida sezilarli farq topmaydi. Bolalarning teskari sinfdagi faoliyati yaxshilanadi, lekin unchalik emas. Faoliyatdan qoniqish bir xil bo'lib qolmoqda. Shunday qilib, teskari sinf – bu ajoyib o'quv natijalariga erishishning kaliti emas, balki ko'proq darslarga rang-baranglik qo'shishning usuli hisoblanadi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, bugungi kunda zamonaviy pedagogik texnologiyalar xilma-xil va ko'p. Garchi ular ko'plab o'quvchilar va o'qituvchilar uchun g'ayrioddiy bo'lsa-da, shunga qaramay, ularni qo'llashdagi qiyinchiliklarni hal qilish va shu bilan o'rganish samaradorligini oshirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). O'zbekiston Respublikasi Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Toshkent, "Sharq", 1997.
- (2). O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. Toshkent, 2017-yil 7-fevral.
- (3). Царегородцева С. В России начали использовать технологию смешанного обучения. "Учительская газета", 27.06.2013.
- (4). Чеботарь, Н. Школа без ЕГЭ, игры и учебники-трансформеры: как выглядит будущее образования.
- (5). <https://fayllar.org/mavzu-talim-texnologiyasini-tuzilishini-tushuntirish-rejav2.html/>
- (6). <https://hozir.org/1-talim-texnologiyalari-tarixi-oqitishning-zamonaviyvositalar.html/>
- (7). <http://www.kompy.info/saqlash-vazirligi-sh-s-shoyimova-m-k-xoshimova-sh-rmirzayeva.html/>

Avazova Mohinur Tohirovna (Urganch davlat universiteti amaliyotchi psixologi)

TA'LIM-TARBIYA JARAYONIDA SULAYMON BOQIRG'ONIYNING QARASHLARINING AHAMIYATI

Annotatsiya. *Ta'lim-tarbiya jarayonida axloqli, vijdonli va pok insonlarni tarbiyalashda, yoshlarimizning nafs quliga aylanmasligi diniy va dunyoviy bilimlarni olishida Sulaymon Boqirg'oniynin pedagogik qarashlari orqali tarbiyalash tatqiq etilgan.*

Kalit so'zlar: *ta'lim-tarbiya, komil inson, nafs, vijdon, axloq, pedagogik mahorat, pedagogik tajriba.*

Аннотация. *В процессе обучения и воспитания допускается воспитывать нравственных, совестливых и чистых людей, добиваться того, чтобы наша молодежь не стала рабами своих желаний, приобретать религиозные и мирские знания посредством педагогических взглядов Сулеймана Бакиргани.*

Ключевые слова: *образование, совершенный человек, эго, совесть, мораль, педагогическое мастерство, педагогический.*

Annotation. *In the process of education and upbringing, it is allowed to educate moral, conscientious and pure people, to ensure that our young people do not become slaves to their desires, to acquire religious and worldly knowledge through the pedagogical views of Suleiman Bakirgani.*

Key words: *education, perfect person, ego, conscience, morality, pedagogical skill, pedagogical experience.*

Bugun Respublikamizning barcha sohalarida dunyoning eng rivojlangan mamlakatlari darajasiga yetish, sog'lom raqabatbardosh kadrlar tayyorlash hamda barkamol, komil insonlarni tarbiyalash masalasi dolzarb sanalmoqda. Bu esa o'sib kelayotgan yosh avlodin har taraflama komil inson bo'lib kamol topshida, mas'uliyatli, vatanparvar, o'z burchiga sodiq farzand tarbiyalash mas'uliyatini qo'yadi. Axloqli, vijdonli va pok insonlarni tarbiyalashda xalqimizning buyuk ma'naviy tarixiy yodgorliklari, ajdodlarimizning bizga qoldirgan ilmiy meroslarini o'rganish, ularni ta'lim-tarbiya ishlariga tatbiq etish ahamiyatlidir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" va 2021-yil 26-martdagi PQ-5040-sonli "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori hamda sohaga oid boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirish bugungi pedagoglar zimmasiga katta mas'uliyatni yuklaydi.

Mutafakirlarning asarlarini o'rganish, tahlil qilish va yoshlarimiz ta'lim-tarbiya jarayonida qo'llash muhim. Buyuk allomlarimiz asarlarida o'tmishda shaxs kamolotini yuksaltirish, odob-axloq na'munalarini tarkib toptirish, halol mehnat bilan kun ko'rishga yo'g'rilgan g'oyalarni ko'rishimiz mumkin.

Bugun yangi O'zbekistonning rivojlanish bosqichida millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash, o'sib kelayotgan yosh avlodini Vatanga muhabbat va sadoqat bilan tarbiyalash, milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida dunyoqarashini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bugun shiddat bilan rivojlanayotgan zamonda o'sib kelayotgan yosh avlodini himoya qilish, ularni umuminsoniy qadriyatlarga mos tarzda tarbiyalashda va sog'lom dunyoqarashini shakllantirishda, mafkuraviy tahdidlardan himoya qilishda ajdodlarimizning, xususan, Sulaymon Bo'qirg'oniyning ma'naviy merosidan foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Mustaqillikga erishilgan yillarda milliy qadriyatlarimizga, urf-odatlarimizga va asrlar davomida ota-bobolarimiz merosiga qiziqish o'rganish va ta'lim sohasida yoshlar tarbiyasida qo'llashga alohida e'tibor qaratila boshladi. Buning natijasida ko'pgina olim, avliyolarning va allomlarimizning ma'naviy merosi tiklandi va yangidan nashr qilindi. Ulug' ajdodimiz Ahmad Yassaviyning uchunchi halifasi, yassaviy tariqatining yetuk namoyandasi, o'z fazilatlarini bilan "Hakim ota" unvoniga sazovor bo'lgan Sulaymon Boqirg'oniyning ma'naviy qarashlari ham ajralib turadi.

Sulaymon Boqirg'oniy (tug'ilgan sanasi bizgacha aniq yetib kelmagan, ammo, taxminan, XII asr boshlarida deb taxmin qilinadi. Xorazm viloyati Hazorasp tumani Boqirg'on qishlog'ida 1186-yil vafot etgan. Uning qabri Xorazmdadir [3].

Sulaymon Boqirg'oniy turkiy tasavvuf she'riyatining jahonha mashhur vakili Ahmad Yassaviyning iste'dodli shogirdi, tariqatining davomchisidir. Sulaymon Boqirg'oniy turkiy xalqlar orasida "Hakim ota" nomi bilan ham mashhur.

Sulaymon Boqirg'oniy hikmatlarida "Qul Sulaymon", "Sulaymon", "Qul Hakim", "Hakim Sulaymon" kabi taxalluslarini qo'llaydi. Sulaymon Boqirg'oniy hikmatlari bugungi kunda ham turkiy tasavvuf ixlosmandlari tomonidan sevib o'qiladi [3].

Sulaymon Boqirg'oniy avlodlari ham ilmu ma'rifatga hissa qo'shgan mo'tabar siymolardan sanaladi. Masalan, shajaralaridagi ma'lumotlarga asoslanadigan bo'lsak, mashhur fiqh Abulays Samarqandiy ham u kishining amakivachchalaridan biri. Shuningdek, Samarqandda yashab o'tgan Jo'sh ota hazratlari ham Hakim otaning o'g'li Mahmudxojaning o'g'lidir.

Sulaymon Boqirg'oniy ustozining tariqati qoidalarini yanada chuqurlashtirib keng xalq ommasiga yetkazgan. Yassaviyona sodda, ravon uslubda ijod qilgan. O'z asarlarida islomni, shariat va tariqat qoidalarini targ'ib qilgan, kishilarni u dunyoni o'ylab yashashga, Allohning karamidan bahramand bo'lishga da'vat etgan. Sulaymon Boqirg'oniy ma'rifatni Allohni tanish, uning nazariga tushish, deydi. Oliy muhabbatni Allohga bo'lgan muhabbat, deb tushuntiradi. U tariqat yo'lini komil insonni tarbiyalash yo'li, jannatga el-tuvchi yo'l, deb biladi.

Nafs bu dunyo mulkiga ega bo'lishni "besh kunlik tiriklik"da davron surushni targ'ib qilsa, ruh Haqni tanish va unga talpinishga undaydi. Boqirg'oniy inson ruhiy kamolotida tariqatning yo'llarini bilib, saharlarda uyg'oqlikni odat qilishga undaydi. Sulaymon Boqirg'oniy ruhning talabini "Bo'lma dunyo zavqina, bo'lg'il haqning shavqina", deya ta'riflaydi.

Sulaymon Boqirg'oniy nuqtayi nazarida, insonning botiniy dunyosi ilohiy ishq dardi bilangina oboddir va bu dard hamma narsadan qudratli va fayzli ekanligini anglashimiz mumkin.

Alloh debon shaytonning zaxrini yorub

O'zimni Haqning yodi birla arub,

Suhbatlik oriflarga jonim berub,

Suhbatsiz nodonlardan qochgum kelur. [4].

Sulaymon Boqirgʻoniy misralarida inson maʼrifatli boʻlishi, hayot sirlarini egallashga qodir boʻlishi haqida ham uchratishimiz mumkin. Ayrim misralarida Boqirgʻoniy odam bilan odamni ham katta farq qilishini, nodonlardan uzoqroq yurushini maslahat beradi. Doimo Boqirgʻoniy insonlarni donolar suhbatiga oshiqishni, ularning oʻgitlariga amla qilishiga tatbiq qilgan.

Boqirgʻoniy hikoyatlarida har qanday ogʻir holatlarga tik qarash, hadiksirashlardan uzoqda boʻlish, insonlar bilan adolatli boʻlish va ruh pokizaligi gʻoyasini ilgari suradi.

Xalq orasida Boqirgʻoniyning ogʻizdan ogʻizga oʻtib, doston boʻlib yurgan voqealarida ham aynan inson kamolatida tarbiyaviy ahamiyati katta. “Sobit qissasi”da yosh bir yigitning suv boʻyida oqib kelayotgan olmaga koʻzi tushadi va beixtiyor egasiz olma oldida nafsini tiya olmaydi va uni suvdan olib tashlaydi. Shu zahoti, yigit olma kimningdir bogʻidan uzulib tushganini, bironing haqqini ruxsatsiza yegani va bu ish gunoh, deya fikrlaydi. Bir tishlam olmani olib, ariq boʻylab yoʻga tushadi va bir chorbogʻga kiradi. Olma egasiga duch keladi. Oxiratda buni jazosi haqida oʻylagani va oʻzga kishi haqqini yegani uchun gu-nohkor ekanligi va buning jazosiga tayyor ekanligi yozilgan [4].

Sulaymon Boqirgʻoniy asarlarida bu dunyoni doʻzaxga aylantirmaslik, nafs balosiga berilmaslik, maʼnaviy qullikdan xalos boʻlish, din qudratini ulugʻlash kerakligini taʼkidlaydi. Aynan bugungi kun yoshlarimiz tarbiyasida ham eng zaruri nafsni tarbiyalamoqqa oʻrgatish, diniy va dunyoviy bilimlarni oʻrganish va maʼnaviy olamini boyitishda Boqirgʻoniyning qarashlarini singdirish muhim ahamiyat kasb etadi. Inson oʻz nafsiga ega chiqalishi, doimo oʻz ustida ishlashi dunyoqarashini kengaytirish zarur. Nafs diya oʻziga va oʻzgalarga zarar bermasligi, doimo vijdonli boʻlishni oʻrgatish zarur. Boqirgʻoniy qarashlari orqali oʻsib kelatotgan yosh avlodning maʼnaviy dunyosining goʻzal boʻlishiga va har taraflama komil inson boʻlib kamol topishiga erishishimiz mumkin.

Boqirgʻoniy hikmatlari nafs va ruh ziddiyatlaridan kengroq ogoh qilishga undaydi. Mol-dunyo deb boshqa hamma narsani untayotganlar, oʻzgalarga ozor berayotganlar, boshqalar yaratgan boylikka, oʻz-galar nasibasiga sherik boʻlayotganlar uchun Boqirgʻoniy oʻz misralarida nafs va ruh bahslashishi misoloda yoritib bergan.

*Nafsim aytur: sadr yonida oʻltiribon,
Turluk-turluk neʼmatlarni keltiribon,
Yeb-ichib, tun-u kun qorin toʻydiribon,
Yostuq uzra takya qilib yotgum kelur.*

Ruhning javobi:

*Ruhim aytur: tun-u kuni qatlanubon,
Haq mavloyim rizosini tilayubon,
Qul Sulaymon ishq otigʻa otlanubon,
Uzoq-kechmish eranlarga yetoyin der.* [4].

Bunday eʼtiqodiy bahslashish faqat Boqirgʻoniy yashagan davrga emas, inson hayotiga, tarixning hamma bosqichlariga ham daxldordir. Inson nafsiga erk bermasligi, odillik bilan ish koʻrishi, oʻzgalar moli-ga sherik boʻlmasligi, davlatni adolat bilan boshqarish haqida Boqirgʻoniyning asarlarida uchratishimiz mumkin.

Har zamonga mos keluvchi yassaviylik tariqoti davomchisi sanalgan Sulaymon Boqirgʻoniyning qarashlari inon oʻzligini tarbiyalashda diniy va dunyoviy tarbiyasida ahamiyatli. Sulaymon Boqirgʻoniyning maʼnaviy-axloqiy gʻoyalaridan, yoshlar taʼlim-tarbiya jarayonida samarali foydalanish kelgusida oʻziga ishongan adolatli va vijdonli farzandlarni, vatan, yurt ravnaqiga hissa qoʻshadigan yoshlarni kamol topshini taʼminlaydi.

Sulaymon Boqirgʻoniyning hikmatlari islom haqiqatlari bilan sugʻorilgan, oyat va hadislar maʼno-sidan soʻzlangan maʼnaviy xazinadir. Inson ruhiy kamolotga erishmoqchi boʻlsa, ilm oʻrganmogʻi, nafs-ga erk bermasligi lozim. Inson ruhiy kamolati haqida gap ketganda, Sulaymon Boqirgʻoniyning inson kamo-lotiga oid boʻlgan nafs va ruh haqidagi qarashlarini oʻrganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

- (1). Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026-yillarga moʻljallangan Yangi Oʻzbekistonning taraqqiyot strategiyasi toʻgʻrisida”gi PF-60-sonli farmoni.
- (2). Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 26-martdagi “Maʼnaviy-maʼrifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi PQ-5040-sonli qarori.
- (3). Umrboy Emberganov, Jobbergan Shomuradov. Sulaymon Bogirgʻoniy (Hakim ota). Toshkent, 2015.

(4). Sulaymon Boqirg' oniy. Boqirg' on kitobi. She'rlar va dostonlar. T., "Yozuvchi", 1991.

Ibragimov Raximjon Xasanboy o'g'li (Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti;
raximjon2018@gmail.com)

KASB-HUNAR MAKTABLARIDA FIZIKA FANINI KOMPYUTERDA MODELLASHTIRILGAN ISHLANMALARDAN FOYDALANIB O'QITISH METODIKASI

Annotatsiya. *Bilimlarni egalashning faol usullariga e'tibor qaratish, o'quvchilar ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, axborot kompetentligini rivojlantirish, shuningdek, shaxs ehtiyojlari va imkoniyatlarini hisobga olgan holda, individuallashtirilgan tarzda differensial o'qitishga o'tishni nazarga tutadi. Shularni hisobga olgan holda, kasb-hunar maktablarida fizika fanini kompyuterda modellashtirilgan ishlanmalardan foydalanib o'qitish samaraliroq natija beradi.*

Kalit so'zlar: *modellashtirish, dastur, dasturiy ta'minot, metod, kompyuter, zamonaviy bilimlar, dasturlash, o'quv materiallari.*

Аннотация. *В статье рассматривается ориентация на активные методы получения знаний, развитие творческих способностей учащихся, развитие информационной компетентности, а также переход к индивидуализированному дифференциальному обучению с учетом индивидуальных потребностей и возможностей. С учетом этого обучение физике в профессиональных школах с использованием разработок компьютерного моделирования дает более эффективные результаты.*

Ключевые слова: *моделирование, программа, программное обеспечение, метод, компьютер, современные знания, программирование, учебные материалы.*

Annotation. *The focus on active methods of acquiring knowledge, the development of students' creative abilities, the development of information competence, as well as the transition to individualized differential learning, taking into account individual needs and capabilities, are considered. Taking this into account, teaching physics in vocational schools using computer modeling developments gives more effective results.*

Key words: *modeling, program, software, method, computer, modern knowledge, programming, educational materials.*

Kirish. Professional ta'limning asosiy maqsadi o'z-o'ziga ta'lim berish, rivojlantirish, innovatsion faoliyatni amalga oshirish qobiliyatiga ega bo'lajak mutaxassisni axborot kompetentligini rivojlantirishdan iborat. Ushbu vazifani o'quvchilarga o'qituvchi tomonidan tayyor bilimlarni berish bilangina yechim topib bo'lmaydi. O'quvchini passiv iste'molchi maqomidan muammoni qo'ya oladigan, muammoni hal qilish va uni yechimini topish yo'lini tahlil qila oladigan, eng maqul natijani topib, uning to'g'riligini isbotlab bera oladigan, zamonaviy bilimlarni faol yaratuvchisiga aylantirish zarur.

Auditoriyada ishlash jarayonida fizikadan bilimlarni faol o'zlashtirish uchun eng kamida fizikadan o'quv materialni tushunish zarur, eng maqbul ko'rinishda uni ijodiy idrok qilish talab qilinadi. Aslida, birinchi kursda, o'quv materialni eslab qolish, fizikaviy elementlarni tushunish amalga oshiriladi. Ba'zi hollarda fizikani bayon qilishda formal-mantiqiy yoki haddan ziyod matematikalashgan yondashuvning roli oshirib ko'rsatiladi, murakkab va ko'p qirrali fizika o'quv materialini idrok qilishning psixologik va pedagogik o'ziga xos aspektlari e'tiborga olinmaydi. Ba'zida fanlarlararo integratsion bog'lanishlarga etarli e'tibor berilmaydi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Fizika kursining nazariyasini yaxshi bilgan o'quvchi masala yechishni yaxshi bilmaydi. Masalalarni muvaffaqiyatli echish uchun nazariyani mohiyatini bilish umumlash-tiruvchi bilimlarga ega bo'lishi zarur, odatda ular tajribadan masalalar yechish jarayonida egallanadi. Umumlashgan bilimlar asosini, B.S.Belikov fikricha, metodologik tavsifga ega fizikaning fundamental tushunchalari tashkil qiladi [1].

Muammoning boshqa shartlar va boshqa fizik tizimlarda o'zgarishi imkoniyatlari aniqlanadi va olingan sonlarda ifodalangan qiymatning haqiqatga yaqinligi baholanadi. Umumiy holda kompyuterlar ikkita asosiy qismdan iborat: apparat dasturiy ta'minot (hardware) – bu kompyuterlarning qo'shimcha va texnik qurilmalaridan tashkil topgan, dasturiy ta'minot (software) kompyuterni ishlatish uchun zarur bo'lgan huj-jatlarni va ma'lumotlarga ishlov beruvchi dasturlar majmuasi [2].

Barcha dasturiy ta'minotlarni uchta tur bo'yicha tasniflash mumkin:

- 1) tizimli dasturiy ta'minot (System software);
–kompyuter tarmoqlari va kompyuter ishlashini taminlovchi dasturlar;
- 2) amaliy dasturiy ta'minot (Arrlisation program raskage);

–aniq bir soha bo'yicha masalalar echimiga qaratilgan dasturlar yig'indisi;

3) uskunaviy dasturlar;

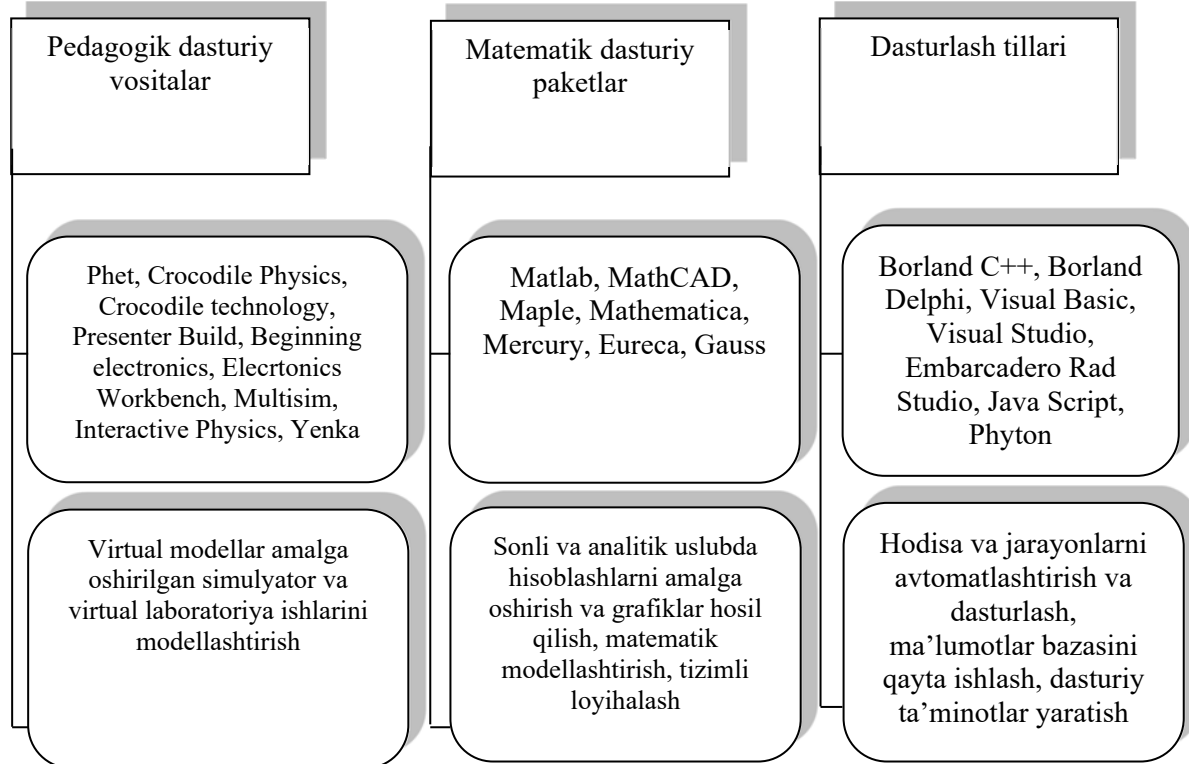
–dasturiy mahsulotlar yaratishda foydalaniladigan dasturiy vositalar.

Dasturiy vositalarni amaliy va uskunaviy dasturiy ta'minotlar asosida nazariy jihatdan quyidagi uchta katta sinfga ajratish mumkin: pedagogik dasturiy vositalar; matematik dasturiy paketlar, dasturlash tillari.

Umumiy dasturiy vositalarni quyidagicha klassifikatsiyalarga ajratamiz (1-rasm).

Rhet, Srosodile Rhysiss, Interastive Rhysiss, Yenka dasturiy vositalari, asosan, o'yin ko'rinishiga o'xshash laboratoriya ishlari va animatsiyalardan tashkil topgan simulatorlardir. Ushbu pedagogik dasturiy vositalardan ma'ruza mashg'ulotlarida ko'proq foydalaniladi.

Srosodile Teshnology va Rrezenter Build kabi pedagogik dasturiy vositalarda amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarida amaliy masalalar va laboratoriya ishlarini modellashtirish imkoniyatlari mavjud.

1-rasm. Fizikadan ta'lim jarayonida foydalaniladigan dasturiy vositalar klassifikatsiyasi.

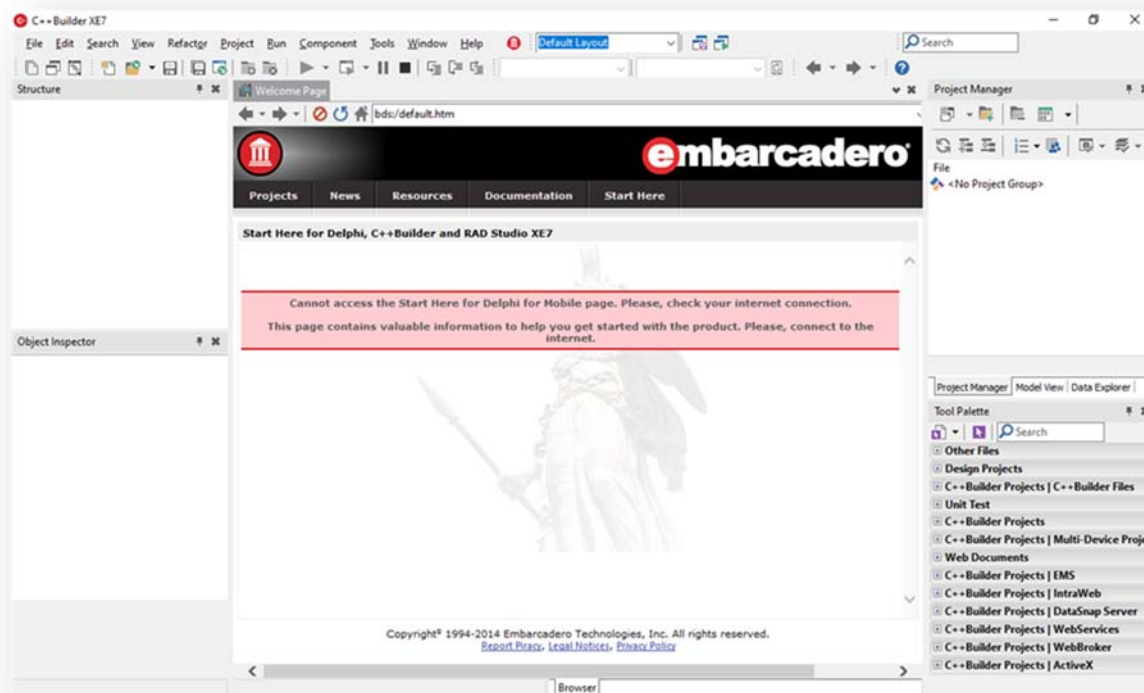
Beginning elektroniss, Eletroniss Workbensch, Multisim pedagogik dasturiy vositalaridan oddiy elektr zanjirlardan tashqari, radioqurilmalar, mikroshemalar, matplata kabi murakkab elektronika va telekommunikatsiya qurilmalarini modellashtirish mumkin.

Matlab, MathSAD, Marle, Mathematisa, Mersury, Euresa, Gauss matematik dasturiy paketlar bo'lib asosan matematik, fizik, iqtisodiy modellashtirish, murakkab matematik hisoblashlarni bajarishda, ta'lim jarayonida va ilmiy tadqiqot ishlarini bajarishda qo'llaniladi.

C++, Delphi, Java Ssrirt, Rython, Visual Basis, Visual Studio, Embarsadero Rad Studio dasturlash tillari bo'lib, barcha sohalarda dasturiy ta'minotlar ishlab chiqishga moslashgan. Hozirgi kunda Embarsadero Rad Studio dasturlash tili keng miqyosda dasturchilar tomonidan foydalanilmoqda. Ushbu dasturlash tili C++ va Delrhi dasturlash tillaridan tashkil topgan bo'lib, android dasturlashni amalga oshiradi [3].

Natija va muhokamalar. Biz kasb-hunar maktablarida fizikadan ta'lim jarayonida o'quvchilarning axborot kompetentligini rivojlanirish uchun C++dasturlash tili bilan fizika fani integratsiyasidan foydalanamiz. Fizika darslarida o'quvchilarni kompyuterda ishlanmalar yaratishga o'rgatish ularning axborot kompetentligini rivojlantiradi [4].

Matemematik mayatnik dasturini tuzish. Dasturni tuzishda C++ dasturlash muxitidan foydalandik. Dasturni tuzishni boshlash uchun kompilatorni ishga tushuramiz. Kompilator boshlangich ko'rinishi 2-rasmdagidek bo'ladi.

2-rasm. C++ dasturlash tili ishchi oynasi.

Yangi dastur boshlash uchun bosh menyudan *File -> New -> VSL Forms Arrlisation - C++ Builder* buyrug'ini bajaramiz. Shunda kompilator bizga yangi ilova uchun muxit yaratib beradi. Muhit faqat bitta bo'sh formadan iborat bo'ladi. Biz dastur davomida o'zimizga kerakli forma yaratib olishimiz mumkin.

Dastur uchun kod yozishdan oldin dasturning visual ko'rinishini tuzib olishimiz kerak bo'ladi. Kompilatorning pastki o'ng tomonida tartiblangan komponentalar qatori joylashtirilgan. U yerdan o'zimizga kerakli komponentalarni topishimiz mumkin. Komponentani formaga joylashtirishning ikki usuli mavjud hisoblanadi.

Kerakli komponenta komponentalar qatoridan topiladi va uning ustiga sichqonchani chap tugmasi bir marotaba bosiladi. Bunda kerakli komponenta tanlanadi va uni formaning qaeriga joylashtirmoqchi bo'lsak, sichqonchani chap tugmasini formaning o'sha yeriga bir marotaba bosiladi va komponenta joylashadi.

Kerakli komponenta komponentalar qatoridan topiladi va uning ustiga sichqonchani chap tugmasi ikki marotaba tez-tez bosiladi. Shunda komponenta avtomatik ravishda formaga joylashtiriladi. Uni sichqoncha yordamida ushlab istalgan holatda qayta joylashtirishimiz mumkin.

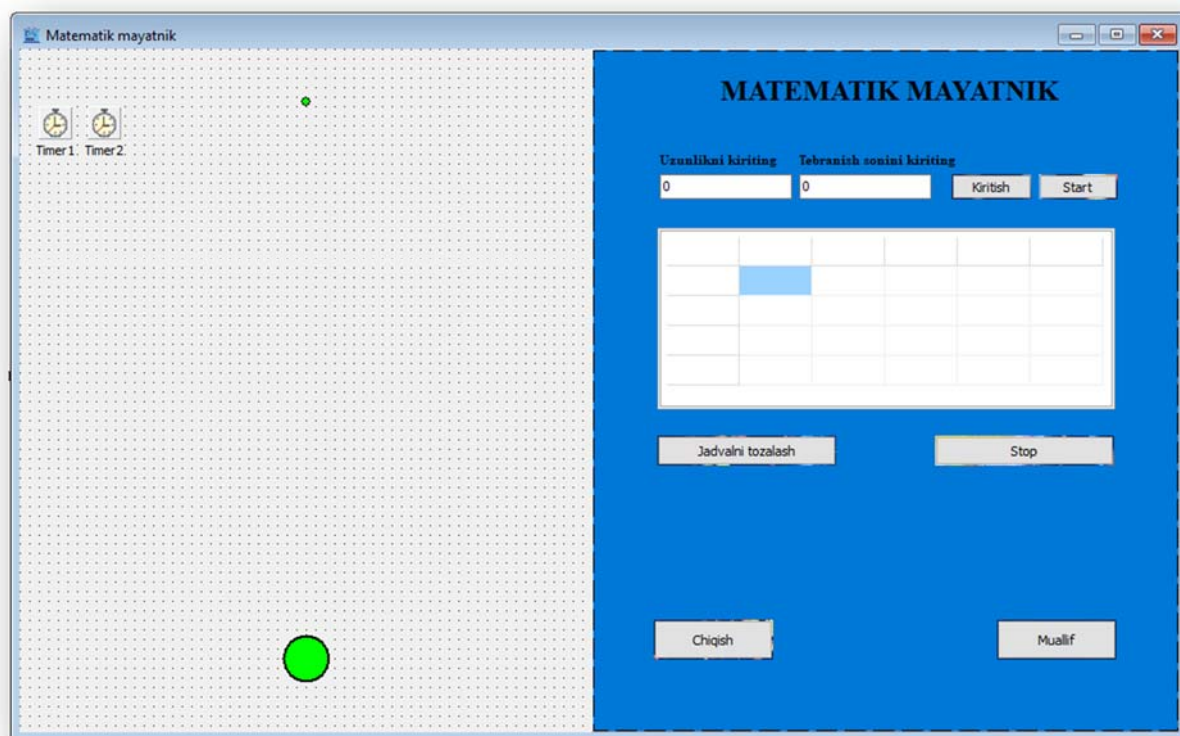
Dasturni tuzishda bizga "Button", "Edit", "Label", "Panel", "Image", "Timer", "Share" va "String Grid" komponentalari kerak bo'ladi. "Button", "Edit", "Label", "Panel" komponentalarini "Standart" komponentalar qatoridan, "Image", "Share", "StringGrid" komponentalarini "Additional" komponentalar qatoridan, "Timer" komponentasini esa "System" komponentalar qatoridan topishimiz mumkin.

Dastur korinishini 3-rasmdagidek tahlil qilamiz. Buning uchun komponentalarni kerakli joyga joylashtirib nomlab chiqish kifoya. Komponentani nomlash uchun uning xususiyatlariga murojaat qilinadi. Dasturning pastki chap qismida obyekt inspektori oynasi bo'lib unda komponentaning barcha xususiyatlari joylashtirilgan [5]. Komponentaning nomini o'zgartirish uchun formadagi kerakli komponentaning ustiga sichqonchani chap tugmasi bir marotaba bosiladi. So'ngra, obyekt inspektori oynasidagi "Sartion" xususiyatiga ixtiyoriy nom qo'yishimiz mumkin. Ammo, ba'zi komponentalarning "Sartion" xususiyatlari bo'lmaydi ularning o'rniga "Text" xususiyatidan foydalanishimiz mumkin.

Kod yozishni "Kiritish" tugmasidan boshlanadi. Ushbu tugma bosilganda "Edit" komponentasidagi ma'lumotlar dastur xotirasiga kiritilishi va jismlarni boshlang'ich holatga keltirishi kerak.

Referat. Matematik mayatnik kompyuter dasturi (Matematicheskii mayatnik kompyuternaya programma). Ushbu elektron dasturdan oliy ta'lim, umumta'lim va professional ta'lim muassasalarida fizika o'qitishda foydalanish mumkin. Ushbu dasturda fizika faniga doir ma'lumotlar mavjud bo'lib, mustaqil

foydalanuvchilar uchun ham mo'ljallangan. Bundan tashqari, o'quvchilarga pedagogik dasturiy mahsulotlarni ishlab chiqishni o'rgatishda ham foydalanish mumkin.

3-rasm. Formada komponentalar joylashuvi.

Dasturning funksional imkoniyatlari:

- Fizika fanidan laboratoriya mashg'ulotlarida foydalanish;
- Fizika fanidan amaliy mashg'ulotlarida foydalanish;
- Fizika faniga doir meyoriy xujjatlar bilan tanishish;
- masofaviy ta'limda foydalanish;
- Fizika ta'limi sifatini oshirish.

EHM toifasi: Barcha turdagi Rentium IV kompyuterlari.

Operatsion tizim: Windows XR, Windows 7, Windows 8, Windows 10.

Dasturlash tili: S++ dasturlash tilida yozilgan.

Dasturni yozishda **Windows8.1** operatsion tizimidan foydalanilgan.

Dastur hajmi: 3.6 Mb.

Xulosa va tavsiyalar. Kasb-hunar maktablari o'quvchilarida fizika fanini kompyuterda modellash-tirilgan ishlanmalardan foydalanib o'qitish o'quvchilarning axborot kompetentligini rivojlanishiga xizmat qiladi. O'quvchilarning o'quv faoliyatini kompyuter simulatsiyasi orqali tashkil etishda talim jarayoni doirasida AKTdan samarali foydalanish imkoniyatlaridan xabardor bo'lish zarur. Shu maqsadda kompyuterda modellashtirish o'quvchilarning o'quv-kognitiv va talim va kasbiy faoliyati bilan qanday bog'liqligi ko'rib chiqish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Хамдамов Р., Бегимкулов У., Тайлаков Н., Смирнов А.В. Таълимда ахборот технологиялари. Новый курс «Информационные и коммуникационные технологии в физическом образовании» в системе подготовки. Физическое образование в вузах, 2014.
- (2). Turaev S.J. Methods of the using of software program Microsoft Excel in practical and laboratory occupation on physics, Scientific Bulletin of Namangan State University, 2019.
- (3). Ibragimov Raximjon Xasanboy o'g'li. Kasb-hunar maktablari o'quvchilarining fizikadan bilimini oshirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari omili. "Birinchi Rennessans: Abu Rayhon Beruniy va tabiiy fanlar evolutsiyasi" nomli xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya, 25-may, 2023-yil, Navoiy shahri (113–116).
- (4). Ibragimov Rakhimjon. Methodology of teaching physics in vocational schools. <https://doi.org/10.5281/>

**Mamutova Yulduz Reymbergenovna (Doctoral student Karakalpak State University;
mamutova.yulduz@mail.ru)**

based on the review by reviewer Uteshova Z.Kh. doc., PhD in Pedagogics

EFFECTIVE APPROACHES TO TEACHING READING IN A FOREIGN LANGUAGE

Annotation. *This article will discuss the significance of reading as the fundamental element in foreign language instruction. Types of reading and stages of tasks will be considered in order to master reading technology. It is important to consider checking your understanding of the text, which can be done using tests.*

Key words: *types of reading, reading technology, tests.*

ЭФФЕКТИВНЫЕ ПОДХОДЫ К ОБУЧЕНИЮ ЧТЕНИЮ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. *В этой статье рассматривается проблема значения чтения как фундаментального элемента обучения иностранному языку, а также виды чтения и этапы заданий для освоения технологии чтения. Важно предусмотреть проверку понимания текста, которую можно осуществить с помощью тестов.*

Ключевые слова: *виды чтения, технология чтения, тесты.*

CHET TILIDA O'QISH KO'NIKMASINI O'RGATISHDA SAMARALI YONDASHUVLAR

Аннотация. *Ушбу мақолада ўқши кўникмаси чет тилини ўрганишнинг асосий элементи сифатида аҳамияти муҳокама қилинади. Ўқши турлари ва ўқши технологиясини ўзлаштириш учун топшириқларнинг босқичлари кўриб чиқилади. Тестлар ёрдамида амалга оширилиши мумкин бўлган матни тушуниш тестини тақдим этиш муҳимдир.*

Калим сўзлар: *ўқши турлари, ўқши технологияси, тестлар.*

Introduction. One of the most crucial elements in learning a foreign language is reading instruction. Reading is a language activity aimed at visual perception and comprehension of written speech. To understand a foreign-language text, mastery of a set of phonetic, lexical, and grammatical informative features is assumed, making the recognition process instantaneous.

Through reading, individuals become acquainted with the scientific and cultural achievements of humanity, familiarize themselves with the art and life of other nations. The reading process has a significant impact on personality development. Reading enriches students' active and passive vocabulary, and it helps form grammatical skills.

Literature review. Prior research highlights the pivotal role of reading skills in foreign language acquisition. Vaisburd and Blokhina (1997) emphasize the importance of teaching understanding of foreign language texts as a search activity. Their work underscores the need for strategies that enhance students' ability to extract information effectively while engaging with different types of texts. This aligns with the current paper's focus on varied reading types such as skimming, scanning, intensive reading, and extensive reading [1]ю

Mamutova's (2023) study on monitoring techniques in reading acquisition complements the discourse, offering insights into methods that assess and improve comprehension. The research contributes to the understanding of effective pre-text, while-text, and post-text tasks, emphasizing their significance in developing reading proficiency. The proposed methods in the current paper align with findings, providing a practical application of monitoring techniques [2].

Furthermore, Amin, Azim, and Kalam's (2018) exploration of using multimedia projectors in English language teaching classrooms introduces an additional dimension to language instruction. While their focus is on the broader context of language teaching, their findings emphasize the importance of innovative teaching methods, a principle that resonates with the diverse strategies discussed in the current paper. [3]

In summary, the reviewed literature emphasizes the multifaceted nature of teaching reading in foreign language lessons. The incorporation of various types of reading and structured tasks aligns with existing research, offering a comprehensive approach to enhance language proficiency. The insights gained from these studies collectively contribute to the pedagogical framework presented in the current paper, providing a valuable foundation for effective foreign language instruction.

Research methodology. The approach to teaching reading in foreign language lessons involves a comprehensive set of methods designed to enhance students' language acquisition skills. The methods employed focus on various types of reading and strategic stages of tasks aimed at optimizing the learning process.

Types of Reading: The instructional methods include the differentiation of reading into various types, each serving a distinct purpose in language acquisition.

The following types of reading are distinguished: 1-Skimming. 2-Scanning. 3-Intensive reading. 4-Extensive reading.

Skimming involves obtaining a general understanding of the material being read. The goal of skimming is to grasp the most general idea of the topic and the scope of questions discussed in the text. Educational tasks should be focused on the logical and meaningful structure of the text, developing the ability to extract and use text material in accordance with specific communicative tasks.

Extensive Reading involves the reader focusing on the entire written work (book, article, story) without a specific purpose for later use or reproducing the obtained information. The main task is to extract the basic information from the text, that is, to understand what questions are addressed in the text and how they are resolved, and what exactly is said in response to these questions.

Intensive Reading involves achieving the most complete and accurate understanding of all the information contained in the text and critically analyzing it. It is a thoughtful and unhurried reading, assuming a purposeful analysis of the content read with a reliance on the language and lexical connections of the text.

Scanning involves reading newspapers and literature within a specific field of study. The goal is the swift identification of very specific data within the text (or texts) [1].

Stages of Tasks: Mastery of reading technology is achieved through the completion of pre-text, while-text, and post-text tasks [2].

Pre-text stage. To address difficulties in understanding the content of the text, the teacher provides information about the author or work. Exercises can be suggested to develop language intuition and word formation skills. Pre-text questions stimulate students' interest.

While-text stage. Tasks should aim to guide students towards a general understanding of the text, as well as its interpretation, depending on the task. Students perform exercises aimed at extracting primary and secondary information from the text by finding the meaning of the text, the lexical-semantic basis of connecting meaningful segments into a coherent whole.

Post-text stage. Here, control of understanding the content is carried out, and its interpretation is provided.

In middle and high school, the main task of the teacher is to equip students with techniques for reading silently, as it allows students to concentrate on the meaningful side of the text.

The use of these techniques allows for the development of language competence in students and contributes to their intellectual growth. In the process, the following skills are developed:

1. Logical thinking (analysis of text structure, means of connection).
2. High concentration of attention.
3. Predictive ability (includes imagination, intuition, and the ability for deep self-analysis);
4. Evaluation skills (a derivative of critical thinking, assessing both one's own actions and the actions and thoughts of others).
5. Productivity - the ability to generate a large number of ideas.
6. Flexibility of thinking (the ability to quickly and easily find new problem-solving strategies, establish associative connections, and transition from phenomena of one class to another, often distant in content).

Checking the understanding of the text can be carried out through tests. It is necessary to familiarize students with the format of such tests and equip them with effective strategies for completing them.

Let's consider the main types of such tests and ways to activate students' cognitive activity while performing them [4].

1. **Multiple Matching: Headings.** This assesses the ability to identify the main points in the text (headings or the main idea) at the paragraph level. It develops the ability to predict and enhances thinking productivity.

Two types of tasks can be proposed:

- Match headings with paragraphs of the text.
- Match sentences expressing the main idea with paragraphs of the text.

Headings or sentences are printed before the main text so that students get a general idea of the main concepts before starting to read the text. Some may find it more convenient to first try both approaches and choose the most effective one for them. It is important not to fixate on the initial choice, as difficulties may arise with subsequent parts. It's better to go back and review whether the choice was correct.

1. Read the text.
2. Read the headings.
3. Cross out the example heading.
4. Look for key words or phrases in the text that are relevant to the headings. Underline them.
5. Decide on the extra heading.
6. Delete the headings used.
7. Do not spend too much time on any one choice. Come back and check it later.

2. **Multiple choice.** This task requires a complete understanding of the text. It is essential to read the text and its associated questions carefully to be able to distinguish seemingly similar answers, identify cause and effect. It enhances concentration, logical thinking, and the ability to evaluate. Students need to learn to correlate answers with the text, avoid word-spotting, and use paraphrasing. The main focus should be on meaning.

Questions are presented in the same order as the information in the text. Tasks may involve determining the meaning of individual words or phrases in the text, questions about identifying the overall theme of the text, determining the author's attitude or opinion.

Students work in pairs to complete the test based on the text, following the instructions:

1. Read the questions first. What kind of text is it?
2. Skim-read the text.
3. Read over the questions and then scan the text to find where the answers can be found.
4. While reading the text, underline the parts that justify your answers.
5. Answer the questions.
6. Do not spend too much time on any one choice. Come back and check it later.

3. **Gapped text.** These tasks aim to test understanding of text structure and the logic of events. Students must insert sentences or paragraphs extracted from the text. There is only one correct answer. It develops logical thinking and the ability to predict.

It is necessary to first read the entire text with gaps to understand its content, grasp the structure of the text, and how the action unfolds. Pay attention to information both before and after the gap, as well as their consistency with the overall logic of the text. Start by studying an example to understand the principle.

Students should be familiar with stylistic devices that show how individual parts of the text can be connected, such as indicators of time, cause and effect, contrast, repetition. They should also know how to use pronouns and English verb tenses correctly. It is crucial to avoid word-spotting.

Students work in pairs to complete the test based on the text, following the instructions:

1. Skim-read the text.
2. Decide on the structure. (Is it chronological, cause and effect, etc.?).
3. Read the example paragraph and the corresponding sentence, cross it out.
4. List the part of the text just before and after the first gap. What kind of information is missing?
5. Continue like this. Which sentence best fills the gap, refers to the same period of time, events, etc.

6. Underline in the text words that relate to each other (e.g. both...and).
7. Make sure you mark each answer in the correct box.

4. **Multiple Matching.** These tasks assess the ability to extract specific information from a series of texts. They develop flexible thinking. In some tasks, multiple choices can be made. It is important to analyze why a particular part of the text fits that specific excerpt.

Students work in pairs to complete the test based on the text, following the instructions:

1. Skim-read the questions. What are they about?
2. Skim-read the text.
3. Scan the text. In each paragraph underline the answers to the following questions.
4. Underline the part of the text that referred to each question.
5. Answer all the questions even if you think you are guessing.

Working with text is also crucial in teaching the lexical-grammatical aspect of speech (Use of English).

Analysis and results. Improved Reading Proficiency. The application of the outlined instructional strategies, including diverse types of reading and structured tasks, aims to enhance students' reading proficiency. While specific quantitative data might not be provided, the effectiveness can be measured through qualitative observations, student performance, and engagement.

Positive Impact on Cognitive Skills. The incorporation of reading techniques is expected to positively impact various cognitive skills, such as logical thinking, attention concentration, predictive ability, evaluation skills, productivity, and flexibility of thinking. Observations and assessments of students' cognitive development can serve as indicators of the success of the implemented strategies.

Enhanced Assessment Outcomes. The proposed assessment methods, including multiple matching, multiple-choice, and gapped text tests, are designed to evaluate comprehension effectively. The results of these assessments, in terms of students' performance and understanding, can be considered as outcomes of the instructional strategies implemented.

Conclusion. In summary, this paper has expounded a nuanced approach to instructing reading in foreign language lessons, centering on diverse reading types and methodical task stages. The analysis of instructional strategies underscores their potential impact on language acquisition and cognitive skills.

The varied reading types – skimming, scanning, intensive reading, and extensive reading – emerge as integral tools for bolstering language proficiency. The systematic approach of pre-text, while-text, and post-text tasks provides a structured framework guiding students toward a comprehensive understanding of materials.

Our exploration of the cognitive skills cultivated through these reading practices reveals a broader impact on intellectual growth, encompassing logical thinking, heightened concentration, predictive ability, evaluation skills, productivity, and flexible thinking. The paper underscores how reading instruction acts as a catalyst for holistic cognitive development.

Assessment through tests, including multiple matching, multiple-choice, and gapped text tests, gauges comprehension and activates students' cognitive abilities. The provided step-by-step instructions serve as a practical guide for teachers to effectively assess and enhance reading skills.

Furthermore, the integration of insights from the literature review enhances the theoretical foundation of the proposed strategies. The synergy between monitoring techniques, multimedia tools, and their practical application in teaching reading contributes to a holistic and effective language learning experience.

While specific empirical results may not be explicitly provided, the anticipated outcomes of enhanced reading proficiency, positive cognitive impact, improved assessment results, and the integration of literature review findings together contribute to a comprehensive pedagogical framework.

In essence, this paper advocates for a dynamic and strategic approach to teaching reading, recognizing its pivotal role in language acquisition and its potential to shape students' cognitive landscape. The proposed instructional strategies aim to not only foster language fluency but also to cultivate nuanced intellectual engagement with text, enriching the overall learning experience in foreign language lessons.

References:

- (1). Vaisburd M.L., Blokhina S.A. Teaching understanding of foreign language texts as a search activity // Foreign Language in School. 1997, № 1–2, p. 33 – 38.
- (2). Mamutova Y. (2023). Monitoring techniques in the instruction of reading acquisition. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, 4(04). <https://doi.org/10.37547/mesmj-V4-I4-33>.
- (3). R.Amin, M.Azim, A.Kalam. The Benefit of Using Multimedia Projector in English Language Teaching Classroom. *International Journal of Social Sciences & Humanities*, volume 3, issue 1, p. 62 – 76. Posted, 2018.

Ermanov Davron Rakhmatliyevych (Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Faculty of Translation Theory and Practice, Senior Lecturer of the Department of English Language, Tashkent; Uzbekistan davron.ermanov@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8765-9307>)

UNLOCKING LANGUAGE LEARNING SUCCESS: PROVEN WAYS TO BEAT ANXIETY IN FOREIGN LANGUAGE LEARNERS AND IGNITE MOTIVATION

Annotation. *This article is a comprehensive exploration of language learning anxiety, encompassing its multifaceted nature, sources, manifestations, and strategies to alleviate its impact on learners. It draws from seminal works such as Horwitz, Horwitz, and Cope (1986) for foundational insights into language anxiety, as well as studies by Dewaele and MacIntyre (2014), Young (1991), and others, providing in-depth examinations of psychological and sociocultural aspects. The document thoroughly examines the impact of anxiety on learners' attitudes, performance, and offers a synthesis of proven strategies like creating sup-*

portive environments, relaxation techniques, goal-setting, immersion, and resource utilization. Real-life application stories and guidance for moving forward with confidence provide practical insights for learners navigating language acquisition while coping with anxiety. The bibliography encompasses relevant scholarly works contributing to a comprehensive understanding of language learning anxiety and strategies for addressing it.

Key words: language learning anxiety, Psychological dimensions, sociocultural aspects, anxiety sources, anxiety manifestations, supportive learning environment.

Annotatsiya. Ushbu maqola til o'rganish til o'rganish xavotiri keng qamrovli tadqiqi bo'lib, uning ko'p qirrali tabiati, manbalari, namoyon bo'lishi va o'quvchilarga ta'sirini yengillashtirish strategiyalarini o'z ichiga oladi. U Horwitz, Horwitz va Cope (1986) kabi muhim ishlardan til xavotiriga oid asoslarni tushunish uchun, shuningdek, Dewaele va MacIntyre (2014), Young (1991) va boshqalarning psixologik va ijtimoiy-madaniy jihatlar tadqiqotlarini chuqur o'rganuvchi tadqiqotlaridan foydalanadi. Hujjatda xavotirning o'quvchilarning munosabati, faoliyatiga ta'siri chuqur o'rganiladi va qo'llab-quvvatlovchi muhit yaratish usullari, maqsadlarni belgilash, immersiya va resurslardan foydalanish kabi tasdiqlangan strategiyalarning sintezini taklif qiladi. Haqiqiy hayotdagi amaliy hikoyalar va ishonch bilan oldinga siljish bo'yicha ko'rsatmalar o'quvchilarga xavotir bilan kurashishda til o'zlashtirishda navigatsiya qilish uchun amaliy tushunchalar beradi. Bibliografiya til o'rganish xavotiri va uni hal qilish strategiyalarini har tomonlama tushunishga yordam beradigan tegishli ilmiy ishlarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: til o'rganish xavotiri, psixologik o'lchovlar, ijtimoiy-madaniy jihatlar, xavotir manbalari, xavotirning namoyon bo'lishi, qo'llab-quvvatlovchi o'quv muhiti.

Аннотация. Данная статья представляет собой комплексное исследование тревожности при изучении языка, включая ее многогранную природу, источники, проявления и стратегии по смягчению ее воздействия на учащихся. В работе ссылаются на важные работы, такие как Хорвиц, Хорвиц и Коуп (1986), чтобы понять основы языковой тревожности, а также психологические и социокультурные аспекты исследований Деваэле и Макинтайра (2014), Янга (1991) и других. В работе исследуется влияние тревожности на отношение и успеваемость учащихся и предлагается синтез проверенных стратегий, таких как методы поддерживающей среды, постановка целей, погружение и использование ресурсов. Практические истории из реальной жизни и рекомендации, позволяющие уверенно двигаться вперед, дают учащимся практические советы по освоению языка, одновременно справляясь с тревогой. Библиография включает соответствующие научные работы, которые способствуют всестороннему пониманию тревожности при изучении языка и стратегий преодоления трудностей.

Ключевые слова: тревога при изучении языка, психологические аспекты, социокультурные аспекты, источники тревоги, проявления тревоги, благоприятная среда обучения.

Introduction. Language learning anxiety, a prevalent challenge encountered by individuals embarking on the journey of acquiring a new language, manifests as a complex emotional response. It encompasses a spectrum of feelings and apprehensions, ranging from fear of making mistakes to concerns about negative evaluations by peers or instructors. Rooted in both psychological and sociocultural dimensions, this anxiety can arise from the pressure of mastering a foreign language, the expectations set by societal norms, or the dynamics within a classroom setting. Often studied through the lens of Horwitz, Horwitz, and Cope (1986), language learning anxiety tends to hinder learners' confidence and their willingness to engage in communicative activities, impacting overall proficiency and learning outcomes. Understanding the multifaceted nature of this anxiety is crucial for developing effective coping mechanisms and fostering an environment conducive to successful language acquisition.

Psychological and Sociocultural Aspects. The domain of language anxiety encompasses intricate psychological and sociocultural facets that significantly impact language learners. Psychologically, this anxiety often emerges from the fear of making errors, experiencing embarrassment, or facing negative evaluations while communicating in a foreign language. Dewaele and MacIntyre's (2014) research emphasizes the psychological dimensions, highlighting how high levels of language anxiety can detrimentally affect learners' self-confidence and willingness to actively engage in language-related tasks. Moreover, sociocultural aspects play a pivotal role, influenced by societal expectations, classroom dynamics, and cultural backgrounds. The societal pressure to communicate flawlessly or meet certain language proficiency standards amplifies this anxiety. Additionally, classroom environments, teaching methods, and the cultural diversity within the learning setting can either alleviate or exacerbate anxiety levels. Recognizing these

psychological and sociocultural components is fundamental in developing strategies to mitigate language anxiety effectively and create a supportive atmosphere conducive to language learning.

Literature Review on Language Learning Anxiety. A comprehensive review of literature on language learning anxiety reveals its multifaceted nature and profound impact on learners. Studies conducted by Horwitz, Horwitz, and Cope (1986) have been instrumental in identifying various sources and manifestations of language anxiety, highlighting its association with fear of negative evaluation, communication apprehension, and perfectionism. Dewaele and MacIntyre's (2014) research further delved into the psychological aspects, emphasizing how heightened anxiety levels hinder learners' confidence and willingness to communicate in a foreign language. Young's (1991) work shed light on the sociocultural dimensions, emphasizing the influence of societal expectations, classroom dynamics, and individual personality traits on language anxiety. These studies collectively underscore the need for tailored strategies to address the diverse sources and manifestations of language learning anxiety, paving the way for more effective interventions and support mechanisms for learners grappling with this challenge.

Sources and Manifestations of Anxiety. The sources and manifestations of anxiety in language learning encompass a diverse array of triggers and reactions that significantly impact learners. The sources often stem from the fear of making mistakes, concern about negative evaluation or judgment from peers or instructors, and the pressure to perform proficiently in a foreign language context. These sources manifest in various ways, such as increased heart rate, sweating, trembling, or experiencing mental blocks during language production. Additionally, language learners might exhibit avoidance behaviors, reluctance to participate in communicative activities, or a diminished willingness to engage in language-related tasks due to heightened anxiety levels. Recognizing these sources and manifestations is pivotal in devising strategies that effectively address and alleviate language learning anxiety, allowing learners to navigate their language learning journey with greater confidence and efficacy.

Impact on Learners' Attitudes and Performance. The impact of language anxiety on learners' attitudes and performance is substantial and multifaceted. High levels of anxiety can significantly influence learners' attitudes towards language learning, leading to decreased confidence, self-doubt, and a negative perception of their linguistic abilities. Dewaele and MacIntyre's (2014) research underscores how heightened anxiety levels diminish learners' willingness to engage in communicative tasks, impacting their overall motivation and enthusiasm for learning. Moreover, this anxiety often results in a reluctance to take risks, leading to a decline in participation during language-related activities. Performance-wise, language anxiety has been linked to decreased fluency, accuracy, and proficiency in using the target language. Young's (1991) study highlighted the correlation between anxiety levels and learners' overall performance, indicating that heightened anxiety impedes learners' ability to effectively acquire and utilize language skills. Understanding this impact is crucial for educators and learners alike to implement tailored strategies that mitigate anxiety, thus fostering a more conducive environment for successful language acquisition.

Proven Strategies to Beat Language Learning Anxiety. Cultivating a Supportive Learning Environment. Cultivating a supportive learning environment stands as a fundamental strategy in mitigating language learning anxiety among learners. Educators and peers play pivotal roles in fostering an atmosphere that encourages risk-taking, embraces mistakes as part of the learning process, and promotes a sense of psychological safety. By creating a supportive space, learners feel more comfortable expressing themselves in the target language without fear of judgment or criticism. This supportive atmosphere involves offering constructive feedback, celebrating learners' efforts and progress, and instilling a culture that values perseverance over perfection. Additionally, promoting open communication channels and establishing trust between learners and educators fosters an environment where learners feel empowered to ask questions, seek clarification, and engage actively in language-related activities. Ultimately, cultivating a supportive learning environment helps alleviate anxiety by encouraging a positive mindset, enhancing confidence, and nurturing a more conducive setting for language learning and growth.

Implementing Relaxation Techniques. Implementing relaxation techniques serves as an effective strategy in alleviating language learning anxiety among learners. Techniques such as deep breathing exercises, mindfulness, visualization, and progressive muscle relaxation have proven to be beneficial in reducing stress levels before language learning sessions. These relaxation methods help learners manage their anxiety by calming the mind, reducing physiological responses to stress, and enhancing focus and concentration. Research, including studies by Scanga and Grigorenko (2007), has demonstrated that integrating relaxation exercises before language learning activities can positively impact learners' performance and overall anxiety management. By incorporating these techniques into their routine, learners can

cultivate a sense of calmness and mental clarity, enabling them to approach language learning tasks with greater confidence and reduced apprehension.

Setting Realistic and Attainable Goals. Setting realistic and attainable goals is a pivotal strategy in reducing language learning anxiety among learners. By breaking down the language learning process into smaller, manageable objectives, learners can establish a clear roadmap for their linguistic journey. These goals should be specific, measurable, achievable, relevant, and time-bound (SMART), allowing learners to track their progress and celebrate incremental achievements. Research suggests that setting such goals enhances motivation and reduces anxiety associated with overwhelming or ambiguous tasks. When learners set realistic targets aligned with their abilities and learning pace, they experience a sense of accomplishment upon reaching each milestone, fostering a positive attitude towards their language learning endeavors. This approach not only mitigates anxiety but also instills a sense of direction and purpose, empowering learners to navigate their language learning journey with confidence and determination.

Embracing Language Immersion. Embracing language immersion stands as a powerful approach in alleviating language anxiety among learners. Immersing oneself in the target language and its cultural context through activities such as watching movies, listening to music, reading books, and engaging in conversations with native speakers facilitates a deeper understanding and familiarity with the language. This immersion helps learners become more accustomed to the language's nuances, expressions, and cultural references, gradually reducing anxiety associated with unfamiliarity. Research, including studies by MacIntyre et al. (2019), suggests that increased exposure to the language environment leads to enhanced comfort and confidence during communicative tasks. By actively immersing themselves in the language, learners create opportunities for practical application and reinforcement of language skills, thereby diminishing anxiety and enhancing their overall language proficiency.

Leveraging Supportive Resources. Leveraging supportive resources is a crucial strategy in alleviating language learning anxiety among learners. Utilizing language learning apps, online communities, language exchange programs, and other supportive resources provides learners with additional tools and platforms to practice and enhance their language skills in a low-pressure environment. These resources offer opportunities for learners to engage with the language at their own pace, interact with fellow learners or native speakers, and access a wide range of materials tailored to their proficiency level. Research indicates that the use of such resources fosters a sense of community and support, allowing learners to seek guidance, share experiences, and gain confidence in their language abilities. By leveraging these supportive resources, learners can supplement their learning, alleviate anxiety associated with language tasks, and cultivate a more enriching and enjoyable language learning experience.

Conclusion and Practical Application. Synthesizing Strategies for Success. Synthesizing strategies for success involves amalgamating various approaches to effectively combat language learning anxiety among learners. By integrating a combination of supportive learning environments, relaxation techniques, realistic goal-setting, language immersion, and utilization of resources, learners can develop a holistic approach to tackle anxiety systematically. This synthesis aims to address the diverse sources and manifestations of anxiety, catering to learners' individual needs and preferences. By combining these strategies, learners create a robust framework that fosters a positive mindset, enhances confidence, and mitigates anxiety, thereby fostering a conducive environment for successful language acquisition. This comprehensive synthesis empowers learners to navigate their language-learning journey with resilience, adaptability, and a proactive approach, ensuring a more fulfilling and rewarding experience in mastering a foreign language. **Real-life Application and Success Stories.** Real-life application and success stories serve as inspiring examples showcasing the effectiveness of strategies in overcoming language learning anxiety. These narratives highlight how individuals, through perseverance and the implementation of tailored strategies, successfully managed and conquered their anxieties in language learning. By sharing personal experiences of overcoming apprehensions, facing challenges, and ultimately achieving linguistic proficiency, these stories offer motivation and guidance to fellow learners. Success stories demonstrate that with dedication, resilience, and the utilization of effective strategies like cultivating supportive environments, employing relaxation techniques, setting realistic goals, immersing oneself in the language, and leveraging supportive resources, individuals can effectively navigate and triumph over language learning anxiety. These real-life accounts provide valuable encouragement, illustrating that overcoming anxiety is possible, thereby inspiring others on their language learning journey.

Moving Forward with Confidence. Moving forward with confidence against language learning anxiety involves adopting a proactive and empowered mindset in the pursuit of language acquisition.

Learners can embrace a positive outlook by acknowledging that anxiety is a natural part of the learning process and that it can be managed effectively. By implementing proven strategies, learners can bolster their confidence and motivation. Cultivating resilience, setting achievable goals, actively engaging in language immersion, and seeking support from resources and communities all contribute to building confidence. This approach encourages learners to embrace challenges, view mistakes as opportunities for growth, and persist in their language learning endeavors with renewed determination. Ultimately, moving forward with confidence involves believing in one's abilities, acknowledging progress, and remaining committed to the journey of mastering a foreign language despite any initial anxieties or setbacks.

Bibliography:

- (1). Dewaele, J.M., & MacIntyre, P.D. (2014). Psychological Aspects of Language Learning Anxiety. In S. Mercer & M. Williams (Eds.), *Psychology for Language Learning* (pp. 103–118). Palgrave Macmillan.
- (2). Horwitz, E.K., Horwitz, M.B., & Cope, J. (1986). Foreign Language Classroom Anxiety. *The Modern Language Journal*, 70(2), p. 125 – 132.
- (3). MacIntyre, P.D., Gregersen, T., & Mercer, S. (2019). Setting Attainable Goals to Diminish Anxiety in Language Learning. In M. Tengberg & T. Gregersen (Eds.), *Research on Language Learner Psychology* (pp. 141-158). Routledge.
- (4). Scanga, T., & Grigorenko, E. (2007). Relaxation Techniques in Language Learning Environments. *Language Learning*, 57(1), p. 105 – 135.
- (5). Young, D.J. (1991). Sociocultural Influences on Language Anxiety. In E.K. Horwitz & D.J. Young (Eds.), *Language Anxiety: From Theory and Research to Classroom Implications* (pp. 68–86). Prentice Hall.

Ne'matova Gulruh (Alfraganus university "Sharq filologiyasi" kafedrası o'qituvchisi;
e-mail: gulruh.nematova@mail.ru)

f.f.f.d. PhD U.Ko'chimov taqrizi asosida

ZAMONAVIY MEDIANING XALQARO TURIZMGA BERADIGAN BAHOLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi kun medialiderlarining xalqaro turizmning jadallik bilan rivojlanib borayotganligi, u taqdim etayotgan imkoniyatlar va mamlakatga keltirayotgan daromadi nuqtayi nazaridan bergan baholari yoritilgan.

Kalit so'zlar: simbiotik aloqa, veb-sayt, TripAdvisor, balans, media platforma, tendensiya, feyk xabarlar, transport.

«ОЦЕНКА СОВРЕМЕННЫХ СМИ ПО МЕЖДУНАРОДНОМУ ТУРИЗМУ»

Аннотация. В данной статье описаны оценки, данные сегодняшними руководителями СМИ относительно стремительного развития международного туризма, предоставляемых им возможностей и доходов, которые он приносит стране.

Ключевые слова: симбиотическая коммуникация, сайт, TripAdvisor, баланс, медиаплатформа, тренд, фейковые новости, транспорт.

THE ASSESSMENT OF MODERN MEDIA ON INTERNATIONAL TOURISM

Aannotation. This article describes the evaluations given by today's media leaders in terms of the rapid development of international tourism, the opportunities it provides and the income it brings to the country.

Key words: symbiotic communication, website, TripAdvisor, balance sheet, media platform, trend, fake news, transport.

Kirish. Zamonaviy media va turizm sanoati o'rtasidagi simbiotik aloqasi mavjud bo'lib, bu yo'nalishni o'rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Raqamli texnologiyalar paydo bo'lishi bilan mediaplatformalar sayyohlik yo'nalishlarini targ'ib qilish, tashrif buyuruvchilar tajribasini oshirish va iqtisodiy foyda keltirish uchun kuchli vositaga aylandi. Raqamli mediajamoatchilik fikrini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Onlayn yangiliklar veb-saytlari va ijtimoiy media kabi zamonaviy media platformalar ko'plab odamlar uchun yangiliklarning asosiy manbalariga aylandi. Ushbu platformalarning tezligi va qulayligi yangiliklarni iste'mol qilish, almashish va qabul qilish usullarini o'zgartirdi. Bu haqida James Potter o'zining "Raqamli media ta'sirlari" kitobida yangilik uzatish olamidagi raqamli o'zgarishni "inqilobiy" deb ataydi.¹

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Soxta yangiliklar va noto'g'ri ma'lumotlar ham bugungi kun mediasining xarakterli jihatlaridan biriga aylanib bormoqda. Feyk yangiliklar sababli mamlakat imijining rivojlanishi bu turizmga ham katta ta'sir o'tkaza oladi. Bu haqida izlanish olib borgan o'zbek olimi Beruniy Alimov o'zining "Internetga yangi munosabat davri keldi" maqolasida 2018-yildayoq bu haqida to'xtalib o'tgan edi.²

Ijtimoiy mediaplatformalari yangi medianing asosiy xususiyatlarini tashkil etadi. Zamonaviy ommaviy axborot vositalari Facebook, Twitter, Instagram va LinkedIn kabi platformalar orqali ulanish va ijtimoiy shovqinni kuchaytirdi. Ushbu platformalar odamlarning muloqot qilish, tajriba almashish va munosabatlarni o'rnatish usullarini o'zgartirdi. Bu o'zi bilan yana bir qator tendensiyalarni ham rivojlantirib bormoqda.

Fuqarolik jurnalistikasi zamonaviy medianing eng taraqqiy topgan yo'nalishlaridan hisoblanib, aynan bu yo'nalish sayohatlarda eng ko'p qo'llanishi bilan ajralib turadi. Umuman olganda, fuqarolik jurnalistikasini zamonaviy media sifatida e'tirof etar ekanmiz, Nilanjan R.Saikianing zamonaviy media atamasi o'rniga "fuqarolik mediasi" atamasini qo'llaganini ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Olimning aytishicha, medianing yangi turi turizmning ravnaqiga katta ta'sir o'tkazadi.³

¹ W.James Potter. Digital Media Effects. Rowman & Littlefield Publishers. Maryland, 2021.

² Alimov B.S. Internetga yangi munosabat davri keldi. Globallashuv jarayoni va ommaviy axborot vositalari. Resp. ilmiy anjuman material. to'p., QQDU, 2018-yil 28 may, Nukus, 2018, 47-51-betlar.

³ Nilanjan R. Saikia. Citizen Media and Tourism. Reporting, Resisting and Reimagining Places. the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Paris. 2017.

Zamonaviy media qulaylik bilan bir vaqtning o'zida, ma'lumot to'plash va maxfiylik bilan bog'liq muammolarni ham yuzaga chiqaradi. Paul Solovening "Privacy in the Age of Big Data" kitobida Yele universitetida o'tkazilgan tadqiqotlarda zamonaviy mediaplatformalar foydalanuvchilarning katta hajmdagi ma'lumotlarini to'plashi, bu esa maxfiylik, ma'lumotlar xavfsizligi va kuzatuv haqida tashvish uyg'otishini aytib o'tadi.¹ Raqamli savodxonlik zamonaviy media platformalardan samarali foydalanish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni, jumladan, onlayn xavfsizlik, axborotni baholash va raqamli fuqarolikni o'z ichiga oladi. Bu haqida izlanishlar olib borgan olim Richard Sharpley o'zining "Media Literacy for Tourism" kitobida shunday deydi: "Mediasavodxonligi bo'lmagan odam yaxshi sayohatga erisha olmaydi. Zamonaviy media platformalar ijtimoiy harakatlarni safarbar qilish va tashkil etish, ularning ta'sir doirasi va ta'sirini kuchaytirishga yordam berdi".²

"Odamlarning turizmni qanday qabul qilishini shakllantirishda ommaviy axborot vositalari muhim rol o'ynaydi. Turizmni baholash orqali ommaviy axborot vositalari turizmning ijobiy va salbiy ta'siri haqida xabardorlikni oshirishga, barqaror va axloqiy turizm amaliyotini targ'ib qilishga yordam berishi mumkin", deydi Yoonjae Nam va So Young Bae.³

Tadqiqot metodologiyasi. Butunjahon sayyohlik va turizm kengashi ma'lumotlariga ko'ra, 2022-yilgacha turizm sohasida 126 million yangi ish o'rni yaratiladi. Bu 2021-yilda yaratilgan 109 million yangi ish o'rinlaridan sezilarli o'sishdir.⁴ Tashkilotning hisob-kitoblariga ko'ra, turizm 2022-yilda jahon iqtisodiyotiga 9,6 trillion dollar hissa qo'shadi, bu 2021-yildagi 8,4 trillion dollardan ko'p. Bu o'sish turar joy, transport, oziq-ovqat va ichimliklar hamda dam olish kabi turli sohalarda ish o'rinlarini yaratadi. Turizm sektori ko'plab mamlakatlarda asosiy bandlik manbayi hisoblanadi. 2022-yilda turizm global bandlikning 10 foizini tashkil qildi. Eng ko'p yangi ish o'rinlari Osiyo-Tinch okeani mintaqasida, undan keyin Yevropa va Amerikada yaratiladi. Turizmning o'sishi past daromadli mamlakatlarga ham foyda keltirishi kutilmoqda.

Kvinslend texnologiya universiteti olimi, professor Devid Uiverning "Tourism and fake news: The dark side of travel" kitobida medianing turizmga qo'yadigan bahosining haminqadar haqiqatligini saqlash va bunday feyk axborotlardan qochish orqali rivojlanish mumkinligini isbotlagan bir qator argumentlar taqdim etadi.⁵

1. Ommaviy axborot vositalarining potensial tarafkashliklaridan xabardor bo'lish lozim. Turizmni yoritishda ommaviy axborot vositalarining siyosiy qarashlari, maqsadli auditoriyasi va moliyaviy manfaatlarini hisobga olish kerak. Bu axborot tarqatuvchining siyosiy qarashlari, etnik kelib chiqishi kabi jihatlarni hisobga olib, axborotga bo'lgan mas'uliyatni oshirishni talab qiladi. Bunday vaziyatda mamlakat turizmiga qo'yiladigan baho haqqoniyroq bo'ladi.

2. Balansli qamrovni topish lozim. Ommaviy axborot vositalari turizmning ijobiy va salbiy tomonlarini ham ko'rsatishiga yo'l berish kerak. Ommaviy axborot vositalari faqat ijobiy tomonlarga e'tibor qaratsa, bu turistlarda shubhalarni yuzaga keltirishi natijada esa sayohat amalga oshmasligi mumkin.

3. Taqdim etilgan ma'lumotlarga tanqidiy munosabatda bo'lish ham ijobiy yaxshilanishga olib keladi. Ommaviy axborot vositalarida o'qigan yoki ko'rgan hamma narsani o'z qadr-qimmatigiz bilan qabul qilmaslik kerak. Ma'lumot manbasini va taqdim etilgan dalillarni ko'rib chiqish orqali berilgan bahoning qay darajada haqqoniyligini bilib olish mumkin.

Tahlil va natijalar. Yana bir mashhur olim Mayk Robinsonning Stiven A.Smit bilan hammualliflikdagi "Turizm va ommaviy axborot vositalari" kitobida turizm va OAV o'rtasidagi munosabatlarni tanqidiy tahlil qilib, OAVning turizmni tasvirlashidan tortib, sayyohlarning o'z tajribalarini shakllantirish uchun ommaviy axborot vositalaridan foydalanishigacha bo'lgan yo'llarini ko'rsatadi. Turizm ommaviy axborot vositalari uchun kontent bilan ta'minlashi ham ko'zdan qochirilmagan. Ular kitobda vaziyatni quyidagicha izohlaydi: "Turizm ommaviy axborot vositalarini mazmun va hikoyalar bilan ta'minlashadi. Bu

¹ Solove, Paul. Privacy in the Age of Big Data. New Haven, Yale University Press. 2013, p. 65.

² Sharpley, Richard. Media Literacy for Tourism. Bristol: Channel View Publications. 2013, p. 52.

³ Yoonjae Nam, So Young Bae. Sustainable Tourism in the Social Media and Big Data Era. MDPI. Basel, Switzerland. 2020, p. 10.

⁴ World Travel and Tourism Council. <https://wtcc.org/research/economic-impact>

⁵ Weaver, D.B. Tourism and fake news: The dark side of travel. Routledge. Oxfordshire, 2023, p. 56 – 65.

sayohatnomalar, sayyohlar va mahalliy aholi bilan suhbatlar va turizmning so‘nggi tendensiyalari haqida hisobotlarni o‘z ichiga olishi mumkin”.¹

TripAdvisor sayohat veb-sayti sayyohlarga o‘z tajribalarini boshqa sayohatchilar bilan baham ko‘rish imkonini beradi. Bu potensial sayyohlarga sayohatni bron qilishdan oldin boradigan joy haqida qimmatli ma’lumotlarni taqdim etishga yordam beradi. TripAdvisor media korxonasi sifatida turizm salohiyati bor bo‘lgan hududlarga yuqori baho berib, yaxshi natijaga erisha oldi. TripAdvisor dunyodagi eng mashhur sayohat veb-saytlaridan biri bo‘lib, har oyda 490 milliondan ortiq noyob tashrif buyuruvchilarga ega. “Veb-sayt foydalanuvchilarga mehmonxonalar, restoranlar, diqqatga sazovor joylar va sayohatga oid boshqa bizneslar haqida sharh yozish imkonini beradi. Foydalanuvchilar ushbu korxonalarni baholashlari va fotosuratlar va videolarni qo‘shishlari mumkin”, deydi loyiha asoschilari.²

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, turizm va ommaviy axborot vositalari bir-biri bilan chambarchas bog‘langan ikkita soha bo‘lib, ular o‘zaro manfaatli munosabatlarni yaratish uchun birgalikda ishlashlari mumkin. Olim Stefan Smit bu haqida shunday deydi: “Ommaviy axborot vositalari turistik joylarning diqqatga sazovor joylari va tajribalari haqida xabardorlikni oshirish orqali turizmni targ‘ib qilishga yordam berishi mumkin, turizm esa ommaviy axborot vositalarini mazmun va hikoyalar bilan ta’minlaydi.”³ Smit turizmni rivojlantirish va o‘zaro manfaatli munosabatlarni yaratish uchun turizm va ommaviy axborot vositalarining birgalikda ishlash usullarini muhokama qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- (1). W.James Potter. Digital Media Effects. Rowman & Littlefield Publishers. Maryland, 2021.
- (2). Alimov B.S. Internetga yangi munosabat davri keldi. Globallashuv jarayoni va ommaviy axborot vositalari. Resp. ilmiy anjuman material. to‘p., QQDU, 2018, 28-may, Nukus, 2018, 47–51-betlar.
- (3). Baghat, K., Medina, R. (2013), “An Overview of Geographical Perspectives and Approaches in Terrorism Research”, Perspectives on Terrorism, vol. 7, № 1, p. 48.
- (4). Alimov B.S., Sulaymonova S.R. Jurnalistikada media va axborot savodxonligi. O‘quv qo‘llanma, 2019, 159-bet.
- (5). Ameet Talwalkar, Nithin Varma. The Role of Quora in the Spread of Misinformation: A Case Study of the COVID-19 Pandemic. Science. 2021.
- (6). Nilanjan R. Saikia. Citizen Media and Tourism: Reporting, Resisting and Reimagining Places. the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Paris, 2017.
- (7). Sârbu, Alecu, Dina. The Impact of Social Media Advertising on Tourism. Amfiteatru Economic, 20 (Special №. 12), 2018, p. 1016 – 1028.
- (8). Solove, Paul. Privacy in the Age of Big Data. New Haven: Yale University Press. 2013, p. 65.
- (9). Sharpley, Richard. Media Literacy for Tourism. Bristol. Channel View Publications. 2013, 52-bet.
- (10). Yoonjae Nam, So Young Bae. Sustainable Tourism in the Social Media and Big Data Era. MDPI. Basel, Switzerland. 2020, p. 10.
- (11). Agro & Ethno tourism. <https://uzbekistan.travel/en/v/agro-ethno-tourism>
- (12). Japan Tourism Board launches PR campaign to encourage tourists to return:<https://skift.com/2022/05/30/behind-the-japanese-tourism-industrys-campaign-to-reopen-the-country>.

Chariyev Chari Davletmametovich (Qoraqalpoq davlat universiteti “Turkman tili va adabiyoti” kafedrasida assistenti)

QORAQALPOQ XALQ DOSTONLARIDA O‘G‘UZ TILLARIGA XOS LUG‘AVIY BIRLIKLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada qoraqalpoq xalq dostonlari bo‘lgan «Go‘ro‘g‘li», «G‘arib-Oshiq» va «Sayatxan-Hamro» dostonlaridagi o‘g‘uz tillaridan o‘zlashgan elementlarni tadqiq qilishga bag‘ishlangan. Dostonlarning lug‘at tarkibiga, asosan, o‘g‘uz tillaridan insonning tana a‘zolari va qarindoshlikni bildiruvchi so‘zlar boshqa so‘zlarga nisbatan o‘zlashgan va shu o‘zlashmalarning dostonlar tilida kirib kelish yo‘llari, semantikasi hamda ularning qoraqalpoq tiliga ta‘siri va qo‘llanilish sabablariga alohida e‘tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: qoraqalpoq xalq dostonlari, o‘g‘uz tillari elementlari, tana, badan, teri, o‘g‘il, qavm-qarindosh, singil, kent, ovul, shahar, mehnat.

¹ Smith, S.A., & Robinson, M. (2022). Tourism and the media: A critical perspective. Routledge. Oxfordshire, 2022, p. 97.

² TripAdvisor. <https://tripadvisor.mediaroom.com/us-about-us>

³ Smith, S.A. Tourism and media. A new partnership. Routledge. Oxfordshire. 2003, p. 77.

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию заимствованных из огузских языковых элементов в каракалпакских народных эпосах «Гёроглы», «Гариб-Ашик» и «Саятхан-Хамро». В лексике эпоса из огузских языков в сравнении с другими словами заимствованы слова, обозначающие части человеческого тела и родство, а также пути поступления этих приобретений в язык эпоса, их семантика и их соответствие каракалпакскому языку. внимание уделяется причинам его использования.

Ключевые слова: каракалпакские национальные дастаны, элементы огузских языков, тело, кожа, сын, родственник, сестра, земля, село, город, труд.

Annotation. This article is dedicated to the study of linguistic elements borrowed from Oghuz in the Karakalpak folk epics "Goroghly", "Garib-Ashik" and "Sayat Khan-Khamro". In comparison with other words, words denoting parts of the human body and kinship are borrowed into the vocabulary of the epic from the Oghuz languages, as well as the ways in which these acquisitions enter the language of the epic, their semantics and their correspondence to the Karakalpak language. Attention is paid to the reasons for its use.

Keys words: Karakalpak national dastans, the elements of Oghuz languages, body, skin, son, kinsman, sister, land, village, town, labour.

Har qanday xalq va uning tili yakka holda, alohida rivojlana olmaydi. Qaysi tilni olib qarasak ham, uning lugʻat tarkibida shu xalqning tarixiy taraqqiyoti davomida boshqa tillardan oʻzlashgan soʻzlarning mavjudligini kuzatamiz.

Til – ijtimoiy hodisa. Binobarin, xalqlarning iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, siyosiy munosabatlari natijasida bir tildan ikkinchi bir tilga soʻzlar oʻzlashishi tabiiy jarayon hisoblanadi. Shu bilan birga, tillararo soʻz oʻzlashishining umumiy bir qonuniyatlari, sabablari ham mavjud boʻladi. Bir xalqning boshqa bir xalq bilan qandaydir bir ijtimoiy aloqa-munosabatga kirishi va bu aloqalarning mustahkam asosga egaligi yoki cheklanganligiga koʻra, leksik oʻzlashmalarning oz yoki koʻp miqdorda amalga oshishiga zamin hozirlaydi.

Qoraqalpoq xalqi va tilining shakllanishida, rivojlanishida oʻgʻuz xalqlari va ularning tillari sezilarli vazifani bajargan. Buni koʻpgina tadqiqotlar tasdiqlaydi. Har qanday xalq qoʻshni xalqlar bilan iqtisodiy va madaniy aloqalar qiladi. Shuning uchun ham ularning tilida boshqa tillardan oʻzlashgan soʻzlarning qoʻllanishi tabiiy jarayon hisoblanadi. Qoraqalpoq xalqi azaldan oʻzbek, qozoq, turkman xalqlari bilan doʻst-qarddon yashab kelgan. Bu munosabat hozirgi kunda ham davom etib kelmoqda. Bu xalqlarning tillari turkiy tillar guruhiga kiradi va ularning yashash sharoitlari, etnografiyasi, urf-odat, dasturlarida oʻzaro yaqinlik, umumiylik seziladi. Koʻpincha, bu yaqinlik oʻsha qardosh xalqlarning folklorida, adabiy meroslarida koʻrinadi.

Xalq ogʻzaki ijodini tadqiq qilgan olimlarning taʼkidlashlariga koʻra, qoraqalpoqlar orasida xalq dostonlarining eng koʻp yaratilishi va tarqatilishi XVIII – XIX asrlarga toʻgʻri keladi. Mana shu davrlarda qoraqalpoqlar orasida turkman baxshilari ijro etgan «Goʻroʻgʻli», «Gʻarib-Oshiq» va «Sayatxon-Hamro» dostonlari keng tarqalgan. Bu haqida qoraqalpoq olimlari juda ahamiyatli fikrlar aytgan [1;103-b.]. Mazkur dostonlar tilida oʻgʻuz tillari elementlarning uchrashi yuqoridagi fikrlarimizning yorqin dalili boʻlib xizmat qiladi.

Folklor asarlari tilini tadqiq qiluvchi olimlar, asosan, xalq ogʻzaki asarlarda uchraydigan har xil dialektizmlarning paydo boʻlishi, qoʻllanilish asosi nimada, degan savollar bilan qiziqib kelgan va har xil xulosalarga kelganlar. Shu jumladan, folklor asarlarning lugʻat tarkibi, tarixiy qatlamlari va dialektizmlarning boshqa qatlamlariga bogʻliq masalalar olimlarning eʼtiborini tortib kelgan. Ogʻzaki ijodning asosi dialekt yoki dialektik boʻlinishga kirmaydigan elementlarmi degan masala atrofida tortishuvlar bu yoʻnalishdagi kelajakda ishlanadigan ilmiy ishlarga asos boʻldi. Masalan, A.P.Evgenyaning fikricha, folklor tilidagi dialektizmlar – bu ogʻzaki poetik ifodaning organik elementi, A.V.Desnitskayaning eʼtirofida dialektizmlar bu epik nazmning asos dialektga, dialektizmlarning soʻnggi davrlarga oid taʼsiri, deb koʻrsatiladi [2;51-b.].

Soʻnggi yillarda rus tilshunos olimlari lingvistika va folklor orasidagi yangi ilmiy soha – lingvofolkloristika sohasini tadqiq qila boshladilar va mazkur yoʻnalishning ilmiy asoslarini ishlab chiqdilar. Bu sohaning tadqiq obyekti sifatida folklor asarlarning tilini oʻrganish asosiy uch yoʻnalishda rivojlanmoqda: 1-yoʻnalish: adabiy tilning ogʻzaki poetik shakli bilan ogʻzaki nutq munosabati masalasini yechish; 2-yoʻnalish: folklor asarlarning umumiy qurilishini va ayrim elementlarini oʻrganish; 3-yoʻnalish: ogʻzaki poetik tilni funksional va uslubiy jihatdan tadqiq qilish.

Folklor asarlarining til xususiyatlarini tadqiq qilish turkiy xalqlarda XX asrning 50-yillaridan e'tiboran o'rganila boshlandi. Bu davrda xalq dostonlarining til xususiyatlari, shuningdek, folklor asarlarining har xil janrlarining tili to'g'risida ilmiy tadqiqotlar olib borildi [3; 65-b.].

D.Mametkuliyeving «Shohsanam va G'arib» dostoni til xususiyatlari» nomli dissertatsiya ishida dostonning fonetik, grammatik va leksik xususiyatlarini tahlil qilinadi. Mazkur ishning leksik xususiyatini tadqiq qilishga bag'ishlangan bo'limida o'z lug'at qatlami mavzuviy guruhlariga ajratilgan.

S.Tursunovning «Alpomish» dostonining leksik xususiyatlari» mavzusidagi dissertatsiyasida lug'at tarkibidagi umumiy qo'llanuvchi leksika 30 dan ortiq mavzu guruhlariga bo'linib, tasnif qilingan. Ishning ikkinchi bobida doston uchraydigan kasbiy so'zlar, uchinchi bobida doston leksikasining funksional-stilistik xususiyatlari tadqiq qilingan [4; 20–21-b.].

Boshqa turkiy xalqlarda uchramaydigan, faqat qoraqalpoqlarga xos milliy doston «Qirq qiz» dostonining tilini Sh.Abdunazimov lingvistik asosda tadqiq qilgan [5; 84-b.]. Ishda dostonning tili har tomonlama tahlil qilinib, birinchi bobida «Qirq qiz» dostonining leksik qatlami, undagi so'zlarning tarixiy kelib chiqishi, uning mavzuviy guruhlari haqida so'z yuritiladi.

Qoraqalpoq xalq dostonlari bo'lgan «Go'ro'g'li», «G'arib-Oshiq» va «Sayatxon-Hamro» dostonlarining lug'at tarkibida o'g'uz tillari elementlarining uchrashi, asosan, bu dostonlarning qoraqalpoqlar orasiga, shuningdek, boshqa turkiy xalqlarga turkman va ozarbayjon xalqlari orqali keng tarqalganligi bilan asoslanadi.

Folklorshunos olimlarning tasdiqlashiga ko'ra, ushbu dostonlar, shuningdek, liro-epik dostonlarni qoraqalpoq baxshilari turkman baxshilaridan o'rganib, qoraqalpoqcha milliy versiyalarini yaratgan. Shuning uchun dostonlarning lug'at tarkibida o'g'uz tillari elementlari ma'lum darajada saqlanib qolgan. Bunday so'zlarning ko'pchiligi turkiy xalqlarda o'ziga xos xususiyatlarga ega, ayrimlari o'g'uz guruhidagi xalqlarga xos lug'aviy birliklar hisoblanadi.

«Go'ro'g'li», «G'arib-Oshiq» va «Sayatxon-Hamro» dostonlarida insonning tana a'zolari va qarindoshlikni bildiruvchi so'zlar ko'pchilikni tashkil qiladi. Bu guruhdagi so'zlarning yakka holda qo'llanishi ana shu xalq dostonlarining g'oyaviy mazmuniga ham bog'liqdir. Chunki bu dostonlarda insonlarning hayot tarzi, turmush kechinmalari va boshqa his-tuyg'ulari kengdan tasvirlanadi.

Hozirgi qoraqalpoq adabiy tilida *dene, beden, tan* kabi so'zlar o'zaro sinonimlar sifatida qaraladi [6; 39-b.]. Bulardan *beden, tan* so'zlari ko'proq mumtoz shoirlar tilida va folklor asarlarda uchraydi. Shuningdek, hozirgi o'g'uz-qarluq guruhidagi bir qator tillarda *beden, tan* so'zlari qo'llaniladi.

«Go'ro'g'li», «G'arib-Oshiq» va «Sayatxon-Hamro» dostonlarida *dene* so'zining *beden, tan, lash, jeset, jism* kabi ma'nolarda qo'llanilganligini ko'ramiz. Bu so'zlar xalq dostonlardagi o'g'uz tillariga xos elementlar sifatida qaraymiz. Chunki bunday so'zlar turkiy tillarining qipchoq guruhidagi tillarda deyarli uchramaydi. Masalan:

Babaxannin *bedeni* uwanip oldi.

Uzilmes *tende* ayatim.

«Go'ro'g'li», «G'arib-Oshiq» va «Sayatxon-Hamro» dostonlarida qarindoshlik ma'nosini ifodalovchi so'zlar qoraqalpoq adabiy tilidagi so'zlarga yaqin keladi. Bunday so'zlar mumtoz shoirlar tilida ham kam uchraydi [7; 93-b.].

«*Qawmi-qardash*» so'zi tug'ishganlar, og'aynilar ma'nosini anglatib, asosan, o'g'uz guruhidagi tillarga xos so'z hisoblanadi. Dostonlarda qawmi-qardash, g'ardash turlarida uchrashadi. Masalan:

Qawmi qardashlar aman ba?

Bizden salem aytin *qawmi-gardashqa*.

«*Qawmi-qardash*» so'zi qoraqalpoq mumtoz shoiri Ajiniyaz asarlarida qo'llanilgan. Shoir asarlarida eski turkiy yozma adabiy tilining va turkman shoiri Maxtumlulining ta'siri seziladi:

Shul maydanda janin ketse gewde lash,

Mart yigittin, mart *qarindasi* bolmasa [8;55-b.].

Bu misollardagi *qarindash, qardash, g'ardash* so'zlari turkman, ozarbayjon, turk tillariga xos so'z bo'lib, *gardash* shaklida keng qo'llaniladi. Bu so'z hozirgi qoraqalpoq adabiy tilida «*qarindosh*» tarzida faqat yoshi kichik xotin-qizlarga qarata aytiladi.

Xalq dostonlarda o'g'il bolani *ugil, uglan* dep atash keng qo'llanilgan. Bu to'g'ridan to'g'ri o'g'uz tillari elementining ko'rinishi bo'lib, hozirgi turkman tilida *oglan* shaklida qo'llaniladi:

Nagahanda *uglim* boldi gunakar.

Bir talap ayledim Awez *uglanga*.

Sayatxan pari aytdi: –Bar, sol *uglandi* ertip kel, bolmasa oltiremen, – dedi.

O'g'uz tillari elementlari qatoridagi *diyar, oba, kánt, sháxár, walayat* so'zlari o'sha davrning jamiyat hayotini ko'rsatadi.

Bu *obalar* Áxmed sardar eli edi.

Bu misoldagi «*oba*» so'zi qoraqalpoq tilida «awıl» so'zi bilan bir qatorda sinonim sifatida qo'llaniladi.

Íqtiyar et basqa *diyardı*

Diyarbekir atlı *sháhár* bar edi

Bu misoldagi *diyar, sháhár* so'zlari qoraqalpoq tilida *jurt, watan, qala* so'zlari bilan sinonim sifatida qo'llaniladi.

Bir kántli elattı kórdı

«Kánt» so'zi ozarbayjon tiliga xos so'z bo'lib, qoraqalpoq tilida «awıl» so'zi orqali anglatiladi.

Hozirgi davrda boshqa tillardan kirgan so'zlar, shuningdek, har xil xalqlarning turmushini, urf – odatlarini, til xususiyatlarini ko'rsatadigan ekzotik leksikada keng qo'llaniladi [9;33-b.]. Masalan, shoir I. Yusupovning «Gilamchi ayol haqida haqiqat» poemasida turkman tiliga xos qardoshlik, *oba* kabi so'zlarni uchramiz.

Qorlıq penen ótti hayaldıń kúnleri,

Kóre almadı óz *obasın*, sheshesin [10;130-b.].

«Go'ro'g'li», «G'arib-Oshiq» va «Sayatxon-Hamro» dostonlarida vaqt, o'lcham birliklarini anglatuvchi so'zlar kam qo'llanilgan, mavhum tushunchalarni bildiruvchi so'zlar esa ko'pchilikni tashkil qiladi.

Ushbu dostonlarda arab tili orqali o'zlashgan vaqt ma'nosini bildiruvchi *saat, pursat* so'zlari qo'llaniladi. Bu so'zlar qoraqalpoq xalq dostonlarida deyarli uchramaydi.

Eglenbeseń *saat* zaman

Sizge kelip usı *saat* arzı etip

Ájel kelse bermes *pursat*

Pursat so'zi qoraqalpoq tilida vaqt (*vaqt*) ma'nosini anglatadi.

Gul ashılıptı *pashı* báhárde

Zaxmet penen sen bawırımdı tildirdıń

Zaxmet so'zi turkman tiliga xos bo'lib, *mehnat* degan ma'noni anglatadi. Dostonlarda bu so'zlarning sinonim sifatida qo'llanilganligini ko'ramiz. Bu so'z ba'zi qoraqalpoq mumtoz shoirlari ijodida uchraydi, hozirgi davr adabiyotida esa ekzotik leksika tarkibida uchramaydi.

Ish-harakatni anglatuvchi so'zlarda ham o'g'uz tillariga xos lug'aviy birliklar kam qo'llaniladi.

Bir dem *aram almay* mápleri tırısıp

Hər bende alğanı menen *qarısın*

Aq yúzińdi *óbeyin be?*

Əpsem lábińdi terletip

Ikayat eteyin Áwez qozıma

Bu misollardagi *aram alıw, qarısın, óbeyin be, ópsem, ikayat* so'zlari qoraqalpoq tilida dam olmoq (*dem alıw*), qarimoq (*qartayuw*), sevmoq (*súyiw*), bayon etmoq (*bayan etiw*) ma'nolarni anglatadi.

Talqı dóndı awızım palı

Qısımđı *dəndirdi* jaza

Ushbu misoldagi *talqı dəndi* so'zi qoraqalpoq tilida ashshıǵa aylanıw ma'nosini bildiradi.

Serwi aǵashqa kel *dolan*

«*Yaǵ*» so'zi hozirgi qoraqalpoq tilida uchramaydi, *may* deb qo'llaniladi. Bu so'z dostonlarda o'g'uz tillarining elementlari saqlanganligini ko'rsatadi.

Dostonlarda, shuningdek, o'g'uz tillarining elementlari uchraydi: neshik-qalay, erdek-úyrek, káriń-kásibiń, ǵubba-túyle va h.k.

Bararmız biz *neshik* Shambıl jurtına

Lashınǵa aldirdıń *ərdegi-ǵazdı*

Zer *gubbalı* altın qılısh

Tuwı, bidaqları parlap

Mudam xızmet *káriń* endi

«Go'ro'g'li» va «G'arib-Oshiq» kabi xalq dostonlarida qo'llanilgan ayrim o'g'uz tillariga xos so'zlar hozirgi qoraqalpoq adabiy tilida ham qo'llaniladi. Bunday so'zlar folklor asarlarda, qoraqalpoq mumtoz shoirlarining tilida uchraydi. Shuningdek, hozirgi badiiy uslubda ishlatiladi. Bunday so'zlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin. Masalan, *darıdın, dashqın, ǵushsam, baqıshın, dəndi, qalas, ozal* va h.

Kóp dushpanğa ash bóridey *darıdıń*
Baqıshıń janım aladur
At oynadıp *dashqın* jaydan keshmáli
Sağan kelgenimdi *ozal* bildirdim

Bu kabi o'g'uz tillariga xos lug'aviy birliklar mumtoz shoirlar ijodida, ayniqsa I.Yusupov va A. Ótepbbergenovlarning asarlarida ko'plab uchraydi. Bu guruhdagi so'zlardan ayrimlari (*zəhmet, muhit*) hozirgi davr adabiyotida ekzotik leksikada qo'llaniladi.

Xulosa qilib aytganda, dostonlarda o'zlashma so'zlarning qo'llanishi ma'lum bir til lug'at boyligining oshishida, turli xil uslubiy bo'yoqdorlikka ega bo'lgan sinonimlar qatorining yuzaga kelishida, yozma adabiy tilning shakllanishida katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Дәўқараев Н. Шығармалардың толық жыйнағы. 2-том, Нөкис, 1977.
- (2). Десницкая А.В. Наддиалектный формы устной речи и их роль в истории языка. Л., "Наука", 1970.
- (3). Шоабдурахмонов Ш. «Равшан» достонининг бадий тили ҳақида. АКД, Т., 1949.
- (4). Абдиназимов Ш.Н. Лингвофольклористика. Оқуў қолланба, Нөкис, 2015.
- (5). Абдиназимов Ш. «Қырк қыз» дәстанының лексикасы. Кан. дис., Нөкис, 1992.
- (6). Қәлендеров М. Қарақалпақ тили синонимлериниң қысқаша сөзлиги. Нөкис, 1990.
- (7). Насыров Д. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Нукус–Казань, 1976.
- (8). Әжинияз. Бир пәрий. Нөкис, 1993.
- (9). Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис, 1990.
- (10). Юсупов И. Заман ағымы. Нөкис, 1968.
- (11). Qaraqalpaq folklorı. Kóp tomliq, 14–26-tomlar, Nөkis, «Ilim», 2010.
- (12). Qaraqalpaq folklorı. Kóp tomliq, 27– 42-tomlar, Nөkis, «Ilim», 2010.

Sadaddinov Azimboy Erkin o'g'li (Toshkent Iqtisodiyot va pedagogika instituti Tillar va maktabgacha ta'lim fakulteti Xorijiy til va adabiyoti yo'nalishi ingliz tili o'qituvchisi; azimboy774@gmail.com)

SIYOSIY MATN TARJIMASINING NAZARIY JIHLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada siyosiy matn tarjimasining o'ziga xos xususiyatlari, ijtimoiy-siyosiy jihatlari, siyosiy tarjima jarayonidagi tarjimon uchun muhim sanaluvchi obyektivlik, mantiqiylik va uzviy bog'langalik kabi xususiyatlar, tarjimonning har qaday vaziyatda ham ushbu xususiyatlarga amal qilishi, siyosiy matn tarjimasi jarayoniga subyektiv yondashuvga yo'l qo'ymasligining zarurligi, asliyat va tarjima tilining o'xshash va farqli tamonlarini aniqlay olishi, turli tillardagi madaniy elementlarga e'tibordan chetda qoldirmasligi va tarjima jarayonida ekvivalentlik bo'yicha yetarli bilimga ega bo'lishi lozimligi xususida so'z yuritiladi. Tarjimonga kerakli bo'ladigan siyosiy matnlar tarjimasidagi turli xil metod va usullar, ularning amaliy ahamiyati, ishlatilish ko'lami, adaptatsiya usulining tarjima jarayonida ishlatilish vaziyatlari, to'g'ri so'z tartibi tanlash, chog'ishtirish metodi va siyosiy terminologiya haqida ham ma'lumot beriladi. Bundan tashqari, hozirda turli tillarga alohida leksik birliklar yoki terminlarning emas, balki butun bir boshli so'z birikmalari, aniqrog'i, frazeologizmlarning kirib borayotganligi va bu har bir siyosiy soha tarjimoni yaxshilab kuzatib, o'rganib va amaliyotda qo'llab borishi to'g'risida ham so'z yuritiladi.*

Kalit so'zlar: *terminologiya, siyosiy nutq, tarjima metodlari, mantiqiylik, adaptatsiya, chog'ishtirish metodi.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПЕРЕВОДА ПОЛИТИЧЕСКОГО ТЕКСТА

Аннотация. *В данной статье рассмотрены особенности перевода политического текста, общественно-политические аспекты, такие характеристики, как объективность, логичность и связность, которые важны для переводчика в процессе политического перевода, соблюдение переводчиком этих особенностей. В любой ситуации процесс перевода политического текста Слово о необходимости не допускать субъективного подхода, уметь определять сходства и различия между языком оригинала и перевода, не игнорировать культурные элементы разных языков. языков и иметь достаточные знания об эквивалентности в процессе перевода. Будут предоставлены различные приемы и приемы, необходимые переводчику при переводе политических текстов, их практическое значение, сфера использования, ситуации использования метода адаптации в процессе перевода, выбор правильного порядка слов, метод сопоставления и информация о политической терминологии. Кроме того, в разные языки входят не отдельные лексические единицы или термины, а целые словосочетания, точнее фразеология, и правильно, что переводчик каждого политичес-*

кого поля должен внимательно следить, изучать и использовать это на практике. тоже обсуждалось.

Ключевые слова: терминология, политический дискурс, методы перевода, связность, адаптация, метод сравнения.

THEORETICAL ASPECTS OF POLITICAL TEXT TRANSLATION

Annotation. This article discusses the specific features of the translation of political texts, socio-political aspects such as objectivity, logic and coherence, which are important for the translator in the process of political translation, the observance by the translator of these features in any case, the need to avoid a subjective approach to the process of political text translation. Also, the translator should identify similarities and differences source and target languages, not to ignore cultural elements in different languages, and have sufficient knowledge of equivalence in the translation process. The article also gives the information about various methods and techniques of translating political texts that are necessary for the translator, their practical significance, scope, application of the adaptation method in the translation process, choosing the correct word order, method of comparison and political terminology. Moreover, it is also mentioned that in different languages, not individual lexical units or terms, but whole phrases, more precisely, phraseologies, are being introduced. It means that each political sphere translator should always observe and study them while translating political texts.

Key words: terminology, political discourse, translation methods, coherence, adaptation, comparison method.

Kirish (Introduction). Siyosiy adabiyotda ham boshqa ilmiy adabiyotlardagi kabi, o'ziga xos jihatlari mavjud bo'lib, bunday matnlar bilan ishlashda tarjimon juda aniq va puxta ish yuritishi lozim. Chunki siyosatga doir matnlar har qanday hissiy bo'yodkorlikdan xoli, emotsional so'zlar kam ishlatiladigan va aniq axborotni tinglovchiga yetkazishni maqsad qiluvchi matnlar toifasi hisoblanadi. Siyosiy nutq yoki matn vaziyatga baho berishda doimo obyektivlikni talab qiladi. Siyosiy matnlarga davlat, partiya va jamoat arboblarning nutqlari, ijtimoiy tashkilotlar nashrlari, xalqaro vaziyat keskinlashuvi, chegaralar xavfsizligi, milliy ozodlik harakatlari, xalqaro iqtisodiy masalalarga doir maqolalar kiradi. Hozirgi vaqtda jurnalistika sohasida ushbu tarjima turidan ko'p foydalanilmoqda. Dunyodagi barcha davlatlarning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayotidagi muhim xabarlarining yoritilishi biz uchun allaqachon odatiy tusga kirib bo'lgan. Bunday axborotlarni tezkor ravishda va aniq, siyosiy jihatdan to'g'ri tarjima qilish zarur. Har bir davlatning o'z siyosiy jarayonlarini ifodalovchi o'ziga xos atamalari mavjud bo'lishi mumkin. Bu esa, o'z navbatida, tarjimoniga siyosiy matnlarni tarjima qilishda qiyinchiliklar tug'diradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Ishga bevosita aloqador manbalardan S.M.Sanatifatarning "Lost in political translation. Mistranslation of an intertextual reference and its political consequences: the case of Iran", Krisztina Sarosi-Mardiroszning "Problems Related to the Translation of Political Texts" va M.A.Nugumanovning "The importance of translation in political life" kabi maqolalar o'rganib chiqildi. Ushbu maqolalarda siyosiy matnlar tarjimasining nazariy asoslari emas, balki amaliy jihatlari ko'rib chiqilgan bo'lib, davlat va siyosat shakli, xalq xo'jaligi, konstitutsiya tematikalarida turli qiziqarli va foydali matnlar, leksik-grammatik izohlar, mashqlar bilan mavzular keng yoritilgan.

Tarjimashunoslik nazariyasi keng yoritilgan o'zbek tilidagi asarlarda gap, asosan, badiiy, she'riy, ilmiy-texnikaviy tarjimachilik faoliyati haqida ketgan bo'lsa-da, siyosiy matnlar tarjimashunosligi uchun ham umumiy bo'lgan nazariy qirralarni olib, shu asosda tahlil olib borish mumkin. Ana shu maqsadda o'zbek tarjimashunoslardan G'aybullay Salomovning "Tarjima nazariyasiga kirish", Qudrat Musayevning "Tarjima nazariyasi asoslari", Ibrohim G'afurovning "Tarjimashunoslik mutaxassisligiga kirish" singari ishlari bizga katta ko'mak bo'lib xizmat qildi.

Siyosiy matnlarni tarjima qilishda umumiy tarjima nazariyasiga murojaat qilish zarur. Shu sababli o'zbek tarjimashunos nazariyotchilarning ham tarjimada transformatsiya, transliteratsiya, transkripsiya, kalka usuli, almashtirish usuli kabi bir qator nazariyalarni siyosiy matnlar tarjimasini tahlil qilish amaliyotida keng foydalandik.

Shu sababli tarjima qilinayotgan matning mohiyatini tinglovchiga yetkazib berishi uchun o'sha mamlakat hayotining o'ziga xos xususiyatlari, undagi siyosiy vaziyatlar va jamiyatda kechayotgan voqeliklar to'g'risida yetarlicha ma'lumotga ega bo'lishi kerak. Siyosiy tarjima – bu faqatgina iboralarni so'zmaso'z shakllantirish emas, balki boshqa bir davlatning madaniy an'alarini anglash hamdir [1;13–14-b.]

Siyosiy matnlarning yana bir jihati shuki, bunday matnlar mantiqiylik va tadrijiylik jihatdan boshqa matnlardan tubdan farq qiladi. Bu kabi bog'langalikka esa siyosiy terminologiya orqali erishiladi. Shu sa-

babli ham bunday matnlarni oddiy, siyosatga alqador bo‘lmagan insonlarning tushunishi biroz qiyin kechadi. Bu yerda tarjimonning yelkasiga juda katta mas’uliyat yuklanadi. Siyosiy matnlar, umuman, siyosiy tarjima bilan shug‘ullanuvchi har qanday tarjimon o‘z tarjimasini barcha uchun tushunarli qila olishi, tarjimada jummalarni to‘g‘ri o‘girishi, so‘z tartibiga amal qilishi lozim.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Siyosiy tarjimani amalga oshirishda tajribali tarjimon doim matndagi yashirin ikki taraflamalikni hisobga olishi zarur. Bir tomondan, u amaliy, yordamchi mohiyati unga aniq bo‘lgan an’anaviy iboralar bilan ish olib boradi. Ikkinchi tomondan, siyosatchi yuborayotgan xabar va mazkur xabar birinchi navbatda haqiqatda kimga yo‘nalganligini aniq anglab olish zaruriyati bilan ishlaydi. Siyosatchi esa doim o‘zining haqligi va o‘z pozitsiyasining to‘g‘riligiga maqsadli auditoriyani ishontirishga harakat qiladi. Shuningdek, ba’zida tarjimonlar siyosiy muammolar va vaziyatlar to‘g‘risida tarjima mobayniyda obyektiv yondashuv qilishlari kerak. Bunday vaziyatda tarjimon tarjimada o‘z fikrini bermasligi yoki ongli ravishda qaysidir faktni boshqalari orasidan ajratib ko‘rsatmasligi lozim. Masalan, shunday vaziyatlardan biri 2013-yilda Eron Islom Respublikasining Prezidenti Hasan Ruhoniyning siyosiy nutqi bilan yuz berdi. CNN telekompaniyasi va “Wall Street” jurnali muharrirlari tarjima jarayonida uning nutqi matnida yo‘q bo‘lgan “holocaust” (ommaviy qirg‘in) so‘zini qo‘shib tarjima qilishgan. Bu esa o‘sha paytda juda ko‘p siyosiy kelishmovchiliklarga sabab bo‘lgan. Undan tashqari, 2006-yilda CNN telekompaniyasi Eron davlatining sobiq Prezidenti bo‘lmish Mahmud Ahmadi Najodning konferensiyaya paytida so‘zlagan nutqini ham noto‘g‘ri talqin qilgan. Garchi Prezident o‘z nutqida Eron davlatining ham atom texnologiyasidan foydalanishga huquqi bor degan bo‘lsa-da, CNN tamonidan bu Eronning ham atom qurolidan foydalanish huquqi bor misolida tarjima qilingan [2;131–133-b.]. Tarjimaga bunday subyektiv yondashuvlar nafaqat bir davlat manfaatlarini kamsitishga, balki ushbu davlat bilan siyosiy jihatdan konfliktga borishga olib keladi.

Siyosiy matnlarni tarjima qilishda tarjimonlarga chog‘ishtirish metodi juda katta yordam berishi mumkin. Bu metod orqali tarjimon ikkala tildagi siyosiy matnlar orasidagi o‘xshash va farqli jihatlarni aniqlay oladi. Chog‘ishtirish metodi tarjimonni tarjima jarayonida aniq va foydali bo‘luvchi nazariy bilim bilan ta’minlaydi. Shu bilan bir qatorda, ushbu metod tarjimonga ikkala tilning madaniy jihatdan o‘ziga xosliklarini o‘rganishda, ularni bir tildan ikkichisiga solishtirib, o‘xshash tamonlarini tarjimada qiynalmasdan bera olishiga yordam beradi.

Yana bir siyosiy tarjimada ishlatiladigan usul bu adaptatsiya usulidir. Adaptatsiya asliyat tilidagi matnning tarjima tilida berishning iloji yo‘q payti matn shaklini qayta yaratishni talab qiluvchi usuldir. Umuman olganda, adaptatsiya madaniy jihatdan nomuvofiqliklar mavjud bo‘lgan vaziyatda tarjimonga ekvivalentlik orqali ushbu muammolarni hal etishga yordam beradi. Aslida, har qanday til ma’lum bir xalq madaniyatidagi alohida jihatlarni o‘zida mujassamlashtirgan bo‘ladi. Shuning uchun ham til madaniyatni ifoda etuvchi va uni dunyoga tanituvchi vosita hisoblanadi. Har qanday madaniyatning ma’lum bir elementlarini tarjimada to‘g‘ri yetkazib berish uchun tarjimon quyidagi usullardan foydalanishi mumkin:

- omission (tushirib qoldirish) – matndan ba’zi qismlarni tushirib qoldirish yoki kamaytirish;
- expansion (kengaytirish) – matnda berilgan yashirin ma’noni tinglovchiga to‘liq ochib berish orqali kengaytirish;
- exoticism (ekzotika) – asliyat tilidagi jargon, sheva va ma’no anglatmaydigan so‘zlarni tarjima tilida ham ularga mos ekvivalent topish orqali berish;
- updating (yangilash) – matndagi eskirgan ma’lumotlarni zamonaviy ekvivalentlariga almashtirish;
- creation (yaratish) – asliyat tildagi matnning faqat asosiy mazmuni, maqsadini va vazifasini tarjima tilda berish [3;170-b.].

Shuningdek, siyosiy matnlarda sintaktik vositalar ham faol rol o‘ynaydi. Chunki ularda uzun va mu-rakkab gaplar odatda kam uchraydi. Har bir jumla va xat boshi aniq tartibda keladi. Mazmuniga ko‘ra, muhim bo‘lgan so‘z, so‘z birikmalar va gaplar takrorlanadi. Zamonaviy shart-sharoitlarda siyosiy matnlar tarjimasini targ‘ibot vositasi va siyosiy kurash quroli sifatida o‘ziga xos mazmunga ega bo‘lib boryapti.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Adekvatlikka erishish yo‘lida tarjimaning bu turi ham badiiy, ham maxsus tarjima xususiyatlariga egadir. Ijtimoiy-siyosiy materiallar stilistik va janr jihatidan nihoyatda xilma-xildir. Ijtimoiy-siyosiy matnlarning leksik tarkibiga kelsak, ikki quyi tizim – ijtimoiy-siyosiy leksika va ijtimoiy-siyosiy terminologiyani farqlaymiz. Ijtimoiy-siyosiy terminologiya emotsional betaraf va o‘zgarmasdir. Ijtimoiy-siyosiy leksika o‘ziga mafkuraviy vazifani bajaruvchi emotsional bo‘yoqdor leksik birliklarni o‘zida qamrab oladi. Ijtimoiy-siyosiy mazmundagi matnlar harbiy soha, diplomatiya, saylov tizimi, davlat boshqaruvi, iqtisodiyotga aloqador bo‘luvchi leksika va terminologiyani o‘zida qamrab oladi [1;6–7-b.].

Siyosiy nutq yoki matnlar tarjimasida xalqaro munosabatlarda muhim ko'priklar vazifasini o'taydi. Chunki bu orqali milliy manfaatlar va xalqaro munosabatlar ifodo etilishi tufayli bunday tarjima turi tarjimondan eng murakkab, ilg'or, nozik va o'ta muhim masalalarni to'liq tushuna olishi kerakligini talab qiladi. Siyosiy terminlar siyosiy falsafa yo'nalishida qo'llaniluvchi maxsus til bilan chambarchas bog'liqdir. Chunki undagi terminologiya shaxs va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarga oid keng tarqalgan savollarni shakllantirishga yordam beradi. Bundan tashqari, hozirda turli tillarga alohida leksik birliklar yoki terminlarning emas, balki butun bir boshli so'z birikmalari, aniqrog'i, frazeologizmlarning faol kirib borish jarayoni kuzatilmoqda. Ko'pgina tillar chet tilidan o'zlashgan frazeologizmlarga boy. Misol tariqasida ingliz va o'zbek tillariga kirib borgan siyosiy diskursdagi ayrim birikmalarni ko'rshimiz mumkin: *yellow journalism*–*sariq matbout*, *green world* – *yashil dunyo*, *political asylum* – *siyosiy boshpana*, *the fifth column* – *beshinchi kolonna* kabi.

Shuningdek, rasmiy hujjatlar terminologiyasi ham mantiqiy va bayon etish ohangining rasmiyligi bilan boshqa matn turlaridan farqlanadi. Ularda ma'lum siyosiy-huquqiy ko'rsatmalar berilganligi tufayli fikrlar buyruq usulida bayon etiladi. Bu turdagi hujjatlar doim ekspertlar tomonidan o'rganib boriladi, nashrda va ilmiy tadqiqotlarda sitata keltiriladi hamda qisman yuridik xususiyatga ega bo'ladi. Shu sababli tarjimada ushbu tipdagi matnlarning uslubiga ham, atamashunosligiga ham katta e'tibor berish lozimdir. Uni bilmasdan turib, tarjimon muvofiq hujjatlar matnining adekvat, rasmiy tarjimasiga erisha olmaydi. Tarjimonning u yoki bu sabablarga ko'ra, bu turdagi hujjatlar terminologiyasini tarjima amaliyotidan chetlatishga urinishi, shaxsiy interpretatsiya ahamiyatini behuda kuchaytirishi mumkin. Bu esa aslyat tilining tarjima tilida noto'g'ri talqin etilishiga sabab bo'ladi [4;2–3-b.].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa o'rnida aytish mumkinki, siyosiy terminlar tarjimasida nafaqat emotsional bo'yodkorlikdan yiroq bo'lishi, balki, shu bilan bir qatorda, aniq va obyektivlikka yo'nalgan tarjima sohasi bo'lishi lozim. Chunki tarjimonning birgina subyektiv yondashuvi orqali butun bir tarjima jarayoni buzilishi yoki turli siyosiy nizo va kelishmovchiliklar yuzaga kelishi mumkin. Siyosiy matnlar tarjimasida orqali dunyoda yuz berayotgan ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy voqeliklarni turli til vakillariga yetkazib beriladi. Shuningdek, bu soha tarjimondan juda katta mehnat va bilim talab qiluvchi, uni yanada o'z ustida ishlashga undaydigan soha hisoblanadi.

Siyosiy tarjima bu faqatgina iboralarni so'zma-so'z shakllantirish emas, balki bu yana boshqa davlatning madaniy an'analarini anglash hamdir. Shu sababli tarjimon o'z tinglovchisiga muqobil va to'g'ri axborotni yetkazishi uchun o'zi ish yuritayotgan ikkala tildagi barcha siyosiy va madaniy elementlarni chuqur o'rganib chiqishi zarur. Bu jarayonni amalga oshirishda esa u turli tarjimada qo'llaniluvchi metod va usullaridan samarali foydalana olishi lozim bo'ladi. Aslyat va tarjima tilida adekvatlikka erish orqali tarjimon bu sohada o'zining naqadar bilim va ko'nikmaga ega ekanligini ko'rsata oladi. Kelajakda bu soha yurtimizda yanada tarzda rivojlanishiga ishonamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (references):

- [1]. Z.F.Zaynutdinov. O'zbek tilidan xitoy tiliga siyosiy matnlar tarjimasida va uning o'ziga xosliklari. 2013, 13–14-betlar.
- [2]. S.M.Sanatifat. Lost in political translation. Mistranslation of an intertextual reference and its political consequences: the case of Iran. The Journal of Specialised Translation. 2015, p. 131–133.
- [3]. Krisztina Sárosi-Márdirosz. Problems Related to the Translation of Political Texts. Sapienita Hungarian University of Transylvania, 2015, p. 170.
- [4]. M.A.Nugumanova. The importance of translation in political life. Karaganda State Technical University, 2013, p. 2–3.

Асатуллоев Абдорхон (начальник управления контроля качества образования, Гулистанский государственный педагогический институт, PhD)

УНИКАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ МЫСЛЕЙ АБДУРАХМАНА ТАШКАНДИ И АБДУЛЛЫ АВЛОНИ, ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ДЖАДИДИЗМА XX ВЕКА

Annotatsiya. Mamlakatimizda yoshlar tarbiyasi, ayniqsa, ma'naviy-axloqiy tarbiya jarayoni dolzarb, muhim bo'lib, hatto davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Yosh avlod tarbiyasida axloqiy fazilatlarini shakllantirish 20-asr milliy Uyg'onish davri g'oyalarini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Kalit so'zlar: Toshkent jadidchiligi, "Al-Isloh", tanqidiy nutqlar, musulmonlar xayriya jamiyati, "panisломizm" yoki "millatchilik", yangi metodik maktab.

Аннотация. Процесс воспитания молодежи в нашей стране, особенно духовное воспитание, стал актуальным, важным и даже поднят на уровень государственной политики. Формирование

нравственных качеств в воспитании молодого поколения имело большое значение в развитии идей периода национального Возрождения в XX веке.

Ключевые слова: Ташкентский джадидизм, «Аль-Ислах», критические дискурсы, мусульманское благотворительное общество, «панисламизм» или «национализм», новая методическая школа.

Annotation. The process of educating young people in our country, especially spiritual education, has become relevant, important and even raised to the level of state policy. The formation of moral qualities in the education of the younger generation was of great importance in the development of ideas of the period of the national Renaissance in the 20th century.

Key words: Tashkent Jadidism, “Al-Islah”, critical discourses, Muslim charitable society, “pan-Islamism” or “nationalism”, new methodological school.

Ташкент был крупнейшим центром деятельности боевых искусств. Его издательская индустрия была самой крупной, а школы нового метода – самыми слепыми в Туркестане.

Абдурахман Сайёх и Абдулла Авлони были слепы так же, как и их коллеги. Кроме того, они родились в культурной семье. Оба они учились в медресе Ташкента. К этому времени школы нового метода были широко распространены в Ташкенте, а их владельцы составляли важное ядро модернизма. Тем не менее, его взгляды исходили от старой культурной элиты. «Они начали думать о старых суевериях, реформировании медресе, жизни людей, цивилизации и изменениях в обществе» [1;с.15].

Корни Абдурахмана Ташканди прочно укоренены в традициях мусульманской науки, преподаваемой в медресе, и он имел хорошие связи в культурном сообществе, поэтому умел использовать все доступные ресурсы [2; с.60]. На самом деле количество молодых людей, покинувших российскую культурную элиту, поражает воображение. Одним из самых выдающихся джадидов был улем. Не следует также забывать, что учёные не молчали, как это вроде бы изображают. Например, Эдвард Олворт описывает древних как «очень консервативных бюрократов и писцов, руководствующихся строгими обычаями и строгими традициями, которые не могли себе представить, чтобы можно было наслаждаться идеями этих культурных и социальных мыслителей» [3;с.430]. На практике границы, отделяющие джадидов от их соперников, были гораздо резче. Более тесно с медресе связаны и другие активисты движения джадидизма [4; с.4].

Другие ученые в Ташкенте и других местах занимались различными формами реформ. Например, Абдурахман Сайёх подходит под определение слепого борца: он путешествовал вслепую, был богатым писателем и издателем, а в 1915 году издавал журнал «Аль-Ислах» («реформа» по-арабски). начал Но он не был в восторге от нового метода обучения.

Разница между такими улемами эпохи Возрождения и джадидами очень важна, поскольку указывает на важную особенность джадидизма. Короче говоря, стоит изменить ситуацию. Ряд западных ученых, один из них Джон Уильям Драрер, пытались оправдать джадидизм как фундаментальную реформу мусульманских традиций [5; с.350].

Абдурахман Сайёх и Абдулла Авлони использовали модернистскую теологию, разработанную в других местах. Траектория джадидизма помещает его в изменения в среднеазиатском обществе, вызванные российской оккупацией, как современный «ответ» на современность, которую весь мир, включая ислам, стремится восстановить. Если в XIX веке в Ташкенте шли широкие дебаты по вопросам таклида и возвращения к священному исламу, то их преемниками стали не джадиды, а пробудившийся слой ученых, издавших «Аль-Ислах».

Отношения между джадидами и ташкентской элитой были двусторонними. В 1909 году в Ташкенте было создано первое мусульманское благотворительное общество, его основателями были Мунаввар Кори и Авлони.

Джадиды и новая элита (центральноазиатские джадиды) были частью одного и того же явления, а именно трансформации экономики Центральной Азии под властью России, но обе социальные общности должны были иметь разные интересы в будущем. Будучи новой культурной элитой, Абдурахман Сайёх и Абдулла Авлони считали, что необходимо изменить унаследованные ими культурные традиции, чтобы справиться с новыми условиями. С другой стороны, представители торгового сектора (торговцы и т.п.) добились хороших результатов при новом режиме, и большинство из них были удовлетворены новыми возможностями и не считали необходимость торопить реформы.

Джадиды происходили из разных слоев общества. Их объединяет стремление к переменам и культурное наследие. Это побудило их задуматься о культурных реформах, а небольшой комфорт, которым они больше всего слепо наслаждались в своей жизни, позволил им потратить свои деньги. Ведь Абдурахман Сайёх и Абдулла Авлони образовали группу в результате своих критических выступлений. Их чувство единства проистекает из общего видения будущего, а также из участия в общих событиях.

Основным институтом реформы Абдуллы Авлони стала школа нового стиля. Эти школы были полем битвы за сердца и умы будущего поколения. Через них Авлони распространил способ познания, совершенно отличный от школьного, и таким образом создал в обществе группу, принявшую их идеи.

Эти школы также сыграли важную роль в социальном воспроизводстве движения. Хотя первые новые методистские школы были основаны несколькими преданными своему делу людьми, к 1917 году новые методистские школы, по-видимому, укомплектованы собственными выпускниками [6;с.35]. Авлони с энтузиазмом воспринял новые формы общества, такие как доброжелательное общество.

Абдурахман Сайя, вероятно, представлял консервативную деятельность секретаря Джадида. Архивные документы показывают, что его ближайшими соратниками были учёные, не связанные с идеей Джадиди, а его произведения оставались наиболее традиционными по жанру и содержанию. Другие джадиды гораздо более страстно критиковали старую систему и роль ученых в ней. Фактически к 1910 году в Туркестане можно было увидеть второе поколение джадидов. Будучи моложе и менее привязанными к традициям медресе, они были более нетерпеливы по отношению к нынешнему состоянию своего общества и более суровы в своих суждениях.

Джадиды Туркестана были ближе к исламским культурным традициям, чем джадиды других регионов Российской империи. Но, несмотря на это, их молодость имела примечательную особенность. Абдурахману Ташканди было всего двадцать тридцать лет, когда он начал свою государственную службу, а Авлони начал писать стихи в шестнадцать лет.

Юность Абдурахмана Сайёха и Абдуллы Авлони была источником их большого таланта и, казалось бы, неиссякаемого энтузиазма, но она была их самым большим препятствием в обществе, где возраст сам по себе является культурной благотворительностью. Они также отличались от немногочисленных современников Средней Азии тем, что получили современное светское российское образование. Абдурахман Сайёх и Абдулла Авлони модернизировали мусульманские культурные традиции Средней Азии, они хорошо владели риторикой европейской мысли. Оба интеллектуала говорили с мусульманским обществом о культурных изменениях и боролись с российским государством и российским обществом за политические изменения.

Проект Абдурахмана Сайёха и Абдуллы Авлони основывался на новом восприятии мира и места Центральной Азии в нем. В основе этого мировоззрения лежало овладение идеей развития. Джадиды отчетливо понимали, что их возраст отличается от возраста других. «Если в прошлом для развития того времени использовалась одна наука или ремесло, то в этом веке все науки и ремесла будут развиваться вместе. Это век науки и прогресса. «Наука в этом веке видит то, чего никто никогда не видел», – было написано в учебнике «Джадид» [7;с.17]. Наука развила свое влияние, и в результате термин «Прогресс» приобрел смысловой диапазон, включающий в себя «развитие», «рост» и «вознесение». Было отмечено, что важность прогресса в проекте джадидов заключается в том, что термин, наиболее используемый ими самими и другими для описания их как группы, – прогрессирующая, «продвинутая». Это развитие было универсальным явлением, и все были влюблены в рост знаний.

Насколько новой была идея непрерывного развития и изменений в исторические времена, видно из попыток Абдурахмана Сайёха объяснить эту концепцию на основе первых принципов в его статье о показе целей жизни. В начале творения человечество было слабым, лишенным знаний и умений, но постепенно преодолело стихию: «Изменения, произведенные человеком в мире, нельзя отрицать. Являются ли эти изменения прогрессом или снижением? То есть, продвинулось ли человечество вперед или назад от сотворения мира до наших дней? Конечно, вперед, то есть они двинулись вперед, а не остановились на одной точке, как сегодня. Например, несколько лет назад мы считали железную дорогу основным видом транспорта. Но через некоторое время сила человеческого знания изобрела самолет и доказала, что мы ошибались. Таким образом, известно, что человечество продвинулось от сотворения до наших дней, и что оно будет прогрессировать и после нашего вре-

мени, то есть будет двигаться вперед». Далее Абдурахман Сайёх соединяет свою тему с темой религии, но и там чувствуется концепция развития. Бог руководил человечеством на протяжении веков, но более ранние лидеры доносили Божье послание до конкретных групп. Человечество было готово к последнему посланию Бога только тогда, когда оно достигло определенного уровня. Таким образом, Абдурахман Сайёх интегрирует ислам в эволюционный взгляд на историю. Однако, с нашей точки зрения, эта статья важна, поскольку в ней история рассматривается как свидетельство человеческого прогресса.

Абдурахман Сайёх и Абдулла Авлони попытались с помощью новых знаний переоценить важнейшие культурные ценности в соответствии с их современной реальностью. Они не имели дело с абстрактными идеями, такими как «исламизм» или «национализм», а использовали эти концепции для управления социальной борьбой по всей Центральной Азии. Без соли в книгах не было бы войны. Абдурахман Сайёх и Абдулла Авлони славились своим умением выпускать газеты и печатные издания. Необходимо было распространять знания и просвещать людей. Вот почему их издательство и издание книг и газет было важной деятельностью. Это резко контрастировало с ситуацией до российского завоевания, когда приобретение и передача знаний в Центральной Азии среди ученых в основном осуществлялась устно. Знания передавались посредством личного общения между людьми. Приобретение знаний обеспечивало нравственный и культурный уровень, определявший положение и престиж человека в обществе. Появление печатного станка, железной дороги, телеграфа и современной почтовой системы изменило эти культурные модели и позволило современникам предопределить направление культурного развития в своем обществе.

В заключение следует сказать, что вера Абдурахмана Сайёха и Абдуллы Авлони в способность человеческого интеллекта решать мировые проблемы тесно связана с концепцией развития, которая послужила углублению их мировоззрения.

Между концепцией прогресса и их верой в ислам не было конфликта. Фактически, только знания могли позволить мусульманам правильно понять Ислам, а сам Ислам был лучшей гарантией развития. В основе социальной критики джадидов того времени лежали новые понимания и знания о религии, истории и политике. Критика общества Абдурахманом Сайёхом и Абдуллой Авлони была связана с хаосом, который они видели в нем. Школой руководили неграмотные учителя, не соблюдавшие правил санитарии и гигиены и не имевшие редакционных знаний, не была организована система школьной инспекции, школьно-организаторские организации, благотворительная деятельность богатых. Усилия Абдуллы Авлони по преодолению этого кризиса в обществе являются главной особенностью их проекта реформ. Будучи реформаторами, они верят в эффективность системы и смотрят на ситуацию с современной точки зрения.

В мусульманском обществе Средней Азии представители Джадида Абдурахмана Сайёха и Абдуллы Авлони имели определенное преимущество перед своими оппонентами-древними в создании нынешних институциональных форм. Кроме того, было создано новое общественное пространство для интерпретации среднеазиатской культуры и самого ислама, в котором древние были традиционными носителями ислама. Процесс институционализации не был ни легким, ни беспрецедентным, поскольку материальные трудности сочетались с сопротивлением древних и трудностями общения в колониальном государстве. Несомненно, между стремлениями джадидов и их достижениями была большая разница.

Список использованной литературы:

- (1). Раджабов С. Основоположник узбекской педагогической мысли. «Узбекский язык и литература», 1989, вып. 5, с. 15.
- (2). Edward Allworth. The Modern Uzbeks: A Cultural History. Stanford, 1990, p. 120.
- (3). «Айина», 1 июня 1915 г., с. 430.
- (4). Бегали Касымов, Тавалло (1882–1939), Ташкент, 1993, с. 411.
- (5). Edward J. Lazzerini, The Revival of Islamic Culture in Pre-Revolutionary Russia: Or, Why a Prosopography of the Tatar Ulema? in the book Ch. Lemerrier Quelquejay et al., eds., *Passé turco-tatar, présent soviétique: études offertes à Alexandre Bennigsen* (Paris, 1986), p. 367–372.
- (6). Бегали Касимов, Мирмухсин Шермухамедов (Мысль) и его литературное окружение» (канд. дисс., Ташкент. 1967); ОСЭ, VII: 274, с.в. Шермухамедов, Мирмухсин.
- (7). Камшад Х. Современная персидская прозаическая литература. Кембридж, 1966, с. 98.

(8). Asatulloev, A., Shavkatdjon, K., & Gulkhayo, R. (2020). In the twentieth century, turkestan national media outreach ideas published by abdurakhmon sayyoh tashkendi, entitled “rule of law”. International journal of advanced science and technology, 29(5), p. 1781–1784.

(8). Asatulloev, A., & Sayyoh, A. (2022). Socio-ethical views of abdurahmon tashkendi and the content of the work on ‘Meyor ul-ahl’ (Axloq me’yorlari). European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies, 2 (10), p. 218–224.

(9). Asatulloev, A.A. (2021). Ethical views of abdurahmon sayokh tashkandi (in the classification of works Meyor ul-axloq). Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1 (9), p. 880–885.

Бектурсынова Айсултан Марат кызы (преподаватель кафедры русского языка и литературы, Каракалпакский государственный университет имени Бердаха, Нукус, Республика Узбекистан; ORCID: 0000-0002-3727-967X; ayka19_94@mail.ru)

ОСОБЕННОСТИ РАБОТЫ ДИСПОЗИТИВНО-СИНТАГМАТИЧЕСКОГО МЕХАНИЗМА РЕАЛИЗАЦИИ ЛИНГВОРИТОРИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ Ю.М.ЛОТМАНА В СЕГМЕНТЕ ИДИОДИСКУРСА ПО ПРОБЛЕМЕ ТЕКСТА

***Аннотация.** Статья посвящена идиостилю Ю.М.Лотмана как ученого, выявлению особенностей работы его диспозитивно-синтагматического механизма реализации лингвориторической компетенции в сегменте идиодискурса по проблеме текста. Актуальность обращения к трудам Ю.М.Лотмана определяется не только его фундаментальной ролью в русской и мировой науке, но и возникновением в новейших реалиях механизмов искусственного порождения текстов (нейронных сетей), механика работы которых была блестяще предсказана Ю.М.Лотманом. Материалом для анализа в настоящей статье послужила глава «Три функции текста» из монографии Ю.М.Лотмана «Внутри мыслящих миров».*

***Ключевые слова:** дискурс, идиодискурс, языковая личность, профессиональная языковая личность, Ю.М.Лотман.*

LINGVISTIK-RITORIK KOMPETENSIYANI AMALGA OSHIRISHNING DISPOZITIV-SINTAGMATIK MEKANIZMI ISHINING XUSUSIYATLARI Y.M.LOTMAN IDIODISKURS SEGMENTIDA MATN MUAMMOSI BO‘YICHA

***Annotatsiya.** Maqola Y.M.Lotmanning idiotuslubiga bag‘ishlangan. Lotman olim sifatida, matn muammosi bo‘yicha idiodiskurs segmentida lingvo-ritorik kompetensiyani amalga oshirish uchun uning dispoziv-sintagmatik mexanizmi ishining xususiyatlarini aniqlaydi. Y.M.Lotmanning asarlariga murojaat qilishning dolzarbligi nafaqat uning mahalliy va jahon ilm-fanidagi asosiy roli, balki mexanikasi tomonidan bashorat qilingan matnlarni (neyron tarmoqlari) sun‘iy yaratish mexanizmlarining so‘nggi haqiqatlarida paydo bo‘lishi bilan ham belgilanadi. Ushbu maqolada tahlil qilish uchun material Y.M.Lotmanning “Tafakkur dunyolari ichida” monografiyasining “Matnning uchta funktsiyasi” bobi edi.*

***Kalit so‘zlar:** diskurs, idiodiskurs, lingvistik shaxs, kasbiy lingvistik shaxs, Y.M.Lotman.*

FEATURES OF THE WORK OF THE DISPOSITIVE-SYNTAGMATIC MECHANISM FOR THE IMPLEMENTATION OF LINGUISTIC-RHETORICAL COMPETENCE YU.M. LOTMAN IN THE SEGMENT OF IDIODISCUOURSE ON THE PROBLEM OF THE TEXT

***Annotation.** The article is dedicated to the idiostyle of Y.M.Lotman as a scientist, identifying the features of the work of his dispositive-syntagmatic mechanism for the implementation of linguo-rhetorical competence in the segment of idiodiscourse on the problem of text. The relevance of referring to the works of Y.M.Lotman is determined not only by his fundamental role in domestic and world science, but also by the emergence in the latest realities of mechanisms for the artificial generation of texts (neural networks), the mechanics of which were brilliantly predicted by Y.M.Lotman. The material for the analysis in this article was the chapter “Three Functions of the Text” from the monograph by Y.M.Lotman “Inside the thinking worlds”.*

***Key words:** discourse, idiodiscourse, linguistic personality, professional linguistic personality, Y.M. Lotman.*

Введение. Юрий Михайлович Лотман – один из величайших филологов XX столетия, создатель русской школы семиотики и структурализма. Парадигматически Лотман продолжает идеи Фердинанда де Соссюра, которые стали поворотным моментом в истории как языкознания, так и литературоведения. Это обуславливает необходимость анализа идиостиля Ю.М.Лотмана как ученого, в частности, диспозитивно-синтагматического механизма реализации его лингвориторической компетенции.

Методы и принципы исследования. Анализ профессиональной языковой личности ученого-филолога был проведен при использовании метода контент анализа, сравнительно-сопоставительного анализа, а также выделения из контекста основных средств создания идиостиля ученого.

Результаты. Воспоминания о Ю.М.Лотмане подчеркивают уникальность его идиостиля как ученого и лектора. А.А.Замостьянов отмечает: «Он не терпел скучного рутинного школярства в науке, разрушал любую банальность. Лектор Лотман был блистательно артистичен, он покорял, влюблял в себя (а пуще – в литературу) студентов» [3; с.31]. Образ оратора Ю.М.Лотмана оказывал значительное влияние на его учеников и последователей. Личность Юрия Михайловича воспринималась его учениками через призму наставничества, его личности как ориентира. «Многие воспоминания о Лотмане объединены общей мыслью о человеческой притягательности Юрия Михайловича. Здесь, кажется, кроется один из «семиотических» уроков Лотмана: в эпоху болезненного диктата «классового», «общественного», «коллективного» сознания ученый самой своей личностью как бы постулировал примат индивидуального, неповторимого, гуманистического. Встреча с Лотманом – это встреча с иным типом мышления, иной степенью личной свободы. Помимо несомненного влияния собственно научных открытий Ю.М.Лотмана, его близкие люди, ученики и коллеги постепенно пролагали уже свои пути в неизведанное, но отправной точкой этого путешествия была нравственная основа, заложенная Учителем. При всей универсальности Лотмана-исследователя он обозначил магистральные направления научных поисков; гуманитарный взрыв, порожденный ученым, вызвал к жизни целые научные направления и школы» [2; с.98].

Обсуждение. Формирование профессиональной языковой личности – постепенный и многоступенчатый процесс, который можно проследить в случае наличия большого корпуса текстов. Становление ученого как личности можно проследить по постепенной эволюции текстов, которые он пишет. Следует учесть, что любой ученый – в особенности ученый-филолог – сам читает множество текстов, как художественной, так и научной литературы, и эти тексты оказывают непосредственное влияние на его языковую личность и на те произведения, которые он создает в качестве автора текста. Все синтаксические конструкции, лексические единицы, морфологические приемы, которые присутствуют в прочитанных текстах, оказывают влияние на тексты самого ученого – они могут присутствовать в пассивном запасе слов и конструкций и не использоваться, но ученый прибегает к их контаминации – иными словами, в его текстах смешиваются и соединяются те конструкции, с которыми он ознакомился. Идиодискурс Ю.М.Лотмана формировался в тесном взаимодействии с литературой XVIII – XIX столетия и со школой структурализма, основанной на идеях Фердинанда де Соссюра. В этом отношении особенно интересным представляется анализ фрагмента «Три функции текста», в котором особенно ярко проявляется идиостиль Ю.М.Лотмана.

Позиция Лотмана близка теоретическим построениям Фердинанда де Соссюра: оба они выделяли понятие знака в качестве основы языка. Однако для Лотмана на первом месте стояла типологизация знаков и систематизация языка, а для Соссюра – установление связей между выражением знака и его содержанием (означаемым и означающим, по Соссюру). В главе «Три функции текста», открывающей фундаментальную монографию Ю.М.Лотмана «Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история», Ю.М.Лотман продолжает и развивает идеи Фердинанда де Соссюра, применяя своеобразные диспозитивно-синтагматические стратегии.

В диспозитивном отношении указанная глава представляет собой реализацию схемы Марка Фабия Квинтилиана в ее сущностной части: повествование – описание – доказательство – опровержение. О переосмыслении данной схемы в научном дискурсе пишут, в частности, К.Ф.Герейханова и Ю.В.Шуйская: «верифицируя научную идею в соответствии со схемой выступления по Квинтилиану, автор демонстрирует широкой аудитории лишь одну ее часть. Из ключевой для верификации последовательности «именование темы – повествование – описание – доказательство – опровержение» на поверхности видны лишь именование темы, малая часть повествования и доказательства.

В результате формируется ситуация, когда широкая аудитория видит некую часть картины, не представляя целого. Маркером «свой-чужой» становится не допуск к фондам библиотеки или подпискам журнала, а проникновение в смысл текста, написанного на научном языке, и наличие фоновых знаний по теме» [1; с.43]. В полной мере это соображение относится к «Трем функциям текста»: Ю.М. Лотман начинает сразу с рассуждений о Фердинанде де Соссюре, подразумевая в пресуппозиции, что читателю текста известны основные идеи швейцарского ученого.

От начала семиотики (Соссюра) Лотман переходит к Эмилю Бенвенисту и модели «смысл – текст» Мельчука-Жолковского, выстраивая тем самым, в полном соответствии со схемой Квинти-

лиана, хронологически организованное повествование, переходящее в описание – современное состояние вопроса и постановку проблемы. Проблемой в трактовке Ю.М.Лотмана оказывается восприятие текста как инструмента передачи некоей «затекстовой», «дотекстовой» информации. Вводя в текст графическую схему, раскрывающую и дополняющую идеи Соссюра, Ю.М.Лотман указывает на фундаментальный недостаток семиотики, который он стремится исправить – текст воспринимается как своего рода инструмент, своего рода контейнер или механизм для передачи информации, которая существует как будто бы самостоятельно, вне его: «За таким взглядом на работу семиотического механизма стоит убеждение в том, что целью его является адекватная передача некоторого сообщения. Система работает «хорошо», если сообщение, полученное адресатом, полностью идентично отправленному адресантом, и «плохо», если между этими текстами наличествуют различия. Эти различия квалифицируются как «ошибки», на избежание которых работают специальные механизмы структуры (избыточность, в частности)» [4; с.13].

Далее, автор подводит читателя к соображению, что в таком восприятии текста возникает ряд парадоксов – то есть, исторически сформировавшаяся парадигма является если не ошибочной, то, по крайней мере, не вполне точной, и имеющиеся инструменты семиотического анализа не помогают разрешить данные противоречия: воспринимая текст как инструмент, ученые неизбежно исключают из ситуации адресата и адресанта вместе с их фоновыми знаниями, апперцепционной базой, культурной парадигмой и пр. Тем самым Ю.М.Лотман переходит от этапа описания к этапу доказательства – защите идеи, которая лежит в основе данной главы. Интересно, что в классическом варианте преобразования схемы Квинтилиана для верификации научного знания этот этап как раз элиминируется: «Жанр статьи/монографии характерен отсутствием «квинтилиановской парадигмы» – в отличие от курсовой работы и диссертации, статью не нужно защищать. Отказ в принятии к публикации от научного журнала не подразумевает публичной дискуссии – напротив, предполагается, что автор смирится с решением издателя и либо внесет необходимые изменения в текст либо вовсе откажется от публикации.

Преобразовывая результаты своей работы «по Квинтилиану» в текст, предназначенный для открытой публикации, автор, как правило, минимизирует реферативную часть (если в диссертации истории вопроса посвящаются многие страницы, то в статье эта часть может быть сокращена до перечня репрезентативных исследований или вовсе элиминирована) и сосредоточивается на изложении своей концепции и подтверждающих ее аргументов – то есть, из структуры верификации идеи вынимается определенная часть, первоначально встроенная в разветвленную каноническую систему» [1; с. 42]. Лотман же, напротив, делает именно часть доказательства наиболее обширной по объему, что подчеркивает уникальность идиостиля ученого и его нестандартный подход к диспозитивной организации текста. В данном случае фрагмент текста (глава) организован как целостный текст (выступление) и основан на структуре, которая подразумевает устную форму дискурса, в том числе в варианте преобразованной схемы, используемой для верификации научного знания.

Формулируя парадокс «для полной гарантии адекватности переданного и полученного сообщения необходим искусственный (упрощенный) язык и искусственно-упрощенные коммуниканты: со строго ограниченным объемом памяти и полным вычеркиванием из семиотической личности ее культурного багажа. Созданный таким образом механизм сможет обслужить лишь ограниченный круг семиотических потребностей; универсализм, присущий естественным языкам, ему будет в принципе чужд» [4; с.14], Ю.М.Лотман далее переходит к его разрешению, вводя новые (по отношению к соссюрианской парадигме) функции текста. Креативная функция реализует приращение смысла, что иллюстрируется обширным аргументом к примеру: в качестве частного случая кодирования и декодирования текста Ю.М.Лотман разбирает художественный перевод, указывая, что переведенный текст не тождественен оригиналу, а в случае обратного перевода на исходный язык возникает еще некий третий текст, который не может быть в полной мере приравнен ни к оригиналу, ни к переводу.

Аргументом для выявления второй функции текста становится разбор случаев археологических находок, когда текст дан не после языка, а до: исследуемый текст является фрагментом утраченной культуры, и по нему можно попытаться восстановить сущность этой культуры и используемые в ней системы кодирования. Подобные примеры встречаются также в ситуации возникновения нового художественного языка, который читателям только предстоит усвоить и понять.

Разъясняя указанные идеи, Ю.М.Лотман прибегает к графической метафоре оси смыслопорождающей функции текста, на полюсах которой расположены искусственный язык и художествен-

ный язык – абсолютный ноль и бесконечный плюс генерации новых идей. Далее описывается третья функция текста – функция хранения, конденсирования информации, в том числе вбирания разнообразных влияний на культуру и на текст как таковой.

На всех этапах введения ключевых для данного текста идей Ю.М.Лотман активно пользуется метафорикой, позволяющей более доходчиво и ясно представить его мысль, например: «Любая культура постоянно подвергается бомбардировке со стороны падающих на нее, подобно метеоритному дождю, случайных отдельных текстов. Речь идет не о текстах, включенных в определенную связную традицию, оказывающую влияние на ту или иную культуру, а именно об отдельных возмущающих вторжениях» [4; с.22]. В данном небольшом фрагменте представлены метафоры бомбардировки, метеоритного дождя, вторжений – все они призваны проиллюстрировать проникновение текстов в культурную традицию и их обширное влияние на тексты этой традиции.

Графически диспозиционную схему анализируемого текста можно представить следующим образом (схема 1):

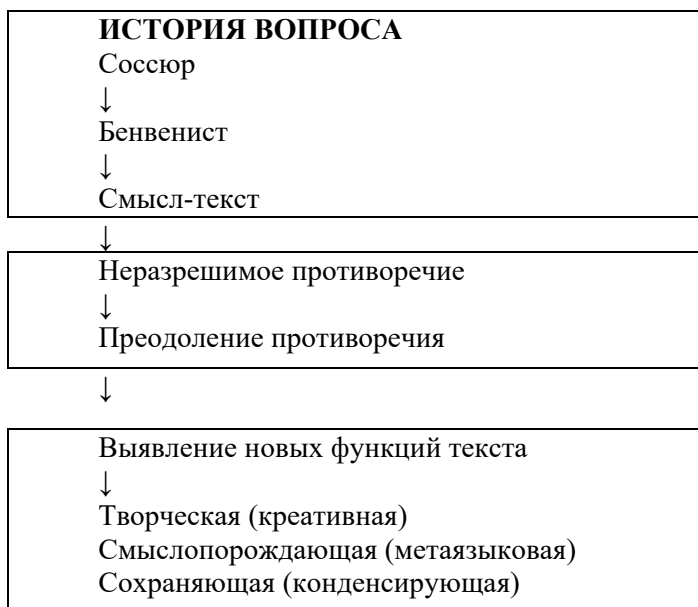

Схема 1. Структура текста главы Ю.М.Лотмана.

Указанная выше структура представляет собой трансформацию схемы Квинтилиана в ее преломлении для верификации научного знания. В ней также можно увидеть так называемый средневековый *ordo naturalis* – имплицитно воспроизводимую схему выступления, являющуюся, в свою очередь, переосмыслением схемы Квинтилиана: «Готовые схемы античной риторики воспроизводились в дальнейшем в европейской традиции красноречия, однако некоторые традиции видоизменились в эпоху Средневековья. Так, в риторике Европы в Средние века был выработан так называемый *ordo naturalis* – «естественный порядок», предполагавший наличие в речи четырех основных частей: вступление, изложение, доказательство и опровержение. Этот порядок изложения представляет собой модифицированную схему Квинтилиана. Ее же легко узнать в другом варианте *ordo naturalis*, состоящем из 6 частей: предисловие, повествование, предложение, укрепление, опровержение, заключение» [5; с. 303].

Использование указанной схемы модифицировано Ю.М.Лотманом за счет перемещения этапа опровержения, что представляется особенно интересным в контексте идиостиля ученого – опровержение не завершает текст, а располагается в середине, после второй функции текста, и отсылает к прецеденту дистантного «спора» между Р.О.Якобсоном и Ф.де Соссюром, касающегося художественного текста и реализации его функций в семиотической системе.

Заключение. Таким образом, глава «Три функции текста» представляет собой уникальный образец идиостиля Ю.М.Лотмана в отношении диспозиции. Синтагматическая структура текста обеспечивается за счет введения в текст иллюстративных средств – в первую очередь, это авторские графические схемы, развивающие и продолжающие идеи Фердинанда де Соссюра. Используя визуальную схематизацию, Ю.М.Лотман продолжает иллюстрирование и в дискурсе, прибегая к масштабному использованию метафор в тексте.

Список использованной литературы:

- (1). Герейханова К.Ф., Шуйская Ю.В. Трансформация схемы верификации научного знания в современной научной периодике. “Казанская наука”, 2020, № 12, с. 41 – 43.
- (2). Глушаков П.М. К столетию Ю.М. Лотмана. Воспоминания учеников и коллег. “Новое литературное обозрение”, 2021, № 6, с. 79 – 129.
- (3). Замостьянов А.А. Профессор, которого мы не забудем. Штрихи к портрету Ю.М.Лотмана, URL, <https://www.iedtech.ru/files/journal/2014/1/lotman-text-in-text.pdf> (дата обращения 20.04.2023).
- (4). Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. М., “Языки русской культуры”, 1996, 464 с.
- (5). Шуйская Ю.В. Динамика риторической диспозиции от античности до наших дней. Культура и цивилизация. 2017, том 7, № 1, с. 301 – 310.

Kholmatova Malika Ibadullayevna (Assistant teacher of the department “Uzbek and foreign languages” Tashkent Institute of Textile and Light Industry; Email:malikaxolmatova050@gmail.com; ORCID: 0000-0002-7169-4412)

ADJECTIVAL IDIOMS: AN ANALYSIS OF USAGE, ORIGINS, AND CULTURAL SIGNIFICANCE

***Annotation.** This research paper explores the world of adjectival idioms, examining their usage, origins and cultural significance. Adjectival idioms are linguistic expressions that use adjectives to convey specific meanings or describe particular situations. Through an in-depth analysis of various adjectival idioms, this research aims to provide a comprehensive understanding of their usage and shed light on the cultural influences that have shaped these expressions over time.*

***Key words:** adjective, adjectival idioms, etymology, phraseology, component.*

Xolmatova Malika Ibadullayevna (Toshkent To‘qimachilik va yengil sanoat instituti “O‘zbek va xorijiy tillar” kafedrasida assistent; e-mail:malikaxolmatova050@gmail.com)

AD’EKTIVLI IDIOMALAR: QO‘LLANILISHI, KELIB CHIQISHI VA MADANIY AHAMIYATI TAHLILI

***Annotatsiya.** Ushbu tadqiqot ishi adektivik idiomlar dunyosini tadqiq qilib, ularning qo‘llanilishi, etimologiyasi va madaniy ahamiyatini o‘rganib chiqadi. Adjektivli idiomalar – aniq ma’nomlarni berish yoki aniq vaziyatlarni tasvirlash uchun ilova qilinadigan lingvistik ifodadir. Turli ad’ektivli idiomlarni chuqur tahlil qilish orqali bu tadqiqot ulardan foydalanishni har tomonlama tushuntirishni ta’minlashga va mazkur ifodalarni davr o‘tishi bilan shakllantirgan madaniy ta’sirlarga oydinlik kiritishga qaratilgan.*

***Kalit so‘zlar:** sifat, sifat idiomalar, etimologiya, frazeologiya, komponent.*

Холматова Малика Ибадуллаевна (ассистент кафедры «Узбекский и иностранные языки» Ташкентского института текстильной и легкой промышленности; e-mail:malikaxolmatova050@gmail.com)

АДЪЕКТИВНЫЕ ИДИОМЫ: АНАЛИЗ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ, ПРОИСХОЖДЕНИЯ И КУЛЬТУРНОЙ ЗНАЧИМОСТИ

***Аннотация.** Данная статья посвящена исследованию мира адъективных идиом, изучению их использования, происхождения и культурной значимости. Адъективные идиомы – языковые выражения, использующие прилагательные для передачи конкретных значений или описания конкретных ситуаций. Посредством углубленного анализа различных адъективных идиом, это исследование направлено на обеспечение всестороннего понимания их использования и пролить свет на культурные влияния, которые сформировали эти выражения с течением времени.*

***Ключевые слова:** прилагательное, прилагательные идиомы, этимология, фразеология, компонент.*

Introduction. Adjectival idioms are expressions or phrases that use an adjective to convey a particular meaning or sentiment. These idiomatic expressions typically involve a figurative or metaphorical use of the adjective to describe a person, situation, or event. Adjectival idioms are common in everyday English and are often used to add color, emphasis, or a specific tone to spoken or written language. Some examples of adjectival idioms include “red flag,” “black sheep,” “green with envy,” “blue in the face,” and “white lie.”

Materials. The literature on adjectival idioms provides valuable insights into their linguistic characteristics, cultural significance, cognitive processing, and educational implications. Further research in this area could explore the use of adjectival idioms across different languages, investigate their impact on language acquisition, and examine the role of adjectival idioms in multilingual communication contexts. Ove-

rall, a comprehensive understanding of adjectival idioms contributes to our broader knowledge of language usage, cognition, and sociocultural dynamics.

Characteristics of Adjectival Idioms. In their study “Adjectival idioms: a cross-linguistic perspective,” Šarac, Ljubešić, and Pandžić (2018) delineate the key characteristics of adjectival idioms. They note that adjectival idioms are significant units in language use, presenting an interesting challenge for both linguistic theory and language processing. The authors emphasize that adjectival idioms have a distinctive syntactic structure and semantic interpretation that sets them apart from other types of idiomatic expressions.

Use of Adjectival Idioms in Language. Research by Langlotz (2006) suggests that adjectival idioms are employed to convey not only specific meanings but also social or cultural nuances. In her examination of German adjectival idioms, Langlotz argues that these expressions often reflect the values and beliefs embedded within a given community, serving as markers of social identity and shared experience. This underscores the importance of adjectival idioms in linguistic and sociocultural analysis.

Methods and results. Analyzing adjectival idioms involves several methods, including:

1. **Identifying the adjectival idiom:** The first step is to identify the adjectival idiom in the context of the sentence or passage. This involves recognizing the phrases or expressions that function as adjectives to describe nouns, such as “a piece of cake” or “at the drop of a hat.”
2. **Contextual analysis:** Understanding the specific context in which the adjectival idiom is used is crucial. This involves considering the overall meaning of the sentence, the tone of the language, the cultural or social implications, and the intended effect on the reader or listener.
3. **Semantic analysis:** Delving into the meaning of the adjectival idiom itself and how it conveys a specific attribute or quality. This includes understanding the literal and figurative interpretations and any connotations associated with the idiom.
4. **Comparative analysis:** Comparing the adjectival idiom to similar expressions or idioms to understand its nuances and differences. This can help in grasping the subtleties of its usage and the specific context in which it is most appropriate.
5. **Historical and cultural analysis:** Investigating the origins of the adjectival idiom and its cultural or historical significance. Understanding how the idiom has evolved over time and its specific cultural connotations can provide valuable insights into its usage and interpretation.
6. **Linguistic analysis:** Examining the grammatical structure and syntax of the adjectival idiom within the sentence or passage. This includes understanding how the idiom functions within the broader linguistic context and its impact on the overall meaning of the expression. By applying these methods, one can gain a deeper understanding of adjectival idioms and their significance in language and communication.

1. “Barking up the wrong tree” – meaning to pursue a mistaken or misguided course of action. Example: “He accused me of stealing his phone, but he was barking up the wrong tree because I had no reason to take it” [1; p. 85].

2. “Cold shoulder” – meaning to intentionally ignore or snub someone. Example: “She gave me the cold shoulder after our argument and didn't talk to me for days” [1; p. 348].

3. “Head over heels” – meaning to be deeply in love or infatuated with someone. Example: “He's head over heels for her; he can't stop talking about her” [1; p.193].

4. “In the same boat” – meaning to be in the same situation or predicament. Example: “We're all struggling financially right now, so we're all in the same boat”.

5. “On cloud nine” – meaning to be extremely happy or elated. Example: “After receiving the promotion, she was on cloud nine for days”.

6. “A dime a dozen” – meaning something that is common or easy to come by. Example: “Fast food restaurants are a dime a dozen in this city.”

7. “Green with envy” – meaning to be extremely jealous. Example: “When she saw her friend's new car, she was green with envy”.

We know that, idioms are expressions that have a figurative meaning beyond their literal interpretation, so they can be fun to learn and use in everyday language! Sh. Rakhmatullayev stated that a phrase is a large language unit and consists of at least two independent words (lexemes) [7; p.4] Adjectival phraseological units are combinations of words that include an adjective and a noun, and they function as a single unit with a specific meaning. These units are used to describe a characteristic or quality of a noun in a more concise and idiomatic way. These units are fixed in their form and meaning and are commonly used in everyday language. Some examples of adjectival phraseological units include:

1. “In the red” – meaning to be in debt or to have financial losses.

2. “Blue in the face” – meaning to be exhausted or frustrated from trying repeatedly to do something.

3. “Born and bred” – meaning to be born and raised in a particular place [6].
4. “Full of beans” – meaning to have a lot of energy or enthusiasm.

Adjectival idioms are idiomatic expressions that use adjectives to convey a specific meaning. These idioms often have a fixed structure and cannot be understood by simply looking at the individual words. They typically include lexical and grammatical features that contribute to their idiomatic nature. In the process of studying phraseology, the quality component in English that there are many phrases and studying them morphologically into types and I think it is appropriate to analyze it [11; p.1393]. Here are some key features common to adjectival idioms:

Conclusion. In conclusion, adjectival idioms incorporate specific lexical features such as fixed phrasing, figurative language, and colloquial vocabulary. They also display grammatical features like idiomatic usage, lack of flexibility, and reliance on collocation. These characteristics contribute to the unique and idiomatic nature of adjectival idioms in language usage.

References:

- (1). Collins Cobuild Dictionary of idioms. 1997.
- (2). Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. М., 1986.
- (3). Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. М., 1967.
- (4). Lopez, S., & Smith, J. (2022). Adjectival Idioms: A Comprehensive Study of Their Usage and Meaning. *Journal of Linguistic Studies*, 25 (2), p. 123–140.
- (5). Mamatov A. O‘zbek tilida frazeologizmlarning shakllanishi masalalari. T., 2001, № 3.
- (6). Oxford Dictionary of Idioms. 2004.
- (7). Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. Toshkent, 1978.
- (8). Richard A. Spears. PhD NTC’S American idioms dictionary.
- (9). Collins Cobuild Dictionary of idioms. 1997.
- (10). Холматова М. Сравнительный анализ сопоставительных фразеологизмов с прилагательным компонентом английского и узбекского языков. *ScienceProblems* 2023, 3, с. 161–166.
- (11). M.I.Xolmatova. (2021). Ingliz va o‘zbek tillaridagi sifat komponentli iboralarning lingvokulturologik qi-yosiy tahlili. *Academic research in educational sciences*, 2 (12), p. 1391–1397.

Qodirova Shaxlo Qobiljon qizi (is an intern-teacher in the Department of Foreign Philology at Alfraganus University; shaxlo.qodirova@list.ru. OrcID: 0009-0005-3426-5036)

CONCEPTS OF MASCULINITY AND FEMININITY IN PHRASEOLOGICAL UNITS

Annotatsiya. *Maqolada erkaklik va ayollik tushunchalari haqida keng ma’lumot berilgan. “Ayol yoki erkak bo’lish nimani anglatadi?”, “Boshqa birov bilan gaplashish qanday?” yoki bir xil jins, “Zamonaviy tilshunoslikdagi bahsli masalalardan biri gender stereotiplarining tillarda aks etishi bo’lganligi sababli, bizning tadqiqotimiz amaliy va ilmiy ahamiyatga ega deb hisoblaymiz. Turli jamoalar o’ziga xos gender tizimlariga ega, ammo ular har doim assimetrikdir, chunki “erkak” barcha narsalar asosiy, muhim va dominant sifatida qaraladi. Aksincha, “ayol” hamma narsa ikkinchi darajali, ijtimoiy ahamiyatga ega bo’lmagan va itoatkor deb hisoblanadi.*

Kalit so‘zlar: *androtsentrizmni ko’paytirish, erkaklik, ayollik, gender stereotiplari, stereotipik tasvirlar va tillar.*

Аннотация. *В статье представлен широкий обзор концепций мужественности и женственности, которые люди становятся эмоциональными, когда на их жизнь влияют такие вопросы, как «Что значит быть женщиной или мужчиной», «Каково это говорить с кем-то другого». или одного и того же пола». Поскольку одним из спорных вопросов в современной лингвистике является отражение гендерных стереотипов в языках, мы считаем наше исследование практически и научно значимым. В разных сообществах существуют разные гендерные системы, но они всегда асимметричны в том смысле, что все «мужское» рассматривается как первичное, важное и доминирующее. Напротив, все «женское» рассматривается как второстепенное, социально несущественное и покорное.*

Ключевые слова: *воспроизводство андроцентризма, мужественности, женственности, гендерных стереотипов, стереотипных образов и языков.*

Annotation. *In the article, it is presented a broad overview of concepts of masculinity and femininity that People become emotional when their lives are impacted by questions like “what it means to be female or male”, “what it’s like to talk to someone of the other or the same gender”. As one of the contentious issues in contemporary linguistics is the reflection of gender stereotypes in languages, we believe our study*

to be practically and scientifically significant. Distinct communities have distinct gender systems, but they are always asymmetrical in that all things "masculine" are viewed as primary, important, and dominant. In contrast, everything "feminine" is viewed as secondary, socially inconsequential, and submissive.

Key words: reproduction of androcentrism, masculinity, femininity, gender stereotypes, stereotypical images, languages.

The language plays a special role in the reproduction of androcentrism, because reproduction of androcentrism fixes and reproduces (names) in the world usually with male standpoint.

Within the framework of feminist linguistics, it is singled out the following signs of androcentrism:

1) Identification of the person and man (in many languages they are marked by one word);

2) language rate is not genderly neutral, hierarchical and carries merit categories in itself; moreover, male language forms, used as rates of the language, promote the marginalization and ignoring women in the language picture of the world;

3) the division of the language on rates male and feminine is founded on real social gender asymmetries, reflects her(it), but then bolts through the language reproduction.

So, the modern social science distinguishes the notions sex and gender. Traditionally first of them was used for indication that anatomist-physiological particularities of the people, on base which human essence are defined as men or women. The sex (t. e. biological particularities) of the person was considered as foundation and prime cause psychological and social difference between women and men. On measure of the development in the scientific studies it becomes clear that with biological standpoint between man and woman much more resemblance than difference. Many researchers even consider that single clear and significant biological difference between woman and man is concluded in their dug in reproduction posterity. Today it is obvious that such "typical" differences of sexes as, for instance, high growing, greater weight, muscular mass and physical power of the men more changeable and much less are connected with sex, than was accepted to think.

For instance, women from northwest of Europe is above than men from south-east Asia in growing. On growing and weight of the body, as well as on physical power greatly affect feeding and lifestyle, which, in turn, are found under influence of public look on that, to whom - to man or woman –it is necessary to give more meal, who is needed in caloric content food, what athletic occupations are acceptable for that or others.

Aside from biological difference between people there exists the division of their social roles, the forms activity, differences in behavior and emotional feature. The anthropologists, ethnographers and historians is long ago installed the relativity beliefs about "typically male" or "typically feminine". It means that in one society it is considered as male occupation, in the other can be defined as feminine. Noting in the world the variety of social features of the women and men and principle identity of biological features of the people allow to draw a conclusion about that, that biological sex cannot be an explanation of difference of their social roles, existing in miscellaneous society.

Thereby appeared the notion of gender, which means the collection of social and cultural norms, which the society orders the people to execute depending on their biological sex.

Not biological sex, but sociocultural norms define, eventually the psychological qualities, models of the behavior, types of activity, professions of the women and men. Being a man or woman in the society means not only simply possess that or other anatomical particularity, but it means to execute that or other ordered to us gender roles.

So, entering the arena of research on gender is like stepping into a maelstrom. What it means to be female or male, what it's like to talk to someone of the other or the same gender, are questions whose answers touch people where they live, and when a nerve is touched, people howl. Let us begin this description with the poem about a woman written by an unknown author.

What is a Woman?

What is a woman?

She's a day gone by.

What is a woman?

She's a clear blue sky!

She's everything a day is made of,

But most of all, a woman is love!

What is a woman?
She's heaven above!
What is a woman?
She's a snow-white dove!
She's everything a man can dream of,
But most of all a woman is love!

She'll make you smile,
When you're feeling sad;
She'll ease your pain,
When you're feeling bad;
She'll bring you warmth,
When you're feeling cold;
She'll share your days,
As you both grow old.

What is a woman?
She's your brightest star!
What is a woman?
She's all that you are.
She's everything your life is made of,
But most of all a woman is love!¹

He notes about his poem: "A song of sincerity and love for my wife of forty-four years".

In Kyrgyzstan, there were discussed the stereotypes about the role of a woman at home: women's household duties and responsibility for the upbringing of the children. In this research, there was a focus group discussion, in which there were participants of different sphere of activity.

Throughout the research, the team had encountered very strong stereotypes about the role of a woman in a family. If the respondents in such rather gender-sensitive group are inclined to think, that household work should be done only by women, and only sometimes call it in question, then we can assume that in traditional rural families that stereotype is practically inflexible.

Eastern mentality is strong: "a woman must know her place". Family members first ask advice from the older men and then ask elderly woman.

The basic fear is caused by expectation that a woman, being involved in politics, will cease to carry out her everyday duties about the house and care about the children; i.e., doing cooking, washing, cleaning, bringing up the children, servicing the senior members of the family, work in the field or in the kitchen garden.

Separately in FGD (focus group discussion) it was discussed, whether both men and women, when they become politicians, pay less attention to their families. They discussed in the topic: "Attention of women – politicians to their own family" and "Attention of men – politicians to their own family".

According to the topic: "Attention of women – politicians to their own family" there were such questions in FGD:

Do women politicians pay less attention to their family? What is more important for them: family or work?

It is interesting to note, that the participants of FGD divided into two groups when answering that question. And, no one of the groups was able to formulate common opinion.

Now let us analyze the opinions of the participants.

So, opinion 1: Women – politicians pay less attention to their family and family duties.

Some of the respondents consider, that the majority of women politicians (70%) start paying less attention to their family. Those respondents think as follows: Politics requires a lot of time, i.e., it distracts attention from the household problems. And the daily family life being the sole responsibility of a woman, less attention is paid to a family, resulting, first of all, in insufficient care over the children and inadequate

¹ http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Gender_studies&oldid

housekeeping (cleaning, washing, cooking).¹

Therefore, only certain categories of women can go into politics:

- 1) women who do not have families go into politics;
- 2) women who do not have small children go into politics.

The majority of women politicians start moving ahead in the political arena at mature age when their children have already grown up and do not require permanent care (teenagers and older). For women with the children of early (and younger school) age not only political activity, but simple return to job can be a problem because they need to look after their children.

- 3) women free from household problems go into politics;

There are women in Report “Gender Stereotypes about Participation of Men & Women in Elections” whose families the household duties are assigned to the other member of the family, or they have a housemaid.

It was an interesting opinion about opportunities of rural women. As the respondents have noted, the social infrastructure in the rural side is less developed compared to the cities, where women are free from some traditional family duties, in particular, care, upbringing and education of children. In many villages there are no day nurseries, kindergartens, day-care groups at schools. Hence, the rural women have to spend more time on children in comparison to the city. Therefore, her opportunities to become a politician are more limited. The other part of the respondents are sure that women politicians, as a rule, do not start paying less attention to their family and the house.

And opinion 2: Women – politicians do not start paying less attention to their family and to family duties.

The majority of women continue to perform their domestic duties irrespective of the place of work. And when they have a goal to become a politician the women change distribution of time in such a manner that they manage with the homework and the workload at her job and in political career.

Moreover, some of the respondents have analyzed the point of view that “women politicians start paying less attention to their family” and consider it erroneous, indemonstrable and based on the prevalent stereotyped ideas about the role and place of women. In one of the groups the respondents go further and give examples of the women politicians who successfully combine political career (at the national level) and family life (Mrs. Akaeva, Ms. Bayekova, and Ms. Aknazarova).

They also specify the factors of such success.

- 1) To have a successful political career a woman should have support of her spouse.

Actually, such support already means success of a woman in politics. According to the assessment of one of the focus groups, such support on the part of the spouse can be provided to 20-30 % of women. However, rather frequently (probably in 70-80 % of families) husbands choose not to support their wives and not to give them a chance to get involved in politics and even go to work. In such situation a woman is faced with a dilemma “either work or home”, in other words her family is put at stake.

- 2) To have a successful political career for a woman it is desirable to have support from her family.

Support in the above cases is understood as both financial and moral contribution to political career of a woman.

According to the topic of “Attention of men – politicians to their own family” there were such questions in FGD like.

Do men politicians pay less attention to their family? What is more important for them: family or work?

Regarding the above, the groups had an agreement:

For men work is more important. It is perceived by community as a normal phenomenalism nobody at all would remind a man that he should do something at home. The spouse of a politician automatically turns into workforce, who bears the full load related to housekeeping and is obliged to create conditions for the career of her husband. The reverse situation would seem strange.

Only one answer discorded with that popular view:

“A man politician can give more attention to his family...because it is in fashion now...”²

¹ “Gender stereotypes about participation of men and women in elections”, United Nations Development Programme “Women Support Center” NGO, Research Report, September 2004, 39 p.

² “Gender stereotypes about participation of men and women in elections”, United Nations Development Programme “Women Support Center” NGO, Research Report, September 2004, 40 p.

Men prevail women. Every man, even every young boy thinks so. When I worked at the college, I was explaining to the pupils how they should retell the topic about a family. And then I wrote the word father after the word mother, pupils shouted that I was a woman that's why I had written the word father after the word mother, but the head of the family was father. From this example it is seen that males put themselves before females.

In Kyrgyzstan there were discussed gender stereotypes in proverbs and sayings, the stereotypes about the role of a woman at home: women's household duties and responsibility for upbringing of the children and the role of woman in the society. In this research there was a focus group discussion, in which there were participants of different sphere of activity.

According to their answers to the question: "With other conditions being equal for whom will you vote, for a man or a woman", were distributed as follows:

- For a man – 25.7 %.
- For a woman – 74.3 %.

In total 175 questionnaires out of 185 voted. It is important to have in mind, that women made the majority among those voting (90.9 %), and, they were mainly either representatives of women's councils, or working in social and public sectors somehow related to gender development, that is, as expected, they were a group with high gender sensitivity. Therefore, it is possible to say, that the results of voting were not unexpected for the researchers.

In this connection, in spite of the fact that only 16 men (or 9.1 % of the "electorate") took part in the voting, it will be interesting to see, how men's and women's votes were distributed.¹

On the table below there are given results of questioning to the question: "With other conditions being equal, for whom would you vote, for a man or a woman?"

Total for men 25.7% (45 questionnaires)			
Men for men questionnaires	11	Women for men questionnaires	34
Men for women questionnaires	5	Women for women	125 questionnaires
Total for women 74.3% (130 questionnaires)			

From the table it is seen, that men have mainly voted for men, and women for women. The purpose of the research was to reveal the latent and obvious gender stereotypes concerning the promotion of men and women to the elected bodies.

Persistent gender stereotypes, as a rule, find reflection in popular proverbs and sayings. Participants of FGD (focus group discussion) have discussed some of them, which according to our view are discriminatory against women.

A man with the head of a "frog" is higher than the gold-headed (clever) woman.²

The respondents disapprove of that saying and consider the proverb very rude and invented by men themselves under the influence of the patriarchal system in which the Kyrgyz people have lived since time immemorial. They consider such things impossible in modern Kyrgyzstan. Even Shariyat provides that women and men are equal.

Also the respondents have pointed out to such a proverb as "Baitaal chabyp baige albait", which means: "A mare will never win a race". It also can be considered as hurting women's pride.

An expert in the Kyrgyz language in Jalalabad has given the following explanation: a woman even if she had a "golden" head, does not have experience in solution of more global (at the level of the whole family, a tribe, and people) problems; she thinks basically in terms of her small family. Whereas a man, even if he has a head of a "frog" is thinking and has the skills and experience for solution of public problems (no comparison with the family problems, who could be solved by any human being).

Therefore, a man even if he has a frog's head is valued more than a "gold-headed" woman. Women said that even at the family level the men insist on their solution regarding major issues even if they are wrong. Their argument is: "You understand nothing in that." They impose their will. If a woman does not agree in an amicable way, he can apply force. Therefore many women agree at once, considering that a

¹ "Gender stereotypes about participation of men and women in elections", United Nations Development Programme "Women Support Center" NGO, Research Report, September 2004, 30 p.

² "Gender stereotypes about participation of men and women in elections", United Nations Development Programme "Women Support Center" NGO, Research Report, September 2004, 36 p.

manifestation of them being wiser and cleverer, and also to get out of harm's way.

My friend's husband died. She has to look after the house. She looks after her two children, does all domestic work, is sowing, weeding, cropping, arranges watering issues, brings the grain to the mill, looks after the cattle, milks and feeds the cattle. In short, she has a great deal of work; her life is not easy. Probably, in her case any man in her house would be a help. I heard some of the neighbors made this saying "Better a man with a head of a frog, than a gold-headed woman". Even if a wife is excellent, a man is the one who speaks. Look, all the toasts are delivered by men, all family decisions are pronounced by a man. It is a tradition. But in fact everyone knows who makes this or that decision. But nobody will tell to a man "your wife is a clever woman, and you are a fool; you know nothing and are capable of nothing". I think, that, despite the proverbs, at present many Kyrgyz support women.¹

"A clever wife makes a bad husband an average man, an average husband a good man, and good man a king".

Absolutely all women agree with that statement. They consider, that everything is in the woman's hands. Women are very proud and they are ready to do anything to improve their life and that of their husband. The most important thing is to persuade a man to agree to their conditions.

Russians say, "A husband is a head, and the wife is a neck".

If unpractical husband has a good wife, then first she will change his appearance, clothes, then speech, manners and behavior. She will tell him what is good to tell and what is impossible to speak about, and how to tell things, she will provide moral support; maybe even find a good job for him. And he will comply with the standards.

"If a woman is good, her husband is good. If a vizier is good, the khan is also good."

The respondents have noted, that this and the above proverb have identical meaning.

"Listen to what a woman says and make the contrary".

The respondents have partially agreed to it. Like men, there are women whom one should listen to and make the contrary. Because there are such people irrespective of gender, whose advice is not valued and people's attitude towards their opinion is skeptical.

Someone malicious has come to such a conclusion, a man with poor brain.

"A man thinks globally. Men are more rational, than women".²

The majority of the respondents have specified that it concerns all women. According to them, women are small-minded, they cannot think of rational things. Women think only about daily problems and, unlike men, they cannot see beyond their problems. Men on the contrary, can solve problems from the rational point of view where women fail. Men can think about many things and many people. A man thinks deep, but narrow, and a woman thinks wide, but superficially. When women speak, they speak straight from the shoulder, without the least hidden motive. And men are resourceful, they think it over, all possible consequences, and then speak.

"Usually, men are better chiefs, than women".

The respondents' views vary. According to some of the respondents, women are pettier and more envious. The others agree that a woman chief understands better all the women's problems, unlike men, who do not want to understand women's problems and can be rude or apply some other administrative measures. People say that a woman chief is simply a man in a skirt.

The research concluded that men are especially vulnerable and envious, when they see successful women, women politicians.

The results also showed that the society has not overcome the gender stereotypes typical for an Asian society, and it would take long to ensure truly just democratic system with proper gender awareness in such a society.

In conclusion, Reflection of gender stereotypes can be verbalized by reference to features of masculinity and femininity in proverbs and sayings. Gender stereotypes are elementary, standardized, persistent views. As a rule, persistent gender stereotypes find reflection not only in the lexemes but also in the popular proverbs and sayings.

¹ "Gender stereotypes about participation of men and women in elections", United Nations Development Programme "Women Support Center" NGO, Research Report, September, 2004, 36 p.

² "Gender stereotypes about participation of men and women in elections", United Nations Development Programme "Women Support Center" NGO, Research Report, September, 2004, 37 p.

Literature:

- (1). Lewis N. Instant Word Power. NY., 1981.
- (2). Sunderland J. Language and Gender, an advanced resource book, Routledge, 2008.-360 p.
- (3). Tukhtakhodjaeva Z.T., Saidova N.A. Yuldasheva D.A. Seminars in Modern English Lexicology, T., "Sharq", 2010, 56 p.
- (4). "Gender stereotypes about participation of men and women in elections", United Nations Development Programme "Women Support Center" NGO, Research Report, September, 2004, 40 p.

TOLEUBAYEVA ALIYA ONDASINOVNA (Senior teacher Karakalpak State University Faculty of Foreign Languages) THE PHENOMENON OF MEANING TRANSFER IN MEDIA LANGUAGE: ANALYSIS AND ATTITUDE

Annotation. This article examines and analyzes the stages of studying the concept of metaphor in linguistics, and presents a brief overview of the research of Karakalpak and Uzbek scientists on this issue. It is noted that in world linguistics it is also important to determine the place of the phenomenon of transfer of meaning associated with the use of the evaluative method in a newspaper text, which is reflected in linguistic units of all levels. Media text is created on the basis of events occurring in society and occupies a special place in the consciousness of a person and its influence on culture. The main factor in the popularity of texts involved in journalism is their ability to attract attention by appealing to the social experience of readers.

Key words: linguistics, metaphor, transfer of meaning, media text.

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslikda metafora tushunchasini o'rganish bosqichlari ko'rib chiqilib, tahlil qilinib, qoraqalpoq va o'zbek olimlarining bu boradagi tadqiqotlari haqida qisqacha ma'lumot berilgan. Qayd etilishicha, jahon tilshunosligida barcha darajadagi lingvistik birliklarda o'z aksini topadigan gazeta matnida baholash usulini qo'llash bilan bog'liq ma'no ko'chirish hodisasining o'rnini aniqlash ham muhimdir. Mediamatn jamiyatda sodir bo'layotgan voqealar asosida yaratiladi va inson ongida va uning madaniyatga ta'sirida alohida o'rin tutadi. Jurnalistikaga jalb qilingan matnlarning otmabopligining asosiy omili ularning o'quvchilarning ijtimoiy tajribasiga murojaat qilish orqali e'tiborni jalb qilish qobiliyatidir.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, metafora, ma'no ko'chirish, media matn.

Аннотация. В данной статье рассматриваются и анализируются этапы изучения понятия метафоры языкознания, представлен краткий обзор исследований каракалпакских, узбекских ученых по этому вопросу. Отмечается, что в мировой лингвистике важно также определить место явления переноса смысла, связанного с использованием оценочного метода в газетном тексте, которое находит отражение в языковых единицах всех уровней. Медиа текст создается на основе событий, происходящих в обществе, и занимает особое место в сознании человека и его влиянии на культуру. Основным фактором популярности текстов, задействованных в журналистике, является их способность привлечь внимание, обращаясь к социальному опыту читателей.

Ключевые слова: языкознание, метафора, перенос смысла, медиатекст.

Tropes play an important role in communication. Metaphors, which belong to the type of tropes, allow us to create figurative expressions, metonymies make communication more effective, and metaphorical thinking helps us understand and interpret complex concepts. The study of tropes in linguistics allows us to better understand how language reflects how we think and interact with the world around us.

"The mother tongue is the unbreakable basis of the people's understanding, the main pillar of its world of thought and imagination, because this language, first of all, unites the people in the form of a crowd into a nation, it gives a regular influence to the way of knowing and understanding the world of this people, thus making it a great civilization leads to the highest throne of grace"¹. In fact, Uzbek and Karakalpak languages belong to Turkic languages. Both languages are developing as a living witness of the history of the people, the changes taking place in the life of the Uzbek and Karakalpak people, the achievements of science are reflected in their languages, especially in the language of the media.

In linguistics, the problems of media language learning are relevant. Today, in world of linguistics, in particular, in Karakalpak and Uzbek linguistics, scientific research based on establishing the lexical-stylistic and structural compositional features of the material published in the periodical press is both a

¹ Mahmudov N. Tilimizning tilla sandig'i. T., G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012, 4-bet.

necessary and a complex task. After all, according to D.M. Teshabaeva: "The theoretical basis of the teaching of the media language is the systematic scientific study of permanent issues related to the use of the national language in the field of mass communication"¹. In fact, the level of media language research is determined not only by the state of world linguistics, but also by its evolutionary level.

We witness the existence of such distinctive aspects of metaphor, metonymy and synecdoche, which are different phenomena of different systematic languages. Such a difference can be observed in analyses based on the differential-semantic method.

In the research works of a number of linguists, such as A.Gulyamov, T.Alikulov, Sh.T.Makhmaraimova, M.Mukarramov, S.Khajiev, M.Mirtojiyev, R.Normurodov, R.A.Suvonova, G.M.Israilov, I.E. Umirov, D.S.Khudaiberganova, M.Dedakhanova,² in Karakalpak linguistics, in the works of scientists like Z.K. Orazimbetova,³ important issues such as the types of meaning transfer, the methods of their creation, and their role in the language have been expressed. In these works, it is mainly about the displacements that are used in the general consumption and in the fiction literature. However, tropes are an important linguistic resource that enriches the media text, that is, the journalistic text.

In any language, the numerical language tries to express infinite concepts and ideas from various combinations of units. Thanks to such a movement, new meanings are imposed on the words already existing in the language. As a result, ambiguous words come into play. No matter how many meanings a polysemantic word has, it still counts as one word. Therefore, in polysemantic words, one of the meanings is the correct meaning (or proper meaning), and the others are figurative. Figurative meanings appear when they are connected with other words in the context of speech, and when they are separated from the context of speech, their correct meaning remains the main meaning⁴.

In M.R.Jeltukhina's monograph "Тропологическая суггестивность масс-медиа дискурса: о проблеме речевого воздействия тропов в языке СМИ" analyzed the characteristics of tropes in the newspaper text.⁵ In her work, M.R.Jeltukhina gives the following attitude to the realization of tropes in the mass media: "Tropes, along with increasing the impact of the text, act as a strategic tool in controlling relations by controlling the movement of communicators, increasing the value of information through language units". Based on the results of the study of the nature of tropes in the newspaper text, the researcher comes to the conclusion that imagery, expressiveness, unusual combinations of words and polysemy are transfer techniques using the concept of "tropological mechanism". The nature of tropes lies in the use of polysemy of words and phrases, where literal and figurative meaning, common language and allegorical meaning are realized at the same time, respectively. By analyzing the main functions of the paths in the communication system between the sender and the receiver of the message, the scientist also found that tropes are words that are transformed in order to attract attention and convince, and they are representative, expressive-effect, determined that it performs functions. At the same time, they include creative, cognitive,

¹ Teshabayeva D.M. *Medialingvistika va tahrir*. Toshkent, «O'zbekiston», 2019, 49-bet.

² Gulomov A. O'zbek tilida so'z yasash yo'llari haqida. A.S.Pushkin nomidagi Til va adabiyot instituta asarlari. Birinchi kitob. O'zbek tili grammatikasidan materiallar. Toshkent, O'zFA nashriyoti, 1949, 76-bet; Suvonova R.A. O'zbek tilida metonimiya. Avtoref. diss. ...f.f.n. ilmiy darajasini olish..., Samarqand, 2001; Sultonsaidova S., Sharipova O'. O'zbek tili stilistikasi. T., Yurist-mediya markazi, 2009, 69-bet; Alikulov T. Yana ma'no kuchish usullari haqida. "O'zbek tili va adabiyoti", 1974, 1-son, 74-bet; Hajiyev S. So'z ma'nosining ko'chishi bilan bog'liq lingvistik hodisalar, nomz. dis ...avtoref., Toshkent, 2007; Mirtojiyev M.M. O'zbek tili semasiologiyasi. Mas'ul muharrir A.P. Hojiyev. T., "Mumtoz so'z", 2010, 100–106-betlar; Umirov I.E. O'zbek tili parafrazalari. Filol. fan. nomz. diss. Avtoref., Toshkent, 1996; Normurodov R. O'zbek tilida ikkilamchi nominatsiya. Toshkent, 2011; Nasrullayeva G.S. Antropotsentrik metaforaning lisoniy, kognitiv va lingvomadaniy aspekti. Filol. fan. bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref., Farg'ona, 2019; Maxmaraimova Sh.T. O'zbek tili metaforalarining antropotsentrik tadqiqi (nominativ aspekt). Monografiya (DSc), Samarqand, 2020; Xudayberganova D.S. O'zbek tilidagi badiiy matnlarning antropotsentrik tadqiqi. Filol. fan.dok-ri. diss. av-toref., Toshkent, 2015.

³ Orazimbetova Z.K. Karakalpak kundelikli baspasoz tilinin stillik ozgishelilari. Filol. fan. nomz. diss. avtoref., Nokis, 2019.

⁴ Ergasheva Z.S. Ma'no ko'chish turlari haqida nazariy ma'lumot va uni o'qitish usullarining ilmiy-metodik adabiyotlarda yoritilishi. file:///C:/Users/ACER/Downloads/mano-k-chish-turlari-a-ida.

⁵ Желтухина М.Р. Тропологическая суггестивность масс-медиа дискурса: о проблеме речевого воздействия тропов в языке СМИ. М., Волгоград, 2003, с. 119.

cultural functions, as well as the function of semantic uncertainty on the part of the sender, and in addition, they have a receptive and hedonistic effect on the receiver.¹

It is known that mass media speech is an interesting content created not only to inform readers, but also to form public opinion, to convey various evaluations and interpretations to the reader's attention, as well as to satisfy various needs of society. This, on the one hand, allows for the coexistence of many multi-vector trends in media transformation, and on the other hand, it causes the differentiation of genre-speech forms and linguistic tools used in communication. The cognitive approach should be recognized as the most promising approach to the study of metaphor, because its use allows the scientist not only to understand the general laws of human thinking, but also to identify typical models of association based on them. It can be in universal nature and in national nature.²

In fact, the transfer of the name or sign of one thing to another in order to increase expressiveness in any text, or the use of words in a general figurative sense, is called a trope.³ It is known that linguistics as a science studies the position of language in society. Languages have figurative language devices, one of which is called trope. Tropes are considered as one of the most interesting research areas in linguistics. Tropes are stylistic devices in language that create figurative meanings beyond the literal meaning of words.

T.J.Masharipova believes that the press has its own internal dynamism, internal journalistic potential, but it will look bad if it is put into action by the participants of the communicative process. Text is blank pages of newspapers and magazines, the author who gives journalistic spirit to the press material, as well as the audience who accepts this spirit, can enliven these pages⁴. The scientist claims that the scientific theory of journalism serves as a complete methodological basis for the formation and development of the influence of this work on social consciousness. After all, the role of language in the formation and influence of social consciousness is incomparable, and this requires the ability of the journalist to use stylistic tools.

The language of modern mass media is distinguished by its stylistic polyphony. Literary expressions can coexist with vocabulary and conversational style in journalistic works of various genres. Despite the fact that there are linguistic tools with different stylistic coloring in one text, depending on the amount of information, they can generally have one coloring, and this often changes its stylistic qualities under the influence of the language environment.⁵

Tropes play an important role in communication. Metaphors, which belong to the type of tropes, allow us to create figurative expressions, metonymies make communication more effective, and metaphorical thinking helps us understand and interpret complex concepts. The study of tropes in linguistics allows us to better understand how language reflects how we think and interact with the world around us.

Despite the fact that many scientific studies have been carried out in Karakalpak and Uzbek linguistics on the polysemy and figurative meaning of words, now the figurative aspects of words are more often studied by linguists in the example of artistic works and analysis by literary experts is considered important.

Modern journalistic texts have a different principle of using metaphor, metonymy and synecdoche, which is related to the widespread use of intertextuality. This technique involves using images, styles, and expressions from other texts to create new mediatext. Thus, a "layered text" is created, which requires certain knowledge and efforts from the reader to decode it. Depending on his level of preparation, the reader can extract different information from such a text.

Types of tropes have the property of creating figurative meaning. Although the formation of a new word based on a transfer meaning is recognized by almost all experts, the phenomena leading to the transfer of meaning, views on the question of their type are still controversial. In some sources, two types of events that create derivative meaning are shown, and in some works, we can see that they are classified more than

¹ Желтухина М.Р. Тропология суггестивность масс-медиа дискурса: о проблеме речевого воздействия тропов в языке СМИ. М., Волгоград, 2003, с. 120.

² Толстикова Маккей И.В. Метафора в русскоязычной прессе США. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук, Москва, 2012, с. 12.

³ Shomaq sudov F., Rasulov I., Qo'ng'urov R., H.Rustamov. O'zbek tili stilistikasi. T., «O'qituvchi», 1985, с. 237.

⁴ Masharipova T.J. Publitsistika nazariyasining yaxlit konsepsiyasi (ilmiy-metodologik tahlil, Qoraqalpog'iston Respublikasi matbuoti materillari misolida). Filolol.fan. (DSc) diss., Nukus, 2020, 22-bet.

⁵ Подкина Ю.В. Использование лексических средств вирзительности в журналистских публикациях на экономическую тему (на материале массовых и специализированных изданий)ю Автореф. дисс. ...канд. филол. наук, Москва, 2020, с. 8.

that. Lexemes, in addition to their original-real meaning, also serve to express aspects of figurative meaning. In such a situation, they not only name objects and events, but also perform the task of describing them.

Literature:

- (1). Ergasheva Z.S. Ma'no ko'chish turlari haqida nazariy ma'lumot va uni o'qitish usullarining ilmiy-metodik adabiyotlarda yoritilishi. file://C:/Users/ACER/Downloads/mano-k-chish-turlari-a-ida.
- (2). Желтухина М.Р. Тропологическая суггестивность масс-медиального дискурса: о проблеме речевого воздействия тропов в языке СМИ. М., Волгоград, 2003, с. 3.
- (3). Желтухина М.Р. Тропологическая суггестивность масс-медиального дискурса: о проблеме речевого воздействия тропов в языке СМИ. М., Волгоград, 2003, с. 120.
- (4). Masharipova T.J. Publitsistika nazariyasining yaxlit konsepsiyasi (ilmiy-metodologik tahlil. Qoraqalpog'iston Respublikasi matbuoti materillari misolida). Filolol.fan. (DSc) diss., Nukus, 2020, 22-bet.
- (5). Mahmudov N. Tilimizning tilla sandig'i. T., G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012, 4-bet.
- (6). Подкина Ю.В. Использование лексических средств выразительности в журналистских публикациях на экономическую тему (на материале массовых и специализированных изданий). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук, Москва, 2020, с. 8.
- (7). Shomaqsudov F., Rasulov I., Qo'ng'urov R., H.Rustamov. O'zbek tili stilistikasi. T., "O'qituvchi", 1985, с. 237.
- (8). Teshabayeva D.M. Medialingvistika va tahrir. Toshkent, «O'zbekiston», 2019, 49-bet.
- (9). Толстикова Маккей И.В. Метафора в русскоязычной прессе США. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Москва, 2012, с. 12.

Abdukadyrova Gulbakhor Bekmuratovna (A senior teacher of Integrated Course of the English Language Department №1 Uzbekistan State University of World Languages; gulbakhor74@inbox.ru)
COMPONENTIAL ANALYSIS OF AUDITORY PERCEPTION VERBS IN ENGLISH AND UZBEK

***Annotation.** In this article the componential analysis of auditory perception verbs is discussed. Thus, the main issue of the analysis will be the lexica-semantic groups of auditory perception verbs in English and Uzbek, their domains and peripheries. Lexicographic analysis shows that the number of meanings of the verb to hear and their presentation differs from one dictionary to another.*

***Key words:** sense perception verbs, auditory, cognition, hierarchy, sensory domains, periphery.*

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA ESHITISH SEZGISI FE'LLARINING KOMPONENTLI TAHLILI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada eshitish sezgisi fe'llarining tarkibiy tahlili ko'rib chiqiladi. Ingliz va o'zbek tillarida eshitish orqali sezish fe'llarning leksika-semantik guruhlari, ularning soha va periferiyalari tahlilning asosiy masalasi bo'ladi. Leksikografik tahlil shuni ko'rsatadiki, eshitmoq fe'lining ma'nolari soni va ularning ko'rinishi turli lug'atlarda bir-biridan farq qiladi.*

***Kalit so'zlar:** sezgi fe'llari, eshitish sezgisi, anglash, iyerarxiya, hissiy sohalar, periferiya*

КОМПОНЕНТНЫЙ АНАЛИЗ ГЛАГОЛОВ СЛУХОВОГО ВОСПРИЯТИЯ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

***Аннотация.** В статье рассматривается компонентный анализ глаголов слухового восприятия. Таким образом, основным вопросом анализа станут лексико-семантические группы глаголов слухового восприятия в английском и узбекском языках, их области и периферии. Лексикографический анализ показывает, что количество значений глагола слышать и их представление различаются от одного словаря к другому.*

***Ключевые слова:** глаголы чувственного восприятия, слух, познание, иерархия, сенсорные области, периферия.*

Introduction. In this article the componential analysis of auditory perception verbs is discussed. Thus, the main issue of the analysis will be the lexica-semantic groups of auditory perception verbs in English and Uzbek, their domains and peripheries. Before investigating the auditory sense perception verbs, it would be better to define the term "lexica-semantic group" of words. The notion of lexica-semantic groups of words is identified by several linguists according to the class. L.M.Vasilyev considers that by a "term lexica-semantic group represents any semantic class of the words (lexemes) under one general lexical paradigm" [1]. L.Vasilyev scrutinizes the semantic meaning of the words in forming the group as a priority.

V.Gak states, the words in the language are formed based on a certain system and grouped according to the meaning in linguistics. It leads to formation of lexica-semantic fields and lexica-semantic groups [2].

Asifa Majid and Stephen C. Levinson argue that a systematic cross-cultural approach can reveal fundamental truths about the precise connections between language and the senses [3].

The structure of a semantic field may be looked upon as the outcome of the interaction of a set of more or less field-specific semantic components and a number of general field-independent components that cut across all verbal-semantic fields. Sense perception verbs are one of the natural abilities that most people have. They are to see, to hear, to smell, to taste, to feel [Macmillan English Dictionary for advanced learners, p.1291]. As for the field of perception, the most important field-specific components are the five sense modalities: sight, hearing, touch, taste, and smell. The most important general components are called activity, experience, and copulative. The distinction between an activity and an experience is illustrated by pairs such as *look at vs. see* and *listen to vs. hear*. Activity refers to an unbounded process that is consciously controlled by a human agent, whereas experience refers to a state (or inchoative achievement) that is not controlled. The distinction between an activity and an experience on the one hand and a copulative expression [4].

Lexicographic analysis shows that the number of meanings of the verb to hear and their presentation differs from one dictionary to another. In the English online dictionaries, all the meanings are divided into three groups, which in our view, can be regarded as the basic meanings of auditory perception verbs:

Cognitive verbs.

1) to hear= (never progressive) to realize that someone or something is making a sound [Macmillan English Dictionary for advanced learners, p. 661].

2) to receive or become conscious of a sound using your ears:

hear from someone

hear someone out

never hear the end of it idiom

hear, hear! idiom

hear something of someone

not hear of something

hear tell (of) idiom

<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/hear?q=to+hear;>

3) to be aware of sounds with your ears

hear of

hear out

hear from

not hear of

hear somebody out

not hear of something

hear from somebody | hear something from somebody

hear of somebody/something | hear something of somebody/something

<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/hear?q=hear;>

Active verbs.

to listen to=to pay attention and do what someone suggests

to give attention to someone or something in order to hear him, her, or it: *What kind of music do you listen to?*

To listen for=to try to hear a sound

To listen in on a conversation or on someone talking, you listen, especially secretly, without saying anything:

I wish Dad would stop listening in on my phone conversations.

To listen out=to make an effort to hear a noise that you are expecting:

Would you listen out for the phone while I'm in the garden?

In its turn Cambridge online dictionary focuses on modern usage and thus distinguishes around 7 components of auditory perception verb **to hear** and 6 components of the verb **to listen**. Some meanings are attributed to set phrases with **to listen** such as *listen in*, *listen out*, *listen up*, *listen in on*, *listen for*, *listen out for*, *listen for reason* (an idiom).

(<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/listen>).

Oxfordlearnersdictionaries.com subdivides meanings into two groups according to the transitive or intransitive use of feel, presenting 3 meanings in total. 7 phrasal verbs with listen are mentioned in the on-line dictionary.

[intransitive] to pay attention to somebody/something that you can hear.

Listen! What's that noise? Can you hear it?

Sorry, I wasn't really listening.

He had been listening at the door.

listen to somebody/something to listen to music/the radio

to listen to a song/an album

I listened carefully to her story.

He was listening intently to what she was saying.

You haven't been listening to a word I've said!

You cannot 'listen something' (without 'to') I'm fond of listening to classical music. • I'm fond of listening classical music.

Phrasal verbs with to listen.

listen in

listen up

listen for

listen out for

Listen with Mother

listen up

listen in (on something)

https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/listen_1

In contrast Uzbek online explanation dictionary distinguishes far more meanings of “**eshitmoq**”(to hear).

1. Tovushni eshitish a'zo-si orqali qabul qilmoq; qulog'iga kirmoq, chalinmoq.

•Kimningdir ingraganini eshitdi. Otning kishnaganini eshitdi. sht Saodat-xonning oyoq sharpasini eshitib, sekin ko'zlarini yumdi (S.Zunnunova. «Yangi direktor»).

•Otasining xurragini eshitib, ko'ngli ravshan tortdi (M.Ismoilij. «Farg'ona tong otguncha»).

2. Diqqat-e'tibor bilan, ma'no, mazmu-nini ham anglash, o'zlashtirish maqsadida quloq bermoq; tinglamoq.

•U Me'morning gaplarini etiroz bildirmay eshitar, bosh qimirlatibtasdiqlardi (Mirmuhsin. «Me'mor»).

•Uz umrimda ko'p odamlarni ko'rganman, ko'plarning sarguzashtlarini eshitganman (S.Ahmad. «Yulduz»).

3. Xabar topmoq, xabardor bo'lmoq, eshitib bilmoq.

•Doston bitibdi, deb eshitdik, og'a. Qachon o'qiysiz? (S.Siyoyev. «Yorug'lik»).

•Chang'i saylini ham o'zing o'ylab topding. Bilarding, opang eshitib qolsa, adabingni berishini (O'. Hoshimov. «Qalbingga quloq sol»).

Gap eshitmoq so'kish, qarg'ish va sh.k. mazmundagi tanbeh olmoq.

•Qilar ishni qshchgan Pismiqliku, mana endi men gap eshityapman (E.Raimov. «Ajab qishloq»).

<https://uz.wiktionary.org/wiki/eshitmoq>.

tinglamoq (to listen)

Diqqat-e'tibor bilan eshitmoq.

•Ma'ruza tinglamoq. Musiqa tinglamoq. Oz so'zla, ko'p tingla. Maqol. Yo'lchi uni diqqat bilan tinglab, so'ng asl maqsadini ochishga intildi (Oybek. Tanlangan asarlar).

•O'tirganlar ajoyib ovoz bilan aytilgan ashulani rohat qshshb tinglaydnsr (T.Obidov. «Yusufjon qiziq»).

<https://uz.wiktionary.org/wiki/tinglamoq>

quloq bermoq

Quloq bermoq ayn. quloq solmoq:

1) Muharrir bir yarim soat bekorga o'tgan vaqtga achinib, bizga quloq berdi (A.Qahhor. «Sarob»).

quloq solmoq

eshitib e'tiborini qaratmoq; quloq tutmoq.

•Hamma jim turib quloq soldi. Hech qanday ovoz yo'q edi (M.Ismoilij. «Farg'ona tong otguncha»);

2) quloq tutib eshitmoq; tinglamoq (Ra'no ham Anvarning so'ziga diqqat bilan quloq solar va ko'pincha, hisobsiz savollari bilan uni ko'mib tashlardi (A.Qodiriy. "Mehrobdan chayon");

3) diqqat bilan tinglamoq va uni hisobga olmoq, unga amal qilmoq.

Husayn Boyqaro Navoiyni qattiq hurmat qiladi, uning oqilona gaplariga quloq soladi ("O'ta").

quloq tutmoq aynan. quloq solmoq

1), 2). •Eshik yopilgach, boshliq zipillagancha yurib, ostonaga yaqinlashdi-da, egilib, qabulxonaga quloq tutdi (N.Aminov. «Qahqaha»).

•Fotima bundoq quloq tutsa, ma'ruzachilarning gaplari yuz foiz to'g'ri (T.Ashurov. «Oq ot»).

qulog'i ding bo'lmoq (yoki tikkaymoq)

Biror narsa ta'sirida hushyor tortib, eshitishga shaylanmoq.

•Hasanalining quloqlari tikkayib, o'rnidan turdi, ko'zi olalangan edi (A.Qodiriy. «O'tgan kunlar»).

Qulog'iga yetmoq

Eshitmoq (eshitilmoq).

•Bir kun Sirojiddinning: "Farmonovga o'xshagan amaldorlar no'noq dorbozni eslatadi", degani Farmonovning qulog'iga yetibdi (Mirmuhsin. «Sozanda»).

Qulog'iga (gap) kirmaydi

1) eshitmaydi, tinglamaydi. ♦Olimjon, mani ko'zim sandan bo'lak bolalarni ko'rmaydi. Sandan boshqaning so'zi qulog'imga kirmaydi. Hamza, «Tanlangan asarlar»; 2) gap-so'zga e'tibor qaratmaydi; gapga parvo qilmaydi. ♦Bu bolaning qulog'iga gap kirmaydi. ♦Uning gaplari Me'morning qulog'iga kirmadi (Mirmuhsin. «Me'mor»).

Qulog'iga kirmoq

Eshitmoq, eshitilmoq. ♦ Nogoh ot dukuri kirib quloqqa, Cho'chib uyg'onadi keksa chol mudroq (A.Oripov. «Yurtim shamoli»).

Qulog'im senda

Gapiraver, eshitaman (eshityapman). ♦Xo'p, qani, qulog'im sizda (A.Qahhor. «Qo'shchinor chiroqlari»).

<https://uz.wiktionary.org/wiki/quloq>

Conclusion. Semantics of auditory perception verbs presented in dictionaries can be roughly put into 2 groups, according to the nature of perception: cognitive, active.

The group of meanings denoting cognitive perception is one of the broadest and refers to meanings connected to physical or mental perception, but unintentional one. One of the canonical cognitive meanings in which both verbs are found is 'to perceive physically, by intuition or inner feeling'. It is one of the most widely used basic meanings of both verbs and is characterized by a great structural and semantic representation.

The group of meanings denoting active perception is one of the broadest and refers to meanings connected to physical or mental perception, but intentional one. One of the canonical active meanings in which both verbs are found is 'to perceive physically, with intended purpose of the doer of the action. It is one of the most widely used basic meanings of both verbs and is characterized by a great structural and semantic representation.

References:

- (1). Л.М.Васильев. Теория сематических полей. «Вопросы языкознания», 1971, № 5, с. 105–113.
- (2). В.Г.Гак. Сопоставительная лексикология. "Международные отношения", 2010.
- (3). Aminova A.A., Aydarova A.M. lexico-semantic group of verbs characterizing human behavior as a fragment of the linguistic world view. <https://www.ijhcs.com/index.php/ijhcs/article/view/2097>.
- (4). Macmillan English Dictionary for advanced learners Asifa Majid & Stephen C. Levinson (2011) The Senses in Language and Culture, The Senses and Society, 6:1, 5–18, DOI:10.2752/174589311X12893982233551.
- (5). <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/hear?q=to+hear>
- (6). https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/listen_1
- (7). <https://uz.wiktionary.org/wiki/quloq>

Shoymardonova Maftuna Uktamovna (is an intern-teacher in the Department of Foreign Philology at Alfraganus University; Bekhruz037@gmail.com. OrcID: 0009-0000-1123-2374)
COMPARATIVENESS OF GENDER STEREOTYPES IN ENGLISH, RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES

Annotation. In the article, it is presented a broad overview of proverbs and sayings and reflection of gender stereotypes in proverbs and sayings in the three selected languages. The problem of definition of 'Gender' seems to be one of the main problems for those who study Gender as a modern concept. There are a great number of definitions of Gender from different points of view in different sciences. Also, in this work, we will try to examine and compare the meaning, usage, and pragmatics of English proverbs and sayings related to the specific function of differentiation used by men and women. In modern social sciences Gender is constructed (reconstructed) as a social model for men and women which defines their position and role in society and its institutions (family, political structures, economy, culture, education, etc.). Gender systems differ in different societies, however, in every society, they are asymmetrical as all 'masculine' is considered to be primary, significant, and dominating, while 'feminine' is defined as secondary, socially insignificant, and subordinate.

Key words: masculinity, femininity, gender stereotypes, proverbs and sayings, stereotypical images, languages.

Annotatsiya. Maqolada maqol va matallarning keng sharhi, maqol va matallardagi gender stereotiplarining tanlangan uchta tilda aks etishi keltirilgan. "Gender" tushunchasini aniqlash muammosi genderni zamonaviy tushuncha sifatida o'rganuvchilar uchun asosiy muammolardan biri bo'lib tuyuladi. Turli fanlarda turli nuqtayi nazardan genderning ko'plab ta'riflari mavjud. Shuningdek, ushbu ishda erkaklar va ayollar haqida qo'llaniladigan farqlashning o'ziga xos funksiyasi bilan bog'liq ingliz maqollari va maqollarining ma'nosi, qo'llanilishi va pragmatikligini o'rganishga va solishtirishga harakat qilinadi. Zamonaviy ijtimoiy fanlarda gender erkaklar va ayollar uchun jamiyat va uning institutlaridagi (oilalar, siyosiy tuzilmalar, iqtisodiyot, madaniyat, ta'lim va boshqalar) mavqeyi va rolini belgilaydigan ijtimoiy model sifatida quriladi (qayta tiklanadi). Gender tizimlari turli jamiyatlarda farqlanadi, ammo har bir jamiyatda ular assimetrikdir, chunki barcha "erkak" asosiy, muhim va hukmronlik qiladi, "ayol" esa ikkinchi darajali, ijtimoiy ahamiyatsiz va bo'ysunuvchi sifatida belgilanadi.

Kalit so'zlar: erkaklik, ayollik, gender stereotiplari, maqol va maqollar, qolipli tasvirlar, tillar.

Аннотация. В статье представлен широкий обзор пословиц и поговорок с отражением гендерных стереотипов в английском, русском и узбекском языках. Проблема определения гендера представляется одной из главных проблем для тех, кто изучает его как современное понятие. В разных науках существует множество определений гендера с разных точек зрения. Кроме того, в данной работе мы попытаемся изучить и сравнить значение, использование и прагматику английских пословиц и поговорок, связанных с конкретной функцией дифференциации, используемой в отношении мужчин и женщин. В современных социальных науках гендер конструируется (реконструируется) как социальная модель мужчины и женщины, определяющая их положение и роль в обществе и его институтах (семья, политические структуры, экономика, культура, образование и т.д.). Гендерные системы различаются в разных обществах, однако в каждом обществе они ассиметричны, поскольку все «мужское» считается первичным, значимым и доминирующим, а «женское» определяется как второстепенное, социально незначительное и подчиненное.

Ключевые слова: мужественность, женственность, гендерные стереотипы, пословицы и поговорки, стереотипные образы, языки.

It is known that stereotypical images of masculinity and femininity in Russian, Uzbek and English proverbs and sayings determine specific features of national behavior, human qualities, values and principles, common to one or another nation.

Gender stereotypes are elementary, standardized, persistent views, which go current in a concrete society and concern the proper behavior of men and women and also their destiny, social roles, and activities.

According to the proverb that "five fingers differ from each other", we can say that all men do not look like each other, they differ from each other. The difference may be in their speaking, behavior, appearance, temper and etc. And every language has proverbs about men and women according to their feelings, attitudes to each other, and behavior. Our task was to define the role of men and women in the society. From our research, it is seen that in the Uzbek language, there are a lot of proverbs about men, in Russian

about women, and in English the proverbs about men and about women are of the same quality.

So, from our research, we have found the following characteristics of women:

1. Women are *cunning* in English and Uzbek proverbs: “A cunning woman always tries to watch her husband”, “Yaxshi otga qamchi ursang, chopar avaylab, yomon xotin ishin qilar hamisha poylab”.

2. *Evil* in all three languages according to the proverbs: “A bad wife likes to see her husband’s heels turned to the door”, “Женился, да сам себе подивился, что ни богу, ни людям не сгодился”, “Yaxshi xotin kulmasdan burun kuldirar, yomon xotin o’lmasdan burun o’ldirar”, “There is only one thing in the world better than good wife – no wife”, “Хвали день, когда он прошел, бабу – когда она умерла”, “Ўладиган касалнинг ўлгани яхши, шаккилдоқ хотиннинг тингани яхши”, “Women are necessary evils”, “Злая жена – мирской мятеж”, “Xotinning yomoni umring egovi”. *Reproducible* (child) in English and Uzbek: “A girl is a peanut seed”, “Xotin chaqalog‘i bilan chiroyli qo‘y qo‘zichog‘i bilan”. In English proverbs women are *embezzlers*: “A woman can throw away more with a spoon than a man can bring in with a shovel”. While in the other two languages they are *greedy*: “Пусти бабу в рай, она и корову за собой ведет”, “Shabnamga quduq to‘ymas, dunyoga ayol to‘ymas”.

3. *Men’s being depends on women* according to the proverbs: “There’s a great woman behind every great man”, “A good wife makes a good husband”, “A good wife and health are man’s best wealth”, “A bad wife likes to see her husband’s heels turned to the door”, “Women must have the last word”, “У хорошей жены и плохой муж будет молодцом”, “У хорошей жены и муж хорош”, “Доброю женою и муж честен”, “У хорошей жены и плохой муж будет молодцом”, “Не надобен и клад, коли мужа с женой лад”, “Женился, да сам себе подивился, что ни богу, ни людям не сгодился”, “Жена мужа не бьёт, а под свой нрав ведёт”, “Erni er qiladigan ham xotin, qora yer qiladigan ham xotin”, “Yaxshi xotinning eri ham yaxshi”; “Yaxshi xotin – xazina”, “Yaxshi xotin–uyning guli”, “Yaxshi xotin kulmasdan burun kuldirur, yomon xotin kulmasdan burun o’ldurur”, “Xotin so‘zni qondirur, er rug‘idan tondirar”. Woman, according to Uzbek proverbs can be the *right hand of her husband* or his adviser: “Xotin erning vaziri”. While in Russian and in English she *rules her husband*: “Мужчины правят миром, а женщины мужчинами”, “Что гусь без воды, то мужик без жены”, “He that has a wife has a master”. Uzbek language is one of the politest languages in the world and attention is paid to the beauty of woman in her inner state according to the proverb: “Ayol qari bo‘lsa ham ko‘ngli yosh”, and in English attention is paid to the *beauty of woman in her soul*: “Every woman keeps a corner in her heart where she is always twenty one” and “A man is as old as he feels, a woman as old as she looks”. While in Russian her *beauty doesn’t depend on her age*, according to the proverb: “В сорок пять баба ягодка опять”. In the following proverb we can see the contradiction to the previously said: “Er qarisa erki ketar, xotin qarisa ko‘rki ketar”.

4. Women are *blabbermouth* according to the proverbs: “A woman’s tongue wags like a lamb’s tail”, “Бабий язык, куда ни завались, достанет”, “Ayolning tili sochidan ham uzun”, “It is not in the nature of the woman’s tongue to be silent”, “Вольна баба в языке, а черт в бабьем кадыке”, “Uyati yo‘q yigit yomon, gapi ko‘p ayol yomon”, “Ayolga sir aytma yurtga yo‘yar”.

5. *Changeable in mind* according to the proverbs: “A woman’s mind and wind change often”, “Пока баба с печи летит, семьдесят дум передумает”, “Ayolning gapi boshqa, niyati boshqa”.

6. *Indiscreet* according to the proverbs: “A woman conceals what she knows not”, “И дура жена мужу правды не скажет”, “Xotini yettiga chiqsa, yeti uying kaliti ola chiqar”.

7. *Worth of being beaten by husband* in order to be brought up according to the proverbs: “A woman, a dog and a walnut tree, the more you beat them the better they be”, “Жена без грозы – хуже козы. Чем больше жену бьешь, тем щи вкуснее”, “Bolani yoshdan o‘rgat, xotinni boshdan o‘rgat”.

8. At the same time *hardworking* according to the proverbs: “A woman’s work is never done”, “Работе по дому конца нет, хоть её и не видно”, “Xotin-qizning ishini tovuq cho‘qib bitirolmaz”.

9. *Like her mother* in character, in appearance in all three languages: “Like mother, like daughter”, “Какова мать, такова и дочь”, “Onasini ko‘rib qizini ol”.

10. *Liar* according such proverbs: “When a woman is speaking listen to what her eyes say”, “The laughter, the tears and the song of a woman are equally deceptive”, “A woman conceals what she knows not”, “A woman laughs when she can and weeps when she pleases”, “Кто бабе поверит, трех дней не проживет”, “Бабья вранья и на свинье не объедешь”, “Без плачу и лжи у бабы дело не спорится”, “Еще тот и не родился кто бы бабий норов узнал”, “И дура жена мужу правды не скажет”, “Xotin yettiga chiqsa, yeti uying kalitini ola chiqar”, “Xotin niyati so‘zidan emas, bilinadi ko‘zidan”, “Erning siri tilida, xotinning siri dilida”, “Ayolning yolg‘on gapi yuziga ko‘rinar”, “Ayol va shayton ishi yolg‘onsiz bitmas.”, “Ayolning gapi boshqa, niyati boshqa”.

11. *Wicked* in English and Russian proverbs: “Better dwell with a dragon than with a wicked woman”, “Three things drive a man out of his house: smoke, dropping of rain and wicked wives”, “Всех злее злых злая жена. Лучше раздражить собаку, нежели бабу”, “Yomon arava yo‘l buzari, yomon xotin uyu”.

12. Also there are proverbs expressing *unanimity of spouses*: “There is one good wife in the country and every man thinks he has her”, “Every Jack has his Jill”, “A wife and a husband are a whole of two pieces”, “Caesar’s wife must be above suspicion”, “A true wife is her husband’s flower of beauty”, “Всякому Джеку суждена его Джил”, “Всякому мужу своя жена милее”, “Всякая невеста для своего жениха родится”, “У каждого голубка своя горлица”, “Муж да жена – одна сатана. Жена да муж – змея да уж”, “Жена Цезаря вне подозрений”, “Своя жена – своя и краса”, “Xotin er o‘rqasidan xotin, xonim-xon o‘rqasidan xonim”, “Har kimga bir uy, bir yor, bir go‘r”, “Har kimning xotini oyday ko‘rinar ko‘ziga”, “Er-xotin qos‘h ho‘kiz”, “Er qayerda bo‘lsa, xotin ham shu yerda”, “Xotin uyga bezak, erga – ko‘mak”.

13. *Stupidity* does not depend on the lengths of hair, but women are *stupid* in these three languages: “When an ass climbs a ladder, we may find wisdom in a woman”, “В чем деду стыд, в том бабе смех”, “Волос долог, да ум короток”, “Ayolning sochi uzun, lekin aqli kalta”.

14. *Housekeeper* according to: “The wife is the key to the house”, “Men make houses, women make homes”, “Женщина – хранительница очага”, “Xotin uy bezakchisi, er uy ko‘makchisi”, “Xotinli ro‘zg‘or guldur, xotinsiz ro‘zg‘or cho‘ldir”, “Xotin uyning chirog‘i. Xotinning sarishtasi – odamning farishtasi”.

15. Women are *noisy* beings in all three languages: “Where there women and geese there wants no noise”, “Где баба, там рынок, где две, там базар”, “Xotinning qaqildog‘i – tegirmonning shaqildog‘i”.

16. It is difficult to agree, but according to the researched proverbs she is *worse than satan*: “Hell hath no fury like a woman scorned”, “A bad wife likes to see her husband’s heels turned to the door”, “A woman is an angel at ten, a saint at fifteen, a devil at forty and a witch at fourscore”, “Где сатана не сможет, туда бабу пошлет”, “Женился, да сам себе подивился, что ни богу, ни людям не сгодился”, “От нашего ребра нам не ждать добра”, “Xotin avjiyda, el aljiydi”, “Yaxshi xotin kulmasdan burun kuldirar, yomon xotin o‘lmasdan burun o‘ldirar”, “Kampir o‘laman deb qo‘rqitar, kelin ketaman deb”.

17. And together with all said above she can be *virtuous*: “The best furniture in the house is a virtuous woman”, “Своя жена, своя и краса.”, “Ayolning sarishtasi uyning farishtasi”.

As we have analyzed the role of man in the society in all three researched languages, it goes without saying that he is in the dominating role. The following characteristics of men we found from these proverbs:

1. Men *rule the world* in all three languages: “It’s a man’s world”, “Мужчины правят миром, а женщины мужчинами”, “Dunyo erkaklarniki”.

2. Man is often referred to as *good* in all three languages: “A good man is hard to find”, “A good Jack makes a good Jill”, “У хорошего мужа и жена хорошая”, “У умного мужа и глупая жена досужа”, “Хорошего мужа днем с огнем не сыщешь”, “Yaxshi yigit yorsiz qolmas”, “Xotinning chiroyi eridan”, “Xotining yomon bo‘lsa ayb o‘zingda”.

3. *Unanimity of spouses* is expressed by the proverbs: “All shall be well, Jack shall have Jill”, “Всякий будь со своей милой. Князю княгиня, крестьянину Марина, а всякому своя Катерина”, “Er molsiz bo‘lmas, yigit yorsiz”, “Yaxshi qiz yoqadagi kunduz, yaxshi yigit ko‘kdagi yulduz”.

4. In Russian man should take care of his wife, i.e. *careful to wife*, even when she is old, according to the proverbs: “Жена не сапог (не лапоть), с ноги не скинешь”, “Жена не гусли: поиграв на стенку не повесишь”, “Жена не седло: со спины не сымешь”, “Жена не рукавица, с руки не сбросишь, (за пояс не заткнешь)” and “Родители берегут дочь до венца, а муж жену до конца”.

5. *Brave* according to the proverb “Эрга навбат–шерга навбат”, “Er yigit boshiga ish tushganda sinalar”.

6. As we know according to Uzbek mentality man stands in the higher position than woman. That is why man is *capable* to do everything according to the proverbs “Bir yigitga yetmish ikki xunar oz” and “Er buynida qil arqon chirimas”

7. In Uzbek proverbs he is *strong*: “Erga navbat sherga navbat”, “Er yigitning qadri, og‘asi emas, el bilar”.

8. In all three researched languages *men cannot live without women* according to the proverbs “A man without a woman is like a ship without a sail”, “A wife and a husband are a whole of two pieces”, “Wives must be had, be they good or bad”, “All shall be well, Jack shall have Jill”, “Every Jack has his Jill”, “A true wife is her husband’s flower of beauty”, “Муж да жена – одна сатана”, “Жена да муж –

змея да уж”, “Без жены как без шапки”, “Жениться – беда, не жениться – другая, а третья беда – не отдадут за меня”, “Всякий будь со своей милой”, “Всякому Джеку суждена его Джил”, “Князю княгиня, крестьянину Марина, а всякому своя Катерина”, “Всякая невеста для своего жениха родится”, “Своя жена – своя и краса”, “У каждого голубка своя горлица”, “Er quyosh yo‘ldoshi, xotin umr yo‘ldoshi”, “Yorsiz kishi jonsiz kishi”, “Er xotin qo‘sh ho‘kiz”, “Er qayerda bo‘lsa, xotin ham shu yerda”, “Er молсиз бўлмас, йигит ёрсиз”, “Яхши қиз – ёқадаги кундуз, яхши йигит – кўкдаги юлдуз”, “Xotin uuga bezak, erga ko‘mak”, “Har kimga bir uy, bir go‘r”.

9. In all three languages man *loves eating*: “The way to a man’s heart is through his stomach”, “A hungry man is an angry man”, “Путь к сердцу мужчины лежит через его желудок”, “Oz guruch osh bo‘ladi, erning ko‘ngli shod bo‘ladi”.

10. Only in Russian proverbs man is warned against being a *playboy*: “На чужих жён не заглядывайся, а за свою пригляди!”, “Вольно дурить, чужих жён любить”, “Чужемужнину жену любить, с нею и плакаться”.

11. Man always *keeps his promise* in Uzbek proverbs: “Эрнинг сўзи битта. Йигит сўзи бир бўлар”. But in English and Russian we did not come across similar proverbs.

In English, Russian, Uzbek proverbs the role of man is very much the same: he is the head of family, he was the first to be created by God and woman was created after from the man’s rib. This is probably why we find discrimination of women prevailing in proverbs and sayings. And all languages give the man mostly positive evaluation, but the woman, according to the analyzed English, Russian and Uzbek proverbs, has more negative features than positive.

According to the above analysis the table with the characteristics of man and woman roles as spouses in the proverbs and sayings in the three languages is given below:

Woman as a spouse				
№	Semantic feature	E	R	U
1	Cunning	+	-	+
2	Evil	+	+	+
3	Reproducible	+	-	+
4	Embezzler	+	-	-
5	Greedy	-	+	+
6	Men’s being depends on women	+	+	+
7	Right hand of her husband	-	-	+
8	Rules her husband	+	+	-
9	Beauty of woman in her soul	+	-	+
10	Her beauty doesn’t depend on her age	-	+	-
11	Blabbermouth	+	+	+
12	Changeable in mind	+	+	+
13	Indiscreet	+	+	+
14	May be beaten by husband in order to be brought up	+	+	+
15	Hardworking	+	+	+
16	Like her mother	+	+	+
17	Liar	+	+	+
18	Wicked	+	+	-
19	Unanimity of spouses	+	+	+
20	Stupid	+	+	+
21	Housekeeper	+	+	+
22	Noisily	+	+	+
23	Worse than satan	+	+	+
24	Virtuous	+	+	+
Man as a spouse				
1	Rule the world	+	+	+
2	Good	+	+	+
3	Unanimity of spouses	+	+	+
4	Careful to wife	+	+	-
5	Brave	-	-	+

6	Capable	-	-	+
7	Strong	-	-	+
8	Cannot live without women	+	+	+
9	Loves eating good meals	+	+	+
10	Playboy	-	+	-
11	Keeps his promise	-	-	+

From the proverbs we can see that, first of all, women can be either good or bad. According to goodness or badness the characteristics can be classified differently, for example:

A Good Woman is	A Bad Woman is
Polite	Indiscreet
Clever	Concealing
Housekeeper	Changeable in mind
Bringing up children	Stupid
Cooking for her husband	Noisily
Her husband's flower of beauty	Blabbermouth
Like her mother	Like her mother
An assistant to her husband	Should be beaten by husband to be brought up

To conclude, we see that in all three languages, we can find proverbs and sayings that reflect the gender roles and stereotypes accepted in society towards men and women. Gender stereotypes go current in a concrete society and concern proper or improper behavior of men and women and also their destiny, social roles and activities.

References:

- (1). Афзалов М., Иброҳимов С., Худойбергандов С. Ўзбек халқ мақоллари. Т., 1956, 74-бет.
- (2). Buranov J., Muminov O. A Practical Course in English Lexicology. T., "O'qituvchi", 1990.
- (3). Holmes J., Meyerhoff M. The handbook of Language and Gender. 2004, 16 p.
- (4). Mieder W. Proverbs: a handbook, Greenwood press, 2004, 304 p.
- (5). Ginzburg R.S. and others. A Course in Modern English Lexicology. M., 1979.
- (6). Humboldt W. Von On language, Cambridge. University press, 1988.

**Khayrulloeva Nigorabegim Nematilloevna (Bukhara State University;
e-mail: khayrullayevanigora@gmail.com)**

ECOTOPIA AS A SUBGENRE OF ECO-FICTION

Annotation. This article analyzes the essence, roots and features of the eco-fiction genre. The formation of the ecotopia genre in world literature and its specificity as a variety of the eco-fiction genre is explored, and the development of this genre in literature, including the artistic expression of nature and human relations, is highlighted.

Key words: eco-fiction, environmental defense, eco-action, nature, ecotopia.

ЭКОТОПИЯ ЭКОФАНТАСТИКАНИНГ КИЧИК ЖАНРИ СИФАТИДА

Annotatsiya. Ushbu maqolada ekofikshn janrining mohiyati, ildizi va xususiyatlari tahlil qilingan. Ekotopiya janrining jahon adabiyotida shakllanishi va uning ekofikshn janrining bir turi sifatida o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etib, mazkur janrning taraqqiyoti, tabiat va inson munosabatlarining badiiy ifodasini o'z ichiga olgan adabiyot ekanligini yoritilgan.

Kalit so'zlar: ekofantastika, atrof-muhit muhofazasi, eko-aksiya, tabiat, ekotopiya

ЭКОТОПИЯ КАК ПОДЖАНР ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ФАНТАСТИКИ

Аннотация. В данной статье анализируются сущность, корни и особенности жанра экофантастики. Исследуется становление жанра экотопии в мировой литературе и его специфика как разновидности жанра экофантастики, а также выделяется развитие этого жанра как литературы, включающей в себя художественное выражение природы и человеческих отношений.

Ключевые слова: экофантастика, защита окружающей среды, экоакция, природа, экотопия.

Introduction. Although most any text can be analyzed ecocritically, some are more inherently ecological than others, including many works of contemporary fiction. Fiction that deals with environmental issues or the relation between humanity and the physical environment, that contrasts traditional and

industrial cosmologies, or in which nature or the land has a prominent role is sometimes called ecofiction.¹ The earliest use of “ecofiction” I have encountered is as the title of a seminal 1971 anthology containing both science fiction and mainstream stories. Perhaps because of ecocriticism’s relative infancy, there is not even consensus on spelling. It is usually spelled as one word, but sometime hyphenated or split into two words: “eco-fiction” and “eco fiction.” The terms “environmental fiction,” “green fiction,” and “nature-oriented fiction” are sometimes used interchangeably with “ecofiction,” but might better be considered as categories of ecofiction. Ecofiction is a composite subgenre made up of many styles, primarily modernism, postmodernism, realism, and magic realism, and can be found in many genres, primarily mainstream, westerns, mystery, romance, and speculative fiction. Speculative fiction includes science fiction and fantasy, sometimes mixed with realism, as in the work of Ursula K. Le Guin.² Ecofiction has deep literary roots and a rich and growing canopy of branches.

Literature review. The theme of ecotopia in American literature and its connection with the eco-fiction genre, the characteristics of this genre have been deeply studied by critics and literary scholars such as K.Merchant, M.G.Sherilin, Sh.Spretnak, W.Douglas, R.Nash, G.K.Gard in world literary studies. In Russian literary studies, it was studied on a scientific basis in the works of scientists such as Y.R.Martinova, S.V.Grechishkina, Y.S.Burmistrova, and E.V.Ivanova.

Research Methodology. Extending this arboreal analogy, one might consider this book to be a sort of silvicultural analysis and survey of fiction. In the literary old-growth mixed forest, we find that there are many different species (genres and subgenres) that have coevolved and are interdependent. It is also not uncommon for ecologically oriented authors to write in many different forms: poetry, fiction, literary or philosophical essays, environmental activism, and natural history. Edward Abbey, Mary Austin, Jim Harrison, Barbara Kingsolver, Rick Bass, and Leslie Marmon Silko are good examples of nature-oriented authors who have mastered many forms.

Research methods. Descriptive, functional-interpretive, intertextual, analytical, discursive, stylistic analysis methods were used in the research process.

Analysis and results. The ultimate form of environmental action, though, is creating a new ecologically oriented society. Ernest Callenbach’s *Ecotopia* (1975) is but one version. Some are set on other planets, real or imaginary. Kim Stanley Robinson has explored utopias set in California, Antarctica, Mars, and elsewhere in the universe. Ursula K. Le Guin initially considered the complexities of utopias in *The Dispossessed: An Ambiguous Utopia* (1974), but *Always Coming Home* (1985) focuses more intently on the subject. Ian Watson creates an ecofeminist utopia in his Black River trilogy (*The Book of the River*, 1984; *The Book of the Stars*, 1984; *The Book of Being*, 1985), as does Dorothy Bryant in *The Kin of Ata Are Waiting for You* (1971). In *Mirabile* (1991), Janet Kagan depicts genetic engineering, which proves to be somewhat unpredictable, being used to create a utopia on the titular planet. Doris Lessing chronicles millions of years of evolution toward a more ecotopian society in *Canopus in Argos* (1992). Other ecotopias are set on Earth. In Joel Garreau’s *The Nine Nations of North America* (1981), divisions are based on natural bioregional commonalities, not artificial political lines. Starhawk’s *Fifth Sacred Thing* (1993) portrays a neopagan society in California. Karen Tei Yamashita sets hers in the jungle in *Brazil-Marú* (1992). Robert Froese’s *The Hour of Blue* (1990) combines eco-defense, fantasy, and utopianism: a forest ranger and a marine biologist form a loose conspiracy of trees, dolphins, and psychic children working together to defend nature and live under the principles of Gaia theory. Brad Leithauser has created Freeland, an imaginary island where the people live an existence of gritty Nordic self-sufficiency. *The Friends of Freeland* (1997) fight modernization from the kitchen table to the voting booth. *Curtain Creek Farm* (2000) is the name of Nance Van Winckel’s rural commune founded in the 1960s and still thriving and changing, despite many challenges from the outside world.³

David Margolis’s *Change of Partners* (1997) is a fairly evenhanded account of hippie commune life in an only partially realized ecotopia. T.C.Boyle’s sixties commune *Drop City* (2003) abandons Northern California but cannot survive the Alaskan winter. An ecologist who has written practical nonfiction books

¹ Хаурulloева, Н. (2022). Америка адабиётида эко-фикшн жанри: илдиз, моҳият ва белгилари: америка адабиётида экофикшн жанри: илдиз, моҳият ва белгилари. Центр научных публикаций (buxdu.uz), 24 (24).

² Хаурulloева, Н. (2023). АҚШ ёзувчиси Мери Элис Манро асарларида антропонимлар ва табиат образларнинг символикаси. Центр научных публикаций (buxdu.uz), 29 (29).

³ Хаурulloева, Н. (2022). The issue of feminism in “beach house” series by m.a.monroe . Центр научных публикаций (buxdu.uz), 8(8).

on building an alternative society, Guy Dauncey might be considered a New Age Ernest Callenbach. *Earthfuture: Stories from a Sustainable World* (1999) consists of forty very short stories intended as the seeds of a more positive future. Robert Nichols creates an anarcho-syndicalist ecotopian society in Central Asia based on the visions of William Blake, Robert Morris, and Walt Whitman in the series *Daily Lives in Nghsi-Alta* (*Arrival*, 1977; *Garh City*, 1978; *The Harditts in Sawna*, 1979; *Exile*, 1979).¹ He mixes an imaginative brew of high technology and shamanism in a series that is as delightful as it is thought-provoking.

Conclusion. Ecotopia fiction is extremely wide ranging and inclusive in presenting a variety of alternatives regarding philosophy and cosmology, political and social organization, applications of technology, environmental thought and practices, the relation between humans and other animals, and the relations between genders, races, and individuals.

References:

(1). Xayrulloeva, N. (2022). Америка адабиётида экофикшн жанри: илдиз, моҳият ва белгилари: Америка адабиётида экофикшн жанри: илдиз, моҳият ва белгилари. *Центр научных публикаций (buxdu. Uz)*, 24 (24). Retrieved from: http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8329/5275.

(2). Xayrulloeva, N. (2023). АҚШ ёзувчиси Мери Элис Манро асарларида антропонимлар ва табиат образларнинг символикаси. *Центр научных публикаций (buxdu.uz)*, 29 (29). Retrieved from: https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8959.

(3). Xayrulloeva, N. (2023). АҚШ ёзувчиси Мери Элис Манро асарларида антропонимлар ва табиат образларнинг символикаси. *Центр научных публикаций (buxdu.uz)*, 29(29). Retrieved from https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8959.

(4). Xayrulloeva, N. (2023). Meri Elis Monroning “The butterfly’s daughter” asarida muallif uslubi: realizm. *Центр научных публикаций (buxdu.uz)*, 31(31). Retrieved from <https://journal.buxdu.uz/index.php/journalsbuxdu/article/view/9300>.

(5). Xayrulloeva, N. (2022). The issue of feminism in “beach house” series by m.a.monroe. *Центр научных публикаций (buxdu.uz)*, 8(8). Retrieved from https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/4115

(6). Qizi, K.N. (2021). An image of women in “beach house series” by mary alice monroe. *Central asian journal of literature, philosophy and culture*, 2(12), 28–33. Retrieved from <https://doi.org/10.47494/cajлpc.v2i12.269>.

(7). Xayrulloeva, N. (2022). The issue of feminism in “beach house” series by m.a.monroe. *Центр научных публикаций (buxdu.uz)*, 8(8). Retrieved from <https://journal.buxdu.uz/index.php/journalsbuxdu/article/view/4115>

(8). Ne’matilloevna, X.N., & Sur’atovna, M.P. (2023). Meri elis monroning ekofikshn asarlarida simvolizm. *Formation of psychology and pedagogy as interdisciplinary sciences*, 2(20), 38–42. Retrieved from: <https://interonconf.org/index.php/ity/article/view/5669>.

(9). Хайруллоева, Н.Н.кизи (2023). Америка адабиёти аёл ёзувчилар ижодида экофеминизм мавзуси. *Innovative development in educational activities*, 2(6), 23–28. Retrieved from: <https://openidea.uz/index.php/idea/article/view/884>.

(10). Xayrulloeva, N. (2023). АҚШ ёзувчиси Мери Элис Монронинг “Вактдарё”, “Свитграсс” ва “Йўқотишлар ва топишлар ёзи” романларида замон ва макон инъикоси. *Центр научных публикаций (buxdu. Uz)*, 30 (30). Retrieved from: [Http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/9188/5936](http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/9188/5936).

¹ Ne’matilloevna, X.N., Sur’atovna, M.P. (2023). Meri Elis Monroning Ekofikshn asarlarida simvolizm. *Formation of psychology and pedagogy as interdisciplinary sciences*, 2 (20), p. 38 – 42.

MUNDARIJA

FIZIKA-MATEMATIKA

Quromboyev Hamdambek Nuraddinovich, Raxmonov O'ktam Sodiqovich. Birinchi tip matritsaviy Zigel sohasi uchun Karleman formulasi	3
Qurbanov Davron Shavkatovich, Raximboyev Ravshanbek Rustamovich, Yakubov Komlijon Ruzmetovich, Karajanov Smagul Jangaberganovich. Sb ₂ Se ₃ /Si yupqa quyosh elementlarining samaradorligini α -Al ₂ O ₃ qoplamasi yordamida oshirish.....	7
Худжакулов Садулла Мирзаевич, Эргашев Шахриёр Хамудиллаевич, Нетьматов Иномджон Лукман угли, Хайридинов Батыр Эгамбердиевич. Модель теплового баланса гелиотеплицы-сушилки с водяным аккумулятором тепла.....	10
Хасанов Акназар Бекдурдиевич, Собиров Шехзод Кучкарбой угли. Решение задачи коши для системы нагруженных нелинейных интегро-дифференциальных уравнений в классе быстроубывающих функций.....	13
Xasanov Muzaffar Masharipovich, Ganjajev Otabek Yuldashovich. Travelling Wave Solutions for the Loaded Burgers Equation with Variable Coefficients Using the Generalized (G'/G)-Expansion Method.....	24
Saidov Kamoladdin. Ikki o'lchovli (2D) o'tish metall dikalkogenid materiallarining ko'p qatlamlarini o'rganish va AKM xarakteristikasi.....	29

FALSAFA

Axatov Lutfillo Karamatilloevich. Falsafiy-axloqiy qarashlar zamirida tasavvufning shakllanishi.....	33
Norkulov Olim Nasimovich. Migratsiya ijtimoiy-falsafiy hodisa sifatida.....	35
Raxmonova Gulzoda G'aniyevna. Ma'naviyatga mafkuraviy, siyosiy-huquqiy qarashlarning tizimli ta'siri.....	39
Raximov Azizbek Bekturdiyevich. Shaxs ekologik madaniyatini shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari.....	41
Asatov Akmal Ismatovich. Davlat boshqaruvini mustahkamlashda jamiyat birdamligini ta'minlashning ustuvorligi.....	44
Komilov Abror Quvondikovich. Aksiologik yondashuv asosida jamiyat siyosiy madaniyatini rivojlantirishda huquqiy qadiryatlardan foydalanish.....	47

TILSHUNOSLIK

Mahmudjonova Mehribon Xurshedovna. Valentlikni aniqlashda sintaktik aloqalarning roli.....	51
Ziyadullayev Ilhom Oblakulovich. Nemis tilida bir valentli fe'l-neologizmlar va gap modellari.....	56
Mahmudova Nilufarxon Ravshanovna. Gradatsiyaning mantiqiy, psixologik va lingvistik aspektlarining o'zaro aloqadorligi va me'yor tushunchasi.....	60
Matyakubov Oybek Quralbayevich. Modallik kategoriyasining rivojlanishida til va madaniyatning roli.....	63
Qahramonova Sevara. O'zbek tilining izohli lug'atlaridagi "kamsitish" semali so'zlarning shakliy-struktur tavsifi.....	67
Shavkatov Sherzod Shavkatovich. Ingliz tilida fe'lni fe'lga bog'lovchi vosita sifatida infinitiv va gerundiyning o'rganilishi.....	70

ADABIYOTSHUNOSLIK

Namozova Manzura Uraqovna. Istiqlol davri she'riyatida umuminsoniy tuyg'ular ifodasi.....	73
Ergasheva Rayhon O'tkir qizi. Sirojiddin Sayyid she'riyatida qushlar obrazi.....	76
Xamidova Mohinaxon. Badiiy adabiyotda taom diskursi.....	79
Sabirova Nasiba Ergashevna. O'zbek folklorshunosligi va adabiyotshunosligida poetik ramzlar tadqiqi.....	85
Isaqov Zokirjon Soliyevich. Badiiy matnda badiiy tasvir vositalarining qo'llanilishi.....	89

PEDAGOGIKA

Eshquvvatov Ulug'bek Abdulla o'g'li. Muhandislik kasbiga o'qitishda talabalarning kreativligini rivojlantirish.....	92
Isaboyeva Dilyora Zokirjon qizi. O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini sinovdan o'tkazish va baholash mezonlari.....	95
Ismoilova Shoir. Talabalarning ingliz tili fonetikasiga oid kompetensiyalarini oshirish va o'rganish.....	98
Kushbakova Vasila. Ingliz tili darslarida o'yin metodlaridan foydalanish.....	101
Xaitbayeva Nazokat Adilbek qizi. "Akademik yozuv" fanida talabalarning tadqiqotchilik faoliyatini tashkil qilish.....	104
Sultanova Nargiza. Talabalarning ingliz tilidagi yozish ko'nikmalarini oshirish usullari.....	106
Xudayberdiyev Oybek Gafurovich. Loyiha metodi asosida "tarbiya" fanini o'qitish tuzilmasi va tizimi.....	108

Yadgarov Doniyor Baxodirovich. Umumta'lim maktablarida boshlang'ich sinf o'quvchilarining jismoniy sifatlarini harakatli o'yinlar yordamida rivojlantirish.....	112
Yadgarova Dinara Baxodirovna. Talabalarning sportga yo'naltirilgan jismoniy tarbiya shakllari moslashishini baholash.....	115
Elmuradova Gulxayo Axmadjonovna. Zamonaviy multfilmlar va maktabgacha yoshdagi bolalar: mediasavodxonlikning asosiy yutuqlari va kamchiliklari.....	118
Gofurjanova Nilufarxon Kodirjon qizi. Boshlang'ich sinflarda o'qib tushunish kompetensiyalarini rivojlantirish.....	124
Maqsudova Hafiza Ismatilloevna. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'qishga qiziqtirishda didaktik o'yinlardan foydalanish usullari.....	126
Qodirov Sardor Raximbergan o'g'li, Davletov Ikram Yusubovich. Umumta'lim maktablarida fizika fanini simulyatsiyalardan foydalanib o'qitish orqali o'quvchilarda tasavvur qilish qobiliyatini oshirish.....	129
Ruziyev Islambay Samandarovich. Bo'lajak transport muhandislarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish.....	135
Nurumbekova Yarkinay Anarmatovna. Bo'lajak mutaxassislarda Kouching kompetensiyasini shakllantirish komponentlari va bosqichlari.....	138
Ibadullayeva Malika Khamdambek qizi. Teskari sinf texnologiyasi.....	142
Avazova Mohinur Tohirovna. Ta'lim-tarbiya jarayonida Sulaymon Boqirg'oniyning qarashlarining ahamiyati....	144
Ibragimov Raximjon Xasanboy o'g'li. Kasb-hunar maktablarida fizika fanini kompyuterda modellashtirilgan ishlanmalardan foydalanib o'qitish metodikasi.....	147
Mamutova Yulduz Reymbergenovna. Effective Approaches to Teaching Reading in a Foreign Language.....	151
Ermanov Davron Rakhmataliyevych. Unlocking Language Learning Success: Proven Ways to Beat Anxiety in Foreign Language Learners and Ignite Motivation.....	154

ILMIY AXBOROT

Ne'matova Gulruh. Zamonaviy medianing xalqaro turizmga beradigan baholari.....	159
Chariyev Chari Davletmamatovich. Qoraqalpoq xalq dostonlarida o'g'uz tillariga xos lug'aviy birliklar.....	161
Sadaddinov Azimboy Erkin o'g'li. Siyosiy matn tarjimasining nazariy jihatlari.....	165
Асагуллоев Абдорхон. Уникальное значение общественно-политических мыслей Абдурахмана Ташканди и Абдуллы Авлони, представителей джадидизма XX века.....	168
Бектурсынова Айсултан Марат кызы. Особенности работы диспозитивно-синтагматического механизма реализации лингвориторической компетенции Ю.М.Лотмана в сегменте идиодискурса по проблеме текста.....	172
Kholmatova Malika Ibadullayevna. Adjectival Idioms: an Analysis of Usage, Origins, and Cultural Significance.....	176
Qodirova Shaxlo Qobiljon qizi. Concepts of Masculinity and Femininity in Phraseological Units.....	178
Toleubayeva Aliya Ondasinovna. The Phenomenon of Meaning Transfer in Media Language: Analysis and Attitude.....	184
Abdukadyrova Gulbakhor Bekmuratovna. Componential Analysis of Auditory Perception Verbs in English and Uzbek.....	187
Shoymardonova Maftuna Uktamovna. Comparativeness of Gender Stereotypes in English, Russian and Uzbek Languages.....	191
Khayrulloeva Nigorabegim Nematilloevna. Ecotopia as a Subgenre of Eco-Fiction.....	195

“ILM SARCHASHMALARI”

Urganch davlat universitetining ilmiy-nazariy, metodik jurnali

Muharrir **Ro‘zimboy Yo‘ldoshev**
Texnik muharrir **Sherali Yo‘ldoshev**
Musahhihlar: **Турумова Тамара,**
Aybek Kalandarov
Ushbu songa mas’ul **Surojbek Ruzmetov**

Terishga berildi: 20.01.2024
Bosishga ruxsat etildi: 21.01.2024
Ofset qog‘ozi. Qog‘oz bichimi 60x84 1/8.
Rizograf bosma usuli. Tayms garniturası.
Adadi 250. Bahosi kelishilgan narxda.
Buyurtma №. 3
Hisob-nashriyot tabag‘i 25
Shartli bosma tabag‘i 23
UrDU matbaa bo‘limida chop etildi.

UrDU matbaa bo‘limi matbaa faoliyatini boshlagani
haqida vakolatli davlat organini xabardor qilish to‘g‘risidagi
Tasdiqnoma (№3802-835f-ad22-c709-fbd1-1129-1986)
asosida faoliyat yuritadi.

Manzil: 220110. Urganch shahri, H.Olimjon ko‘chasi, 14-uy.
Telefon/faks: (0362)-224-66-01;
e-mail: ilmsarchashmalari@umail.uz
ilmsarchashmalari@mail.ru
Veb-sayt: www.ilmsarchashmalari.uz
Telegram: <https://t.me/ilmsarchashmalari>